

1010

2. II. 6

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Կնուռք, պատկեր. Պերճ Պոռշեանց	1
Երկու հատուած աշխարհաբար քերականութեան ներածու- թիւնից ք Միքայէլ Նալբանդեան	37
Տաղարնաթի արցունքը, թրգմ. Աղ. Հ.—Ջալալեան	60
Մկրտիչ էմին, կենսագրութիւն. Նրումնդ Շահագիզ.	65
Երկու հրէշ, Յարութիւն Թումանեան	192
Երախտագիտութիւն, Արշակ ք. Մինասեան	202
Քաղէշ և իւր շրջակայք.	207
Յուգա, Նադսօնից. թրգմ. Յար. Թումանեան	232
Վշտի արցունքներ Պ. Մոնոռեան	240
Հնից-նորից, հնախուղական ուղեսրութիւն, Գիւտ ա. ք.	
Աղանեանց	241
Կենսական պահանջներ, գերմ. թրգմ. քթ. Ս. Մայսուրեանց	281

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Ղարաբաղու մելիքները	291
Նախիջևանի »	293
Չամչաանու »	294
Լեոն արքայի տոհմը	295
Ռուբինեան տոհմը	297
Հ. Յ. Զոհրաբեանի նամակ	300
Թուղթ Սահակայ Արծրունույ առ Մովսէս Խորենացի և պա- տասխանի	302

Ժ Ո Ղ Ո Վ Դ Դ Ա Կ Ա Ն

Վեհանձնութիւն: Մայրական խորհուրդ, Դր. Բալասեանց	310
Դովբի գիւղի կեանքից, 1. երգեր, 2. հանելուկներ, 3. եայ- լիներ, Արտ. Աբեղեան	313

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Խորենացին քննադատութեան մէջ, Ա. Տէր-Միքէլեան	321
Դրական հրեոյթներ, Ն. Զարամեան	328
Ժամանակագրութիւն գործոց Վարդանանց, Օ.	337

ՎԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

— ԲՈՒՆԻՄԱՆ —

ՀԻՆԵՐԱՐԳ ՏԱՐԻ

ԴԻՐԻ Ա.

1900

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Ս. Շարաձէի եւ Ընկ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°.

1900

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 29-го Декабря 1899 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կնունք, պատկեր, ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՑ . . .	1
Երկու հատուած աշխարհաբար քերականութեան ներածութիւնից + ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	37
Տաղարնաթի արցունքը, թարգմ. ԱՂ. Հ. ԶԱԼԱ- ԼԵԱՆ	60
Մկրտիչ Էմին. կենսագրութիւն. ԵՐՈՒԱՆԴԻ ՇԱ. ՀԱԶԻԶ	65
Երկու հրէշ. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ	192
Երախտագիտութիւն ԱՐՇԱԿ ԲԱՀ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ.	202
Բաղէշ եւ իւր շրջակայք	207
Յուդա. Նաղսօնից. թարգմ. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ.	232
Վշտի արցունքներ. Պ. ՄՈՃՈՌԵԱՆ	240
Հիից նորից. հնախուզական ուղեւորութիւն. ԳԻԻՏ Ա. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ	241
Կենսական պահանջներ. գերմ. թարգմ. ԵՃԶԿ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՑ	281

ՊԵՏՄԵԿԱՆ

Ղարաուաղու մեղիքները	291
Նախիջևանի մեղիքները	293
Շամշադնու մեղիքները	294
Լեւոն արքայի տոհմը	295
Ռուրիկեան տոհմը	297
Հ. Յ. Զոհրաբեանի նամակ	300
Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ առ Մովսէս Խորե. նացի եւ պատասխանի	302

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Վեհանճնութիւն. Մայրական խորհուրդ. ԳՐ. ԲԱ.
ՀԱՍԵԱՆ 310

Դովրի գիւղի կեանքից. 1. երգեր. 2. հանելուկ
ներ. 3. եայլիներ. ԱՐՏ. ԱԲՆՂԵԱՆ . . . 313

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Խորենացին քննադատութեան մէջ. Ա. ՏԷՐ ՄԻ.
ՔԷՂԵԱՆ 321

Գրական երեւոյթներ. Ն. Զ... 328

Ժամանակագրութիւն զործոց Վարդանանց. Օ. . 337

Ռուս վրացերէն հանրագիտական քառարան. Դ.
ՏԷՐ. ԴԱԽԹԵԱՆ 348

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանի տօնը . . . 351

Գր. Զսնշեանի 25 ամակ 352

† Ս. Դուլամիրեանց 352

Մատենագրական նորութիւններ. 1. Ս. Նալբան
դեանի «Աղցմիք». 2. Աղուանից պատմութիւն.
3. Վինոգրադովի ընդհանուր պատմութիւն.
4. «Դիւան Հայոց պատմութեան». Ն. գիրք.
5. «Ախուրեան» զեղարուեստական հանդէս. 353

Քիչ մ'ալ անուշեղէն. † Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ . . . 354

Ախալքալաքի աղետը 357

Պ. Մարկոս Աղաքէզեանին. 360

Խմբագրութեան ծանուցումներ 361

Ստացուած գրքեր 363

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

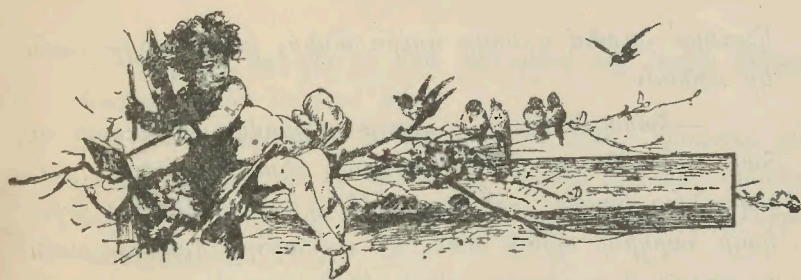
ՅԱԻՆԼՈՒՆՆԵՐ

Կանոնք ս. Ժողովոց եւ ս. Հարց եկեղեցւոյ. ԱՐԻՍ.

ՏԱԿԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԴԱԽԹԵԱՆ 1—16

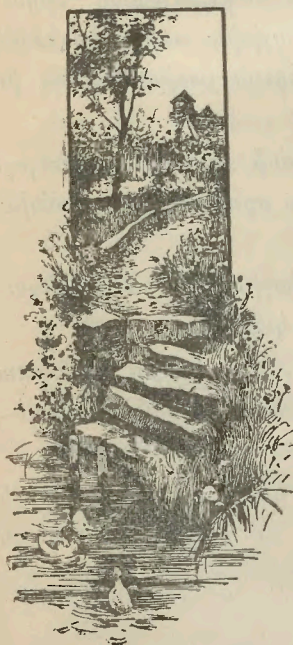
Կոյր երաժիշտը. էտիւդ ՎԼ. Կարալէնկօի. Թարգմ.

ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ 1—48

Կ Ն Ո Ւ Ն Ք

Ա Ջ Գ. Ա Գ Ր Ե Կ Ե Ն Պ Ե Տ Կ Ե Ր

Ա.

Գիւղական ամէն ծէսերի ու հանդէսների ներկայ էի եղել ես, բայց մկրտութեան ծէս չէի տեսած:

Մեծ ուրախութիւն եղաւ իմ համար, երբ հիւրասէր տան տիրուհին—պառաւ Եղսան հօրքոյրը սրտաբաց գիմաւորեց ինձ իւր յարկի տակ և ասաց.

—Բարո՛ւ ևս եկել, հազար բարե՛, իմ գլխի, իմ աչքի վրայ, ամէն ժամանակ էգպէս ոտդ խէրով ներս գաս. դեռ նոր ձիուդ գլու-

խը ձեռից թողել էիր, դեռ գալուստդ ինձ նոր աւետիւս տուին, որ հարսս մի թխլիկ ու դմբբռճիկ տղայ բերեց:

—Ուրեմն, աչքդ լոյս, ասացի, բայց կնունքն իրար հետ ենք ուտում. երկու շաբաթ քո հիւրն եմ, մինչև

կնունքը չուտեմ դրնովը դուրս անես, լուսամտիցը տուն կը մտնեմ:

— Համարձակուիր, գնալը մտրովդ անցկացրու ու հալլ տես, հուրն յաւիտենական հետդ խօսողը չեմ, սպառնաց Եղսան հօրքոյրը, ութ օրից մի կնպէս չրկալի հարկինը պիտի տամ, որ աշխարհքը զրմբայ. տուն ու դուռս լիբը հիւրեր պիտի լինին, դու էլ բոլորի գըլխին բազմած՝ վարդի պէս պիտի հուրհուրատես ու անմահական հոտ տաս:

— Մի պայմանաւ միայն, Եղսան հօրքոյր, ասացի, որ ինչ խնդրելու լինիմ, չէ չասես, կատարես. խոստովանք լինի. խնդրածս մի քիչ ձեր սովորութեան հակառակ ցանկութիւն է, բայց էս զլխից ապուր եմ, եթէ խնդիրս մերժելու լինիս, դու էլ հուրն յաւիտենական իմ երեսս չես տեսնիլ:

— Խնդիր չը կայ, ցաւդ տանի Եղսան հօրքուրդ, հողիս ուղես, հանելու եմ, տալու, սրտումդ ինչ ունիս՝ հրամանք արա:

— Իսկ եթէ ծննդկանն ամաչի, կամ ձեր տեղական սովորութեան դէմ լինի, ինչ կանես:

— Ծննդկանին կը հրամայեմ, որ քեզ իր հարազատ եղբօր տեղն ընդունի, քեզանից ամօթ չըբաչի. պապինական սովորութիւններից էլ ձեռներս կը լուանանք:

— Ուրեմն, իրաւունք տալիս ես՝ էսօրուանից մինչև կնունքը՝ քեզ հետ միասին ել ու մօտ անել ծննդկան քրոջս սենեակին ու ամէն սովորութիւններ ու ծէսեր աչքովս տեսնիլ:

— Ես քեզ միանգամ մինուճար Գէորգիս մեծ եղբայրն եմ ընդունել. իմ յարգևոր հարսն էլ պարտական է իր տէգեր (տաղերի) հրամանը հնազանդութիւնով կատարելու:

— Եթէ այդպէս է, մեծ հաճոյքով ութ օրից կ'ներա-
ճաշիդ գլխին նստում եմ:

— Մի պայման էլ իմ կողմից, ասաց պառաւը՝ ինձ
խօսք տուր, որ էս օրուանից մինչև կ'նունքը՝ օրական
որբան առջևդ սուփրա բացուի՝ չը հակառակես, սիրով
անուշ անես:

-- Ուզում ես ինձ շատակերութիւն սովորցնել հա:

— Ոչ, ուզում եմ էս շաբաթուայ մէջ եկած բոլոր
ծննդկաբերեղաններն և ծննդկանի համար եփուկիբ խա-
ւիժի համը տեսնես:

Պատրաստ եմ:

— Ուրեմն մի *Ֆինջան* արալ անուշ արա ու գնանք
ծննդկանի մօտ, իմ եփած անուշ խաւիժից մասնաւո-
րուի: Գիտես ինչպէս խաւիժ է, եղն երեսին ծլծլում է,
մասներդ էլ հետը կուտես: Մինչև դու խաւիժն անուշ կա-
նես, շաբունակեց պառաւը, ես կը պատրաստեմ առաջին
ծննդկաբերեղանը, որ լինի տասը ձուից մի հաստ ձուա-
ձեղ. նրանից իմ ձեռովս կըկտրեմ, առաջին կտորը ծը-
ննդկանի բերանը կըգնեմ, մնացածից ինչքան սիրտդ
կուզի, մի խնայիլ. երկուդ մի անիլ, առաջին ու վերջին
ձուաձեղը չի լինիլ, էս շաբաթ բարեկամների տներից
էնքան կըբերին, որ շներն ու կատուներն էլ կը լեթունն
(կըզգուեն):

Իսկ այս առաջին ծննդկաբերեղանը քո պատրաստածը
պիտի լինի, հօրաբոյր, այնպէս չէ:

— 2է, բալա ջան, յոգուց հանեց Եղսանը, բաղդ բա-
ժանողի աչքերը կուրանան, որ իմ խելճ հարսին զրկել
է մօրից. առաջին ծննդկաբերեղանը ծննդկանի մօր ձեռ-
քով պիտի պատրաստուի իր հօրանց օջաղումը. բայց
նաչար Հոռոմս-մայր էլ եթէ ունենար, չէր կարող իր
մօր ձեռի առաջին ձուաձեղին արժանի լինել. մէկ՝ որ
հարսս օտար գիւղից է, մէկ էլ՝ որ էն սատանի սրոց

ժամհար Կարապետի աղջիկն է, որ հիմի հարստացել աղայ է դառել:

Զգալով՝ որ պառաւի սրտի վէրքերը Կարապետին մտաբերելով՝ վերանորոգուելու են, ես ընդհատեցի խօսակցութիւնը և մի րառորդ ժամից, Եղսանի առաջնորդութեամբ՝ արդէն նորածնի սննեկումն էի:

Այդ օրն ուշադրութեան արժանի ոչինչ չը կար, գայեակը բարուրել էր (պատատել) երեխային և դրել մօր կողքը. ծննդկանը՝ նոր հանգստացած ցաւերից՝ երկու հաստ վերմակի տակ ծածկուած էր: Առաջին անգամը նրան ուտացրին ալիւրից շաղախած իւղալից խաւիժից մի մեծ աման, մի դժուարամարս կերակուր, որ առողջ ստամոքսի համար էլ ծանր էր, խաւիժից յետոյ կէս ձուագեղը բռնութեամբ երկար ու ձիգ օրհնութիւնների հետ փորն ածեցին. վրան էլ խմացրին տաք կոճով կամ զանջաֆիլով ու պղպեղով եփած ռուբով (խաղողի օշաւակ) բաղըրացրած գինի, որ թէրմուն է կոչուում:

Այդ գրգռիչ խմիչքին եմ վերադրում ես անմարսելի իւղեղէնի ու խմորեղէնի անվնասութիւնը, չընայած որ սառն էր, բայց կրակի պէս այրում էր կոկորդս. մի քանի բաժակ մեծ հայճոյքով դատարկեցի:

Բ.

— Երեխայի անունն ի՞նչ էր դրել, հարց տուի պառաւին, երբ միւս առաւօտը տուն մտաւ և առաջարկեց ինձ գնալ և նորամանուկի լողացնելուն ներկայ լինել:

— Վո՛յ, քօռանամ ու կուրանամ ես, ձեռքով բերանը պինդ սեղմեց, իբրև զարմացական նշան պառաւը, մենք անհաւատ ե՛նք:

— Ընչո՞ւ:

— Ա՛յ քեղ մատաղ, դու ո՞նց քրիստոնեայ ես, որ չես հասկանում, թէ մինչև կանաչ մեռոնն երեխի ճակատը

չըքսեն, նրան անուն չեն տալ, միթէ դու չգիտես, որ երեխէն մինչև կնքուիլը հայ չի, թուրք է, հարամ է:

— Հապա էլ ընչի՞ հո եկել ինձ կանչում երեխի լուա- նալը տեսնելու. նշանակում է դուր նորամանուկին քանի որ նա հարամ է, չըպիտի լուանար:

— Ընչի՞, մենք վայրենի ենք, որ ութ օր երեխին ան- լուայ թողանք, նեղացաւ պառաւը, անբան կատուն, որ ան- լիզու անասուն է, նա էլ իր ձագերին լպտելով խտա- կում է, մենք մի կատուի չափ էլ չըկանք: Ծնած օրից մինչև կնունքը, որ սովորաբար ութ օր է քաշում, բա- ցատրեց պառաւը, օրն երկու անգամ առաւօտ, երեկոյ՝ տատմէրն երեխին լողացնում է. միայն կնրուելուց յետոյ է, որ երեք օր երեխէն պիտի մեռնի մէջ մնայ. երեք օր որ անցկացաւ, նոր տատմէրը կըզայ, մեռնահան կա- նի, իր վարձը կտանայ ու կիթթայ:

— Քո ասածից ինչպէս է դուրս գալիս, որ մինչև մը կրտեն երեխային համբուրել նմանապէս չի կարելի. հմ:

— Իհարկէ, անկնունք թուրքին պաշտօր թուրք կը դառնայ, հաստատապէս դուրսը տմբացրեց պառաւը. երե- խին առաջինը պիտի պաշի ծննդկանը: Երբ որ ժամիցը կնքաւորը տէրտէրի ետին ընկած, երեխէն գրկին, իւզա- բերի մոմերը ձեռքին վառած՝ կը բերի նորամանուկին ու լիբը մեռսնը կը դնի սանամօր գոգը. ծննդկանը ա- ռաջ իր պտղած քրիստոնէի բարուրը (խանձարուր) կը համբուրի, յետոյ կնքաւորի փէշը:... Վայ, ես կուրանամ, սթափուեց պառաւը, տատմէրը ձեռները կշտած՝ մեղ սպասում է, իսկ ես չանէս (ծնօտ) կախ հմ թողել ու հետդ գրուցի բռնուել. էլ մի նստիլ, վեր կաց, գնանք, թէ չէ տատմէր Մային հիմի հանգահան եղաւ (զժուեց):

Եղսան հօրքրոջ հնթադրութիւնն անհիմն չէր, իմ ներկայութիւնս էր, որ թէ զարմացրեց և թէ զսպեց դայեակի բարկութիւնը. նա արդէն պատրաստուել էր

գնալու: Նա ձեռքն առաւ նորամանուկին ու տաշտի մէջ ձեռքին խաղացնելով՝ ուշացնում էր ջրի մէջ ընկզմելը: — Ձէնդ քեզ քաշի, թուրքի լամուկ, բարկանում էր նա լացող երեխայի վրայ, ի՞նչ ես վերվեր թռչում, մի քիչ էլ սպասի, մեր պարոն աղէն, թող իրաւունք տայ, յետոյ քեզ ջուրը կոխեմ: հօ տեսնում ես, որ պատրաստւում է ձեռք ծոցը տանելու:

Ես հասկացայ մանկաբարձի իմ հասցէին արած նրկատողութիւնը, նրան պարգև էր հարկաւոր. ստացաւ ինձանից և սկսեց լողացնելը:

— Լաւ է լաւ, շատ մի ճղճղալ, գոչեց դայեակը՝ նորամանուկին ուղղած իր խօսքերը, միտքդ հասկանում եմ, ուզում ես թուրքութիւնից դուրս գալ ու հալալուիլ. սպասի մի քանի օր, կարժանանաս Լուսաւորչի կանաչ մեռնին. ամէնքս էլ կը հալալուենք ու հալալ հաց կուտենք ¹⁾:

Մինչ դայեակն իւր գործը կը վերջացնէր, մանկանը խանձարուրների մէջ կը պատատէր ու մօր կողքը կը դնէր, տան վերի անկիւնում արդէն սփռոցը պատրաստուեց ու մի քանի տեսակ համեղ կերակրներ վրան շարուեցին: Տատմէրը հրաւերքի չսպասեց, նա շտապով մօտեցաւ սփռոցին, իւրաքանչիւրից մի կտոր կտրեց և շտապ շտապ կերաւ:

— Ներողութիւն անքաղաքավարութիւնիս համար, պարոն աղայ ջան. արդարացաւ դայեակը. ոտիս տակին կրակ է վառում, հինգ տեղ ծննդկան ունիմ, երկու տեղ ցաւոդ ունիմ, բոլորն ինձ են սպասում. հէնց իմանաս տնաշէններն իրար իմաց են տուել ու էնպէս խաղս եղել ու տատմէր Մայինի վզին իրանց բեռը բարձել.... Ոչի՛նչ, թող էդպէս

¹⁾ Մինչև Ժողովութիւնը տնեցիք բոլորեքեան համարում են անսուրբ. իսկ ծննդկանի կատարելապէս սրբութիւնը 40 օրից յետոյ է. նա բառասունը է պահում:

Թեթև բեռներն Աստուած շատացնի, Մայինի կոներու մը դեռ ոյժ կայ, կը տանի...

— Եզսան հօրքուր, ասացի ես դայեակի գնալուց յետոյ՝ ծալապատիկ սփռոցի գլխին բազմելով, էս քանի հատ ձուղեղ ու հալւէք ես սլատրոստել, քանի հաւ ես մորթոտել. ում համար է. էսքանն ու պիտի ուտի:

— Զէն կենան ազիզ բարեկամների շէն ու լի օջաղները, պատառխանեց պառաւը, էդ բոլորն էսօրուայ դրկուած ծննդկաքերեղաններն են. ծննդկանը պիտի քաղցր կերակուրներ ուտի, որ երէխէն քաղցրաբնութիւնի լինի: Բարեկամները գիտեն, որ ծննդկանի տէրը խառնուած կը լինի, ժամանակ չի ունենալ ծննդկանի համար քաղցրեղէններ պատրաստելու, իրանք են նեղութիւն քաշում. էհ, աշխարհս հացափոխ է, բալա ջան, նբանք մեղ կը դրկեն, մենք էլ իրանց կը դրկենք. էն քիչը՝ տարեկան երեսուն ծննդկաքերեղան իմ տանիցն է դուրս գնում:

Գ.

Եօթն օր շարունակ կերածս ծննդկաքերեղաններ էին ու խմածս թերմուն:

— Ութներորդ օրուայ նախընթաց երեկոյին՝ պառաւ Եզսանն եկաւ մօտս և յայտնեց, որ վաղը կնուէր է:

— Չէնց հիմի տատմօր ձեռքով ուղարկեցի, ասաց նա, կնքաւորենց տունը մի սինի (ափսէ) մրգեղէն, մի գլուխ Սպահանուղանի (շարար) և մի գաւ քո հաւանած գինի: Մային գնաց կնքաւորին իմաց տալու, որ էգուց շնորհ բերի երեխին կնքելու: Քանի որ մեր տունը Աստծու քաղցր պարգև է մտել, բացատրեց պառաւը, մենք էլ պիտի ոչինչ չանենք առանց քաղցրի: Ափսոս, որ իմ քաղցր օջախն էս օր մի քիչ դառնացաւ, հառաչելով աւե:

լացրեց պառաւը և աչքերից հոսած արտասուքը թիով սրբեց:

— Ինչ է պատահել, հարցրի ես:

— Էգուց բարի աչքովդ կըտեսնես: Էս օր մի իմանալ, որ գիշերս հանգիստ քունդ չրկտրուի:

— Ախար ի՞նչ կայ, հետաքրքրուեցի ես:

— Էլ սրանից աւել ի՞նչ անբաղդութիւն պիտի լինի. իմ գետինը մտնելու խնամին՝ հարսիս սև օձ հէրը մի մեծ որձ ոչխար առել է ու եկել աղջկանը տեսութիւնի, գլխովը դիպել, պոզերն աչքերը մտնի, կուրացնի. — խնամի ջան, ասում է, մեր տեղը հեռու էր, որ աղջկանս առաջին ծննդկաքերեկանը դրկէի, փոխարէնը հիմի եմ բերել: Հոգս իրա գլխին. տեսէք, տեսէք՝ հարուստ եմ մոռացել է իր ժամհարութիւնը, քիսէն տռզել է, մի բեռը մեղրով թխուածքներ, տապակած ձկներ, խաշած հաւեր ու ես ինչ գիտեմ, ինչ քար ու քացախներ է բերել. թող տանի աչքը կոխի, ոչ մի պատառ հարսիս բերանը կըգնեմ, ոչ սիրեկաններիս կուտացնեմ. կածեմ իր առջը, թող լափի. մնացածն էլ շների առաջը կըլցնեմ, հապաչէ, ես իմ տնեցիքանցն անհաւատի կերակուր կուտացնեմ:

— Եթէ էդպէս էր, ընչի՞ տղայիդ համար անհաւատի աղջիկ ուղեցիր, հարց տուի ես:

— Հապա իմ մեռնիլս էդ չի, հեկեկաց պառաւը, սևերես մնայ Գէորգս, թողեց մեր հոյ ու ջրի կարմրաթուշիկ աղջիկներին, գնաց Աստծու երեսից ընկած մի գիւղից կնիկ բերեց: Դեռ, փառք իմ ստեղծողին, որ հարսս իր գետինը վէր խորտակուելու հօրը չի քաշել, գայլից գառն է ծնել. ինքը հարամ սերմից առաջ եկած ու էսպէս պարկեշտ, յարգեօր, խոնարհ, հնազանդ, մեծ ու պստկի պատիւ իմացող, հալալ կաթնակեր է մեզ բաղդ եղել: Լոյս կտրուի սրա մօր հոգին, որ իր անիծուած մարդի տանը չեղած ժամանակ, թաղուն հայ տէրտէր է կան-

չել ու իր հարամը հալալել, Լուսաւորչու լոյս կանաչ մեռոն է քսել տուել իր աղջկայ ճակատը:

— Չատ մութը մութը բաներ ես պատմում, Եղսան հօրքուր, անիծուած անհաւատ չեմ հասկանում, եղելու թեանցն իբրեւ անտեղեակ պատրուակուեցի ես, խնդրեմ պարզ խօսես:

— Ի՞նչ պարզեմ, այ որդի, հայերէն եմ ասում, հօ թուրքերէն չեմ բլբլացնում. ախար, էս մեր սատանէքանց բաժին խնամի Գարապետը, հօ հայ չի. ինքն էլ իրանց գիւղի մի բաժինն էլ անաստուած են: Էն սուրբ Լուսաւորչին եմ յանձնել, վշտալից բացականչեց Եղսանը, որ նա կամ իր մոլորած ոչխարներին քշի, բերի, նորից իր հօտի մէջ խառնի, միացնի և կամ իմ խնամու-գիւղի կեսի գլխին կրակ թափի, Սողոմ Գոմոր չինի, որ տեղն էլ չերկայ. ի՞նչ անեմ, բաց աչքով տեսնելու արժան կըլինիմ որ Լուսաւորիչ պապը իմ նզովուած խնամուն բրբրի, ծակ-ծկոտի, մարմինը կերցաւ քցի, խրխլոտացնի, կոնգացնի, չոնթացնի, Տրդատ թագաւորի պէս խող շինի, որ վերջը՝ էգ վայրենի խողը՝ տոխտոխ անելով, չորեքթաթ գայ, գլուխը դնի Լուսաւորչի լոյս տաճարի դրան չեմքին դարձ գայ, զոջայ, իր հոգուն ու մարմնին փրկութիւն ստանայ, մենք էլ ուրախանանք...

— Վերջապէս, Եղսան հօրքուր, ընդհատեցի ես. խնամիդ վատ է, թող իւր համար մնայ. դու ուրախ եղիր, որ հարսդ, ինչպէս ասում ես, լաւն է:

— Հարսիս կիսին էլ չեմ արժան, սիրեկան եղբայրս, պատասխանեց պառաւը, բայց, ախար, դու ոչինչ չըզիտես, մենք երկնքի տակին, երկրի երեսին խաղք ու խայտառակ ենք եղել, մի մատը մեզր ենք դառել մեր գիւղի մէջ, հնացաւ, անցկացաւ, բայց երկու տարի սրանից յառաջ՝ մեր գիւղի երեսէն էլ մեր վրայ թքում էր, մեզ կրակն էր դնում, էրում, թէ ցնացիք Ֆարմապոնի աղ:

ջիկ ուղեցիր, երեւում է՝ դուք էլ *Փարմասոն* դառնալու միտք ունիք:

— Ո՞նց թէ *Փարմասոն*, դարձեալ անգէտ ձեացայ ես:

— Էդ չեմ գլխիս վայ տալիս, ձախ ձեռքով գլուխը ծեծեց Նղսանը. ախար, էդ իմ դժոխքի բաժին խնամին ինքը *Փարմասոն* է գառել, իրանց գիւղի մի բաժինն էլ *Փարմասոն* է շինել: Էդ քիչ է՝ ասում են՝ ինքն էլ անմիրուք, անֆարաջայ, անձեռնադրուիլ ու մեռնուիլ տէր. տէրութիւն է անում, կնունք, թաղում է կատարում, մի աղջկայ կռնից բռնում, մի տղի է տալիս, թէ էսօրուանից դուք մարդ ու կնիկ էք. ախար, քեզ եմ հարցնում, էս Աստուած կը վերցնի:

— Հետաքրքրական է այդ մարդի հետ ծանօթանալը, Նղսան հօրքուր, գնա գրան ինձ մօտ ուղարկիր, տեսնենք՝ ինչ բարի պտուղ է:

Սատանէն տեսնի նրա երեսը, ափսոս չեմ. էս գիւշեր սիրտդ հանգիստ քնիր, էգուց պատարագից յետոյ նրա կուրանալու աչքերը լաւ տնտղի, տես, թէ ո՞նց են սատանէքը միջին պտիտ պտիտ անում. բայց հիմիկուց քեզ զգուշացնում եմ, չը լինի՝ թէ քեզ մոլորեցնի, օձի լեզու կայ բերանումը, էնպէս քաղցր խօսքեր կասի, որ հայիլ մայիլ կը մնաս, բոլորը՝ գրքերիցն է խօսում. երկու խօսքից յետոյ՝ սուրբ գիրք, սուրբ գիրք է անում, չը գիտեմ՝ էդ ո՞ր սուրբ գիրքն է. որ նրան իր սրբութիւնն ու զօրութիւնը չի ցոյց տալիս, գունդ ու կծիկ չի ածում, անդամնալոյծ, գետնին քաշ չի տալիս: Էհ, ես ի՞նչ գիտեմ, սիրելիս, կարելի է մի մեծ անէծք կար մեր տան գլխին, որ էդ անհոգի, անխղճմտանքին մեզ թուշ արեց, հանդիպեցրեց:

— 2ի կարելի պատմել, թէ ի՞նչպէս պատահեց այդ:

— Ի՞նչ ասեմ, յոգուց հանեց պառաւը. երեւի, Գէորգիս ճակատին էդպէս էր գրուած. Երեխէս մի անգամ

արադ ծախելու տեղից գալիս՝ նրանց զիւղի մօտ պատահում է մի աղջկայ, որ կուժն ուսին՝ ջուր էր բերում. Գէորգիս աչքն ընկնիլն ու հաւանիլը մէկ է լինում, Ինչ անի մեր դարմանի տակի ջուրը (խորամանկը), որ քէֆդ գայ. կամանց՝ ձեռից մտրակը վեր է գցում:

— Աղջի, աղջի, ապրիս, յետ է թերւում ու ձէն տալիս Գէորգս, մտրակս ցած ընկաւ, ոտս մի քիչ ցաւ է տուել, իջնիլ չեմ կարող, արի, բարձրացրու ինձ տուր. յետոյ էլ՝ թէ՛ քեզ մի սիրուն նշանած, ճարաւ պապակ. լում եմ, եթէ քո մուրաղը կը սիրես, կուժդ բերանիս դէմ արա, խմացրու, քեզ վարձք է. Միամիտ երիւնէն, որ իմ յարգնոր հարսս է լինում, ինչ կը մտածէր, թէ մի դարիբ տղայի մտքումն էդ բոպէին սատանէր են պար գալիս, համ մտրակն է տալիս, համ ջուր է խմացնում: Անամօթ դու Գէորգ, ջուրդ խմի ու վրայ պրծիր ալվան ու կարմիր աղջկայ՝ առանց էն էլ՝ ամօթխածութիւնից վարդ կտրած թուշը պաշիր ու ձեռի բիլակը (գաստակ) պինդ բռնիր: Գուռը թափէ թափէ՝ տալիս խեղճ ճոռոմս, մրմնջում, մղկտում է, աղաչում է, որ իրան բաց թողայ, բայց մեր սեւերեսին, երեի, սէրն է լեզու տալիս. — Աղջիկ, ասում է, ես Ֆլան զիւղացի Ֆլանն եմ (այս ինչ զիւղացի այս ոքն եմ), ինքս մեր զիւղի հարուստներից մէկի մինուճար տղէն եմ ու ազապների մէջ ազապաշին: Էս մի ամիս է՝ դու ամէն գիշեր ինձ երազ ես գալիս, ջուր ես խմացնում ու ասում. իմը դու ես, արի ինձ տար: Ես չեմ հարցնում, թէ ո՞վ ես, ինչ աղջիկ ես, հիմի եկել եմ քեզ տանելու. եթէ ինձ հաւանում ես, եթէ գիտես, որ հէրդ քեզ ինձ կը տայ՝ ասա՝ գնամ, օրինաւոր խնամխօս զրկեմ, քեզ ուզի, թէ չէ, լաւ խմացիր, որ քո Եախէն (օձիք) ձեռից թողնելու չեմ. թէկուզ հայրդ մկան ծակումն էլ քեզ թագցնելու լինի, ես որսկան կատու եմ դառնալու, չանգերովս ծակը քրքրելու ու

քեզ դուրս քաշելու. հաստատ քեզ ասում եմ՝ դու լիմն ես, ես քոնը:

— Որ դու էդպէս ճշմարտախօս տղայ ես, ասում է ու չի ամանչում էս իմ գլուխը կախ հարսը, ես իմ ցաւերս առաջիդ բաց անեմ: Իմացիր, որ իմ հէրս էս գիւղի առաջին մարդն է, ինքը համ հասարակութեան տանուտէրն է, համ Քարմաստոնների տէրտէրը ու հայերին էլ չի սիրում. նա ուզում է ինձ տալ մի Քարմաստոնի տղի, որ մօտ չըհաս է. մէկ՝ որ հալալ հօրեղբօրս թոռն է, հայի օրէնքով անկարելի է, մէկէլ՝ որ սիրտս չի քաշում, հո չեմ սիրում հօրս հաւանած, ճպոտ ու տղաթեւած Մացօյին. ինձ համար հայի նախընտրելի տղի ոտը Քարմաստոնի գլխաւորի գլխից աւել է: Պիտի իմանաս, որ իմ բոլոր քոյր ու եղբայրները Քարմաստոն են, հէրս իր ձեռովն է նրանց անմեռոն կնքել, բայց լոյս կտրուի մօրըս հոգին. նա թագուն տէրտէր է կանչել, ինձ մկրտիլ տուել, ինձ հայ պահել, հայ սննդել, հայ մեծացրել ու մեռնելուս էլ վրիս պարտք է դրել, որ Քարմաստոնի չըպնամ: Հիմի ես տեսնում եմ, որ Աստուած մօրս արժանաւոր աղօթքը լսել է ու իմ արտասուներներին խնայել, քեզ իմ գլխին տէր է դրկել: Թէ կուզես՝ հէնց էս րոպէին ինձ ձիուդ դաւակն առ, տար, որտեղ քո սիրտը կըցանկանայ, մի հայի ժամում պսակիր ու տունդ տար:

էս իմ պարոն Գէորգիս ոտը, ծաղրելով պատմեց պառաւը, ձեռաց լաւանում է, ծտի պէս ցած է թռչում ձիուց ու ոնց որ ուրուրը հաւի թխլիկ ու փափլիկ ձագին ճանկերի մէջն է առնում ու սլալով երկինք բարձրանում, էդպէս էլ մեր ուրուրը երկու թևի մէջն է առնում սիրուն հարսնացուիս ու մէկ, երկու, երեք՝ երեսհարրը լիզում, լպտում, թռչում թամբի մէջ, նշանաձացուին դաւակն առնում ու ձիու գլուխը բաց թողում:

— Եւ ուղիղ բերում ձեր գիւղը, ընդհատեցի ես:

— Դու ոչ մեռնիս, պատասխանեց Եղսան հօրքոյրը. գնում է ուզիլ Փամբակ:

— Պատճառ:

— Էնտեղ մենք մի բարեկամ տէրտէր ունինք, պատասխանեց պառաւը, բահանէն ուրախ ուրախ պսակում է դրանց, մի շաբաթ իր տանը պահում նորահարս նորափեսին ու շաբթի գլխին ինքը, իր տիրուհին, իր տղէն, մի քանի հոգի իրանց գիւղից ձիաւորներ հետն առած՝ մեզ համար հարսն է բերում:

Չատ էլ ոտ ու գլուխներս ծեծեցինք, բայց ի՛նչ կօգտէր, եղածն եղած էր, ընկել էինք՝ պիտի քաշէինք. ես աւելի՛ որ մէջ տեղը տէրտէր կար:

— Չատ էլ լաւ էք արել, հաւանութիւն տուի ես:

— Դու կարծում ես՝ մեր շնորհքն էր. փառաւորի տէր Մարտիրոսը, խեղճ ծով է, միայն Փամբակումը հօշի, էս մեր հողի բոլոր տէրաւորներինցը համ խելօք է, համ գիտնական է, համ էլ սուրբ է. մեռելը գնես նաշի (ղազաղի) մէջ, ուսես, տանես դուռը, տէր Մարտիրոսը դեռ վիսին նարեկ կըկարգայ, յետոյ իր Սողոմոնի գրքի միջից երկու զաւամ եղնդի վրայ կըպտտացնի ու կասի. առ գնա՛: Հաստատ իմացի, որ բոլէ չի քաշիլ, մեռելը կըկենդանանայ:

— 2ի կարելի, Եղսան հօրքոյր, հեգնեցի ես, մեռելներին թողենք հանգիստ քնեն ու տէրտէրիդ խնդրենք՝ կենդանիների վրայ իր հրաշագործութիւնները կատարել:

— Վրէս ծիծաղում ես հա՛, հասկացաւ պառաւն և վրայ բերեց. դէ, կարգ է, պատմելիս մի քիչ կըծաղկացնեն, որ լսողի ականջին զգուանք չըդառնայ. ես մեռել ասացի, դու հիւանդ ընդունիր: Դրանք թող, չիտակն էս է, որ տէր Մարտիրոսն իր գրքացութիւնով մեր երկրում պատիւ ունի, մեծ ու պստկի մօտ մի խօսքն երկու չի լինում, ամէնքն էլ նրա հրամանը գլխի վրայ հն կատա-

րում ու մենք ինչպէս կը համարձակուէինք տէր Մարտիրոսին չէ ասել ու նրա պսակած հայր ու թաղաւորին տուն չընդունիլ:

— Անկործիր:

— Ձեզ համար մի տւճաստի անգին ակնով ոսկէ մատանիք եմ բերել՝ ցխի միջից հանած, ասաց մեզ տէր Մարտիրոսը, ցխոտ է, ցխիսը լուա, մատդ դիր, թող հրազի պէս ֆռֆռայ. աշխարհքի բերանն էլ վրէն բաց մնայ: Դու ինչ կասէիր էս խօսքին, դարձաւ ինձ պառաւ:

— Ես կը պատասխանէի, որ գոհարը միշտ գոհար է, նա իւր գինն ու փայլն ունի, ցխից, թէ ոսկի տըփից լինի հանած, և դուք շատ խելացի էք գտնուել քա. հանային լսելով:

— Հէնց դիտես միայն մէնք լսեցինք, տէրտէրն եթէ չըլինէր, էսօր դու կը գայիր ու Եղսան հօրքուրիդ գերեզմանն օրհնել կը տայիր: Քեզ յայտնի է, որ վատ խաբարի ձէնը շուտ վեր կըլինի, դեռ տէրտէրն իր մարդկերանցով ձիանոնց գլուխները ձեռից չէին թողել, որ ողջ գիւղականին յայտնի եղաւ, թէ Եղսանի տղէն ֆարմատօն Կարապետի աղջկանը փախցրել, բերել է: Ես մի ժամ ասեմ, դու կէս ժամ՝ չը բաշեց, հասարակութիւնը՝ մի մին շուն թակելու գաւազան ձեռներին՝ մեր դուռը կոխեց: — «Ո՛հնց թէ դուք մեր Լուսաւորչի անարատ երկնջների մէջ գայլ էք ուզում խառնել, դուռում է ամեն բերան, դուք մեր պարկեշտ հայր ու աղջիկների ձեռովն էք ուզում մեր հալալ օջաղները հարամել, ձեր միտքն էս է, որ մեր բոլոր երիտէրը հայութիւնը մոռանան Քարմատօն մեծանան:

— Խելացի կարծիք, առողջ դատողութիւն, ամենայն բարօրութիւն և դժբաղդութիւն մայրերի շնորհիւ կարմատանայ նոր սերնդի մէջ, բացականչեցի ես:

— Ո՞ւմ էին ասում, ազիդ հղբայրս, շարունակեց Եղսանը, ո՞վ էր լսում գիւղականների հարայ-հրոցը, մկան ծակը հարկւր [Թումանով էինը առել, գլուխներս ներս խցկել, տազ արել ու սասանել. կարո՞ղ էինը լոյս աշխարհ դուրս գալ, բոլոր տնեցիքանցս պիակ կը շինէին, գետնի երեսին կը փռէին: Փառաւորի՛, կարգին հաստատ կենա՞յ տէր Մարտիրոսը, ճակատը բարձր բռնեց, գաւազանը ձեռն առաւ, միտուրը [Թի տուած՝ (լայն սանրած) դուրս գնաց ու բարձր ձայնով բարի ողջոյն տուեց:

— Օրհնեա ի տէր, բարի հազար բարի, դռացին բոլորը, ու ոնց որ մի [Թրով բոլորի գլուխը [Թոցնես, վէր ածես, ու ոչ մէկիցը մի ձէն ու ծպտուն վեր չըլինի՝ էգպէս՝ ողջ հասարակութիւնը լլկուեց, պապանձուեց, [Թէ ինչ խօսեց, ինչպէս ամէնքի սիրտը շահեց տէր Մարտիրոսս՝ իրա դործն էր, միայն [Թէ խկսյն տանուտէրի հրամանով էլը (համայնքը) ցրում է ու 10 – 15 պատուաւոր մարդիկ՝ տէրտէրի հետ՝ տուն են գալիս, ինձ դուրս կանչում. (պխար, ոչ բարով, լսի բաժին գլխիս տիրոջից յետոյ՝ տան գլուխը գլխամեռս եմ) ու աչքալոյս տալիս, չնորհաւորում:

— Կեցցեն, բացականչեցի ես:

— Վերջը՝ տէր Մարտիրոսի խորհրդով՝ իրանը՝ մեր գիւղի իշխաններն իրանց միջից՝ 10 խելքի ու պատուի տէր մարդ ընտրեցին, ձիաւորեցին ու զրկեցին մեր գլխամեռ խնամի Գարապետի մօտ համ խնամխօս, համ հարսանիքի համեցէքաւոր (հրաւիրակ):

Սատանի խելը ունի անիծածը, բոլորին սիրով ընդունում է, լաւ պատիւ է տալիս ու իրանց գիւղիցը մի տէրտէր ու տառն աշխարհական, օրինաւոր իշխաններ իր կողմից ձիաւորում է, մի բեռն էլ կարգին, քո հաւանած բաժինը է կապում ու ճանապարհ դնում: Հետն էլ՝ բահանի ընկնով իր կողմից հազար օրհնանքներ է տ-

պըսպարում իր սիրելի փէսին ու աղջկանը:

— Իսկ ինքը՞, հարցրի ես:

— Ինքը չի գալիս և չատ խելօք է անում:

— Չատ զուր, ըստ իս, գիւղի հասարակութեան հետ հաշտուելու ամենայարմար ժամանակն էր, կարծիք յայտնեցի ես:

— Ամէներն էլ քեզ պէս էին մտածում, պատասխանեց պառոււր, բայց բոլորն էլ սխալ էին ու գետինը մտնելուն ամէնքիցն էլ խելօք դուրս եկաւ: Մի ամսից յետոյ՝ մարդ է զրկում, Գէորգիս կանչում իր մօտ, 100 մանէթ փող տալիս, մի շաղ (գեր) մսալի ստերչ (ամուլ մշացած) կով էլ առաջն անում, զրկում ու հրամայում, որ մեր յիրու (այգի) ափումը պատրաստութիւն տեսնի, իր կողմից մեր գիւղականներին տնով, տեղով կիւրակի օրուան համար հարսանիք հրաւիրի: Գէորգս ամէն ինչ պատրաստեց, դափ ու զուռնէն տարաւ մեր հնձանի կըտերը կանգնացրեց ու հէնց որ դաշտի կողմից ձիաւորներն երևացին, դափաչին կոմբալն ու կոպալը շարժեց, զուռնաչին ծուանն իստակեց, զլեց ու մեր խնամիքը ձի խաղացնելով, եալլա կանչելով, կարմիր աղլուխներ՝ սլտըտացնելով՝ եկան, ձիանոցից չցած թռան ու ծանօթ՝ անծանօթ՝ մերոնց բոլորի հետ պառօտի արին, բարեկամացան, մի չն իրիկուն կեր ու խումը սաստկացրին ու մութը դեռ գետինը չառած՝ սիրով բաժանուեցին:

Հիանալի, կեցցէ խնամիդ:

— Անիծուի ոչ նա, վրայ բերեց պառոււր, պիտի տեսնէիր. թէ ոնց մօտեցաւ ինձ, սիլի բիլի անելով (փաղաքշանքով) աչքալիս խօսաց, կռացաւ ծիծս պաշեց ու տսեց, որ ինքր մեր կիսին էլ արժան չէր, Աստուքալցր աչքն է եղել, որ Գէորգիս ու Հոռոմին դաշտի մէջ տեղն իրար հանդիպացրել է:

Իսկ դու հօրքոյր, խնամուդ ինչ տեղը համբու-

րեցիր, կատակ արի ես:

— Վայ, ամօթխածութիւնից շառաղունեց, ձեռքով երեսը մեղմիկ չանգռեց ու պատառխանեց պառաւը, հապա շէ ու պիտի վրայ պրծնէի, մի ոտս գերեզմանի դրանը, պառաւ տեղովս նրա լպտտուած թշերն ու դող կատուի աչքերը պաշպորէի. հոգս նրա վրողի տարած երեսին, վրէն թրիւ էլ չէի ուզիլ. ինչ արած՝ ասում է. «բերանս կապոյն իմ պաշտած խաչն է», Գէորգիս սիրուն՝ աչքերս պինդ հուպ տուի ու քնթկալով փակած պռօշներս քսեցի նրա ճակատին:

— Դէ հասկացանք, ջահէլութիւնդ միտդ ես բերել, խնամութեան չըհասութիւնը մոռացել ես ու պարոն Կարապետի հետ փաթաթուել ու համբուրուել, անոնչ, մարտակա՛ն, կտտակաբանեցի ես:

— Վայ, քո մեղացը տէր կենամ, Գէորգիս ու քո արևոյն եմ երդում, որ գլխամեռ Կարապետին ինչպէս քոյրն եղբօրն եմ մօտեցել, կատակս լուրջ ընդունելով՝ կծու կծու արդարանում էր միամիտ Եղսան հօրքոյրը:

— Երգմնատրար մի լինիր, Եղսան հօրքոյր, հանաք եմ անում. էլ այսուհետեւ քո ինչ «իրաքանութիւններ առնելու ժամանակն է, միամտացրի ես: Այդ ամէնը թողնենք, դու ինձ այս ասա, երբ ձեր մէջ արդէն հաշտութիւն կայացել է, ընչո՞ւ ես ուրեմն խնամուդ այդպէս ատում ու վատաբանում, հարց տուի պառաւին:

— Ասենք՝ հիմի էլ առաջուայ խորթութիւնը չը կայ, հիմի ոչ միայն մեր գիւղը, բոլոր հայ գիւղերն, ասում են, մի տեսակ սառն աչքով են մտիկ տալիս եղած կատարուած դրութիւնին, բայց խնամիս մեր գիւղը դալուս՝ միշտ քաշուած է գիւղացիներից: Դէ, լաւ էլ անում է, նստած, մոխրի տակն եղած կրակի վրայ ընչի՞ դուր տեղը ձէթ լցնես, բոց անես. ինքն էլ լաւ գիտի, որ մի էնպէս վէրք է տուել Լուսաւորչի լոյս հաւատին, որ թէ-

կուզ խոցն առողջանայ՝ խոցի տեղը յաւիտեան մաշուր (յայտնի) կը լինի։ Մինչև էսօր էլ՝ մեր գիւղացիք խնամու հանդիպելիս՝ հանաքնհրով ու խաղերով (այլաբա՛նօրէն) քարեր են շարտում. այ, էգուց՝ կննքաճաշին քո ախանջովդ կը լսես։ Էսօր հերիք է՝ ինչքան ձաւար արի (չաղակրատել), գլուխդ տարայ, մնացածն էլ ուրիշ ժամանակ. բոլորովին մտրիցս թուել է, [Թէ տանն ինձ սղասողներ կան. ախար, մեր բարեկամներից մի քանի ջահէլ քաջ տղէք եմ կանչել, որ էղուցուն անելիք գործերն իրանց յանձնեմ. մի երկուսին հէնց էս իրիկուն պիտի զրկեմ մօտիկ հարեանների ու բարեկամների տներից աման չաման, պղնձկարգ, սուփրա — զգալներ ու փռւածք հաւաքել տամ. էգուց էլ՝ նրանք պիտի լինեն ժամաւորին կնունք հրաւիրողը, սուփրի վրայ սղասաւորութիւն աւողը ու ամէն ծառայութիւն կատարողը, մենք գլուխներըս կօրցրած կը լինինք, քիթ սրբելու ժամանակ չենք ունենայ։ Էն էլ մեծ բան է, եթէ կարողանանք եկող հիւրերին ներս համեցէք անել, գնացողների էլ շնորհակալութիւնն ընդունել։

Պառաւր տեղիցը վեր կացաւ։

— Իսկ դու ընչու չես կտրողանում վերջ տալ սրտումդ հաւաքուած մաղձին, այս պատասխանն էլ կարծօրէն տուր, Եղսան հօր քոյր, և մեր խօսակցութեան ծայրին կապ տանք, ստիպեցի ես։

— Դրան երկու խօսքով կը պատասխանեմ, ցուցամատն ու միջամատը զուգելով՝ բարձրացրեց պառաւը. շատ էլ աչքիս լոյսն ես, բայց որ հարազատ չես, խորթ ես — փորթես, ու մի բան՝ որ խորթ ու փորթ է, հարթ հաւասարուել չի կարող, չէ, չէ ու չէ։

Պառաւն յուսահատօրէն ձեռքը թափ տուեց ու շտապաւ հեռացաւ։

Դ.

Միւս օրն Նդսաննց տանը կնուներ էր, նորամանու-
 ձրն անդրանիկն էր, օրը հանդիսաւոր էր, պատարագով
 էին երեսային մկրտելու:

Պատարագի առաջին զանգակից՝ ես եկեղեցումն էի,
 կանգնած էի ուղիղ դրան մօտ, երեցփոխի կողքին: Դի-
 պուածական չէր իմ այդ տեղ կանգնելը. աչքս շարունակ
 դրան կրունկի վրայ էր, ժամի դուռը բացողն՝ առաջինն՝
 իմ աչքին պիտի ընկնէր: Եւ իրաւ, բոլոր ժամաւորին
 տեսայ ու սպասածս անձը ներս չը մտաւ: Ես սպասում էի
 Աստուծոյ տանը, ուրբ պատարագին՝ ներկայ տեսնելու
 հօրրոյր Եղսանի խնամի Գարապետին և շարժանացայ:

Թէ ինչպէս էին ժամ ասում, շատ խստապահանջ
 չը լինինք. «էն վաղ էր, որ էշը կաղ էր». մի օր կար՝
 տասնաւոր, քաղցրաձայն մանուկներ՝ ժամաշապիկները
 հագած՝ շուրջ էին բոլորում իրենց ձայնեղ և կարգաւահ
 ուսուցչին և հրեշտակային երգասացութեամբ զարդարում
 էին սուրբ տաճարը. իսկ այդ օրը՝ հնուց մեացած, սաղ-
 մոս—ժամագրքով գլուխներն ուռցրած, ծերունի, տիրա-
 ցու պատուանուն կրող երկու գեղջուկներ էին դպիր
 կանգնել: Նրանցից մէկն անժամանակ այրիանալու և միւ-
 սը ուղիւից խմիչքներին սիրահար լինելու առթիւ էին
 իւրեանց ժամանակին փիլոն ծածկելուց զրկուել: Այժմ,
 դրանք էին իրանց աններդաշնակ խռպոտ ձայնով ուն-
 կնդիրների ջերմեռանդութիւնը մարեցնում և ականջների
 թմբուկներն անհանգիստ անում:

Պատարագի ժամանակ՝ հետաքրքրութեան արժանին
 դարձեալ նորամանուկն էր ինձ համար:

Բերեց տատմէր Մային երեսային ժամկոչի հետ ե-
 կեղեցի և ներս տարաւ կանանց դասը: Այդ տեղ եկաւ
 ժամումը վաղուց սպասող կնքահայրը, գիրկն առաւ երե-

խային և քահանայի առաջնորդութիւմը՝ դրոսի կարգը վերջացնելուց յետոյ՝ մօտեցաւ սուրբ աւագանին։ Մըկրտութիւնից յետոյ՝ քահանան նորածնին տուեց ժամկոչին խանձարբելու և վերադարձնելու։ Այդպէս էլ լինելու էր. դայեակն՝ իբրեւ կինարմատ՝ իրաւունք չունի, ըստ աւանդութեան, աւագանին մօտենալու։

Քահանան նոր քրիստոնէին սեղան հանելուց և հաղորդելուց յետոյ՝ տուեց կնքահօր ձեռքը և հրամայեց աւագանի մօտ սպասել մինչև պատարագի վերջը։

Կնքահօր կողմից բերուած էր եկեղեցի նարօտացու, փնկողացու և սաւան։ Նարօտը սպիտակ և կարմիր մետաքսէ դերձաններ էին, որ քահանան ուղորեց, միացրեց և իւր ձեռքով անցկացրեց մկրտուածի պարանոցը ու ծայրերը մոմով ամրացրեց։ Փնկուղն երկու գաղաչափ նուրբ, ճերմակ կտու էր, ծայրը վեղարանման կարուած, որի մէջ պատատեց քահանան նոր մկրտեալին։ Իսկ սաւանը երկր գաղաչափ կարմիր դանաւուզ կոչուած բնհոգ էր՝ ծննդկան սանաֆօրը շապկի օձիք դառնալու համար։ Այս ընծան լայն ծալուած՝ դրուեցաւ նոր մկրտուած երեխայի բարուրի երեսին, որպէս զի ամենեւեան տեսնեն և գովեն կնքահօր առատաձեռնութիւնը։ Սովորաբար, որքան սաւանը թանգագին է լինում, կնքահայրն աւելի վըստահօրէն է նայում ժամաւորներին, փողոցով անցնողներին և մանաւանդ կնքատիրոջ տանը՝ ծննդկանի շուրջը բոլորած կնքաճաշի հրաւիրուած կանանց երեսներին։

Ես չսպասեցի պատարագի վերջանալուն. նախապատրաստուած հօրքոյր Եղսանից, շտապեցի տեղ բռնել ծննդկանի մօտ՝ տան հանդէսը տեսնելու։ Միայն ես չէի ժամի վերջանալուն չսպասողը. յետ նայեցի, տեսայ որ ժամաւորը բոլորը գուրս եկան։ Մի պախարակելի սովորութիւն կայ գիւղերումը. հէնց որ նշխարը մանրուում և բաշխուում է ժամաւորներին, ամէնքն առնում են մասը և

դուրս գալի, իսկ այդ կատարում է ժամն իսպառ չը-
վերջացած:

Արդէն եկեղեցու բակի դուռը կտրած՝ կանգնած էին
երկու երիտասարդ, նրանցից մինը դուրս եկող ժա-
մաւորին էր հրաւիրում կնքատուն, միւսը մատով Եդ-
սանենց տան ճանապարհն էր ցոյց տալիս հակառակ
կողմը թերուհի կամեցող ձեացողին: Իրապէս՝ թերուող
շատ րիչ կզաւ, ոչ ոք հրաւէրը չըմերժեց: Բոլորեքեան
ժողովեցան եկեղեցու առաջի հրապարակը: Այնտեղ սպա-
սելու էին ամէնքը: Եւ երբ քահանայը շուրջառաւորուած,
նրանց ետևից կնքահայրն երեխային գրկած՝ իւզաբերից
մոմերը երկու ձեռքին վառ, ժամահարն էլ մկրտութեան
համար տանից տար ջրով լիքը բղուղի մէջ այժմ փոխա-
րէնը մեռնաջուր լցրած՝ «Արեգականն արդարութեան»
շարականն երգելով ուղղուեցին դէպի կնքատուն, ժամա-
ւորները բոլորեքեան գլխարաց հետեցին թաբօրին՝ կը-
նքնքաճաչ վայելելու:

Ես վաղուց նստած էի ծննդկանի սենեկում, շուրջս
խմբուած էին հրաւիրեալ կանայքը, հարսներն և առ հա-
սարակ իգական սեռի բոլոր ներկայացուցիչները:

Եղսան հօրքուրի ասութեամբ այնտեղ պիտի լինէր
միայն նորամանուկի հայրը և ամենաշատը՝ պապը. ուրիշ
տղամարդ իրաւունք չունէր նուիրական սրբարանի առաո-
տաղի տակ մտնել, ուր խմբուած էին պառաւ և նորա-
տի գեղեցիկ սեռը: Միակ բացառութիւնն իբրև օտարա-
ցի թանգազին հիւր՝ ես էի լինելու:

Ուղիղ էր, այնտեղ էր մկրտեալի հայրը — Գէորգը,
նա կանգնած էր դրան առաջին և սպասում էր թաբօրին:
Բայց, որքան աչքս շուրջ ածեցի, չըտեսայ հետաքրքրու-
թեանս առարկայ պ. Կարապետին, որի հետ ծանօթա-
նալու ջիւղ ցանկութիւնը վառել էր մէջս պառաւ Եղսանը:

Ամենեքեան ոտքի ելանք և տեղ բաց արինք. թա-

բօրն արդէն ներսն է: Չարականը դադարեց, երբ կնքահայրը նոր մկրտեալը ձեռքին մօտեցաւ ծննդկանին: Չերջինս գլխի թաւը քօղը մինչև կուրծքը ցած թողած՝ իւր ամենայն արդուզարդով պճնուած՝ ծածկած երեսով նըստած էր գետնի վրայ փռուած անկողնի մէջ՝ թոնրի վերի կողմը:

Կնքահայրը չոքեց սանամօր առջևը և երեխային մեկնեց մօրը:

Ծննդկանը առաւ նորամանուկը, դրեց գոգը վերմակի վրայ, կռացաւ, համբուրեց և թերուեց դէպի մօտն ապաստող կնքահայրը, բռնեց նրա շուխայի փէշը և մօտեցրեց շրթունքներին: Ապա՝ կնքահօր ձեռքից առաւ երկու իւղաբերներէից մինը: Միւս մօմը ինքը կնքահայրը բռնեց, մինչև բահանայք տան կարգը վերջացրին: Տէրտէրը խաչաքարդ մաշտոցը դրեց երեխայի բարուրի վրայ և հրաւիրեց ամէնքին մօտ գալ, համբուրել և լիուլի աջահամբոյր ձգել:

Ամենից առաջ, ըստ օրինի, մօտեցաւ նորածնի հայրը, համբուրեց և երկու մանէթ աջահամբոյր դրեց:

Տէրտէրի աչքերը չորս բացուեցին՝ մկրտութեան ամենաշատ հասոյթը 40 կռպէկից մինչև մի մանէթ է լինում, իսկ այժմ կրկնապատիկն էր:

— Աստուած օրհնեսցէ, միացական զաւակ արասցէ, քիրելի Գէորգ, իւր սրտալիր օրհնութիւնն ուղղեց տէրտէրը:

— Անունն ինչ դրիր, տէր հայր, առաջին ամենաէական հարցը տուեց մանկան հայրը:

— Ես կնքահօրը հարցրի, պատասխանեց տէրտէրը, անունն դնելու իրաւունքը կնքահօրն է, իսկ սա իր իրաւունքն ինձ յանձնեց. ես էլ՝ երեկ մեր Տրդատ թագաւորի ու Աշխէն տիկնոջ տօնն էր, անունը դրի Տրդատ. բարով մի աղջիկ էլ ունենաս, նրա անունն էլ Աշխէն դնենք:

— Փառաւորիս:

Երկրորդը համբուրեց ինքը կնքահայրը և դրեց մաշ-

տոցի վրայ դարձեալ երկու մանէթ:

— Զօրանաս, գիրկդ միշտ լիքը լինի, ազայ կնքահայր, ուրախութիւնից հրճուելով՝ օրհնեց տէրտէրն և աւելացրեց՝

— Այսօր այս տան մէջ մի բարի հրեշտակ կայ, նրա հովանաւորութիւնն է մեր գլխին սփռւում:

— Տէր հօր ականարկած հրեշտակը հասկանալով իւր հասցէին շեշտած հաճոյախօսութիւնը հեզնաժպիտ մօտ եկաւ մաշտոցին և մանէթանոց թղթադրամի տակ դգուշութեամբ թազցրեց իւր աջահամբոյրը:

Գարծիմ, դուք էլ ինձ հետ հասկացաք, թէ ում գրխատակն էր դրւում տէր հօր փափուկ բարձը. ինչ պիտի անէի. ունես՝ չունես՝ հարկաւոր տեղում չը պիտի խընայես. հազինս նոր ու մաքուր շորեր՝ ինքս պաշտօնեայ, տէրտէրն ու ժողովուրդն ինչ կը մտածէին, թէ դրպանումս միներ են պարւում և ես աջահամբոյր տուի վերջին դրամս:

Սուր էր Աստուծոյ աշալուրջ հովուի տեսանելիքը, արտաբոլտտ փռւած մանէթանոցը նրա աչքումը ապակու թափանցիկութիւն ստացաւ:

— Աստուած օրհնեցէ քեզ, մեր սիրելի ազայ պարոն, արածդ հասկացայ, հրամանքդ Քրիստոսի պատուէրը կատարեցիր. «մի գիտասցէ ձախ բո, զինչ գործէ աջ բո»: Բայց դու իմ իրաւունքը չես կարող խել, ես ուզում եմ իմ օրհնեալ ժողովրդին մեր պարոն *աղայի* առատաձեռութիւնը ցոյց տալ. բարի օրինակին բարի մարդիկ պարտական են հետևիլ, ասաց և կռացաւ բահանան ու թըղթադրամի տակից դուրս հանեց վերջին պօլիմպերեալս, պտղունցի մէջ ծայրից բռնեց ու վեր բարձրացնելով՝ դռնէց:

— Աստուած այսպէս փոխարէնը քեզ հատուցանէ, մեր գիւղի պարծանքս, ազայ պարոն, և շարունակեց: —

«և հայրն քո, որ տեսանէ ի ծածուկ, հատուցէ քեզ յայտնապէս»: Բոլոր կանանց մէջ քչփշոցն ընկաւ, ամէնքն երանի տուին ծննդկանին, որ էսպէս բաղդաւոր եղաւ իր առջինեկի կնոռնը:

— Սղջի Գայեան, փոխում էին անկիւնում երկու նորատի հարսներ. կարեմ լալի բաժանողի աչքերը. ֆարմատոնի աղջկանն էսպէս բաղդ, տեսնում էս սաւանը, կարմիր դանաւը է, հաւատա՛հինգ մանէթ նստած լինի. ջանին մատաղ էդպէս կնքաւորի. իմ ցեխ չորացնող կրնքաւորիցն էր կտրուել էս մարդութիւնը, ասում են՝ իրանց մարաղը չլինելիս՝ մի տոպրակ սրտուռ, հին ոսկի է գտել. [Ժող կոխի աչքն էն ճար կտրածը. (մեղայ, մեղայ, սանամէր եմ, մեռն է տունս բերիլ, անիծելու իրաւունք չունիմ), չամանչեց մի հառարակ խամ մուշասիմ՝ գլխի ծածկոց սաւան բերեց, մի անպէտք ու փթած փալասի կտոր եմ ասում, որ եթէ ուզենաս քո հաց[թուխ պառակին ընծայ տալ, գլխովդ կըտայ, խմորդ կիսատ գնտած կը[թողի, փէշը [Թափ կըտայ ու վառած [Թունգրի շըրթնիցը վեր կը կենայ:

Մօտեցաւ Եղսան տաւը ու մի սպիտակ փոշեթաթախ ապաստանոց էլ նա դրեց խաչի վրայ:

Այնուհետև համբուրելու եկան ուրիշներն և շարունակեցին սովորական պղնձեայ սեղրամները:

Մինչ բահանան դեռ ևս հրաւէր էր կարգում «խաթուն մայրերին, քոյրերին ու դուստրներին» մօտենալ սուրբ խաչը համբուրելու և աջահամբոյր ձգելու, ես բռնեցի Եղսան հօրքուրի ձեռքը և հեռացայ մութն անկիւնը. Այնտեղից էր, որ ակամայից ներկայ գտնուեցայ վերոգրեալ նորատի հարսների մօտեմական զաղտնախօսութեանը:

— Եղսան հօրքոյր, հարցրի, ուր է քո խնամիդ, ոչ ժամուրդ տեսայ և ոչ այստեղ. քո ասելով՝ նա այժմ իր

դատեր մօտ կանգնած պիտի լինէր:

— Կրնմ նրա գլուխը, երկու ձեռքով դէպի դուռը մատները լայնացրած՝ չանչեց պառաւը. ընչանք կնոռնքը դալն էստեղ վէր սատկած էր. հէնց որ լսեց, թէ կնոռնքը բազի դուռն է հասել, փորը սատանայ ընկաւ, սեւցաւ, նեռը դառաւ ու շշկուած՝ դռնէգնւտ: Աչքը դուրս եկաւ, շփոթուելուց՝ ճակատը հէնց կպաւ դրան վերին բարէ շեմքին, որ խելրամալ հղաւ, վէր էր ընկնում. մաշկի մի հատն էլ ոտիցը թռաւ. էն գետինը խորտակուելուն հէնց որ տեսաւ, թէ բազի դուռը բացուեց, տէրտէրի գլուխը քուշումն երեաց, մաշիկը մոռացաւ, մի ոտնանի փախաւ կտուրը. ի՞նչ է՝ թէ իր կուրանալու աչքովը սուրբ՝ մեռոնը չըտեսնի: Նոր՝ քամակիցը Գէորգն է մաշկի հատը տարել, իրան տուել:

— Անպատճառ ինձ հարկաւոր է ծանօթանալ այդ օտարոտի մարդի հետ, մտքումս չորոճացի ես և քահանաների հրաւիրանօք նրանց հետ միասին թողի ծննդկանի սենեակը և զնացի մեծ գլխատուներ, ուր արական սեռի բազմականներն էին:

Ե.

Հիւրերը բոլոր նստոտած՝ սպասում էին ամենա-յարգելի հիւրերին: Քահանայքն ու կնրահայքն էին նրանք: 10 — 15 րոպէ դիւղական հասարակութիւնը միատեղ ժողոված լինի և աղաղակ չբարձրանայ, այդ լսուած ու տեսնուած բան չէ. Գիւղացիք առհասարակ ցած խօսելու մասին գաղափար չունին. իւրաքանչիւր դեղջուկի բերանից մի բառ բաւական էր, որ օտարականը կարծէր, թէ ժողովականներն իրար գլուխ են կռծոտում. բայց տեղացին շատ հեռաւոր տարածութիւնից հաստատապէս կրվճռէր, թէ կռուի, ուրախութեան, սգի, թէ կատակի խառնիճազանճ

ձայներ են լսուածները:

Իմ դարմացած հարցին, տէրտէրը դեռ ներս չը մտած՝ պատասխանեց.

— Ինչ որ անմեղ հանարներ են, երկի մէկի վրայ ծիծաղում են:

— Չասացի՛, ներս մտած րուպէին կողքիս հրեց և կամաց շնչաց ականջումս քահանան ու մատնացոյց աբեց վերի կողմում, պատուաւոր տեղում նստած անձին:

Գլուխը կախ, լուռ նստած մարդը ծննդկանի հայր պ. Կարապետն էր:

Պատուաւոր հիւրերս ներս մտնելուն պէս՝ ամենքը ոտքի կանգնեցին:

(Միջանկիալ իմացէր, որ և ես պատուաւորների շարքումն էի):

— Բարի ողջոյն, սիրելիք, ասացին քահանայրը և կըռացան իրանց մաշիկները ձեռքներն առան ու անցան վերի, ազատ լիւղած տեղը:

Աւագ քահանան ինձ վեր հրաւիրելով՝ դարձեալ ականջումս շնչաց.

— Նկատում ես, աղայ պարոն, այդ հոգևորին, բոլորը ոտքի են կանգնած, իսկ դա մեր ներս մտած ժամանակ՝ ծունկը քիչ տեղիցը շարժեց ու էլ յետ պինդ նստեց: Տեսնում ես, մեր պատճառով քո դէմ էլ անքաղաքավարի գտնուեց. իրան անսլատուութիւն և ստորութիւն է համարում, հայ քահանայի առաջին ոտքի կանգնել, ախար, ոչ բարով, ինքն էլ քահանայ է:

Տէրտէրներն իրանց մաշիկները դրին փռուածքի տակ և վրան նստեցին, որ ճաշի վերջին՝ որոնելու հարկ չը մնայ, այդպէս էին վարուել ամէն մաշկաւորներն ու տրեխաւորները, իսկ չաքմէք կամ եւրոպական կօշկաւորները հետզհետէ քանդում են կօշիկ հանելու նահապետական սովորութիւնը: Կնքահօր տեղը յատկապէս քահանա-

յից աջ կողմն էր որոշած: Իմ համար թողուած էր կըն-
քահօր և ծննդկանի հօր միջևը:

Երկու պատճառաւ ալ. Կարապետը բազմացրած էր
հասարակութեան տանուտէրից վեր. նախ՝ նա խնամի էր,
նորամանուկի պապն էր, առանձին պատուի արժանի էր.
երկրորդ՝ օտարական էր, ուստի և չամենայն իրաւամբ՝
ընդհանուրի յարգանքին արժանի: Երբ ալ. Կարապետը
ներս է գալիս, հասարակութեան տանուտէրն ինքն է
վեր կենում տեղից, յառաջ գնում, բռնում «աղա խնա-
մու» ձեռքից և նստացնում իւր գլխավերեւը՝ ասելով.

— Բարի հաղար բարի, խնամի աղայ Կարապետ:

Նոյն ողջոյնները կրկնում են ամէն կողմից:

Պ. Կարապետը գլուխ է իջեցրել հասարակութեանը
և լուռ նստել:

Այդպէս է մեր աշխարհի սովորութիւնը. արիւնար-
քու թշնամիւ էլ, եթէ հիւր անունով ծածկիդ տակ մը-
տաւ, ղլխիդ վրայ տեղ ունի, մանաւանդ՝ եթէ նա օտա-
րացի է:

— Դէհ, չուտ, դէհ, բերէք, ձայն տուեց տանուտէ-
րը բահանաների նստոտելուց յետոյ, հս գործ ունիմ,
եասաւուլ է եկել, մեծաւորի համար գինի պիտի ղրկեմ.
եասաւուլ մաշադի: Հասանը երեք անգամ պատարագի
ժամանակ ետեիցս մարդ է ղրկել. ասել եմ՝ գնացէք սուտ
փչեցէք, թէ ժամումը չէր, ման ենք գալիս, չենք գըտ-
նում. հրամայել եմ, որ լաւ պատիւ տան, պատուատրաք
անեն:

— Զուտ արէք, բերէք, հաց քաշեցէք, ձայն տուեց
բազմութեան միջից պատուելի իշխաններից մէկը՝ հան-
րապատիւ, ամենահռչակ, զուարճախօս մէլիք-Բադալը,
մենք, գլուխը քարը, տանու մարդիկ ենք, «տանու տէրտէրին
օրհնեա տէր չը կայ». բայց էստեղ մեզանից աւելի պա-
տուաւոր հիւր կայ, նա սոված կը լինի:

—Թէ մեր պարոն աղայի համար ես ասում, մէլիք-
Բաղալ, միջամտեց չարաճճի Աղալօն, դա մեր մեծ հո-
բայն է, ինքը ղռւլլուռի մարդ է (պաշտօնեայ է) իսկ
ծառայողներն, ասում են, մինչև արեւ իրիկնադէմ բար-
դի ծառի չափ կախ չընկնի Մասիսի գլխին, հայ չեն
ուտիլ:

— Այ տղայ, Աստուած մեր աղայ պարոնի կեանքն
երկար անի, պատասխանեց մէլիք-Բաղալը, դա մեղանից,
մեր հոգ ու ջրիցն է, մեր ընկեր հարկանն է, դա չի
նեղանալ, իմ լսօսքս մեր խնամի պ. Կարապետի մասին
է, որ հիմի տէր Գիրիսկինոս է դառել ու իր աւջինեկ
թոռան մեռոնը համբուրելու համար իր ժողովրդին որը
է թողիլ:

— Մէլիք Բաղալ, սաստկանօք շիշտեց բարձրաձայն
աւագ քահանան, համեստ եղիլ:

— Ներողութիւն, տէրտէր ջան, պատասխանեց մէ-
լիքը, մենք հնր անտաշ ու անհասկացող ու չենք հա-
կանում, թէ պապերի հաւատը որ կայ՝ փթած ու մա-
շուած արխալղահին է դառել, հին մարդկանց դրախտն,
ասում են, Մուրատ չալը (Յփրատ գետը) վարարել է ու
քշիլ, սրբիլ, տարել ծովն ամիլ, հիմի նոր հաւատ է
դուրս հկիլ, նոր դրախտ է տնկուել, հազար տեսակ ալ-
վան ծաղիկներն են մէջը բացուել, նոր արդարների հո-
գիքը վիշեր ցերեկ ծաղկների հոտով զմայլում են ու
ուրախանում, իսկ ով որ հին հաւատի մէջ մոլորուած
մնում է, նրանց համար ոչ դրախտումը տեղ կայ, ոչ
դժոխքումը:

— Խոհեմ եղիլ, մէլիք Բաղալ, կրկնեց աւագ քահանան:

— Խաթրիդ չը դիպչի, աչիդ մեռնեմ, ասում են
հիմի ֆարաջին պատիւ չունի, խոր ֆաշխարհների տէր-
տէրներն անմիրուք ու անֆարաջայ են. էնտեղ իրանց
աւերտէրներին պարոն են կանչում: Այ, տեսնում ես մեր

պ. Կարապետը, ինքը մեր երկրի ճուտ է, բայց նոր աշխարհքից եկած անփարաջայ տէրտէրների հետ է նիստ ու ել անում ու էսօր էլ քահանայ է՝ որ կայ ու «Կարապետ» աւագանի փթած անունը փոխել է, Կիրիսկինտոս է դրել: Հօ գիտէ՞ր՝ ով էր Կիրիսկինտոսը, մի քաղաքավարի, լուսաւորուած պատուաւոր ժողովրդի սարկաւազն էր:

— Մաղապործների՛, մէլիք Բագալ, ձայն տուեց Աղաթօն:

— Հա՛, հէ՛նց, ասենք՝ մաղապործ քօշէրանց սարկաւազն էր Կիրիսկինտոսը, ինչ պակաս էր, քօշէրն Աստուս տեղծած չէ՛ն, հեզնեց մէլիք Բագալն և դարձաւ պ. Կարապետին:

— Իրաւ, լաւ միտքս եկաւ, տէր Կիրիսկինտոս հայր, պարոն Կարապետ, ձեր մեռնոն ի՛նչ գոյն ունի:

— Եթէ պարզ ջրի գոյն էլ ունենայ, վերջապէս ստիպուեց մի կծու պատասխան ուղղել խնամի Կարապետը մէլիք Բագալին, քո աչքումը՝ կամ դեղին, կամ կարմիր կերկայ:

— Լաւ ասաց լաւ առաց, տեղին էր, մէլիք Բագալ, միջամտեց տանուտէրը:

— Ես չեմ ուրանում, որ գինի խմել սիրում եմ ու տէր Կիրիսկինտոսը շատ տեղին կպցրեց իր գիւլլէն. ես իմ տղերանցը կտակ պիտի անեմ, որ էն դեղին ու կարմրից ամէն հինգ նաւակատիկի մի մի կարաս իմ փոխարէն խմացնեն աղքատների ու գիւղումը դտնուած օտաւականների: Ա՛յ, թող պարոն Կարապետը— խաթըրը չը մնայ՝ տէր Կիրիսկինտոսը եկող ամառ՝ Վարդապառի նաւակատիկին՝ գայ մեր գիւղը, էն ժամանակն ես մեռած կը լինիմ, իմ տղերը մեր կարմիր դինուցն իրան անուշ անել կը տան, տես կը հաւանի՛, թէ չէ:

— Դէ՛հ, շուտ արէք, հացը քաշեցէք, թէ չէ մեր մէլիքն իր ալանի ալանի հանաքներովը ախորժակներս

կապեց, նորից ձայն տուեց տանուտէրը:

Առհասարակ հարկինքների ժամանակ՝ հիւրերը նըստում են երկու կարգի՝ իրարու հանդէպ. մի դադ ու կէս տարածութիւն է թողւում երկու կարգի մէջը:

Այդ բաց, երկար ու ձիգ ընդարձակութեան մէջ սպասաւորները տարածեցին սփռոցները. Կապոյտ կտաւի վրայ նկարուած են պնակներ, գինու գաւեր, բաժակներ (այժմ և դանակ ու պատառաքաղներ) և Սալմոսի փառաբանական տներ: Իւրաքանչիւր բաղմականի առաջ դրւում է մի մի մեծադիր քառածալ թրջած լաւաշ հաց, մօտը պանիր ու բոլի: Այդ ու ոլլպեղը հասարակաց է:

— Հինգ հոգուն մի գաւ. գինի, ձայն է տալիս սրբառոցի վրայ գուլպաներով ման եկող սպասաւորը և գինին բաժակի հետ միասին՝ յանձնում նստողներից մէկի հսկսողութեանը:

— Քեռի Սահակ, քեզանից մինչև սանահէր Ղազարը. էս ձեր գան ու թասն է, Սիմոն ափուն մէջ տեղ է նըստած, թող դա էլ նեղութիւն բաշի, ածի, խմացի: Աստուած սիրողը խնայողութիւն չանի, մեղրից քաղցր, արիւնից կարմիր հինգ գինու կարասի բերանների ծեփերն իմ ձեռովս եմ պոկոտել, բանի կարող էք՝ վայելեցէք, ուրախ ուրախ աւետիր է տալիս սպասաւորը:

— Լաւ է, լաւ, գլուխ մի տանիլ, տնօրինեց տանուտէրը, ամէն մարդ իր ընկերը կը գտնի, դուր կերակրուները բերէք: Նա զարձաւ քահանային. տէր հայր, զործդ տես:

Քահանան ոտքի ելաւ և հացն սկսեց օրհնել. ամէնքը վեր կացան, միայն պ. Կարապետն էր, որ շատ ծանրը և տհաճութեամբ ստիպուեց ոտքի ելնել՝ անշուշտ՝ գայթակղութիւնից խոյս տալու նպատակով. բայց և այնպէս՝ նա երեսը չըխաչակնքեց:

Խոհեմ վարուեց աւագ քահանան. նա ժամանակ չը

տուեց ժողովրդին քրթմնչելու, կամ նկատուութիւններ անելու, բարձր ձայնով գոչեց

— Ստուած նորամանուկը շնորհաւոր անի, հաց ա-
նուշ արէր, օրհնեալ լինիր:

Այդ խօսքը դիւթական ազդեցութիւն գործեց, ա-
մէնրի սեղանատամները սկսեցին գործել:

Կերակուրները, համարեա, սակաւ բացառութեամբ,
ամէն տեղ սովորական են: Նախ՝ բերին *տժվժիկը*, կամ
պղնձի խորովածը, ուրիշ խօսքով՝ իւղի մէջ տապակած
և սոխով բոված միս:

— Լաւաշ պատրաստեցէք, ձայն էր տալիս սպասա-
ւորը և ձեռնաչափ լաւաշի վրայ մի կամ երկու դրգալ
այդ տապակածից պնում ամէն մի բաղմականի համար:

Աղա իւր պղնձեայ մաքուր կլայեկած պնակների մէջ
տուին բողբաշը. — երկու մարդին մի աման, ձայն էր տա-
լիս սպասուորը և ջրալի համեղ կերակուրը միւս սպա-
սուորի ուսին դրուած երկայն, փայտեայ խոնշի (սկուտդ)
միջից վերցնում, շարում հիւրերի առաջը: Նոյն կարգով
քօզքաշին հետեց կաղամբով տօլման, իսկ ամենից
վերջնականը՝ փլաւը:

Սեղանը կառավարում էր մեծ տէրտէրը: Առաջին
բաժակը՝ *քօզքաշի* ժամանակ՝ քահանան առաջարկեց կըն-
քահօր, սանի և սանամօր կենացը: Կնքաճաշին՝ այդ ե-
րեք կենացը միասին անբաժան պիտի խմուի. ամենքից
յարգին և նուիրականներն այսօր նորամանուկը, ծննդ-
կանն ու կնքահայրն են, որոնց միացրել է «մեռոնի»
շնորհքը: Իսկ զաւակի հայր տան գլուխը, այսօր երկրոր-
դական, երրորդական, նոյն իսկ վերջնական տեղ է բռն-
նում. շատ անգամ է պատահում, որ նորամանուկի հօր
կենաց բաժակը մոռացւում է:

Տօլմէն քաշելու՝ քահանան առաջարկեց երկրորդ
բաժակը, որ էր ծննդկանի մերձաւոր և հեռաւոր բա-

ընկամների և ազգականների կենացը, որոնց զլխաւոր ներկայացուցիչը ծննդկանի հայրը, նորամանուկի պապը պ. Կարապետն ինքն էր:

—Պ. Կարապետին բաժակ տուէր, տնօրինեց սեղանի կառավարիչ տէրտէրը, թող շնորհակալութիւն անի:

Պարոն Կարապետը բաժակը ձեռքն առաւ, համեստօրէն, լռութեամբ, ընդհանուր գլուխ տուեց և ցած գրեց: Ի պատիւ պարոն Կարապետի պիտի ասել, որ նա բնաւ գինի բերանը չառաւ սեղանի վրայ:

Փլաւի վրայ տէրտէրն առաջարկեց իւրեանց գիւղի հիմքը հաստատմանալու և հասարակութեան կենացը:

Սովորական կարգից դուրս՝ մասնաւորապէս խմուեցաւ և իմ կենացը, այդ մի բացառիկ պատիւ է, որ մատուցոււմ է հաղուադէպ միջոցներում:

Փլաւի վերջերքին՝ քահանան հրամայեց սպասաւորներին բերել կնքահօր պատիւը:

Մի պղնձեայ բոլորակ սկուտղի վրայ սպասաւորը բերեց մի հաստ ձուաղեղ և դնելով կնքահօր առաջն ասաց.

—Աղայ կնքաւոր, էս էլ ձեր պատիւը:

—Մեծ տէրտէրին համեցէք արան, աչքով ցոյց տուեց կնքահայրը:

Սպասաւորը վերցրեց ձուաղեղը, մօտ տարաւ քահանային: Վերջինս խաչակնքեց խորտիկը և հրամայեց.

—Դիր կնքաւորի առաջը:

Մանրեց կնքահայրն իւր ձեռքով ձուաղեղը և նորից ուղարկեց մեծ տէրտէրին:

Քահանան մի կտոր ինքը վերցրեց, մի կտոր իւր ընկեր քահանայի լաւաշի վրայ գրեց, մնացածը՝ խաչակնքելով՝ դարձրեց կնքահօրը:

Մի պատառ բերանը դնելուց յետոյ՝ կնքահայրը ձուաղեղն առաջարկեց ինձ, պարոն Կարապետին և պատուելի հիւրերին՝ զլխաւորապէս՝ գինի չըխմողներին:

Պարոն Կարապետը մերժեց ձուագեղը:

—Քաւոր աղայ, ձայն տուեց մէլիք Բաղալը, երբ ձուագեղի սկուտղն իւր առաջն եկաւ. ես կարմիր ու դեղին մեռնոյլ փորս տիկ եմ չինել, ձուագեղի տեղ չը կայ. իմ բաժինն էլ մեր խնամի պարոն Կարապետին— մեղայ, մեղայ, տէր Կիրիսկինտոսին *Թաւազայ* արա. դա իր նորակնունք թողան խաթեր՝ պասն էսօր է բաց ա. բել. ախան գիտես. դա զարթնէ նախնադիր մեծ պասը, տարին երեք հետ մեծ պաս է պահում, հոգու ճանա. պարհը գտել է:

—Ես լսել եմ, որ պարոն Կարապետն ուխտաւոր է, սուրբ Կարապետի եօթը շաբթուայ սրան անխախտիլ է պահում, ձայն տուեց միւս կողմից մէլիքից ոչ պակաս կատակաբան Աղալօն:

—Ձեր փէշին ծունր դնելու է, իւր կողմից կատակի կապեց պարոն Կարապետը. թէ դու մէլիք ու թէ Աղալօն՝ երկուսով էլ էնքան պաս էր պահել, որ շատ ձէթ ուտելուց՝ Աղալօյի ձայնը մանրատոտիկ գաղարակերի է նմանել, իսկ մէլիք Բաղալի կոկորդի ծակը նեղացել է, փորի պատերն իրար են կպել, բժիշկներն արագ են դեղ ասել, որ օրը մի մատնոց խմի, աւողջանայ:

—Լաւ ասաց, լաւ ասաց, սնւր էր, կատակն անբաւականութիւնի չը հասցնելու նուաւակով՝ ձայն տուեց տանուտէրը:

Մինչ այս, մինչ այն՝ ձուագեղի սկուտղը ճանապարհորդեց բոլոր հիւրերի մօտ և վերադարձաւ տիրոջը. շատ քչերը մասնաւորութեան, բոլորեքեան շնորհակալութիւն արին և չը վերցբին:

Երկրորդ անգամ կնքահայրը պարզութեամբ ձուագեղն առաջարկեց պ. Կարապետին: Վերջինս նորից գլուխ իջեցրեց և մերժեց:

—Վերկալ էլի, պարոն Կարապետ, ձայն տուեց մէլիքը. ընչի՞ չես ուտում:

— Իմ կամքս չի, ուզենամ՝ կուտեմ, բայց չեմ ուզում, ակտորժակ չունեմ:

— Վայ թէ խեղճ կնրաւորին էլ բաժին չը թողայիր, պատասխանեց մէլիքը, բայց փառաւորի մեծ տէրտէրը, խաչակնքեց, ատամներդ կապեց, ոնց որ նտխից մոլոր ընկած տաւարի համար կովատէրերը պառաններին գէլգաւս են անել տալիս, աղօթում են, որ դայլերի ատամները կծկուի չը կարողանան էն գիշերը դաշտումը մնացած տաւարին մօտ գնալ:

— Ընչի՞ ես հոգուդ մեղը անում, մէլիք Բագալ, ասաց Աղալօն, մեր պ. Կարապետը խաչակնքելուց ընչի պիտի վախենար, հօ խաչը դրա հօրը չի սպանիլ:

Նկատելով որ սրախօսութիւններից անախորժ հետևանքներ կարող են առաջ գալ, ես աչքով ակնարկ արի քահանային՝ կոչունքին վերջ տալու:

— Սիրելի ժողովուրդ, գոչեց տէրտէրը, «հոգի առաւել է քան զմարմին» բաժակներդ լցրէք, մի ողորմաթաս էլ խմենք ու վերկենանք. Աստուած լուսաւորեսցէ համայն հաւատացեալ բրիստոնէից ննջեցելոց հոգուն, մեր գիւղի բոլոր հանգուցեալների հոգուն և մանաւանդ մեր սիրելի Գէորգենց հին և նոր ննջեցելոց հոգուն: Տէր լուսաւորեսցէ, ասացէք ամէն...

— Ինչ որ տէրտէրն ասաց, թող Աստուած լուր կատարող լինի, ողորմի Ազամայ դէսը բոլոր մեռածների հոգուն, Գէորգենց պապ ու տատերի հոգուն, բարի յիշատակ մնայ Գէորգը, կրկնեցին ամէնքը և բաժակները դատարկեցին:

Ժամկոհն արդէն բուրլառի մէջ կրակ ու խոռնկ դրած՝ յանձնել էր տիրացուն:

Քահանայրը վեր կացան, շուրջառաւորուեցին, հրգասացութեամբ և «պահպանիչով» սեղանն օրհնեցին:

Ժողովրդի ոտրի կանդներու իրարանցումի ժամանակ՝

պ. Կարապետը յաջող միջոց գտաւ դուրս ծլկուելու:

— Թռչունը թռաւ, մէլիք Բաղալ, ձայն տուին շտտերը.

— Հիմի թող գնայ, կերածը մարսի, փուշ փշանալու, վշտացած պատասխանեց լրջօրէն մէլիքը, Լուսաւորին աչքը հանել էր՝ գնացել է յօթոնաճաներին է երկրպագութիւն տալիս. ինչ արած՝ արիւր վատ տեղն է մթնել, թէ չէ ես հերիք եմ էդ Ֆարմաստոնների բոլորէ հոգին հանելու... Էհ, միշտ հօ էսպէս մնալու չենք. հաբա՛թ մի օր մեր դրանն էլ հարսանիքի ձէն վեր կլինի:

— Կհանրդ երկար լինի, մէլիք Բաղալ, ապրիս Աղալօ, լաւ լուացիր, որտի փղծուկն արտայայտեց տէրտէրը, թէ մարդ էր՝ կը հասկանար. ասած է. «հաղացողին մին, անհասկացողին հաղար»:

Հիւրերը շնորհակալութիւն արին, գնացին, կնուկը վերջացաւ:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Երկու օր մնաց պ. Կարապետը իւր դստեր՝ տանը: Պառաւ Եղսանի միջոցով, փեսայի ձեռքով տասն անգամ հրաւիրեցի սենեակիս: Չեղաւ, չեկաւ: Գնալու նախընթաց երեկոյին՝ խոստանում է հետեւալ առաւօտն ինձ այցելել: Բոլորին խաբել էր: Լոյսը բացւում է, ամենքը վեր են կենում, չըկայ:

Ծառայի ասութեամբ՝ արշալուսին է ձին հեծել ու ճանապարհ ընկել:

Բայց պ. Կարապետն իմ ձեռքից իսպառ չաղատուեց. վերջը մենք հանդիպեցանք, բարեկամացանք և հասարակական գործում միասին աշխատեցինք:

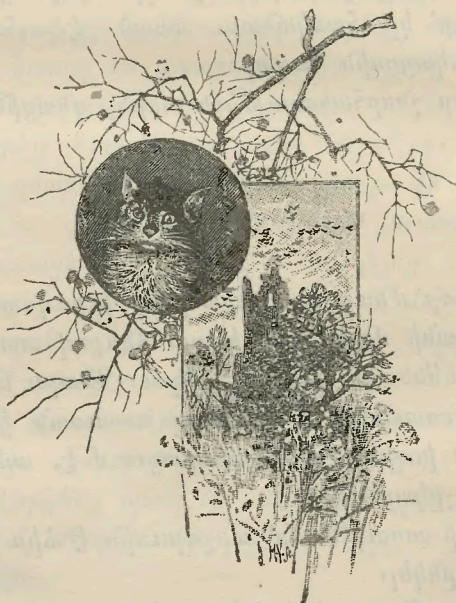
Մեր աշխատանքն երկու կողմից պսակուած կլրլինէր, եթէ պղտոր ջրում ձուկը որսացողներն իրանց ուռկան-

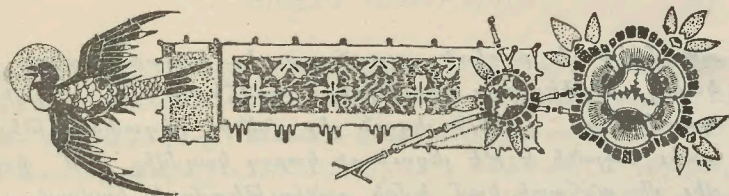
Ներք մեզ ընտանի ձեռքով չըփռէին և մեր ականակիտ, պարզորակ վտակը չըսղտորէին:

Վերջ տանք այլաբանութիւններին, եթէ ուղջ մնաջինք, մի օր մենք կրկին անդամ կըհանդիպենք Ս. գիւղացի պարուն Կարապետին:

Այն կրկուցուի «Ննունք» յօդուածիս երկրորդ և վերջնական մասը:

ՊԵՐԾ ՊԹՕՇԵԱՆՑ:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՒՆԺ Մ. ՆԱԼԱՆԴԻԵԱՆՑԻ ԱԶԽԱՐՀԱՐԱՌ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԱ- ԺՈՒԹԻՒՆՆԵՑ

ԱՌ ԱԶԻՆ ՀԱՏՈՒՆԺ

(Գլուխ վեցերորդ)

որ լեզուի մշակութիւնը չէ կարելի առաջ տանել, ստրկանալով հին լեզուի ոգուն կամ ազդեցութեան, որովհետեւ նոր լեզուով խօսող Հայերը ընկած են ուրիշ պատմական և բնական ազդեցութեանց տակ, քան թէ այն Հայերը, որ երբեմն խօսել են հին լեզուով։ Աւելորդ է ասել, որ այն պատմական և բնական ազդեցութիւնքը պիտի ցոլանային և լեզուի վրայ. և այդ ազդեցութիւնքը արդէն իրենց պաշտօնը կատարելուց յետոյ անհնար է քերել հանել ազգի վրայից։ Ուրիշ խօսքերով ասելով, ինչ պատմական և բնական պատճառների ունէր հին լեզուի այնպէս և ոչ ուրիշ տեսակ կազմութիւնը կամ ձևակերպութիւնը, նոր լեզուի կազմութիւնը և ձևակերպութիւնը ունի նոյնպիսի

Խմբագրութիւնս բաղդաւոր է համարում իրան, որ շնորհիւ մեր արգոյ աշխատակից պ. Ե. Շահազիզի, հիւրընկալում ենք «Լուսնայ», ի էջերում մեր ամենահամակրելի հեղինակի այս նորագիտ գրուածքը։

Ս. Խ.

պատմական և բնական պատճառք: Եւ իսպառ տգէտը չէ կարող մերժել այս դրուժիւնը. որովհետեւ եթէ այդպիսի պատճառներ չլինէին լեզուն չէր ընկնիլ յեղափոխութեան տակ: Յայտնի է թէ լեզուն չէ կարող կազմիլ կամ փոխվիլ մի անհատի կամ խմբի ցանկութեամբ և կամբով, լեզուն որպէս ամբողջ ազգի սեփականութիւն կազմվում է կամ փոխվում է նոյն իսկ այդ ազգի միջնորդութեամբ, որ առանց պատճառի, առանց հարկի, առանց որ և իցէ ազգեցութեան ոչ մի խօսք աւելցնում է և ոչ մի խօսք պակսեցնում կամ այլալուծւում. այլ լեզուի ամեն շարժողութիւնը, յէպի որ կողմը և լինի, լինում է որպէս հետեանք ներգործող պատճառի. որովհետեւ և տեսանելի առարկաների մէջ, որ ամեն օր մեր աչքի առջն են շարժողութիւնը ինքը պատճառ չէ, այլ պատճառի հետեանք:

Այս հիման վրայ, ինչ իրաւունք որ ունէր անտիկեան Հայը խօսել հին լեզուով, հին ոճով, հին բերականութեամբ, նոյն իրաւունքը, իր կարգով ունի և այժմեան Հայը խօսել նոր լեզուով, նոր ոճով և նոր բերականութեամբ: Մերժել այս իրաւունքը համազօր է պատմութեան և ժամանակի ազդեցութեանցը տգիտանալու. բռնաբարել նոր լեզուն որ նա աճէ հին ձևի ազդեցութեան տակ, համազօր է պատմութեան և ժամանակի ազդեցութիւնքը և իրաւունքը մերժելու: Մեռածը, մեռած է. անցածը, անցած. կենդանին և ներկան, կենդանի և ներկայ ժողովրդի սեփականութիւնն է, և անխելք՝ սեփականութիւն: Մինչև այսօր ոչ մի մեռած մարդ թէև շատ էլ ագահ եղած լինէր իր կեանքում, գերեզմանից դուրս չէ եկել, որ իր ժառանգների իրաւունքը բռնաբարէ և ժառանգութիւնը իր ձեռքը անցնէ: Եւ մէկ անգամ մեռածը, եթէ դուրս էլ գալու լինի գերեզմանից ժառանգը նորան իբրև օտարոտի մի երևոյթ իբրև մի ճիւղ կը հալածէ, և ոչ միայն ժառանգութիւն այլ և լոկ ընդունելութիւն չի ցոյց տալ, որովհետեւ մեռածը ապրստամբում է բնութեան ընդդէմ, իր գերեզմանից դուրս գալով:

Հին լեզուն անդա՛րձ գնաց, որովհետեւ հին ժամանակները գնացին, և եթէ գնացած չլինէին վաղուց, հին չէր լինէին. ինչ որ մնացել է, նորա պահպանութիւնը, նորա մշակութիւնը և նորան ծաղկեցնելը պիտի լինի ամեն ինքը

գլխին մարդու գործը: Մեռնողին սիրողը պիտի նորա ժառանգին խնամ տանի, սորանից աւելի հղօր ապացոյց չունի նա իր սէրը դէպի մեռածը վկայելու: Իսկ սորա հակառակ ժառանգը թողուլ անխնամ, թերեւս և նախատել և հալածել, և ամուր փաթըլթվելով մեռած դիակի հետ երեմիականներ կարդալ, պարզ և յայտնի թշնամութիւն է մեռածին և ոչ սէր, որովհետեւ քո լաց ու սգով նորան չկենդանացնելուց յետոյ, բարոյապէս մեռցնում ես և նորա զաւակը:

Աւերակների բարերը կարող են պիտոյանալ նոր շինուածքի, ինչպէս պահանջում է ժամանակի ճարտարապետութեան ճաշակը: Եւ եթէ այդ բարերից ոմանք փշրվել են, ոմանք մի անկիւնն են կորցրել, ոմանք խոռոչ են ստացել, դու որքան էլ կամենաս չես կարող, որ վերաստեղծես այդ բարերը դէպի իրենց սկզբնական ձեւը, քո բոլոր աշխատութիւնը պիտի լինի մնացածը տաշել կոկել և շինուածքին պիտոյացնելը: Հազար անգամ էլ որ աշխատես կամ անկիւնը վերականգնել կամ խոռոչը լցնել, զուր պիտի աշխատես, որովհետեւ կարկտանը միշտ կարկտան կմնայ: Ապրող ծառի ճիւղը կտրելի է միայն ապրող ծառի վրայ պատուաստել, չորցած ծառի ճիւղը որ կտրես և բերես ապրող ծառըն էլ կտրելով նորա տեղը պատուաստես, կամ ապրող ծառը կտրես ու տանես չորցած ծառի արմատի վրայ պատուաստես, երկու դիպուածումն էլ զուր տեղը կտրեցիր քո ապրող ծառը, որովհետեւ ոչ չոր ծառի ճիւղը պիտի կենդանանայ և զարթի ապրող ծառի վրայ պատուաստվելով, և ոչ թարմ և զարթուն ծառը պիտի աճէ մեքենաբար խրվելով չորցած և անհիւթ արմատի վրայ:

Եւ աւերակի բարերը, եթէ քո դիտաւորութիւնը այն է որ շինուածքը ծառայէ քո իրական պէտքերին, ապա ուրեմն պիտի յարմարվին միմեանց հետ և ամբողջ շինուածքը պիտի կազմեն, իրական պէտքերի յարմար, նոր ճարտարապետութեան կանոններին համաձայն: Իսկ եթէ նոյն բարերով աշխատես դարձեալ երգիկով, առանց պատուհանների և հողէ յատակով տուն շինել, ինչպէս նախնիք շինում էին հնումը, տունդ կը մնայ դարտակ և ոչ որ չի դնալ որ բնակչի նորա մէջ, որովհետեւ այժմեան ժամանակում անպիտան են այնպիսի տները: Այո՛, կարող ես շինել նաև

նախնեաց շինածի պէս, բայց լոկ մարդու ցոյց տալու 'ւ
հին ժամանակի ճարտարապետութիւնը ուսումնասիրելու հա-
մար, ինչպէս Պոմպէյի աւերակներում վերականգնեցին բա-
նաստեղծի ասված տունը, կամ ինչպէս առհասարակ փո-
րում են և բացում են թէ Պոմպէյի և թէ Հերքուլանու-
մի տները, բայց նոքա միշտ կը մնան անմարգաբնակ, որով-
հետև ներկայ հայեացքով և ներկայ պէտքերին նայելով,
Նեապոլսի և Պորտիչիու տըները աւելի գեղեցիկ, աւելի
հոյակապ և աւելի յարմար են բնակութեան, քան թէ
այն տունը, ուր Քրիստոսի 79 թուականին վերջին անգամ
ճաշ կերաւ երեց Պլինիոսը:

Հնութեան աւտորիտետը ժամանակի և պէտքերի իրա-
ւունքը յափշտակելու չափ ուժ չունի: Մեր խօսքը սիրա-
հար մարդու վրայ չէ. սիրահարը օրէնք և իրաւունք չէ
նայում, նա ճգնում է միայն իր սիրածին հասնել. Աս-
տուած բարի ճանփայ տայ: Ամբողջ աշխարհը չէ կարող իր
ամեն բանը ուրանալ և նորա սիրականի ետևից վազել,
ինչպէս սիրահարը վազում է. որովհետև բազմութիւնը ա-
ւելի առողջ է, քան թէ սիրահարը, որ մաշվում է սէրի
ախտով:

Հին լեզուի ջատագովեալ գեղեցկութիւնը, նորա ա-
ւելի մշակված լինելը, նոյնպէս իրաւունք չեն տալիս մեզ,
կենդանի ժողովրդի իրաւունքը բռնաբարելու և ուրանալու
ոչ միայն բնութեան տեղական (ethnographique) ազդեցութիւն-
քը, այլ և պատմական դէպքերը, որ անցան մեր ազգի գըլ-
խից: Ուրանալով այս դէպքերը պիտի անշուշտ հաւասարէինք
մեր անձը այն չնաշխարհիկ եպիսկոպոսին, որ իր սբանչելի
տրամաբանութեամբ ապացուցանում էր, թէ Նապալէօն ա-
ռաջինը եղած չէ աշխարհի երեսին:

Գեղեցկութիւնը իրաւունք չէ: Աշխարհիս երեսին ոչ
գրական գեղեցիկ կայ և ոչ գրական գեղեցկութիւն. ամեն
բան կախվում է այն կէտից ինչ կէտից նայում ես առար-
կայի վրայ: Ամեն բան կախվում է չափից. չափի միակն է,
որ չափում է տարածութիւնը: Տարածութիւնը ըստ ին-
քեան ոչ մեծ է և ոչ փոքր. մինչև որ մի ուրիշ նորանից
մեծ կամ նորանից փոքր բանի հետ չբաղդատվի և այդ

բաղդատութեամբ չափողի և չափվողի յարաբերութիւնքը չնշանակվին:

Գեղեցկութեան մօտաւոր սահմանը, բնութեան մօտ լինելը կամ բնութեան նմանելն է ասացին. այստեղ բնութիւնը ուրեմն ստացաւ դարձեալ չափի պաշտօնը. ուրեմն և լեզուի գեղեցկութիւնը պիտի չափվի բնութեան չափով: Բայց մարդկային խօսքը կամ նորա ձևը անտեսանելի և մտքով միայն հասկանալի բան է. ինչպէս ուրեմն կարելի է որ երևելի բնութիւնը նորան չափ դառնայ: Մենք արդէն խօսած ենք բնութեան ազդեցութեան մասին, բայց և այստեղ վերստին ասում ենք, որ լեզուի վերաբերութեամբ մտքն է բնութիւնը. լեզուի ձևի վերաբերութեամբ մտքի ձևն է բնութիւնը: Պատճառ, միտքը և նորա ձևը կերպարանագործուում են մարդու մէջ բնութեան ազդեցութեամբ կամ անմիջապէս, կամ կեանքի միջնորդութեամբ, որ առաջանում է բնական պայմանների վերայ: Ինչպէս բնութիւնն է, ինչպէս մարդու շրջապատող աշխարհն է, այնպէս կը լինի և մարդուն կեանքը և ինչպէս կեանքը, նորան համեմատ կը լինի միտքը: Եւ լեզուն, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ մտքի յայտարարը բնականապէս պիտի նմանի մտքին, նորա ձևը ուրիշ բան չէ կարող լինել և չը պիտի լինի, եթէ ոչ մտքի ձևի ցոլացումը: Սորանից պարզ երևում է, որ գեղեցկութիւն խօսքը, լոկ անզօր խօսք է եթէ գործ է դրուում հին լեզուի իրաւունքը ջատագովելու համար: Անշուշտ, այն գեղեցկութիւնը, որի մասին մենք խօսեցանք, այսինքն յարաբերաբար դրական գեղեցկութեան տեղ առնվածը, այլ է մի ուրիշ գեղեցկութիւնից, որ ամենեւին բան չունի բնութեան հետ, այլ կախվում է միայն ճաշակից, սովորութիւնից և հասկացողութիւնից, ուստի և ամեն փոփոխութեան է ենթարկվում: Անցեալ տարուայ գեղեցիկը այսօր է տգեղ լինում իսկ այսօրվայ գեղեցիկը առաջիկայ տարւում: Սորա պարզ և շօշափելի օրինակը թերևս շորերի վերայ տանք: Տասը տարի առաջ, թողնում եմ դարերով առաջինները, մեր հագած շորերը որ շատ գեղեցիկ էին թըլուում մեզ, այսօր մարդ չկայ որ հագնի. և եթէ ծակ ու ծուկից մի մարդ դուրս էլ է գալիս այն շորերով ինչպէս տգեղ է երևում մեզ: Տարակոյս չկայ, շորը նոյնն է, ինչ

որ տասը տարի առաջ շատ գեղեցիկ էր երևում և մենք էլ էինք հագնում հիմի ի՞նչ եղաւ, որ նոյն շորը շարժում է մեր ծիծաղը. և ոչ մինչև այսչափ, այլ շատ անգամ և զգուհներէ եթէ բաց աչքով տեսնում ենք շորի նոյնութիւնը, նորա անփոփոխութիւնը, ինչպէս էր տասը տարի առաջ, ապա ուրեմն այն ժամանակվայ գեղեցկութեան և ներկայ տգեղութեան պատճառները պիտի փնտռենք մեր մէջ: Որովհետև եթէ երկու բանի նախնի յարաբերութիւնը փոխվել է, հարկ է թէ այդ բաներն են փոփոխութեան են. թարկվել, և որովհետև պատկերները մեր աչքը և յիշողութիւնը մեզ վկայում են, որ շորը չէ փոխվել, ապա ուրեւմն մենք ենք փոխվողը, այսինքն մեր հայեացքը: Հայեացքը մի կախարդական դիտակ է, որի մէջ ճաշակի, սովորութեան, հասկացողութեան, և ժամանակի ապակիքը վարում են ամենամեծ պաշտօնը. միևնոյն բանը ցոյց են տալիս մեզ առաջ գեղեցիկ, ներկում են նորան զանազան հրապուրիչ գոյներով, յետոյ ասես թէ աչքից ձգելով կամ բարկանալով այդ բանի վերայ, այնպիսի գարշելի կերպարանքով և տգեղ ներկերով ներկում են, որ մենք հրաժարվում ենք նորանից: Եւ այս խաղը խաղում է դիտակը միևնոյն բանի հետ երբեմն և բանի մի անգամ. այսինքն մեզ տգեղ երևեցնելուց անարգել տալուց ետքը, մի անհասկանալի կամապաշտութեամբ, վերստին հաշտվում է այն բանի հետ և սկսում է վերստին կախարդել մեր աչքը:

Յայտնի է թէ, հին լեզուի գեղեցկութեան իրաւունքը գեղեցկութեան և այս կատեգորիայով չէ կարող յաղթել նոր լեզուի իրաւունքին: Պատճառ, տգեղ երևեցածը չէ տանում ժամանակը, իսկ նոր լեզուն գնում է ժամանակի հետ զուգահեռաբար, ուրեմն նոր լեզուն տգեղ չէ: Սորա հակառակ գեղեցիկ համարվածը չէ թողնում ժամանակը, իսկ հին լեզուն վաղուց թողել է նա, ուրեմն նորա համար հին լեզուն գեղեցիկ չէ: Բայց բոլորովին աւելորդ է լեզուի վրայ նայել այնպէս ինչպէս մի այլ բանի վրայ, որ մեր ճաշակը փնտռում էր, առանց ուրիշ խորհրդի, միմիայն գեղեցկութեան համար: Գեղեցիկ պատկերի, գեղեցիկ արձանի վրայ նայելով կշտանում է մեր հոգու գեղասիրութեան բաղքը, բայց ոչ պէտքերի բաղքը. և ամեն բանից առաջ ե-

Թէ մենք պէտքի բաղցը չկշտադնենք, մեր գոյութեան հաւասարակշիռը կը թեքվի և այնուհետև ոչ Ռաֆայէլի Մադոննան կարող է փրկել մեր անձը և ոչ Բելվեդերեան Ափրոդիտէն:

Փարիզի տարազահասարկը, այն շռայլութեան հեղինակները, որ գրեթէ բովանդակ քաղաքակրթեալ աշխարհին հրովարտակ են տալիս այսպէս կամ այնպէս հագովիլ, իրենք իսկ կը թողուն իրենց գեղեցիկ համարված հանգերձը և կստիպվին փաթաթվիլ արջի մորթու մէջ, եթէ ընկնեն բեռնային սառուցների մէջ. Լուկուլլոսը, (որ այսօր գրեթէ հոմանուն է որկրամոլութեան) մեզ թըլոււմ է թէ կը մոռնար իր համադամքը և անուշ կերակուրքը և փառաւորապէս կուտէր Մորթերի և ջրշունների եղը, եթէ ընկնէր նոր Գրենլանդիու կամ Թերես Լաբրադորի էսկիմոսների մէջ, որովհետև ոչ փարիզեան տարազահասարկ իր շորերով կարող էր ապրել արջային շրջանակի տակ և ոչ Լուկուլլոսը իր կերակուրներով նոր Գրենլանդիու կամ Լաբրադորի մէջ: Պարզ է թէ պէտքը նախնախոր է բան թէ գեղեցկութիւնը, որովհետև կեանքը չկայ, եթէ պէտքերը չհոգացվին: Յրտի տակ ընկած մերկ մարդը էլ գեղեցկութեան չի նայիլ, միայն թէ մի բան գտնէ, որի մէջ պատսպարէ իր անձը ու չպաղի սատկած ձուկի պէս. քաղցածը էլ համին չի նայիլ միայն թէ ուտելիք գտնէ: Իսկ երբ մարդը հոգացել էր բոլոր էական պէտքերը, երբ այդ բոլորն ասում ենք հոգալով ապահովել էր իր կեանքը, այն ժամանակ միայն զարթնում են նորա մէջ միւս հոգեկան բաղցերը կամ ցանկութիւնքը, որոնց շատը դեռ անծանօթ ևս են շատ միլիոնների բայց այդ միլիոնները նոյնպէս ապրում են, ինչպէս ապրում են շատ նկարիչք, որ բաւան երեսուն տարիներով Հռովմ են նստում սիրահարվելով անտիկեան գեղեցկութեան կամ ճարտարութեան:

Այս դրութիւնից պարզ տեսնում ենք, թէ ինչ աստիճանի տղայական է լոկ գեղեցկութեան խնդիրը, լեզուի խնդրի մէջ, որ ծառայում է մարդու բովանդակ կեանքին, բոլոր պէտքերին միահամուռ, և ոչ մասնաւորապէս այս կամ այն հոգեկան ցանկութեան:

Ուստի ամենայն իրաւունքով հարցնում ենք. հին լեզուի

գեղեցկութիւնը, թերեւ թոյլ տալով այս, հերիք պատճառ է, որ նորան գերի լինելով նորա վրայ սիրահարվելով, անմշակ թողունք, կամ, ոտքի տակ կոխկոտենք մեր նոր լեզուն որ ինչքան էլ տգեղ լինի հնից, թերեւ այս էլ թոյլ տալով, այնուամենայնիւ այսօրվայ օրս մեր բոլոր պէտքերը նա է հոգում մեր համար, իսկ հին լեզուն հիմկվայ հայի համար դարձել է Փարիզեան տարազահնարի շորը, արջային շրջանակի տակ, կամ Լուկուլլոսի կերակուրը նոր Գրենլանդիու կամ Լաբրադորի մէջ: Ասենք թէ մեռած մայրը գեղեցիկ էր, բայց այս իրաւունք տալիս է մեզ սպանել նորա թէեւ տգեղ զաւակը: Ասենք թէ մեր նախնիք շատ ազնիւ կերակուրներ են կերել, բայց որ այսօր մենք չենք կարող ուտել և մարսել այն կերակուրքը, իրաւունք է, որ նետներ մեր մի կտոր չոր հացը, որին սովորել է մեր ստամոքսը և որ հազար նեղութեամբ պահպանել էինք մեր և մեր գաւազների կենդանութիւնը ապահովելու համար: Ո՞րը աւելի շուտ կարող է մեզ կշտացնել մեր առողջութիւնը պահպանել մեր ունեցած չոր հացը՝ որ ուտվում է, թէ այն շատ ազնիւ համարված բանը, որ թէեւ կերել են նախնիք, բայց մենք չենք կարող ուտել:

Ձեռք ուղում ասել, թէ երթանք Խտալիա և իտալացոց ստիպենք թողուլ իրենց լատիներէնի յարաբերութեամբ աղճատ լեզուն ու խօսել հին հռովմէական գերապանծ լեզուով, կամ Ֆլորենտացուն ստիպել, որ Գանթէի «Աստուածային կատակերգութիւնը» լատիներէն թարգմանէ ու կարգայ: Եւ չենք ուղում միմիայն այն պատճառով, որ մեր ցանկութիւնն է այս գործի մէջ այնպիսի փաստեր և օրինակներ հանդէս հանել, որ, աւելի իրական աշխարհին պատկանելով, շօշափելի էին նաեւ լոկ գիր կարգալ գիտնալով մեր գրածը կարգացողին: Այս պատճառով ասում ենք, երթանք Խտալիա, և այնտեղ իտալացոց, որ պիտի պսակվէին իրենց ընտրած աղջիկների հետ, ասենք. — թողէ՛ք դորանց, տգեղ են, չունին այն ազնիւ և վերին գեղեցկութիւնը, ինչպէս էին ձեր նախնի մայրերը, որոնց պատկերքը և արձանները դուք ամեն օր տեսնում էք վատիկանում: Տեսէ՛ք մինչև անգամ Միքէլ Անջելոյի ձեռագործքը, ինչպէս գեղեցիկ են, ինչպէս կատարեալ. ո՞րքան ներգաշնակութիւն կայ որքան

զուգապատշաճութիւն, զորքան շնորհք, ինչ ճարտարութիւն, և այլն և այլն:—Խելքդ ինչ է կտրում, կը գտնես մի հատ իտալացի, որ թողուր իր հարսնացուն, միմիայն այն պատճառով, որ նմանութիւն չունէր քո ցոյց տուած հոյակապ արձաններին: Զէ՞ որ կասեն բեզ. — պարոն, մեզ կնիկ է հարկաւոր ներկայումս, իսկ մեր գեղեցիկ նախամարքը ապրեցան և մեռան երկու հազար տարի առաջ, և մեզ այս սերունդը թողեցին, որին այժմ դու չես հաւնում: Եթէ մենք էլ քո խելքին ընկնենք, ասել է թէ առանց կնիկ պիտի մնանք, որովհետեւ ներկայ աղջիկները դոքա են որ կան և դոցանից ուրիշ էլ չկան: Բնութիւնը և ընկերական կեանքը կնիկ են պահանջում, կենդանի, շարժուն, ջերմութիւն և երակներում արիւն ունեցող էակներ: Այն քարեղէն, մեռած, անշարժ, սառը արձանները, որ մեզ ցոյց ես տալիս, թէ և այո՛, գեղեցիկ են, բայց ինչ օգուտ, որ ընկերական կեանքում չեն կարող մեր պէտքերին ծառայել: Միմիայն նա. յելով ոոգա սառը և անկենդան գեղեցկութեան վրայ, կամ զարմանալով բանգաւագործի հանճարեղ ճարտարապետութեան վրայ, բնութեան հարկը չէ վճարւում, մեր տունը չէ կառավարւում, մեր այգիքը չեն մշակւում, մեր կերակուրը չէ եփւում, մեր շորերը չեն կարւում կամ լուացւում: Վարձող ես, կրկնում ենք, գտնել գոնէ մէկ մարդ, որ լսէ բեզ և վերացական գեղեցկութեան սիրահարվելով իրական աշխարհի պէտքերը, այո՛, և իր մարդկային կոչումը ուրանայ:

Մենք վերւը աւելորդ համարեցինք լատին լեզուի առաջարկութիւնը, մանաւանդ այն պատճառով, որ նոյն բանը, նոյն առաջարկութիւնը կարելի է առնել և հայ մարդուն, որ նա խօսի խորհնացու կամ Եղիշէի ոճով ու լեզուով: Յայտնի է թէ ներկայ հայի համար անհնար է այս, որովհետեւ նա չգիտէ այն ձև ու ոճը, նոյնպէս անհնար է և իտալացու համար, որովհետեւ լատինախօսութիւնը վաղուց արդէն թաղված պրծած է հռովմէական ֆօրումի և կապիտալիզմի աւերակների տակ:

Ո՛վ չգիտէ Բենվենուտաօ Զելլինու հոյակապ նստոյցների ¹⁾ արժանաւորութիւնը. յայտնի է թէ եւրոպական մուգէոնների և անտիկասէրների համար շատ բարձր գին ունին:

Բայց չնայելով սորա վրայ կարո՞ղ ես իբրև դրամ գործ դրանել նորա մեղալիոնները: Բազար որ տանիս, շինականը բեզալիւր ու եղ կը տայ, որ բերես բո զաւակները կերակրես: Թէ որ մի ընկերութեան մէջ փարայի և գոռի սիքան ընդունում են և ճանաչում են, ու. Ձէլինու հրաշալի գործերի համար բեզ հաց չեն տալիս, ո՞րը կարող է բո պէտքերին ծառայել, Բենվենուտոս Ձելլինու մեղալիոնները, թէ՞ փարան կամ գոռը:

Ասենք թէ ես պատկուած եմ, կնիկս շատ էլ տգեղ է, գիտեմ, բայց երբ որ իմ կեանքը նորա կեանքի հետ անբակտելի կապերով կապված է, երբ նա իմ զաւակների մայրն է, իմ տան կառավարիչը, ինչպէս ես կարծում, ես դուրս կըձգեմ նորան, երբ գաս ու բարոզես ինձ մէկ կողմից նորա տգեղութիւնը, միւս կողմից «Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիներին» գեղեցկութիւնը: Ասենք թէ խելագարվեցայ և դուրս ձգեցի, դուրսնով ինչ կը շահվեմ, այն փափկասուն տիկիները կը կենդանանան, որ գան իմ պէտքերին ծառայեն: Իսկի առասպելի մէջ, Շամիրամը իր թալիսմաններով և Առլեյներով չէ կարանում Արայի նոր անշնչացած դիակը կենդանացնել, ես երկու հազար կամ երեք հազար տարվայ մեռած գնացած կանայքը՝ պիտի կենդանացնեմ և այն այս իրական աշխարհում, այս անողորմելի դարում, որի թագաւորը չէ մի որպիսի և իցէ բնաբեր նանիկ, այլ այն արգասաւոր սկէպտիցիզմը, որ վերցնում է մարդկային մտքի ամբողջական նախատիքը:

Հեռու ենք մենք մեր այս գործը այս տեսակ օրինակների շատութիւնով բեռնաւորելու դիտաւորութիւնից, որովհետեւ աշխարհի երեսին ոչինչ այնքան շատ չկայ որքան մի բնական երևոյթի կամ իրողութեան օրինակ, բացի սորանից այն բանը ինչ որ անցել է մեր լեզուի գլխից, ո՞ր ազգի լեզուի գլխից չէ անցել: Հաւաքել այդ բոլորը և նոցանով խնդել ու հաստացնել մեր աշխատութեան փորը ձանձրալի է թւում մեզ և կարծում ենք որ ընթերցողք ևս իրաւունք կունենային ձանձրանալու: Բայց մի բանի օրինակ հարկ եղաւ դնել, որովհետեւ չկամեցանք չոր դրութիւններով միայն շատանալ: Բայց այս օրինակները դրինք, ոչ թէ խոստովանելով հին լեզուի դրական գեղեցկութիւնը կամ նորի դրա-

կան տգեղութիւնը, ոչ. այլ միայն թոյլ տալով և թոյլ տալուց ետքը նոյն իսկ օրինակներով մեր դրութիւնը պաշտպանելու և հակառակ կարծիքները շօշափելի փաստերով մերժելու համար: Խելքը գլխին մարդը տեսնում է պարզ, որ հին լեզուի իրաւունքը, երբեք աւելի չէ նոր լեզուից, հին լեզուն աւելի գեղեցիկ չէ քան թէ նորը, հին լեզուն աւելի ուժով չէ քան թէ նորը, թէև սա հին լեզուի և հարկւրում մասի չափ էլ մշակված ու գործածված չէ: Խոստովանում ենք, որ նոր լեզուի մէջ կան թերութիւնք կամ ճապաղութիւնք. աւելի իրաւունք կա: զարմանալու, եթէ չլինէին դոքա, որովհետև այդ լեզուն մինչև այժմ գրի տակ ընկած չլինելով և չմշակվելով, բնականապէս պիտի ունենար այդ թերութիւնքը: Բայց հին լեզուն նոյնպէս չունի իր թերութիւնքը: Նորա մէջ կան բառեր ձևեր, որ նորի մէջ չկան, որովհետև շատ այդպիսիների գաղափարը պէտքերի հետ միասին կորած են և չկան ներկայ Հայի համար. բայց և նոր լեզուն ունի իր կենդանի և շարժուն ձևերը ու ոճերը, որպէս ներկայ գաղափարների և պէտքերի յայտարար, որ հնումը չկան: Եւ ինչո՞վ կըտաչվին կըկոչվին նոր լեզուի պակասութիւնքը, եթէ ոչ մշակութեամբ, և գրի տակ ձգելով, ինչո՞վ կը սահմանափակվեն նորա ճապաղութիւնքը, ինչո՞վ կազնուանան նորա ձևերը և ոճերը, եթէ ոչ ուսումնասիրելով այդ լեզուն, գործ գնելով նորան և օրէ օր աճեցնելով: Իրաւունք ունի Բէկոնը, մինչ ասում է Վարդաւը հարստացնում է մարդու միտքը, խօսելու մէջ վարժվելը յաջողագիւտ է անում նորան, իսկ գրելը սորվեցնում է ճշտութիւն: Իրաւ որ կենդանի խօսքը աւելի ճապաղ է քան թէ գրութիւնը, որ աւելի քիչ խօսքով իմացնում է նոյն գաղափարը: Յայտնի է թէ նոր լեզուն ապաստան մնալով միմիայն հասարակ ժողովրդի բերնին պիտի ճապաղ լինէր ընդհանրապէս, որովհետև գրի մէջ չմտնելով ճշդված և սխմված չէին նորա ձևերը կամ ոճերը:

Կարող են մեզ ասել թէ մինչև այժմ մեր բերած վըկայութիւնքը և ապացոյցքը աւելի վերաբերվում են այն խնդրին, թէ ո՞րը պիտի նախընտիր համարենք հին, թէ՞ նոր լեզուն, քան թէ այն պատճառներին, թէ ինչու համար չէ կարելի առաջ տանել նոր լեզուի մշակութիւնը հին

լեզուի ազդեցութեան ստրկանալով:

Բայց սորա ընդդէմ մենք ասում ենք, որ Հին լեզուն նորից նախընտիր, գեղեցիկ և մշակված համարվիլը շատ պինդ կապված լինելով նոր լեզուն բռնաբարելու և հնի ազդեցութեան ստրկացնելու անխորհուրդ ձգտողութեան հետ, այո՛, մեր փաստերը երկու խնդրի ընդդէմ ևս կարող են գործ դրվել: Որովհետև եթէ Հին լեզուն նախընտիր համարելով նորը անարգելը և ոտնակոխ անելը նմանում է կենդանի զաւակը սպանելու, այն պատճառով, որ նորա մեռած մայրը աւելի գեղեցիկ էր, նոյն այն Հին լեզուի գեղեցկութեան պատճառով նոր լեզուն էլ քաշկռտել և ժողովրդի իրաւունքը բռնաբարելով, կենդանին մեռելի հետ պատանքելը, նմանում է այն բանին եթէ, տեսնելով որ նորածին բայց կենդանի մանուկի քիթը աւելի երկայն է քան թէ նորա մեռած մօր քիթը, մտածող լինի կտրել դանակով աւելորդ երկայնութիւնը, կամ եթէ կարճ է, ազցանով քաշելով երկարացնել, որ միաշափ լինի մօր քիթի հետ, նոյնպէս և միւս բոլոր անբաժնեքը կամ գոյնը: Պարզ է թէ այսպիսի գործողութիւնք նորածին մանուկի կազմուածքի վրայ, անշուշտ մահադատութիւն է, և եթէ մահ էլ չպատճառեն, ապա ուրեմն պիտի համաձայնել, որ աւելի այլանդակում են մանուկի կերպարանքը քան թէ գեղեցկացնում, պատճառ, բնութեան անբռնաբարելի իրաւունքի վրայ չէ կարելի անպատիժ ձեռք բարձրացնել:

Յայտնի է թէ, մանուկը, բնականապէս, պիտի աճէ և զօրանայ այն կերպարանքի տակ, ինչ կերպարանքով ծնել է իր մօրից, կրթութիւնը և դաստիարակութիւնը պիտի օգնեն նորան, որ նա դառնայ ընկերութեան պիտանի անդամ: Բայց իր մօրը նման չէ, կամ այնպէս գեղեցիկ չէ: Այս խնդիր չէ, այլ ցնորք: Կարող է նա իր մօրը չնմանելով աւելի գեղեցիկ լինել իր տեսակի մէջ, երբ նորա կազմուածքը պնդանայ և ծաղկի. կարող է նաև գեղեցիկ չլինելով, իր ընդունակութեամբ և լուսաւորութեամբ հարկւր անգամ նախընտիր և հարկւր անգամ պիտանի լինել քան թէ նորա մեռած մայրը: Այսպէս ևս նոր լեզուն չպիտի ստրկանայ հին, այլ պիտի մշակվի ինքնուրոյնաբար: Թող նա ներկայ մեր պէտքերին անհրաժեշտ ընդուն-

նակութիւնը և ձգականութիւնը ունենայ, մենք գեղեցկութեան ճարտարագետից կամ սիրողից կը խնդրենք, որ իր չափը ծոցը դնէ, որովհետեւ նորը ընդունականութիւն և ձգականութիւն ստանալով պիտի և նոր չափով չափվի, մեր հընասէրի չափը նորա համար կամ կարճ է կամ երկայն:

Բայց, լսում ենք, այստեղ բարձրանում են ձայները, թէ ընոր լեզուն առաջացել է տաճկական տրամաբանութեան տակ, և եթէ նորա մշակութիւնը առաջ չտարվի հնե աղբեցութեան ստրկացնելով, այն ժամանակ էլ հայկաբանութիւն չի մնալ այլ սոսկ տաճկաբանութիւն և այլն և այլն:

Խոստովանենք, թէ նոր լեզուի տրամաբանութիւնը, շատ մօտ է տաճկական լեզուի տրամաբանութեան, նոր լեզուի բաղդասութիւնը շատ տեղ գրեթէ նոյն է տաճիկ լեզուի բաղդասութեան հետ. բայց ինչ կանես, երբ բոլոր ազգի այդ տրամաբանութեամբ և այդ բաղդասութեամբ է խօսում: Մոռցնել նորան այդ բոլորը և քաշել տանել հին լեզուի տրամաբանութեան տակ, համազօր է հին լեզուն քարոզելու, որ իր կարգով համազօր է մարդկային կենդանի խօսքը ուրանալու: Այն մարդը որ մի անգամ հիմնաւորապէս հասկացել է լեզուի խորհուրդը, նորա պաշտօնը, այնպիսին, երբէք չէ կարող այսպիսի ոչինչ բաների առջև ընկնել: Ինչ հարկաւոր է, որ իմ միտքը առջևիս կանգնած մարդը հասկանայ, ես գործ դնելով նոր լեզուն, կատարելապէս հասնում եմ իմ նպատակին, և այն մարդը հասկանում է իմ միտքը: Բայց ձևերը և տրամաբանութիւնը մօտ է եղած տաճկականին, ինչ ինչ փոյթ. կամ ինչ օգուտ իմ բուն հայկական ձևերով իմ հայկական տրամաբանութեամբ խօսելուց, երբ լեզուն այն ձևերի տակ զրկվում է իր խորհուրդից և չէ կարում վարել իր պաշտօնը, երբ խօսողը չէ հասնում իր նպատակին, որովհետեւ նորա խօսակիցը չէ հասկանում նորա միտքը այն ձևերի տակ: Ցաճկական տրամաբանութիւնը կամ բաղդասութիւնը, նոր լեզուի վրայ ոչ Գարկոսը պատուաստեց և ոչ Կիրակոսը. բնութիւնը, պատմական գէպքերը և հազարամեայ ժամանակները տուին նորան այն ձև ու կերպարանքը. կարո՞ղ ես անցած գնացած բաների ընդդէմ պատերազմել. կարո՞ղ ես բնութեան ընդդէմ ճակատ ճակատի պատերազմել: Այս տեսակ ձգտողութեան տէր մարդիկը, եթէ ուրիշ բան չգիտեն, գոնէ պիտի ենթադրել, որ Աստուածաշունչ

կարդում են, մենք էլ այս պատճառով դիմում ենք դէպի նորա
օգնութիւնը: Ինչի՞ համար լորը և մանանան թողած, Եփիպ-
տոսի սոխ ու սխտորն էր յիշում Իսրայելը. յայտնի է թէ մեզ
ամեններիս համար, մեր ներկայ հասկացողութեան և ճաշակի
համար աւելի ազնիւ և աւելի նախընտիր են լորը և մա-
նանան քան թէ սոխը և սխտորը: Պատճառը շատ պարզ է.
որովհետեւ Իսրայէլը դարաւոր ժամանակներով Եփիպտոս մը-
նալով ընտանացել էր եփիպտական բնութեան, նորա ճաշա-
կը և հասկացողութիւնը գոյացել և զարգացել էին այն
բնութեան ազդեցութեան տակ և այժմ մեզ նախընտիր հա-
մարված լորը և մանանան չէին կարող բռնել նորա հա-
մար Եփիպտոսի սոխի և սխտորի տեղը: Վարող ես քո
կամքով կամ սենեակիդ մէջ թուր շողացնելով պատգամ
տալ Ծ միլիոն ազգիդ, որ նա թողու իր սովորական ձև
ու ոճը ու առնու կամ հպատակի հին լեզուի ձևին, ոճին,
կամ տրամաբանութեան: Եթէ ցերեկը ամպը և գիշերը
կրակէ սիւնը, եթէ Եհովայի որոտները Սինայի գլխից և
Մովսիսի պատուէրները այնքան ազդեցութիւն չունէին մի
խումբ Իսրայէլի վրայ որ նա ամեն օր չյիշէր Եփիպ-
տոսի շօշափելի աստուածները, եթէ այս բոլորը հե-
րիք չէին նաև Ահարոնի համար, որ նա ոսկեղէն հորթը
չձուլէր, քո հրամանը կամ պատգամը կարծում ե՞ս թէ
տեղ կը հասնի և Ծ միլիոն ազգիդ գլխին հին լեզուի տրա-
մաբանութիւնը կը հանգչի, ինչպէս «վերնատան հրեղէն
լեզուները»: Մեղաւոր է Իսրայէլը, որ Եփիպտոսի մէջ
տեսանելի և շօշափելի աստուածների սորված լինելով,
չէր կարող հասկանալ մի անտեսանելի և անշօշափելի Աս-
տուած: Վարելի՞ է դատապարտել նորան, եթէ նորա հաս-
կացողութիւնը գոյացած և աճած լինելով եփիպտական
բնութեան, եփիպտական ատմութեան ազդեցութեան տակ,
գաղափար չունէր ազատութեան եական սկզբունքի մասին:
Յայտնի է թէ Եհովան շատ վաղ էր մի այդպիսի ժողովրդի
համար և այնքան վաղ, որ նաև հազար տարի ետքը իս-
րայէլի խոնկերը ծխուում էին բարձրաւանդակների վրայ և
զոհերի ծուկը բարձրանում Բահալին և Աստարտին: Բայց
Հռովմայեցոց Պալեստինին տիրելու ժամանակները, Բահալը
և Աստարտը ունէին դարձեալ իսրայէլացի պաշտողներ,
յայտնի է թէ չէ. թէև այն ժամանակ Իսրայէլը էլ ոչ

ամպն էր տեսնում, ոչ սիւնը, ոչ Եհովայի կրակն ու բոցը
 ոչ Մովսէս կար և ոչ Եղիա: Ի՞նչ է պատճառը, որ Եգիպտոսից
 դուրս եկած օրից այնքան դարաւոր ժամանակներում,
 ինչ որ չկարողացան արգելել Եհովայի, Մովսէսի և միւս
 մարգարէների աւտօրիտէտը, Իսրայէլը ինքը իրեն դադարեցաւ
 և խափանեց Բահայի և Աստարտի պաշտօնները: Յայտնի է
 թէ իսրայէլական բնութիւնը յեղափոխութեան տակ
 ընկնելով այն դարաւոր ժամանակամիջոցում, Եգիպտոսի
 ազդեցութիւնը նորա վրայից կտրեց և դորա հակառակ
 Եհովայի ազդեցութեան տակ միայնով էլ չէր կարող տեսա-
 նելի և շօշափելի աստուածների հնազանդվիլ, որովհետեւ
 նորա իմացական հասակը բարձր էր այժմ քան թէ նա-
 բուգոդոնոսորի վաթսուն կանգուն արձանը: Այս յեղափո-
 փութիւնից էլ մինչև այսօր երկու հազար տարի անցաւ և
 այս երկու հազար տարվայ մէջ աւետարանի ձայնը Իսրայէլի
 անկանջից չկտրուեցաւ, բայց նա ոչ միայն չկամեցաւ լսել
 այլ Մովսէսի բարոզած պարզ Եհովայի կրօնի վրայ պա-
 տուաստեց նաև մարդագիր և ժողովական կանոններ, որ
 յայտնի են թալմուտի անունով, որով արամագծական հա-
 կադրութեամբ մանաւանդ հեռացաւ օտարացաւ Աւետարանի
 վարդապետութիւնից, և աւելի ևս քան թէ Մովսիսական
 կրօնը: Եթէ դարաւոր սովորութեան, բնութեան և պատ-
 մական դէպքերի ազդեցութեանց մէջ չփնտռենք այս բանե-
 րի բուն պատճառը, ինչպէս պիտի հասկանանք և մեկնենք
 երևոյթը, որ լոկ բնական հետեանք են այն ազդող պատ-
 ճառներին: Հեղեղը որ իջնում է սարից, կարգելվի, եթէ մտա-
 ծես պատ քաշել նորա առջև և քո տունը այդ ճամ-
 փով փրկել. չէ՞ որ աւելի խելքի մօտ է խանդակներ փորել
 և հեղեղի յորձանքը այն սահմանի մէջ ուղղելով նորա ա-
 պականող և աւերող ուժից փրկվել: Բնութիւնը կրակ է,
 կայրէ կը մաշէ եթէ անմիջապէս և կոպտութեամբ վարվիս
 նորա հետ. բայց չնայելով սորա վրայ բնութիւնը անյադ-
 թելի չէ, եթէ կարգով, ճամփով, դարձեալ բնական հնար-
 ներով ընդդէմ դուրս գաս նորան: Մինչև Փրանկլինի շան-
 թարգելը, որ հազար տարի Մասիսի նման ապառաժ էլ
 դէմ անէիր կայծակին, կարող էիր քեզ ապահովել նորա
 հարուածից. բայց, տես, բնութիւնը դարձեալ զէնք տուեց
 քո ձեռքը. մի երկաթէ ձող է, բայց բորբոքված կրակի վրա

րայ ջուր ածելու պէս. նստեցնում է օգի ելեքտրականութեան գործունէութիւնը և ապահովում է քեզ և քո տունը: Ի՛նչ է պատճառը, որ Մասիսի նման ապառաժի չկարողացածը կարողանում է մի շնչին երկաթի կտոր: Յայտնի է թէ Մասիսը դէմ դնելով կայծակին, միանգամ խելքիդ շտեցրել էիր, որ պիտի կարողանաս այն ահագին հսկայի ուժով յաղթել բնութեան, մինչդեռ բնութիւնը ծաղրում է նաև Հիմալայի, Չումալարի և Դաւալագիրի հսկայութիւնքը, ուր է մնում, նոցա հետ համեմատելով մեր մէկ թիզ Մասիսը, բայց երկաթը, որ դէմ ես անում նորան, այնտեղ քո խորհուրդը բռնանալ չէ բնութեան վրայ, այլ, ուղղութիւն տալ նորան և սահմանափակել նորա կարողութիւնը, որ իբրև ելեքտրականութեան լաւ առաջնորդ, կամուրջ է լինում օգի և երկրագունդի մէջ, այնպէս որ ատմութեան ելեքտրականութիւնը այն կամուրջի միջնորդութեամբ կը պաշտօնավարէ երկրագունդի ելեքտրականութեան հետ կապում է և ուղղվում է դէպի երկրագունդի ելեքտրական կենդրոնը, որ նոյն պիտի լինի և նորա երկրաչափական կենդրոնի հետ, որովհետև ջերմութիւնը նոյնպէս աղբւր է ելեքտրականութեան, և որովհետև երկրագունդի կենդրոնը հալված վիճակի մէջ է իր անչափելի բարձրաստիճան ջերմութիւնից:

Եթէ Հայոց ազգը դարերով ստրկանալով Պարսից, Մոնղոլների, Սելջուկեան թաթարների, Աբաբացոց, Օսմանցոց, Եգիպտացոց, կամ դեռ չգիտեմ ինչացոց, այն պատմական դառը դէպքերի տակ ընկճված, մեռած ու հոգին բերանը եկած, չէր կարող բնական օրէնքի ազդեցութիւնը քերել իր վրայից, չէր կարող չընդունել այն տիպը և կնիքը, որ այնքան դարերով, կրակով և բարձրաստիճան ճընշողութեամբ դրոշմում էին նորա փափուկ սրտի վրայ, եթէ նորա կեանքը ենթարկված էր այն ազգերի անպայման ազդեցութեան, միտքը, որ կեանքի հետ լծակից է, լեզուն որ մտքի յայտարարն է, ինչպէս կարող էին ազատ մնալ այն ազդեցութիւնից: Մի գէզ խոտ, մի բուռը հող դնում ես մէջ տեղը ու ետքը բոլոր աշխարհը ծածկում ես ջրհեղեղով, էլ խեղճ է այնուհետև պահանջել, որ խոտը չոր մնայ, կամ հողը չցրուի: Յայտնի է թէ, Հայոց ազգը գէդէոնեան բրդի կամ մովսիսեան մորենու սքանչելի որակութիւնքը չէր կարող ունենալ, որ ցօղը նորան չթրչէր կամ

կրակը չէր երբ: Դեռ մեծ տղամարդութիւն է Հայոց ազգի կողմից որ այնքան կարողացել է պահել, որ այսօր մեզ պէս, ազգի կորած շուարած որդիքը կարողանում են նորա կենդանի խօսքով երկու տող գրել: Այո՛, մենք շատ խոտեր գիտենք, որ այսպիսի ջրհեղեղներից փթեցան, շատ հողեր գիտենք, որ ցիր ու ցան եղան, որոնց անունն անգամ մոռացված է այսօր: Լա՛ւ է եղել, վատ է եղել, խնդիրը այդ չէ: Ամեն մարդ գիտէ որ այդ սոսկալի տարաբաղդութիւնը էին, զարհուրելի հարուածներ, սարսափելի փոթորիկներ, որ անցան մեր ազգի գլխից, բայց որ եղել են ու պատահել են և իրենց հեաքն էլ թողել են ազգի կեանքի, նորա մտքի և նորա լեզուի վրայ, կարելի է այս բոլորը ուրանալ և քերել հանել: Ոչ որ ուրախ չէ, ոչ մէկիս սիրտը չէ փառաւորվում մեր սիշատակարանների կէսը արիւնտ, իսկ կէսը դարաւոր արտասուներից բխած թերթերը դարձնելու ժամանակ. բայց ինչ օգուտ, անցածը յետ կը գա՞յ:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Է Ն Տ Ո Ւ Ն Ժ

Ալեքսանդրեան դպրոցի ծաղկեալ ժամանակը ըսնի վարդապետութիւնը ոչ զուր տեղը մինչև այն աստիճան էր հասուցած, որ մինչև անգամ և քրիստոնէութեան մէջ անկենաբար դարձաւ. «Իսկզբանէ էր բանն և բանն էր առաստուած և աստուած էր բանն. նա էր 'ի սկզբանէ առաստուած, ամենայն ինչ նովաւ եղև և առանց նորա եղև և ոչինչ որ ինչ եղևն նովաւ կեանք էր»:

«Ան՝ լեզուն, լեզուն. լեզուն որ չըլի՝ մարդ ընչի՞ նման կըլի» աղաղակում է Աբովեանը:

Եւ արդարև ըսնը աստուած է, արդարև ամեն բան նորանով է եղել, նորանով է լինում և պիտի լինի: Բնութեան ահարկու ուժերից յետոյ, որպիսի են ելեքտրականութիւն, ջերմութիւն և այլն, լեզուն առաջին զօրութիւնն է որ յայտնվում է բնութեան մէջ՝ բովանդակված բարոյական աշխարհում: Լեզուն է ազգութեանց որպիսութեան և վիճակի յայտարարը: Հայ աշխարհիս երեսին ազգ, որ բարբարոս լինելով լեզուն լինէր վսեմացած, չկայ նոյնպէս ազգ որ բաղաբազորովելով բարբարոս լեզու ունենար: Պատճառ, սոքա երկուքը ևս կապակից են իրար հետ և մինը չէ կարող առաջ երթալ առանց միւսին, մինը չէ կարող յետ մնալ և աւերուել առանց միւսին: Լեզուն

ըստ ինքեան մի աման է, որով մարդը թափում է իր միտքը իր նմանների մտքի մէջ. սա է այն կամուրջը որի վրայով կարող են ազատօրէն ընթացք ստանալ մտքերի առեւտուրքը: Անլեզու մարդու վիճակը, այսինքն մուսնջի արտաշուելի վիճակը է ամենամեծ պատուհասը, որին կարող էր ներթարկվիլ մի մարդ: Կոյրը, մխիթարվում է լեզուով, ձեռքից և ոտքից ընկած մարդը մխիթարւում է լեզուով. պատճառ, լեզուի միջնորդութեամբ իր կարիքը յայտնելով մեր ձաւորին գտնում է իր համար օտար աչք, օտար ձեռք ու տար: Ստոյգ է չեն սորա, որպէս կարող էին սպասաւորել նորա սեփականքը, բայց և այնպէս ի՞նչ համեմատութիւն կայ սոցա և մուսնջի մէջ: Այն թշուառը աչք ունի, ձեռք ու ոտք ունի և շատ անգամ մի առոյգ առողջութիւն ընդհանուր կազմուածքի. տեսնում է, շօշափում է, ճաշակում է, հոտոտում է, հետեւաբար և ամեն վայրկեան արտաքին աշխարհի տպաւորութիւնքը թափվում են նորա զգացողութեան վրայ. բայց, պիտի մնան նոքա այնտեղ, որպէս մի անելանելի վիրապում և պիտի մաշեն և չարչարեն այն զոհը, որ հնար չունէր դուրս թափելով նորանց թեթեանալ իր բեռներից: Այս է գէթ այն ցաւը և թշուառութիւնը, որ նա զգում է, բայց սորանից աւելի թշուառութիւն կայ, որին թէև ենթակայ է նա բայց չգիտէ Իմացական աշխարհը փակ է նորա դիմաց: Նա չգիտէ մինչև անգամ թէ ի՞նչ է ինքը, ի՞նչ պաշտօն ունի ամենաբարի բնութեան գոգում կատարելու, մինչև ո՛ւր հասնում է իր նմանների (ոչ մուսնջերի) կարողութիւնքը և ձգտողութիւնքը: Նա չգիտէ թէ ի՞նչ տեղից եկաւ և ո՛ւր է գնում (թէև այս բանը և շատ ուրիշների համար տակաւին գաղտնիք է, բայց գոհութիւն բնութեան, օրէ օր այդ անթափանցելի վարագոյրը անօտրանում է): Մուսնջը, մի փոքր աւելի լաւ է դրված բնութեան մէջ, քան թէ վերին աստիճանի կերպարանագործված կենդանիքը և այս է նորա էութեան գազաթնակէտը: Նորա համար չկայ բարոյական խնդիր: (Եթէ գիտեն սորանից աւելի թշուառ վիճակ, թող ասեն մեզ. մենք գոնէ, չգիտենք):

Բարոյական խնդիր... Ո՛ւր է գորա աղբււրը, միթէ քո՛ւրս է դա մարդկութիւնից, որ մուսնջը մարդ լինելով անմասն է նորանից: Բանն էլ այս է, որ մուսնջը բարոյապէս մարդ չէ. վերեն էլ ասացինք, մուսնջը է անբան կենդանին:

րի ամենակատարեալը, եթէ օրանգութանգի կամ կօրիլի համար կայ բարոյական խնդիր ապա ուրեմն կայ և մունջի համար. բարոյական խնդիրը կարող է լինել միմայն լուսի մէջ, զև խաւար նմա ոչ եղև հասու: Վարժեմ աւելորդ էր ասել որ այս լոյսը լեզուն էր: Բնական աշխարհի լոյսը ևս մի միջնորդ է, որ բնութեան մէջ, նորա ձեռքով կատարվին այս և այն պաշտօնակատարութիւնքը իսկ բարոյական աշխարհում լեզուն է այդ միջնորդը, որի սպասաւորութեամբ կատարվում են իմացականութեան պաշտօնակատարութիւնքը: Թէև մենք ընդհանրապէս կուսակից ենք փորձական և վերացական փիլիսոփայութեան, որպէս աւելի դրական տեսութեան բայց այս խնդրի մէջ բնաւ սխալ չէ և եզրակացականը և մենք առանց յողբյողբվելու կարող ենք մի անհատի մի մունջ մարդու տեղ առնուլ մի ամբողջ ազգ նոյնպէս զուրկ լուսից, նոյնպէս անծանօթ քաղաքագործութեան արդիւնքներին, նոյնպէս անլեզու վերաբերութեամբ նաև այնպիսի ըմբռնողութեանց որ առաջին աստիճանքն էին լուսաւորութեան, թո՛ղ վսեմ խնդիրները:

Նորա որ արդէն գուշակեցին, թէ ինչ էր մեր ասելիքը, տեսնում ենք որ բիթերը կախում են և երեսները թթուեցնում, բայց մի շտապէք քարկոծել մի մարդ, որ խօսում է այն ազգի մասին, որին ինքը ևս անդամ է ինչպէս նորա ընթերցողը, մի դատապարտէք նորան, եթէ նա այն ծանր վճիռը դնում է իր ազգի վրայ, անկողմնապահ ճշմարտութեան անունով, պակաս էր նորա սէրը դէպի իր ազգը քան թէ ձեր սէրը, դժար թէ կարողանաք ապացուցանել: Բուն այն ճշմարիտ սէրը, որ չէ հնանում, որ չէ վախենում, բուն այն անխորտակելի շղթան որով բնականապէս կապված է նա իր ազգի հետ ստիպում է նորան խոստովանել այս արտասուելի ճշմարտութիւնը: Վարելի էր քարկոծել նորան այն ժամանակ եթէ նա սևը սև և սպիտակը սպիտակ խոստովանելով յանցանք համարէր սևին իր սևութիւնը որպէս նաև սպիտակին իր սպիտակութիւնը: Բայց որովհետև նա գիտէ թէ ինչ բնական օրէնքների ազդեցութեամբ երևում են այդ գոյները, և որովհետև այս գիտակցութիւնը չէ կարող թոյլ տալ որ նա դատապարտէ այդ գոյները, ուստի քանի որ նա ներկայ եղած ճշմարտութիւնն է խոստովանում, իրաւունք չունիք և չէք կարող նորան

քարկոծել առանց ստույգի և խաւարի պաշտօնեայ դառնալու: Սխալ է նորա տեսութիւնը՝ ապացուցէք, բայց և ոչ այդ դիպուածում իրաւունք ունիք դատապարտել նորան, եթէ նա այդպէս էր ճանաչում իր հոգու կարողութիւնքը լիամասն կերպով լարելով: Արդէն ըստ ինքեան արժանի է յարգութեան ամեն մարդ, որ առանց վարագուրելու և կեղծաւորվելու պարզապէս և որոշակի հրապարակ է հանում իր իմացական կարողութեան արդիւնքը: Եւ ամեն այդպիսի մարդ թէ և ինէր սխալված այնուամենայնիւ այնքան մեղաւոր է, որքան սե գոյնը իր սե լինելում: Այս միայն մեր ազգի մէջ, այլ նաեւ շատ լուսաւոր ազգերի մէջ, սրտի անխաղախ և անկեղծ խոստովանութիւնը չէ գտել տակաւին այն գնահատութիւնը, որ արժանի էր նորան միայն նորա անկեղծ և անխաղախ լինելու համար, թող նորա ուրիշ արժանաւորութիւնքը: Ո՞րքան սաստիկ է խաւարը, որքան հեռու է տակաւին մարդը, այն աստիճանից ուր միայն արժանի էր այս վսեմ անունին լիամասն կերպով. խնդիր, որ զայլացնում է զգայուն սրտի վերքերը:

Ազգը բաղկանում է ընտանիքներից, ընտանիքը անհատներից: Ազգը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ժողով անհատների, որոնց մէջ կային հասարակաց բաներ, հասարակաց ըմբռնողութիւնք, հոսսարակաց ձև ու ոճ այդ ըմբռնողութեանց համար, թող յատկութիւնքը, որ շատ անգամ սխալ բան թէ ուղիղ, որպէս հասարակաց վերագրվում են այս կամ այն ազգին: Ուրեմն ազգը է մի մեծ ընտանիք, ուրեմն ազգը է մի մեծ և հսկայ անձնաւորութիւն: Այո՛, ազգութիւնը է մի վերացական անձնաւորութիւն և երբ չկար այդ անձնաւորութիւնը և ազգութիւնը չբացած էր: Այնուհետեւ ամեն բան ընկնում է բնութեան վերլուծիչ ազդեցութեան տակ. քայքայվում է կազմուածքը, ցնդում են նորան կազմող տարրերը: Հարկ չկայ ասել որ առաջին մահացուցիչ հարուածի հետ դադարում է և բարոյական խնդիրը: Սա չէ նմանում այն նիւթական տարրերներին, որոնք կապված լինելով բնութեան օրէնքներով պիտի աստիճան աստիճան թողուին իրենց կերպարանքը, ո՞չ, բարոյական խնդիրը չբանում է ական թօթափել:

Ժամանակի հարուածը վաղուց արդէն հասուցել է մեր ազգին այս բարոյական մահը: Ինչ փնաց մեզ անհատներու հասարակաց ազգութեան անունով: Արօ՞ն, բանիսը հա-

շուեմ. լուսաւորչական, հոռմէական, բողոքական. լեզու, ահա չաքի լոյս, ես էլ դորա քամակիցն եմ. ո՛ր է «Ուրեմն մեր ազգը անլեզու է».— Դու ես ասումս ձեզու չէ՞ որով գրում ես այս աղերսը».— Ո՛հ, եթէ սա լինէր հասարակաց ազգի, ոչ սա այլ երկու աստիճան տակաւին սորանից ցած լինէր մի հասարակաց լեզու. գլուխս քարը կտայի էլ չէի խօսիլ: Ա՛հ, հոգիդ դուրս գայ, այնպէս գրէ որ ամենքը հասկանան».— եկ դու գրէ սյուպէս, տեսնում ես, երբեմն արժանայիշատակ Թաղիադեանցի ասածին պէս, ես «յափսթերս եմ թաթոտնում»։ Ո՛հ, եթէ դու, և ով դու որ գուցէ մի պահ ընդ մին ես, այլ և բո ծառան եթէ գտնէ այդ փրկիստփայական քարը, ես ոչ «աշակերտիմ և հետեիմ» այլ և ո՛վսանայ, օրհնեալ եկեալ յանուն Տեառն» ասելով ծունկ կը չորեմ նաւ նորա առջեւ: Պարոն, լեզուի խնդիրը ծանր խնդիր է և որքան ծանր այնքան, վերադարձ չափակցութեամբ, կարեոր: Եւ որքան կարեոր, անհրաժարելի, նոյնքան և էլ աւելի երեսի վրայ ձգած: Ո՛վ է մեղաւորը: Անտարակոյս, ես, որ ասում եմ այս. իսկ նա, որ գո՛հ է ազգի վիճակից, որ կարծում է թէ նա առաջ է գնում, որ մտածում է (եթէ կարող էր կատարել այս պաշտօնը) թէ ազգը սքանչելի լեզու ունի, բայց հեղինակների վատթարութիւնից միայն չէ հասկացվում ամբողջ պահին, նա ե՛րբ կը լինի մեղաւոր: Բայց այն պարոնը, ասում ենք բաց ու համարձակ երկու տող չէ կարող գրել, որ հասարակաց լինէր հասկանալի, բովանդակելով իր մէջ արդի գեոուութեանց վերջին խօսքը: Խօսել հազար ու մին մուրացած խառնուրդներով, խօսիլ կցկտուր, ճիճղուկի նման զոյգ ոտքով այս տեղից այնտեղ ոտելով և, այս ամեն սքանչելի յատկութիւններով, դեռ խօսել լոկ առանին խոշոր բաների մասին, կամ առետուրի մասին, առանց համարձակվելու մօտենալ գիտութեանց, թող ներքին մեզ եթէ դորան լեզու չխոստովանենք:

Այսօր երկու գլխաւոր բարբառներ մեր լեզուի — Արարատեան և Վ. Պօլսի — լաւ ու վատ գործ են կատարում, թող նոցաներքին բազմամասն ճիւղաւորութիւնքը, բայց արդեօք ուշագրութիւն լինվում է լեզուի մշակութեանը աշխատելով օրէ օր գնել նորան մի կարգի տակ: Վարդ ասելով չենք իմանում բացարձակաբար ստրկանալ հին լեզուին նորի անժխտելի իրաւունքները բռնաբարելով, որ բնաւ չէ արդարանում և որ

չենք կարող գովել, այլ մի տանելի ձև որ կարելի եղածին չափ մօտ մնալով և օրէ օր էլ աւելի մօտենալով ժողովրդին դառնար մի բանալիք լուսի դուռը բանալու համար:

Եւ դեռ հերիք չէր, եթէ այդ բարբառները առանձին առանձին առաջ երթային, լոկ իրենց շրջապատի վերաբերութեամբ, ոչ. մշակութիւնը պէտք է լինէր աւելի ազատ, աւելի բազմակողմանի, աւելի հեռատես օրէ օր այս երկու բարբառների ներքին կապերը միմեանց հետ անշմարելի կերպով պնդելով, ամրացնելով, օրէ օր այդ բարբառքը միմեանցից բաժանող պատի այս աղիւսը, այն բարը, միւս սիւնը խելով: Պիտի կարողանային այդ երկու բարբառքը երբ և իցէ իսպառ միանալ, այդ չենք համարձակվում պնդել, բայց այսքանը անմերժելի է, որ շատ և շատ կարող էին մօտենալ, այսքանը անժխտելի է որ առանց ընդհանուր միութեան լեզուի ունայն երազ է հասարակաց ազգի առաջ գնալը: Բայց կրկնում ենք, այս շատ զգուշալի և նազիկ խնդիր է, որովհետեւ հեղինակը հերիք չէ որ պիտի օրէ օր իջնէր մինչև իր բարբառի տակը, այլ և մօտենար և միաւորվէր իր եղբոր հետ: Արդարեւ կրկին շարժողութիւն և իր առանցքի վրայ և դէպի միւս իր նմանը: Այս այս շարժողութիւնը, ես գտակս վեր եմ ձգում և այն ժամանակ կը համարձակվիմ այն աղօտ և գունամափ լոյսը ընդունել որպէս ապագայի հրաշափառ արշալուսի կարապետը. չկայ այս, բուեր եկէք, եկէք, երթանք դարձեալ մեր աւերակների խաւար անկիւններում մեր գլուխը լալու:

Շատերը կը ծիծաղեն պարզատութեանս վրայ, որ դեռ այդ երկու բարբառքն էլ բնաւ իրենց միջնորոտի համար անգամ իսպառ հասարակաց դարձած չլինելով, նոցա միաւորութեան խնդիրն ենք բարձրացնում: Այդ խորիմաստ փիլիսոփային էլ խորհուրդ կը տանք, որ լաւ ուշադրութիւն անէ երկու իսպառ անմերձենալի կարծիք բարբառներին: Բարբառների մի քանի արտաքին ձևերը չեն և չեն այնպէս անխորտակելի արգելք նոցա միաւորութեան, ինչպէս կարծվում է, առաջին անգամ ակը տալիս. կենդանի լեզուն հոսանուտ մի բան է և ամեն օր փոփոխութեան տակ, մենք մեր կարճ կեանքում և մեր արած փորձերից տեսնում ենք նորա յեղափոխութիւնքը: Իջնում են այդ յեղափոխութիւնքը մինչև արմատը, ազդում են հասարակ ժողո-

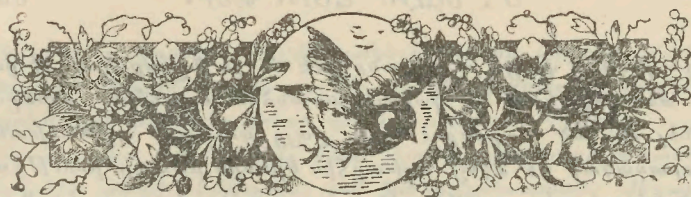
վրդի լեզուի վրայ. այդ բանը թէ և չէ նշմարուում մի քանի տարուում, կամ չէ կարելի առանձին առանձին բնեւորով գտնել մի մեծ ասարբերութիւն, բայց գումարի պատասխանը ստորասական է: Զկայ աշխարհիս երեսին բան որ բնութեան օրէնքներով չկատարվէր. ինչ որ այդպէս չէ սուտ է: Բայց որովհետեւ լեզուն իրողութիւն է և սուտ չէ, ուրեմն և ենթակայ է բնութեան օրէնքներին, իսկ բնութեան մէջ մենք տեսնում ենք որ մի փոքրիկ խմորոցը որոշեալ պայմանների ազդեցութեան տակ խմորում է շաղախը, եթէ հացի և եթէ այլ բաների. անհնար է թէ լեզուն յեղափոխվելով ազգի ակելի առաջ գնացած մասին մէջ անփոփոխ մնայ միւս մասին վերաբերութեամբ, անհնար է թէ այդ յեղափոխութիւնը ազդեցութիւն չանէ, շատ կամ սակաւ այդ այլ ինդիք է, և կախվում է խմորոցի որակութիւնից, հասարակաց լեզուի վրայ

Այս երկու հատուածը մենք հանում ենք հանգուցեալի աշխ. բերականութեան մեր ձեռքը հասած հատուկտոր թերթերից: Այդ ֆերականութիւնը, ինչպէս երևում է, կազմուած է եղել երկու մասից՝ բուն բերականութիւնից, որ հանգուցեալը հասցրած է եղել մինչեւ բայերը, և ընդարձակ ներածութիւնից, որ վերջացրած է եղել: Ներածութեան մէջ, ինչպէս երևում է մնացած հատուկտորից, հաւաքուած ու կարգի են բերուած եղել այն բոլոր մտքերը ու դիտողութիւնները, որ ցրուած են նորա լեզուի մասին գրուած աշխատասիրութիւնների մէջ: Ներածութեան սկիզբը բոլորովին կորած է համարում. մեր ձեռքը հասել են միայն նորա սկզբնական տողերը, որ դրուած են մի կէսը պատուած թերթի վրայ: Աւելորդ չենք համարում բերել այստեղ այդ տողերը:

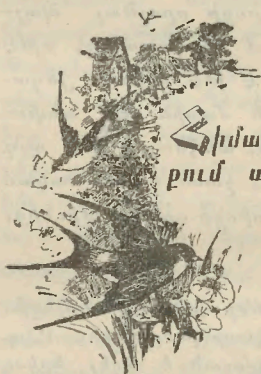
„Արդէն քանի մի տարի է, որ թէ ուրիշները եւ թէ մենք առիթ ունեցած ենք հայկական ժողովրդական լեզուի իրաւունքը պաշտպանելու եւ այս օրվայ օրս, գրեթէ ակնորդ էր վերստին հանդէս հանել այս ինդիքը, եթէ մեր աշխատութիւնը յարակցութիւն չունենար նորա հետ: Առաջին անգամ մեր ժողովրդական լեզուն մամուլի տակ ընկաւ Թիւրքիոյ մէջ, բայց պէտք չէ մոռնալ, որ այն լեզուով գրուածների հեղինակքը կատարել էին այդ գործը ոչ թէ իրաւունք տալով ժողովրդական լեզուին, ոչ թէ խոստովանելով նրի մահը, այլ ակամայ ու հարկից ընծադատուած, որովհետեւ ժողովուրդը հինգ չէր հասկանում: Թէեւ այս, նաեւ ակամայ գործողութիւնը, արդէն անբարբառ, բայց եւ այնպէս հզօր բողոք էր հին լեզուի ընդդէմ, որի մոռնութիւնը պաշտելի լինելով քանի մը հայագէտների սպաննական ֆանատիզմով քարոզվում էր տակաւին որպէս կամուրջ լուսաւորութեան: Ներկայ ներածութեան մէջ մենք առիթ կունենանք. քննել եւ բերել այս..... էական պատճառները: Ստոյգ է, ժողովրդական լեզուն ղարու.....“:

Այս տողերի գլխին դրուած է „Ներածութիւն“ խորագիրը եւ նշանակուած է գրելու տեղը եւ թիւը՝ „Ապրիլի 1. 1863.“:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ.

ՏԱՂԱՐՆԱԹԻ ԱՐՅՈՒՆՔԸ

Հիմալայի ծերպերում, Քաշմիրի մօտեր-
քում ապրում էր մի իմաստուն և բարե-
պաշտ միայնակեաց, Երկնից տէր Մա-
ղադեվան Նորան բոլոր մարդկանցից
շատ սիրեց, որովհետև խիստ ծոմապա-
հուլեան և ջերմեռանդ աղօթքում
Տաղարնաթին հաւատար չ'կար մէկ
ուրիշը:

Բարձրանում էր Տաղարնաթը բարձր ժայռի գագա-
թը և այն պահուն, երբ անուշահոտ զիշերը սքողում էր
երկիրը, երբ վառ աստղերը սիրահեղ նայում էին երկ-
րի վերայ, ճգնաւորի ջերմ աղօթքը դէպի Մաղադեվայի
գահն էր ուղղում:

Եւ երբ դարևոր ծառերի գագաթների ետից սկը-
սում էին շողշողալ ոսկի ճառագայթների առաջին ճա-
ճանշները և երբ ճեղքուկը ուրախ ծլկոցով սղջունում էր
Նոր բացուող առաւօտը, — դէպի տիեզերքի մեծ արարիչն
էր վերադառնում Տաղարնաթի աղօթքը:

Եւ այն պահուն, երբ դալկանում էր վերջալոյսի վառ
բոցը, երբ ամօթխած միմօզները ծալում էին իւրեանց
թերթիկները, երբ վարդագոյն ամպիկները հետզհետէ
հալչում էին երկնականարի անհուն տարածութեան մէջ
և ամբողջ բնութիւնը բուն մտնկով խոնարհում էր Մա-
ղադեվայի վեհութեան առջև, — այդ ժամին միայնակ և ջինջ,
որսէս արեւ, ջերմ աղօթք էր կարդում Տաղարնաթը:

Դրդիաց, շառաչեց որոտը և վառ կայծակի փայլի
մէջ երևեցաւ Մաղադեվան, հնչեց Նորա ձայնը և խաղա-

ղեցաւ որոտը ու կայծակի շանթերը խոնարհեցան նորա ոտքերի առջև։

Եւ ասաց Մազադեվան։

— «Ո՛վ մահկանացու. Բո աղօթքը ցնցեց իմ գահիս պատուանդանը, երկնային աստղերը շեղուեցան իւրեանց ճանապարհից, թնդացին ամբողջ երեք աշխարհները։ Աստ, ի՛նչ ես կամենում, խնդրիր և ես կ'կատարեմ քո խնդիրքը։ »

— Հայր լուսոյ, արարիչ տիեզերքի, — ասաց Տաղարնաթը, — մարդիկ տանջւում են, վագրը յափշտակում է մօր ձեռքից մանկանը, արևը կիզում, ոչնչացնում է հողագործի հունձը. իսկ հեղեղը աւերում է նորա պատսպարանը։ Օգնիր խեղճ մարդկանց, հայր լուսոյ, օգնիր նոցա, արարիչ տիեզերքի։

Եւ ասաց Մազադեվան. և նորա ձայնը մեղմ էր, հեղ ու ակոթալուր, ինչպէս վտակի խոխոջը և նորա խօսքերը քաղցրահնչիւն էին, որպէս արտուտի դայալիկը։

— «Ես չեմ կարող մարդկանց տալ երջանկութիւն, որովհետև բախտաւորութեան ու անբախտութեան աղբիւրը նոցա ձեռքումն է, բայց ես տալիս եմ քեզ այնպիսի մի ոյժ ու իշխանութիւն, որից աւելի մահկանացուն չէ կարող ունենալ։ Գնա, օգնիր մարդկանց և թող դա լինի քեզ վարձատրութիւն»։

Գնաց Տաղարնաթը մարդկանց մօտ և հրամայեց նոցա միանալ, փորել իւրեանց դաշտերում ջրանցքներ, փորել մի մեծ ջրանցք հեղեղաջրի համար և շինել ջրամբար։ Յետոյ սովորցրեց մարդկանց դանադան արհեստներ և ճարտարութիւններ և հրամայեց նոցա միշտ միասին ապրել, իբրև մի ուժեղ ժողովուրդ, որպէս զի ոչ վայրենի գիշակերներից, ոչ հեղեղներից և ոչ երաշտութիւնից չ'վախենան։

Եւ տեսաւ Տաղարնաթը, որ այն բոլորը, ինչ որ նա արել էր, լաւ է և լցուեց նորա սիրտը անկեղծ հրճուանքով։ Օրհնեց նա մարդկանց և բարձրացաւ Հիմալայի գագաթը, խոնարհեցաւ Մազադեվայի առջև ջերմ գոհաբանական աղօթք մըմնջալով։

Բարձրացաւ երկրից գոլորշի, թանձրացաւ, ամպ

դարձաւ և ծածկեց լեռան ամբողջ գագաթը և անտեսանելի եղաւ Տաղարնաթը:

Անցան տարիներ, անցան դարեր, անցան տասնեակ դարեր:

Եւ ահա ցրուեցաւ լեռան գագաթի ամպը և երևեցաւ Տաղարնաթին Մազադեվան: Առանց կայծակի և որոտման երևեցաւ նա և թախիժ էր արտայայտում նորա երեսը:

— «Նայիր — ասաց նա:

Եւ դարձրեց Տաղարնաթը իւր հայեացքը դէպի հովիտը և հրճուեց նորա սիրտը, որովհետև հովիտը նմանում էր մի ծաղկազարդ այգու: Փայլում էր մարգագետինների զմրխտանման կանաչը, պարարտ ոչխարները, կովերը և այծերը խաղաղ արածում էին, թեթեւ քամին տատանում էր ոսկեփայլ արտերը և ուռցնում արագաթուիչ նաւերի առաջաստները, որոնք սլանում էին ջրանցքի բիւրեղեայ մակերևոյթի վերայով: Հիւթալից պտուղները խոնարհեցնում էին դէպի ցած ծառերի ծանրացած ճիւղերը, իսկ կանաչի միջից հպարտ բարձրանում, շողշողում էին հոյսկապ ապարանքների հսկայ պատերը:

— Սա կատարեալ երկնային դրախտ է. բացական չեց Տաղարնաթը հիացմամբ:

— «Նայիր», կրկնեց Մազադեվան:

Եւ բացուեցին Տաղարնաթի աչքերը և նորա ուրտը լցուեց վշտով ու ամօթով: Նա տեսաւ աղբատների խորճիթները, լսեց խեղճերի լաց ու կոծը, տեսաւ ծանր աշխատանքից յոգնած ձեռքեր և տեսաւ ձեռքեր, թուլացած շռայլութիւնից ու փափկասիրութիւնից: Նորա առջև բացուեցին մարդկանց սրտերը և երկրի ամբողջ գեղեցիկութիւնը խաւարեցաւ ակտի տգեղութեան առջև:

— «Հասկացիր», ասաց Մազադեվան և անհետացաւ:

Եւ հասկացաւ Տաղարնաթը, որ մարդկանց այլևս չեն զարհուրեցնում հեղեղները, բայց նոցա սրտերը լրցուել են չարութեամբ և նախանձով, ինչպէս գարնանը հովիտները լցում են հեղեղաջրով: Հասկացաւ, որ երաշտութիւն չէ լինում, բայց մարդկանց սրտերը չորացել են սիրոյ ու գթութեան բացակայութիւնից, ինչպէս չորանում է կանաչը արևի տապից: Հասկացաւ, որ հեռա-

ցել են գիշակներն, օձերը, բայց մարդիկ իրանք են դարձել գազաններ և ատելութեան օձը բայն է դրել նոցա սրտերում:

Եւ իջաւ Տաղարնաթը մարդկանց մօտ և սիրոյ ու անյիշաչարութեան բարոզը հնչեց Քաշեմիրի մի ծայրից մինչև միւսը:

Եւ շատ տարիներ քարոզում էր Տաղարնաթը, մինչև որ բոլոր գոռոզները ու հարստահարիչները չ'բացականչեցին. «սիրենք, եղբարք, բոլոր թոյլ ու ճնշուածներին և օգնութեան ձեռք մեկնենք նոցա, աշխատենք միասին, քանի ոյժ ու կարողութիւն ունինք. մենք բոլորս եղբայրներ ենք, բոլորս էլ մեծ հայր Մազազեմլայի որդիքն ենք»: Իսկ թոյլերը ու ճնշուածները բացականչում էին. «սիրենք, սիրենք գոռոզներին ու հարստահարիչներին և ներենք նոցա, որովհետեւ մենք բոլորս բարեկամ ենք, բոլորս էլ մեծ հայր Մազազեմլայի որդիքն ենք»:

Տաղարնաթի սիրտը լցուեց անհուն ուրախութեամբ և չ'կար աշխարհում նորանից աւելի բախտաւոր մարդ:

Օրհնեց նա մարդկանց, բարձրացաւ լեռան գագաթը և ծունկ չոքեց Մազազեմլայի առջև ջերմ ու փառաբանիչ աղօթք կարդալով:

Եւ բարձրացաւ երկրից գոլորշի. թանձրացաւ, ամպ դարձաւ և ծածկեց լեռան գագաթը ու անտեսանելի դարձաւ Տաղարնաթը:

Անցան տարիներ, անցան դարեր, անցան տասնեակ դարեր:

Եւ ահա ձեռքի շարժումով Տաղարնաթը ցրուեց ամպը և բացուեցաւ նորա առջև Քաշեմիրի հովիտը: Նայեց նա ցած և վշտալի հառաչ դուրս պրծաւ նորա կրծքից և այդ հառաչը ցնցեց ամբողջ տիեզերքը, սկսած ովկիանոսի խորքերից մինչև երկնային բարձր աստղերը: Արցունք, դառն այրող արցունք, դուրս ցայտեցին նորա աչքերից և ողողեցին ժայռերը:

Նա տեսաւ, որ մարդիկ մոռացել են նորա քարոզը, որ սիրոյ խօսքեր գրուած են միայն նոցա գրքերում, բայց այդ խօսքերի միտքը անհասկանալի է դարձել նոցա համար: Կրկին ուժեղները նստած են մարմարիօն ապարանք-

ներում, կրկին երկրի բոլոր բարեքները նույն ձեռքում են, կրկին յաւումեն թոյլերի դանգատը, ճշուածների տասապանքը: Տեսաւ, որ սիրոյ մեծ ոյժը յամարել է:

Եւ ընկաւ Տաղարնաթը Մազադեվայի առջև և հոգու բոլոր ոյժերը, սրտի ամբողջ բոցը ամփոփեց մի աղօթքի, մի կոծի մէջ դէպի Մազադեվան:

Լուռ ու անշարժ էր կապոյտ երկնականաբլուր, վառ փայլող արեւը տեղի էր տալիս մեղմ աստղերին, որոնք հանգչում էին և փայլուն արեւը կրկին կանոնաւոր հերթով փոխարինում էր նոցա... բայց Մազադեվան չէր լըսում ճգնաւորի աղօթքը:

Ընկրմունց Տաղարնաթը խոր մտածմունքի մէջ և ամպերը ծածկեցին նորան:

Անցան տարիներ, անցան դարեր, անցան տասնեակ դարեր, բայց նա դեռ կանգնած է խորասուզուած խոր մտածմունքի մէջ, թէ ինչպէս բախտաւորեցնէ մարդկային ազգը: Եւ հեզ ու վշտայի արցունքը ծորում են նորա աչքերից, առաջացնում մի փոքրիկ առուակ, որը հոսում է դէպի հովիտը:

Մարդիկ ասում են: որ ով խմում է այդ առուակից, նա խելագարուում է և իւր ամբողջ կեանքը անցնում է խոր մտածմունքի մէջ, ինչպէս բախտաւորեցնել մարդկութիւնը:

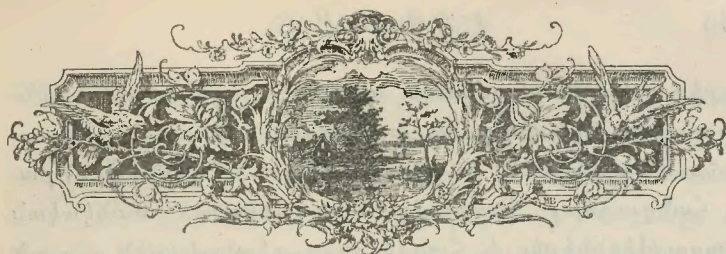
Ամէնքն էլ ծաղրում են այդպիսիներին և ասում.

— Նա խմել է ցաւակցութեան աղբիւրից, նա արբել է Տաղարնաթի արցունքից:

Ռոռո. Թարգմ. ԱՂ. ՀԱՄԱՆ-ԶԱԼԱԼԵԱՆ.

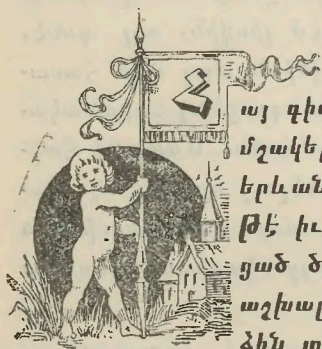
Պ. Բուրգ.

ՄԿԻՏԻՉ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԷՄԻՆ

ԳԼՈՂԻՉ Ա.

այ գիտութեան խոպան անդաստանը մշակելու գործում ներկայ դարումս երևան եկած հայ գիտնականների մէջ թէ իւրեանց հայ գիտութեան մատուցած ծառայութեամբ և թէ իւրեանց աշխարհածանօթ հռչակով մի առանձին տեղ են բռնում երկուսը՝ Քերովբէ Պատկանեանը և Մկրտիչ Էմինը։ Առաջնի մասին թողնելով մի ալլ անգամ խօսելու, մենք կամենում ենք ներկայումս մի համառօտ կենսագրական և գրական տեսութիւն նուիրել երկրորդին, որին երեք ամբողջ տարի աշակերտած լինելով, առիթ ենք ունեցել բաւականացուցիչ կերպով ճանաչելու, ծանօթանալու նորա կեանքի պայմաններին, նորա գրական ու մանկավարժական գործունէութեան և, ըստ արժանւոյն, գնահատելու։ Մկրտիչ Էմինը մեռաւ 1890 թուի դեկտեմբերի 13 ին։ Այն օրից ահա արդէն անցել է ամբողջ ութ տարի, բայց մենք մեր գրականութեան մէջ, բացի մի քանի հատուկտոր կենսագրական տեղեկութիւններից, որ երևեցան մեր պարբերական թերթերում նորա յօրեւանի և մահուան առթիւ, բացի նորա յօրեւանական

գրքից և մի շատ համառօտ ռուսերէն լեզուով գրած կենսագրական ակնարկից, որ լոյս տեսաւ նորերումս հրատարակուած „ВРАТСКАЯ ПОМОЩЬ“ գրքում, և, վերջապէս, բացի հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի մանկական լիշողութիւններից և հանգուցեալ գիտնականին ուղղած մի քանի նամակներից, որոնք լոյս տեսան այս տարի հրատարակուած հանգուցեալի հայոց լեզուին, գրականութեան և պատմութեան վերաբերեալ երկասիրութիւնների հատորում ¹⁾, տակաւին չենք տեսել մի աշխատասիրութիւն, որ, չենք ասում լիովին, այլ, գոնէ, մասամբ կարողանար բաւականութիւն տալ մեր հասարակութեան հարցասիրութեան հանգուցեալ գիտնականի կեանքի և գործունէութեան մասին: Մենք, ի հարկէ, յաւակնութիւն չունինք կարծելու, որ մեր այս համառօտ տեսութեամբ կլրացնենք մեր գրականութեան մէջ մնացած այդ պակասը, բայց կարծում ենք, որ

1) Էմինի երկասիրութիւնների այդ չորրորդ հատորը, որ իւր մէջ պարունակում է նորա հայերէն գրուածները, կըրում է հետեւեալ վերնագիրը՝ «Մկրտիչ Էմինի երկասիրութիւնները հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան մասին» (1840 — 1855 թ.թ.): Հանգուցեալի երկասիրութիւնները խմբագրող ու հրատարակող պ. Գրիգոր Խալաթեանցը զետեղելով այդ չորրորդ հատորի մէջ երջանկալիշատակ ներսէս, Մատթէոս և Մակար կաթողիկոսների հանգուցեալին ուղղած կոնդակները և 16 նամակ նորա նախկին աշակերտներից ու բարեկամներից նորան գրուած իւր և կենսագրական նիւթեր, խոստանում է «աւելի պատեհ ժամանակով» հրատարակել առանձին հատորով նորա բոլոր թղթակցութիւնը: Ցանկալի է, որ արդոյ պարոնը շուտով կատարէ իւր այդ խոստմունքը, որովհետեւ հանգուցեալի կենսագրութեան մի քանի կէտերը մութ ու անյայտ են և նորա այդ թղթակցութիւնը կարող է լոյս սփռել նոցա վերայ, պարզել նոցա:

մենք մեր ունեցած տեղեկութիւններով մասամբ նպաստած կ'իներ, հանգուցեալի կեանքի պատկերը և գործունէութեան եղանակը պարզելուն և առիթ տուած կ'իներ մեր ուրիշներին ևս ասելու իւրեանց իմացածը, որով մի կողմից բաւականութիւն տուած. կ'իներ մեր հասարակութեան իւր գործիչներին ճանաչելու և գնահատելու պահանջներին, միւս կողմից էլ կատարած մեր բարոյական պարտականութիւնը գէպի հանգուցեալի յիշատակը:

Մկրտիչ Էմինը ծնուել է 1815 թուի նոյեմբերի 25-ին Պարսկաստանի նշանաւոր հայ գաղութ Նոր-Ջուղայում, որ իւր տեղի մերձաւորութեամբ, ինչպէս յայտնի է, համարոււմ է Իսպահանի արուարձանը: Էմինի ընտանիքը իւր բարեկեցութեամբ և նշանակութեամբ Նոր-Ջուղայի լաւ ընտանիքներից մէկն է եղել. նա պատկանել է այն մեծ գերդաստաններից մէկին, որ Հին-Ջուղայից բռնի կերպով տարուած լինելով Պարսկաստան, մի կողմից օգտուելով Շահ Աբբասի և նորա յաջորդների տուած արտօնութիւններից, միւս կողմից էլ իւր սեփական աչքաբացութեամբ, ժրջանութեամբ և առևտրական գործի հմտութեամբ ու ճարպիկութեամբ կտրճ միջոցում մեծ հարստութիւն էր ձեռք բերել և նշանակութիւն ստացել ոչ թէ միայն Նոր-Ջուղայում, այլ և Իսպահանում և տիրող թագաւորական տան աչքում: Սակայն Էմինի տունն էլ Նոր-Ջուղայի միւս նշանաւոր հայ տների պէս ենթարկուել է այն մեծ փորձութեան, որին զոհ են գնացել Ջուղայեցոց բոլոր հարստութիւնը, ստացուածքը, կեանքը, մեծութիւնը և պատիւը: Յայտնի են այն մեծ խռովութիւնները, որ անցեալ դարի առաջին քառորդում

Նոր Զուղայի հիմնարկութիւնից 115 — 16 տարի անցնելուց յետոյ տեղի են ունեցել Պարսկաստանում, հիմնադատակ արել ամեն բան, քանդել, աւերել երկիրը և ոչնչացրել Մեծն Շահ-Աբբասի հսկայական ջանքով առաջ բերած բոլոր արդիւնքը: 1720 թուին Շահ Հիւսէյինը յաջորդելով պարսից գահին, չի կարողանում պահպանել Պարսկաստանի ամբողջութիւնը, որ ձեռք էր բերել Շահ-Աբբասը և որ այնքան մեծ աշխատանքով պահպանել էին նորա նախորդները, որովհետեւ ինքը մի հիւանդոտ և վարչական ու պատերազմական ընդունակութիւն չունեցող մարդ էր: Այն ժամանակ, երբ նա իւր ուլեմաներով շրջապատուած զանազան գիտական-կրօնական խնդիրների վճռելով էր զբաղուած, Իրանի լայնատարած սէրութեան մէջ խլրտումներ են տեսնուած, որովհետեւ նահանգների կառավարիչները օգտուելով Շահի անհոգութիւնից, սարսափելի կերպով տանջում ու կեղեքում էին ժողովուրդը: Առաջին և ամենաահարկու ապստամբութեան նշանները երևում են Աֆղանստանում, որի ժողովուրդը սաստիկ զգուած էր իւր մահմեդականութիւն ընդունած վրացի կառավարչից: 1721 թուին Ղանդաշարցի Միրվէիզի որդի Միր-Մահմուդը անբաւականների գլուխը անցնելով, ապանում է ռենեգատ կառավարչին և բացարձակապէս ապստամբութեան դրօշը բարձրացնելով պարսից իշխանութեան դէմ, դիմում է Հիւսէյինի վերայ: Հիւանդոտ Շահը ուրիշ միջոց չգտնելով պաշտպանուելու Աֆղանցւոց դէմ, իւր զօրքերը կենդրոնացնում է Իսպահանում, յոյսը դնելով մայրաքաղաքի ամրութիւնների և ջուղայեցւոց վերայ, որոնց վերաբերութեամբ մի այնպիսի անբարոյական և անազդորոյն քաղաքականութիւն է գործ դրւում, որ միայն կարող է յղանալ արևելեան բռնակալների ուղեղում: Զուղայեցւոց զինաթափ են

անում և բոլորովին անպաշտպան և անօգնական թողնում թշնամիների դէմ, կարծելով, որ Մահմուդը հասնելով Ջուղայ, կկողուպտէ հարստացած հայերին և գորանով շատանալով, այլևս չի շարունակիլ իւր արշաւանքը, ճիգ չի գործիլ յարձակուելու Իսպահանի վերայ ու առնելու նորան: Եահ-Հիւսէյինի և նորա անհեռատես խորհրդականների յօյսերը սակայն չեն արդարանում: Աֆղանները, ճիշտ է, աւերում, քանդում են Ջուղան, կողոպտում են Հայերի գոյքն ու ստացուածքը, պղծում են հայի ընտանեկան պատիւը և վիրաւորում նորա կրօնական զգացմունքները, բայց գորանով չ'շատանալով, առնում են և Իսպահանը ու իրան Եահին գահընկէց անում: Ժիշտ է, Նադիր-Ալի խորասանցին կամ Եահ-Նադիրը 1736 թուին Մուղանի գաշտում հալ մէլիքների ու Պարսից աւագանիներին ներկայութեամբ և Աբրահամ կաթողիկոսի օրհնութեամբ Պարսից վեհապետների թագը իւր գլխին դնելով և սուրը իւր մէջքին կապելով, վերականգնում է Իրանի խաղաղութիւնը և նորից սկսւում է սիրով վարուել ընդհանրապէս Հայերի և մասնաւորապէս Ջուղայեցւոց հետ, բայց Ջուղան այլ ևս չի կարողանում վերականգնել իւր նախկին փառքն ու մեծութիւնը. նա ընդհակառակը գնալով աղքատանում է: Սկսւում է Ջուղայեցւոց գաղթականութիւնը Հընդկաստան, Ռուսաստան և Եւրոպայի՝ գանազան երկրները, որ վերջին հարուածն է տալիս Պարսկաստանի այդ նըշանաւոր հայ գաղութին, դատարկելով նորան բնակիչներից և հետզհետէ մի հասարակ գիւղի հաւասարեցնելով նորան: Իմինի ընտանիքն էլ ըստ ամենայնի բաղդակից է լինում իւր հարազատ քաղաքի վիճակին. նա էլ այլ ևս չէ կարողանում վերականգնել իւր քաղաքուած տընտեսական շրութիւնը և ձեռք բերել իւր նախկին մեծութիւնը, այլ ընդհակառակը հետզհետէ ընկնում է

և մօտենում աղքատութեան, այնպէս որ հանգուցեալ գիտնականը ծնւում և իւր առաջին, իւր ծնողների մօտ անցկացրած տարիները անց է կացնում կարօտութեան մէջ: Թէ ինչպէս է եղել Էմինի իսկական տոհմանունը, մեզ ճշտութեամբ յայտնի չէ: Մենք սակայն հաւանական ենք համարում, որ Էմինի տունն էլ մի առանձին տոհմանուն չէ ունեցել, այլ նորա իւրաքանչիւր անդամը կոչուել է իւր հօր անունով, ինչպէս այդ սովորութիւն է եղել և մինչև ցայսօր ևս սովորութիւն է Հայաստանում, Վրաստանում, մահմեդական երկրներում և ընդհանրապէս արևելքում: Մենք լսել ենք, որ հանգուցեալ գիտնականը ևս առաջին ժամանակները իւր մանկութեան տարիներում կոչուել է իւր հօր Յովսէփի անունով «Յովսէփեան», իսկ Էմին կամ Էմինեան ազգանունը նա ընդունել է Կալկաթայում՝ ի պատիւ իւր ազգական Էմին վաճառականի, որի խնամակալութեան ներքոյ նա անց է կացրել իւր պատանեկութեան տարիները: Ինքը Էմինը իւր ազգանունն հանգամանքների մասին հարցնողներին սովորութիւն է ունեցել կատակով պատասխանելու, թէ իւր ազգանունը Էմին օտար անունից չէ, այլ Հայոց «Է մին» բառերից, որ նշանակում է «մի հատ, մի չնաշխարհիկ, մի չ'գտնուելիք բան» ²⁾:

²⁾ Առ հասարակ մենք շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք Էմինի ընտանիքի մասին: Մենք շատ ենք աշխատել հարց ու փորձ անել այդ մասին հանգուցեալին, յաճախակի խօսք բաց անելով Հնդկահայերի և Զուղայի մասին, բայց երբէք մի որոշ պատասխան չենք ստացել, որովհետև հանգուցեալը չէր սիրում ընդհանրապէս իւր կեանքի մասին խօսել: Միակ տեղեկութիւնը, որ մենք իմացել ենք նորանից —, այդ այն է, որ նորա ընտանիքը մի ժամանակ հարուստ և բարեկեցիկ է եղել, իսկ յետոյ պատմական յայտնի դէպքերի պատճառով աղքատացել և կորցրել է իւր նշանա-

Էմինի առաջին դաստիարակութիւնը եղել է այնպէս, ինչպէս այն ժամանակուայ բոլոր հայ մանուկներինը. նա գրել կարդալ և առաջին աղօթքները սովորել է իւրեանց ծխական քահանայի մօտ: Այն ժամանակները Նոր Զուղայում գեռ կանոնաւոր դպրոց չէ եղել. Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու գաւթում գտնուած առաջին կանոնաւոր դպրոցը, որ կոչուում էր Ամենափրկչեան դպրոց կամ ձեմարան, բացուել է միայն 1830 թուի Յուլիի սկզբներում: Ինը տարեկան հասակում, ուրեմն 1824 թուին Էմինը ուղարկուում է Կալկաթա քաղաքը իւր մօրատառի մօտ, որ Հնդկաստանի յայտնի հայ վաճառականներից մէկի. Էմինի կամ Էմինեանի կինն էր և աւելի կարողութիւն ու միջոց ունէր կրթելու ուշիմ մանուկին, քան թէ նորա աղքատ ծնողները, որոնք, բացի նորանից, որ զուրկ էին իւրեանց որդուն վայելուչ կրթութիւն տալու համար հարկաւոր նիւթական միջոցներից. այլ և կրթելու տեղ ևս չունէին իւրեանց քաղաքում: 1721 թուի աւերումներից յետոյ Նոր Զուղայից դուրս եկած ու զանազան տեղեր ցրուած Հայերի մեծ մասը գնացել էր Հնդկաստան և գաղութներ հաստատել թերակղզու զանազան տեղերում, գլխաւորապէս առևտրական կենդրոններում՝ Կալկաթայում, Մադրասում, Բոմբայում, Դաքայում, Սուրաթում, Ագրայում և առհասարակ Մալաբարեան և Կորոմանդիլեան

կութիւնը: Հանգուցեալի ուսուցիչ Յովհաննէս Աւդալեանի նամակից, որ զետեղուած է նորա երկասիրութիւնների չորրորդ հատորում, իմանում ենք, նախ, որ Էմինի խնամակալ մօրատառի անունը եղել է Թանկում, երկրորդ, որ նա ունեցել է այլ ևս երկու եղբայր՝ Աւետիք և Կարապետ: Առաջինը 45 թուին, երբ գրուած է այդ նամակը, ապրելիս է եղել Զուղայում, իսկ երկրորդը — Ս. Էջմիածնում:

ափերում գտնուած կենդրոններում, Գանգէսի հովտում և մինչև անգամ Զոնդեան կղզիների վերայ: Մի կողմից Հնդկաստանի անսպառ հարստութիւնը, միւս կողմից մրցողութեան կատարեալ բացակայութիւնը այդ երկրում մեծ ասպարէզ էին բաց արել տոկուն և աչքաբաց Հայերի առաջ օգտուելու հանգամանքից, հարստանալու և իւրեանց նախկին բնակութեան տեղում. Զուղայում կորցրած բարեկեցութիւնը վերականգնելու: Ժամանակը և երկրի պատմական հանգամանքները ևս նպաստաւոր են եղել Հայերի համար: Հնդկաստանը տակաւին չէր կորցրել իւր անկախութիւնը. դեռ հզօր էր մեծ Մողոլի և Հնդկական բազմութիւ Ռաջաների իշխանութիւնը, որոնք անդադար միմեանց դէմ ինտրիգներ լարելով, միմեանց դէմ պատերազմելով իշխանութեան համար, ժողովրդին ևս զբաղեցնելով պատերազմական գործերով, թէ երկրի հարստութիւնների մշակելու գործը և թէ առևտրի ընդարձակ ասպարէզը թողել էին օտարներին, գլխաւորապէս Հայերին: Ճիշտ է, արդէն եւրոպացիք ուշադրութիւն էին դարձրել Հնդկաստանի վերայ և նորա ծովափնեայ քաղաքներում արդէն սկսել էին շինել իւրեանց առևտրական-զինուորական «ֆակտորեաներն ու ֆորտերը», իսկ Անգլիացիք արդէն հիմն էին դրել իւրեանց նշանաւոր «Օստ-ինդիոյ ընկերութեան», բայց նոքա դեռ լաւ ծանօթ չ'լինելով երկրի դիրքին, ճանապարհներին, ժողովրդի կացութեան, կեանքի պայմաններին, լեզուին ու բնաւորութեան, ստիպուած էին, գոնէ, առաջին ժամանակները սահմանափակ եղանակով գործելու, մինչև իսկ իւրեանց թէ առևտրական գործերում և թէ տեղական իշխանների հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ դիմել Հայերի օգնութեան, Հայերի միջնորդութեան: Ահա այսպիսի յաջող հանգամանքներում Հայերը կարողանում էին մեծամեծ

առևտրական գործերի ձեռնարկել Հնդկաստանում, որից և մեծ շահ ստանալով, սկսում են ծաղկել և բարգաւաճել: Հնդկաստանում կազմուած այդ փոքրիկ հայ գաղութների նիւթական բարգաւաճման հետ զուգընթացաբար առաջ է գնում և նոցա բարոյական ու մտաւոր զարգացումը: Նոքա կարճ միջոցում հիմնում են իւրեանց գաղութներում հոյակապ եկեղեցիներ ու նոցա հովանաւորութեան տակ հաստատում են ազգային ապաստաններ, աղքատանոցներ, դպրոցներ ու ճեմարաններ, մինչև իսկ տպարաններ են բաց անում, հայ գրքեր են տպագրում ու հայ լրագրներ հրատարակում: Զուղայեցի խօջայ Նազարէթը Կալկաթայի «Հայոց թաղում» շինում է Ս. Նազարէթ հոյակապ եկեղեցին մեծ զանգակատնով. Խաչիկ Առաքելը զարդարում է խօջայ Նազարէթի շինած զանգակատան ճակատը Եւրոպայից բերած մեծագին երգեցիկ ժամացոյցով և շինում է եկեղեցու պարիսպների մէջ երկյարկանի «Քահանայից տունը»: Ս. Բեդիւլ-Մըսէհը շինում է եկեղեցուց դուրս մի մեծ շինութիւն բազմաթիւ կրպակներով ու դորա եկամուտը կտակով ամբողջապէս յատկացնում է Գրիգորիօսլ նորակառոյց հայաքաղաքին: Նոյն Կալկաթայում հայ հարուստները շինում են բաղանիք և նուիրում են եկեղեցուն, շինում են «Հայոց հիւրանոց» որտեղ պատրաստւում են օտարական Հայերը, և, վերջապէս, շինում են յայտնի «Հայոց մարդասիրական ճեմարանը» հայ տըպարանով ու գրափաճառանոցով: Մադրասում նշանաւոր Շամիր աղան շինում է դպրոց, տպարան, հիւրանոց, հիւանդանոց և աղքատանոց, նոյն Մադրասում Պետրոս Ոսկանեանը կառուցանում է Ս. Աստուածածնայ հոյակապ եկեղեցին, ըստ աւանդութեան, ճիշտ այն տեղում, որտեղ նահատակուել է Թովմաս առաքեալը, մեծ գումարներ է կտակում Հայոց վանքերին և յատկապէս 25 հազար

ռուփի է թողնում Նոր Զուղայում դպրոց բանալու հա-
 մար. Սէթ Շամիրը դարձեալ նոյն Մադրասում կտա-
 կում է 20 հազար ռուփի Նոր-Զուղայի դպրոցին. Բոմ-
 բայում հարուստ հայերը շինում են Ս. Պետրոս փա-
 ռաւոր եկեղեցին և լրագիր են հրատարակում. Ագրա-
 յում հայերը շինում են եկեղեցի. Սուրաթում շինում
 են եկեղեցի և տպարան են նուիրում ս. Էջմիածնին
 երջանկայիշատակ Սիմէօն կաթուղիկոսի օրով և ալլն
 և ալլն: Անցեալ դարի վերջերը և ներկայ դարի սկզբ-
 ները Հնդկաստանի հայ գաղութների ամենածաղկեալ
 ժամանակամիջոցն է համարւում: Խալդարեաններ-
 ի, Լազարեանների և Եւրոպայում ապրող միւս նշա-
 նաւոր ջուղայեցիների օրինակը բարի նախանձ է զար-
 թեցնում Հնդկահայոց մէջ մեծագումար նուիրատուու-
 թիւններ անելու թէ իւրեանց գաղութներում հիմ-
 նուած և թէ ուրիշ հայաբնակ տեղերում հիմնուելիք
 դպրոցների օգտին, բարի նախանձ է շարժում մեծա-
 քանակ կտակներ անելու ս. Էջմիածնին, Երուսաղէմի
 ս. Յակովբին, Լիմ ու Կտուց անտպատներին և միւս
 հայոց նշանաւոր վանքերին ևս և Միլիթարեան Վե-
 նետիի և Վիէննայի ուխտերին: Յովսէփ Արղութեանի
 գործողութիւնները, երջանկայիշատակ Եկատարինէ կա-
 սերուհու բարեհաճ ուշադրութիւնը դէպի հայոց ագ-
 գը, իշխան Պատեօմկինի դիտաւորութիւնները Հայաս-
 տանի վերաբերութեամբ քաղցր յոյսեր են զարթեցնում
 հայերի մէջ այդ հեռաւոր երկրում և ստիպում են նո-
 ցա սրտերը ևս բաբախելու ընդհանուր հայրենեաց սի-
 րով և պատրաստում են նոցա նորա շահերի համար
 նուիրելու իւրեանց ունեցած չունեցածը: Հնդկաբնակ
 վերոյիշեալ Շամիր աղա Շահրիմանեանը իւր անբաւ
 ոսկիներով մտածում է գնել Հայաստանը օսմանց-
 ւոց և սլարսից ձեռքից. հնդկաբնակ Ամիր խանը

դարձեալ նոյն նպատակին հասնելու համար առաջարկում է իւր ոսկիները երջանկայիշատակ Նիկողայոս կայսեր, որ եթէ նա չկամենայ իւր գէնքը գործ դնել, իւր փողով բարեհաճի գնել Այրարատեան աշխարհը պարսից ձեռքից: Այդ ժամանակների ոգևորութեան արգասիքն են հնդկահայոց բազմաթիւ կտակները ս. Էջմիածնի օգտին, Նոր.Նախիջևան և Գրիգորիօպօլ նորահաստատ հայ գաղութների օգտին, այդ ժամանակների արգասիքն են Մասեհ Բաբաջանի, Գիրական Յովհաննան աղայի, Սամուէլ-Մուրատի և Ռաֆայէլ Արամեանի յայտնի կտակները ³⁾: Ահա հնդկահայոց գաղթականութեան հէնց այդ ծաղկած ժամանակամիջոցումն է լինում, որ փոքրիկ Էմինը ժամանում է Կալկաթա, բնակութիւն է հաստատում իւր մեծատուն հանի տիկին Թանկում Էմինեանի ճոխ յարկի տակ և սկսում է վայելել հնդկահայոց թէ նիւթական մեծութեան և թէ մտաւոր զարգացման պտուղները: Նորա ուսման գործը շարունակելու համար, նորա ազգականները տալիս են նորան այդ ժամանակ Կալկաթայի Հայոց մարդասիրական ճեմարանը, որ, ինչպէս ասացինք, հաստատուած էր ս. Նազարէթ եկեղեցու հովանաւորութեան ներքոյ և համարւում էր Հնդկահայոց ամենալաւ դպրոցը: Այդտեղ նա աշակերտում է յայտնի Յովհաննէս Աւդալ հայկաբան վարժապետին և նշանաւոր Մեսրոպը Իււթեան Թաղիադեանցին, որ հէնց այդ ժամանակները 1825 թուին Երուսաղէմի նուիրակ Աբրահամ ծայրագոյն վարդապետի ջանքով նշանակուել էր ուսուցիչ ճեմարանում իբրեւ օգնական

³⁾ Տես Երիցեանի «Բարեգործութիւնը Հայոց մէջ» վերնագրով ընդարձակ յօդուածը, 1882 «Արձագանքի համարներում»:

Աւգալին ⁴⁾ ձեմարանում էմինը մնում է հինգ տարի, այսինքն մինչև 1829 թուականը և ուսանում է ամեն բան, ինչ որ միայն դաս էր տրւում այն տեղ: Թէ ինչ դասընթացք էին անցնում ձեմարանի աշակերտները, — մենք լաւ չգիտենք, բայց ընդհանրապէս կարող ենք ասել, որ էմինը ուսել է այնտեղ Հայոց գրաբառի տեսականն ու գործնականը այն ոգով, եղանակով ու գրելու ձևով, որ յատուկ էր Աւգալին, Թաղիադեանին և ընդհանրապէս այն ժամանակուայ բոլոր հայկաբաններին, ⁵⁾ ուսել է Ս. գրքի պատմութիւնը և Քրիստոնէականը, ուսել է Պարսից լեզուի տարերքը, որի գործնականին նա ծանօթ է եղել դեռ Զուղայից, ուսել է Անգղիացւոց լեզուն, որ դաս էր տրւում ձեմարանում իբրև մի լեզու, որ հարկաւոր էր Հայերին Անգղիացւոց հետ յարաբերութիւններ ունենալու համար, ուսել է մինչև իսկ Փրանսիական լեզուի տարերքը և այլն: Չնայելով այն հանգամանքին, որ Աւգալը եղել է մի շոգմոգ ու շոգոքորթ մարդ, իսկ Թաղիադեանցը խռովարար և անհանգիստ բնաւորութեան տէր, չնայելով, որ Աւգալը բովորեցնում է եղել հին բռնակալական եղանակով, իսկ Թաղիադեանցը թէև մեղմ, փափուկ և աւելի նպատակայարմար մանկավարժական եղանակ է ունեցել, բայց չար և կծու լեզուի տէր է եղել, չ'ընայելով, վերջապէս, որ նոքա անդադար կռուելիս են եղել միմեանց հետ, մէկգմէկու «գրսեցի շիլ» և «նենգա-

⁴⁾ Տես «Կենսագրութիւն Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիադեանց» Մկրեանի. էջ 10 — 11 և 71.

⁵⁾ Էմինը ասում է եղել, թէ Կալկաթայի Հայոց մարդասիրական ձեմարանում Հայոց խօսակցութեան լեզուն գրաբառն է եղել. Տես Ռափայէլ Պատկանեանցի «Մանկական յիշողութիւնները պ. Մ. Էմինի մասին». էջ՝ 212. («Էմինի երկասիրութիւնները»):

ւոր խռովալոյզ» անուանելով, որ, յայտնի բան է, չէր
 կարող նկատելի չ'լինել նոցա ձեռքի տակ ուսանող սա-
 ներին և վատ չազդել նոցա վերայ, այնուամենայնիւ ար-
 դարութիւնը պահանջում է ասել, որ նոքա կարողացել
 են ընդհանրապէս ճեմարանի սաներին և մասնաւորապէս
 Էմինին ընտելացնել երկու գլխաւոր յատկութեան՝ աշ-
 խատասէր լինելու և ձգտելու օգտաւէտ լինել իւրեանց
 հայրենեաց, մի յատկութիւն, որին հաւատարիմ մնաց
 Էմինը իւր ամբողջ կեանքում: Հետաքրքրական է, որ
 դեռ 45 թուին, երբ արդէն Էմինը Լազարեան ճեմա-
 րանի տեսուչ էր նշանակուած, Աւդալը իւր մի նամա-
 կում դարձեալ, իբրեւ նորա հին ուսուցիչը, չի մոռա
 նում խրատ կարգաւ նորան և յորդորել աշխատասէր
 լինելու, չի մոռանում յիշեցնել նորան հայրենեաց
 սպասհարկելու հանգամանքը: «Զօրացիր, գրում է նա
 նորան, 'ի միջի ալլոց, այդ նամակում, և քաջ լեր 'ի
 սպասհարկութեան հայրենեաց: Յաղթող է ամենայնի
 աշխատութիւն: Կա՛լ քեզ կանոն կենաց զոսկեղէն խրատ
 Եպիկտետեայ՝ համբեր և հրաժարեա՛»: Սակայն ճեմարա-
 նի ընթացքը չի բաւականացնում հարցասէր պատանուն.
 նա ձգտում է աւելի բարձր կրթութիւն ստանալ, դի-
 տութեան աւելի մեծ պաշար ձեռք բերել, ուստի և
 աշխատում է անցնել Ռուսաստան և մտնել Լազարեան
 ճեմարանը, որի համբաւը, ինչպէս ամեն հայաբնակ
 տեղ, Հնդկահայոց մէջ էլ շատ տարածուած էր: Մօրա-
 տառը, որ սերտ սիրով կապուել էր խելօք Էմինի հետ
 և քաղցր յոյսեր էր տաճում ընդ միշտ նորան իւր
 մօտ սլահելու, թէև ամեն տեսակ արգելք է լինում
 նորա այդ ձգտմանը, պատճառ բերելով ճանապարհի
 երկարութիւնն ու դժուարութիւնը, բայց չէ կարողա-
 նում կասեցնել նորան. նա վերջ 'ի վերջոյ ստիպուած

է լինում զիջանել նորա թախանձանքին ու թող տալ նորան կատարելու իւր գիտաւորութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

1829 թուի գարնանը 14—15 տարեկան էմինը մտնում է մի սուեդական առևտրական նաւ և գիմում է գէպի Եւրոպա, երկար ու վտանգաւոր ճանապարհորդութիւն կատարելով. նա անցնելով Ասիան, Ափրիկէն, Եւրոպան, հասնում է, վերջապէս Ստոկհոլմ, որտեղից և Սուեդի ու Ֆինլանդիոյ վերայով ժամանում է Մոսկուա, գործ դնելով իւր կատարած բոլոր երկար ճանապարհորդութեան վերայ եօթ ամիս ժամանակ. 'ի զուր չէր, ուրեմն, խեղճ կնոջ, նորա մօրատատի մէջ բերած պատճառաբանութիւնը, նորա իւր մօտից թողնելու երկիւղը, որովհետև, բացի նորանից, որ կատարուեցին նորա գուշակութիւնները ճանապարհի գօլարութեան վերաբերութեամբ, (որովհետև ճանապարհորդութիւնը կատարուեց ոչ թէ ներկայումս գոյութիւն ունեցող կատարելագործուած շոգենաւով, այլ հասարակ առևտրական բրեգով),, այլ և նա միւս անգամ չ'տեսաւ նորան ⁶⁾... նա այլ ևս չ'վերադարձաւ ոչ իւր մօրատատի մօտ կալկաթա և ոչ իւր ծնողների տունը. նոր-Ջուզայ: Լազարեան ճեմարանը, որ համարեա՛ ամեն հայաբնակ տեղերից երեսններ էր ժողովել իւր յարկի տակ, 'ի հարկէ, չէր կարող իւր հիւրասէր դռները փակել այնքան հեռաւոր տեղից իւր ուսման ծառաւր յագեցնելու համար եկած էմինի առաջ. նա իսկոյն պատսպարեց նորան,

⁶⁾ Էմինի հանին Տիկին Թանկում Էմինեանը մեռել է 1844 թուին նոր Զուլայում: Տես Էմինի «Երկասիրութիւնները». էջ՝ 244—245.

ընդունեց իւր հովանու տակ և նորա վերայ ևս տարածեց
այն խնամքն ու հոգացողութիւնը, որ մինչև վերջին ժա-
մանակները մեծ բարերարների հիմնած հայկական կրթու-
թեան այդ նախկին օրրանի յատկանիշն է եղել: Ճեմա-
րանում նա մնաց չորս տարի, այսինքն մինչև 1834
թուականը, որովհետև այդ հայկական դպրոցը ևս այդ
ժամանակները Ռուսաստանի միւս գիմնազիոնների պէս
դեռ միայն չորս դասարան ունէր, չհամարելով նախա-
կրթարանը: Նա մտնելով ճեմարան միայն կրօնի, մայրե-
նի լեզուի և անգլիականի գիտութեան պաշարով, կարճ
միջոցում ճեմարանում դասաւանդուող միւս առարկա-
ները ևս ուսանելու գործում այնպիսի մեծ եռանդ և
օրինակելի աշխատասիրութիւն ու ընդունակութիւն
ցոյց տուեց, որ ապշեցրեց իւր բոլոր ընկերակիցներին:
Յիշում եմ, ինչպէս այսօր, ասում է նորա ընկերակից-
ներից մէկը, որ Էմինի երևիլը մեր մէջ մի արաստովոր
բան էր. նա եկաւ մեր մօտ հեռաւոր Կալկաթայից,
իմանալով միայն իւր մայրենի լեզուն և անգլիերէնը:
Մեծ աշխատասիրութիւն և տոկուն աշխատանք հար-
կաւոր եղաւ նորան գործ դնել ռուսերէնը և ճեմարանում
դասաւանդուող միւս առարկաները սովորելու համար:
Այդ աշխատանքը նա կատարեց, իւր արտաքոյ կարգի
ընդունակութեան շնորհիւ, այնպէս փալլուն կերպով և,
համեմատաբար, այնպիսի կարճ ժամանակամիջոցում,
որ անկարող էին կատարել նորա դասընկերներից շա-
տերը, որովհետև-միտս եմ բերում իմ յիշողութեանս մէջ
մնացած այդ իմաստին յարմար հին հատուածներից մէ-
կը —, Non omnia possumus omnis: 7) Էմինը ճեմարա-

7) Այս խօսքերը պատկանում են նորերումս վախճա-
նած յայտնի Մելքոն Լոմբաձէին, որ լսելով իւր վաղեմի ըն-
կեր Էմինի յորեկանի մասին, շտապեց ինքը ևս մասնակցե-

նում կրթուեց ու դաստիարակուեց նոյն հոգով ու եղանակով, որ յատուկ էին այն ժամանակուայ բոլոր միջնակարգ դպրոցներին. նա, բացի արեւելեան լեզուներից, անցաւ նոյն առարկաներն ու գիտութիւնները և նոյն ծաւալով ու դասընթացքով, որ տւանդւում էին արքունի գիմնազիոններում: Նա սովորեց ռուսաց, գաղղիացւոց, գերմանացւոց և լատին լեզուները. սովորեց համարողական գիտութիւնը իւր բոլոր մասերով (թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, եռանկիւնաչափութիւն և գրահաշիւ. սովորեց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, նկարչութիւն, բնաբանութիւն, Վաղափարագիտութիւն, «ամրոցագործութիւն». սովորեց աստուածաբանութիւն ու տրամաբանութիւն և, վերջապէս, առաջ տարաւ իւր հայոց լեզուի ուսումնասիրութեան լզործը: ⁸⁾ ձեմարանի այն ժամանակուայ հայկաբանութեան և աստուածաբանութեան ուսուցիչ յայտնի Միքայէլ Սալլանթեանը կարողացաւ այնպիսի ուղղութիւն տալ նորան հայկաբանութիւնը ուսումնասիրելու գործում, կարողացաւ այնպէս օգուտ քաղել նորա ունեցած գրաբառի գիտութեան պաշարից, այնպէս 'ի մի հաւաքել, սիս-

լու, մի ուղերձ ուղարկելով նորան: Տես Ճանդէս յիսնամեայ յոբելինի գիտնական և մանկավարժական գործունէութեան Մկրտչի Էմին. էջ՝ 82.

⁸⁾ 1829 թուին տպագրուած «Մուղայք Արարատեան»-ի յառաջաբանում՝ Սալլանթեանը խօսելով Լազարեանց բարերարութեան մասին, ի միջի այլոց, յիշում է և այն առարկաները, որ այդ ժամանակները դասատւուում էին ձեմարանում: «Ազգասիրութիւն անմահ իշխանապետացս, ասում է նա, առատ (թոշակօք վարձեալ է զքսաներկու վարժապետս յայլեայլ ազգաց, որք յամենայն աւուր ժամս իւր տասն դասատուութեամբ լուսաւորեն զհոգի և զմիտս մանկանց մերոց, ուսուցանելով նոցա զլեզուս վեց ազ-

տեմի բերել նորա Աւգալից ու Թաղիաթեանից ուսածը, որ յաջողեց հիմք դնել նորա այն հայագիտութեան, որ ապագայում նա այնքան կատարելագործեց ու զարգացրեց իւր սեփական աշխատանքով և յարատե գրադմունքով: 1834-ին Էմինը աւարտում է Լազարեան ճեմարանի դասընթացքը և մտնում է Սոսկուայի կայսերական համալսարանի փիլիսոփայական բաժնի բանասիրական մասը, նախապէս ենթարկուելով սլահանջուած քննութեան, որովհետեւ այն ժամանակները ոչ թէ Լազարեան ճեմարանը, որ դեռ մասնաւոր դպրոցի հաշուի էր և տէրութեան դպրոցներին յատկացրած իրաւունքները չէր վայելում, այլ և նոյն իսկ գիմնազիոնները տակաւին զրկուած էին հասունութեան վկայական տալու իրաւունքից և նոցա շրջանաւարտները համալսարան մտնելու համար ստիպուած էին առանձին քննութեան կամ «կոլլոքուիումի»՝ ենթարկուելու Պէտք է կարծել, որ Էմինը այդ համալսարանական քննութեան համար, ՚ի միջի այլոց, միւս ուսանողացունների պէս առանձին կերպով պատրաստուեց Յունաց լեզուի քննութեան, որովհետեւ համալսարան մտնելու համար սլահանջուած էր այդ լեզուի գիտութիւնը, իսկ Լազարեան ճեմարա-

գաց, հայոց, ռուսաց, լատինաց, գաղղիացւոց, գերմանացւոց ու տաճկաց, (յետ սակաւու յաւելցին ևս լեզուք պարսից և արաբացւոց)։ իսկ զարուեստս և զգիտութիւնս եօթնևստան, այն է՝ զբերականութիւն, զճարտասանութիւն, զբանաստեղծութիւն և զթարգմանութիւն վեցետկ լեզուօրդ. զտրամաբանութիւն, զբրիստոնէական վարդապետութիւն և զաստուածաբանութիւն մերն հայերէն. զթուաբանութիւն, զերկրաչափութիւն, զեռանկիւնաչափութիւն, զալկեպրա, զաշխարհագրութիւն և զպատմութիւն ՚ի ռուսաց լեզու. ևս և զնկարչութիւն, զերաժշտութիւն և զկաքաւումն. զկնի ամսոց ինչ՝ և զբնաբանութիւն, զգաղափարագծութիւն, և զամրոցազօրութիւնս:

նում, ինչպէս և ուրիշ շատ գիմնագիտններում, այդ լեզուն դեռ չէր աւանդւում: Եմինը մտնելով համալսարան, իւր ուսանողութեան առաջին և երկրորդ տարին դեռ մասնակից է լինում Մոսկուայի համալսարանի կրթութեան, կարգ ու կանոնի հին շրջանին, երբ դեռ այդտեղ տիրում էին դասախօսութեան հին եղանակը, հին սխտեմը — սքոլաստիք ուղղութիւնը: Համալսարանի կարգ ու կանոնի նոր շրջանը, որ, ըստ ամենայնի, կարելի է կոչել վերածնութեան շրջան, սկսում է Եմինի ուսանողութեան միայն երկրորդ կիսից:

1835 թուից համալսարանում ամեն բան փոխւում է՝ եւ կառավարութեան ձեւը և դասախօսութեան եղանակը և կրթութեան սխտեմը և ընդհանրապէս մինչև այդ ժամանակները տիրող կարգ ու կանոններից մեծ մասը, մինչև նոյն իսկ արտաքինը — համալսարանի շինութիւնը: Հոգաբարձու նշանակւում է երիտասարդ կոմս Սէրգէյ Գրիգորիչ Ստրոգոնովը. իսկ տեսուչ Պլատոն Ստեպանիչ Նախիմովը, որոնք միանալով հին ուսուցչապետներից լաւերի և արտասահմանից նոր միայն վերադարձած մի շարք երիտասարդ, եռանդուն, եւրոպական ոգւով կրթուած ուսուցչապետների հետ, սկսում են համալսարանը առաջ տանել նոր ճանապարհով, եւրոպական լուսաւոր և յառաջադիմական ճանապարհով: Ստրոգոնովը ամեն բան, ինչ որ միայն վերաբերում էր համալսարանին, իւր սրտին շատ մօտ ընդունելով, միշտ յաճախում է համալսարան, ներկայ է գտնւում դասախօսութիւններին, մասնակցում է քննութիւններին, հետաքրքրւում է ուսանողների վիճակով, խրախուսում է ուսուցչապետներին և մինչև իսկ կարողանում է երջանկալիշատակ նիկողայոս կայսեր բարձր ուշադրութիւնը հրաւիրել համալսարանի վերայ՝ մեղմացնելով նորա բարկութիւնը և մոռացնել տալով նորան Պօլեմեակի և

Գերցենի հանգամանքները: Հին ուսուցչապետներից ընտիրները սիրտ առնելով նոր տիրող կարգ ու կանոնից, սկսում են աւելի ոգևորութեամբ գործել, նոր ուսուցչապետները եւրոպական կրթութիւնն են աշխատում տեղափոխել համալսարան և առհասարակ ամեն բանում երևում է կեանք և կենդանութիւն, որի հետեանքը և լինում է նոր սերունդ պատրաստուելը, նոր իդէալներով, նոր գաղափարներով ոգևորուած սերունդ: Ռուս յայտնի գիտնական Բուսլաեւը, որ Էմինի համալսարանական ընդերներից մէկն է եղել, իւր «Յիշողութիւնների»⁹⁾ մէջ հետեւեալ կերպով է նկարագրում համալսարանի այդ նոր, այդ վերածնութեան շրջանը: «Մեր ուսանողութեան օրերը՝ 1834—1838 թուականները, ասում է նա, համարում են մի այնպիսի ժամանակամիջոց, որ բաժանում է Մոսկուայի համալսարանի պատմութեան հին շրջանը նորից, և կարծես, գիտութեամբ այդ ժամանակամիջոցը բռնում է մեր ուսանողութեան չորսամեայ դասընթացքի հէնց մէջտեղը: Այդ սահմանից այն կողմը հին համալսարանն է իւր հին շէնքով, հին, նահապետական բարք ու վարք ունեցող ուսուցչապետներով, հին, վերջին ժամանակները կամալականութեան հասցրած վարչութեան ձևով, իսկ միւս կողմը նոր համալսարանը, նոր, իւր ճակտին 35 թուականը կրող շէնքով, նոր միայն արտասահմանից վերադարձած, առանձին առանձին մասնագիտութիւն ուսած երիտասարդ ուսուցչապետներով, նոր նոյնպէս երիտասարդ նիկողայոս կայսեր սիրելի շրջանի հոգաբարձու Սարոգոնովով և մեր սիրելի տեսուչ Նախիմովով»: Էմինը բաղդաւոր աստղի տակ էր ծնուել, ինչպէս որ նա պա-

⁹⁾ Բուսլաեւի այդ «Յիշողութիւնները» տպագրուեցին „Вѣстникъ Европы“ ամսագրի 1890 թուականի համարներում: Տես Նոյեմբերի և Դեկտեմբերի համարները:

տահեց Հնդկաստանում այնտեղի հայ գաղութների լաւ
 ժամանակը և լիովին վայելեց Հնդկահայոց կեանքի բար-
 գաւաճման շրջանի բոլոր պտուղները, այնպէս էլ նա
 1834 թուին մտնելով Մոսկուայի համալսարանը, պա-
 տահեց նորա ծաղկեալ շրջանին և ճաշակեց նորա վերա-
 ծնութեան կեանքի բոլոր արգասիքը։ Այդտեղ նա լսելով
 ականաւոր ուսուցչապետներին՝ Նադեժդինին, Պոգոդինին
 և Շելերեովին, որոնցից առաջինը կարգում էր Տրա-
 մաբանութիւնը և էստետիկան, երկրորդը - Ռուսաց պատ-
 մութիւնը և երրորդը - գրականութիւնը, և արտասահ-
 մանից նոր վերադարձած Պեգորինին, որ դասախօսում էր
 Յունաց լեզուն և գրականութիւնը, Կրիկովին, որ կար-
 գում էր Լատին լեզուն և գրականութիւնը, Չելեւեովին և
 միւսներին, նա փորձուեց և կազմակերպուեց ապագայ գոր-
 ծունէութեան համար. այդտեղ նա ձգեց իւր վերայից
 վերջնականապէս սքօլաստիքականութեան կեղեւը, որ
 նորա նախկին կրթութեան հիմքն էր եղել. այդտեղ լուսա-
 ւորեց նա իւր միտքը եւրոպական կրթութեամբ և մա-
 քուր գիտութեան լուսով. այդտեղ, վերջապէս, նա մշա-
 կեց այն լուսաւոր հայեացքը, այն գիտական եղանակը,
 որ նորա երկերի և գրաւոր վաստակների գլխաւոր լատ-
 կանիշն են կազմում։ Բացի Բուսլաեւից, Էմինի համալ-
 սարանական ընկերներից են եղել և Մոսկուայի առե-
 տրական դպրոցի վերատեսուչ Անդրէն, կայսերական
 հասարակաց մատենադարանի վերատեսուչ Բիչկովը,
 յայտնի հրապարակախօս Միխայիլ Նիկիֆորովիչ Կատ-
 կովը, Մոսկուայի համալսարանի ընդհանուր պատմու-
 թեան ուսուցչապետ և գրականութեան մէջ յայտնի
 Կուզրեւաւցեւը, Տվերի ազնուականութեան պարագլուխ
 իշխան Մեշչերսկին, Մոսկուայի ուսումնարանական շըր-
 ջանի հոգաբարձուի դիւանապետ Փիլիմոնովը, որոնցից
 իւրաքանչիւրը, ինչպէս յայտնի է, իւր ընտրած գոր-

ծունէութեան ասպարիզում նշանաւոր գործիչ է եղել: Արժանաւոր ուսուցիչների արժանաւոր աշակերտներ¹⁰⁾: Համալսարանի այդ ժամանակուայ ուսանողները բաժանուում էին երեք կարգի՝ արքունի որդեգիրներ, թոշակաւորներ և ունկնդիրներ (այսպէս էին կոչուում հարկատու դասակարգին պատկանող ուսանողները): Էմինը թոշակաւոր ուսանողների կարգից էր, այսինքն սովորում էր իւր ծախսով: Թէ ինչ նիւթական միջոցներով է ուսել Էմինը համալսարանում, թնչով է ապրել նա, ստացել է արդեօք մի տեղից թոշակ, թէ ոչ, — մենք չգիտենք, բայց լաւ գիտենք, որ նա իւր ուսանողութեան տարիները անց է կացրել ուրախ ու անհոգ կերպով, ինչպէս որ միայն գիտէին անցկացնել իւրեանց ուսանողական կեանքը հին հայ ուսանողները: Նա շրջապատուած իւր սիրելի Ս. Խորասանեան, Գէորգ Հալիվերդեան, Փոնդոյեան, Ս. Յովհաննիսեան, Կրօտկով, Գոնչաշով և Ստադլեր ընկերներով, նուիրուել է գրական զբաղմունքների, կարդացել է Շաքսպիրը, Բայրոնը և միւս ընտիր հեղինակների գրուածները, ոգևորուել

10) Բուսլաւը մէկ մէկ յիշելով իւր դասընկեր և ժամանակակից ուսանողներից յայտնիներին, 'ի միջի այլոց, յիշում է և Էմինին հետևեալ խօսքերով՝ Նորա, այսինքն Էմինի, անունը և հօր անունը չեմ յիշում, որովհետև ծանօթացայ նորա հետ և երբեմն պատահում էի նորան, երբ արդէն նա Լազարեան ճեմարանի հայոց լեզուի ուսուցչապետ էր: Գիտնական գրականութեան մէջ նա հռչակ է ստացել Հայաստանի հնութեան, գրականութեան և պատմութեան ուսումնասիրութեամբ: Էմինի ժամանակակից ուսանողներից է եղել և հայազգի կոմս Դիլանեանը, որի մասին Բուսլաւը ասում է՝ «կոմս Դելեանով, Իվան Դաւիդիչ, ազգային լուսաւորութեան նախարար: Աւարտել է առաջին կանգիտատ կոմս Սարոգոնովի օրերով վերանորոգուած իրաւաբանական բաժնում»:

է նոցա գաղափարներով, երգել է Հայոց «Երկնէր-երկին»ը, ուրախացել և անձնատուր է եղել ուսանողական անհոգ կեանքին և անմեղ զուարճութիւններին: Նա իւր կեանքի այդ շրջանում չի զգացել ոչ իւր բնակարանի ցուրտը, ոչ ուտելիքի պակասը, ոչ հագնելիքի անպաճով լինելը, մի խօսքով նա մի կողմ թողնելով կեանքի դառնութիւնը, ցաւը, վիշտը և առհասարակ կեանքի պրոզայիքական կողմը, վայելել է միայն նորա պոէզիան, նորա քաղցրութիւնը ¹¹⁾: Ինքը Էմինը իւր սիրելի ընկեր Սարգիս Խորասանեանին 79 թուին գրած նամակներէից մէկում շատ գեղեցիկ կերպով է պատկերաց-

¹¹⁾ Ս. Խորասանեանը իւր ուղերձի մէջ, որ մատուցել է Էմինին նորա յորելեանի առթիւ 1886 թուին, 'ի միջի այլոց, նորա ուսանողական կեանքի մասին է խօսում: «Շատ ժամանակ է անցել այն օրից, ասում է նա, երբ դու դեռ պատանեկական հասակումդ երգում էիր քո Լեանգրին մեր հին լեզուով, մինչև որ յունական առասպելաբանութիւնների տեղ դու սկսեցիր երգել հին Հայաստանի վէպը: Միտդ է արդեօք մեր ծաղիկ հասակը — այդ ուրախութեան և մեր դէպի գիտութիւնը, դէպի բարին ու գեղեցիկը ունեցած անյեղլի սիրոյ աղբւրը... Ահա հէնց այդ երջանիկ ժամանակն էր, որ դու սովորութիւն էիր առնել երբեմն երգել թախծով՝ Երկնէր երկին, Երկնէր երկիր և ծիրանի ծով — և հարցնել ինքդ քեզ կամ բարեկամիդ՝ «Իսկ ի՞նչ կ'լինէր, եթէ մէկը դուրս կանչէր դադաղից վեպասանին (դու այն ժամանակ նորան դեռ չէիր կոչում ասողիկ), որ ստեղծել է այդ հրաշալի երևակայութիւնը, կամ երգի վերայից թօթափելով պատմական հնոսիքը, հագցնէր նորան այն ժամանակուայ զգեստը — արդեօք մի լաւ գործ արած չէր լինի... Եւ պատասխան չստանալով, դու հուճ էիր գալիս վերմակիդ տակ կիսով չափ միայն տաքացած սենեակում, որի անկիւններից կախուած էին լինում գրասանգների նման սառոյցի բիւրեղիկների, և սկսում էիր կարդալ à livre ouvert Շաքսպիրի և Բայրոնի անգլիական բնագիրը, կամ նոցա թարգմանութիւնը մայրենի հին լե-

նում իւր կեանքի այդ շրջանը: «Քո յուլիսի 8-ից զրաժ նամակդ, ասում է նա, ինձ վերադարձրեց մեր երիտա- սարդութեան երջանիկ օրերին, երբ ես և դու ապրում էինք Եփրեմովի տանը - Ֆլիգելում, որ նայում էր ճե- մելիքին: Այժմ այդ իսկ տեղում կանգնած է մի հոյա- կապ պալատ, որ պատկանում է երկաթուղու նախը- ներից մէկին: Միտդ է արդեօք այն ցուրտ բնակարա- նը, որտեղ ես և դու կարդում էինք Շաքսպիրին և մոռանում էինք և՛ ցուրտը և՛ քաղցը: Բայց մենք եր- ջանիկ էինք, այդպէս չէ: Ես, գոնէ, սրտի հրճուանքով եմ յիշում այդ ժամանակը. թռաւ, գնաց նա անդարձ և տարաւ իւր հետ կեանքի բոլոր պոէզիան: Այժմ չկայ ոչ ցուրտը, ոչ քաղցը. ընդհակառակը կայ լիութիւն, բայց չկայ այն, որ այն ժամանակ մեր կեանքի երջան- կութիւնն էր կազմում, չկան և նոքա, որոնց հետ մենք անց էինք կացնում մեր օրերը, ժամերը, որոնց հետ մենք տանում էինք և՛ վիշտը և՛ կարօտութիւնը, որոնց հետ ուրախանում և տխրում էինք, որոնց հետ վերջին կոպէկներս էինք գլորում: Չկան ոչ Հախվեր- դեանը, ոչ Կրօտկովը, ոչ Փոնդոյեանը, ոչ Ստաղլերը, ոչ Սարգիս Յովհաննիսեանը, ոչ էլ Գոնչարովը: Այդ ու- րախ, խեղօք և կենդանի շարքից միայն մենք ենք մնա- ցել — երկու աւերակ: Մի քանիսը արդէն կենդանի չեն, մի քանիսն էլ հեռու են, ինչպէս երբեմն ասել է Սաադին» ¹²⁾:

գումով. կամ ռուսերէն: Տես «Հանդէս յիսնամեայ յորեկինի գիտնական և մանկավարժական գործունէութեան Մկրտչի Էմին». Էջ՝ 85.

¹²⁾ Այս և սորա հետ ալ ևս 16 նամակ, որ հան- գուցեալը գրել է իւր վաղեմի և սիրելի ընկեր ու բարե- կամ Սարգիս Խորասանեանին 74 — 87 թուականները. այ- ժըմ գտնւում են մեր ձեռքում: Օգտւում ենք դէպքից մեր

ԳԼՈՒԽ Գ.

1838 թուին էմինը աւարտում է իր ուսման ընթացքը համալսարանում և իսկոյն կարգւում է Հայոց լեզուի ուսուցիչ Լազարեան ճեմարանում: Թողնելով մեր այս տեսութեան վերջում մանրամասն խօսելու նորա մանկավարժական գործունէութեան մասին, մենք

իւրեւրան շնորհակալութիւնը յայտնելու մեր գասընկեր և սիրելի բարեկամ Գրիգոր Դաւթեանցին, որ յանձնեց գոցա մեզ և թոյլ տուեց մեզ օգտուելու նոցանից մեր ներկայ գրուածքի համար: Նամակները մենք անհրաժեշտ համարեցինք թարգմանել հայերէն, որովհետեւ գոքա էլ, նորա թըղթակցութեան մեծամասնութեան պէս, գրուած են ռուսերէն: Սարգիս Խորասանեանը Խոիմում մնացած ռակաւաթիւ հայ կալուածատերերից մէկն էր. նա մի քանի տարի սորանից առաջ մեռաւ խորին ծերութեան մէջ իւր «Բեշարան» կոչուած կալուածքում, Պերեկոպի մօտ. Սէրգէյ Դանիլովիչը կամ «Պարոնայք» ը, ինչպէս էմինը կոչում է Խորասանեանին իւր նամակներում, ինքը ևս, իւր գիտնական բարեկամի պէս, սիրող էր հայ գրականութեան և իւր գիւղատնտեսական պարագմունքներից ազատ ժամանակը մանր մունր բաներ էր գրում: Բացի նորա մի քանի աշակերտական չափաբերական գրուածներից, որ տպագրուած են «Մուղայք Այրարատեանի» մէջ, մենք նորա թղթերի մէջ տեսել ենք, 'ի միջի այլոց, և Պուշկինի յայտնի «Борисъ Годуновъ», գրուածքի մի բանի գլուխը հայերէն թարգմանուած Խոիմի բարբառով: Հանգ. գիտնականը նամակներում իւր սիրելի ընկերին «պարոնայք» կոչելով, 'ի հարկէ, կատակ է անում. գորանով նա ուզում է յիշեցնել Խորասանեանին նորա իրան «պարոնայք» կանչելու սովորութիւնը: Լազարեան ճեմարանում հին ժամանակները սովորութիւն է եղել բոլոր Պարսկահայ ու Հնդկահայ աշակերտներին «պարոնայք» կանչել, որովհետեւ այդ երկրների հայ գիտնականները փոխանակ «պարոններ» ընդհանրացած ձևին, սիրել են գործածել բարբառ «պարոնայք» ձևը:

այստեղ չենք կարող մատնացոյց չանել մի զարմանալի երևոյթի վերայ, որ տեղի է ունենում հէնց սկզբից նորա այդ գործունէութեան ասպարիզում: Այն ժամանակ, երբ նա իւր բարձր կրթութեան ընթացքը աւարտած լինելով համալսարանում նորա վերածնութեան շրջանում, ընդունում է այդ վերածնութեան բոլոր պտուղները, նոր հոգւով, նոր ուղղութեամբ գործելով իւր կեանքում, եւրոպական գիտութեամբ մշակուած նոր մետոդ, նոր եղանակ գործ զնելով իւր գրաւոր վաստակներում, իւր ուսումնական հետազոտութիւնների մէջ, Հայոց լեզուի դասատուութեան գործում նա մընում է քարացած նոյն դրութեան մէջ, որի մէջ գրտնում էր այդ գործը իրանից առաջ, գործում է նոյն ուղղութեամբ ու հոգւով, որով գործում էին Թադիազեանը, Աւգալը, Սալլանթեանը և դոցա ժամանակակիցները: Նա ամեն բանում ձգելով իւր վերայից սքոլաստիքականութիւնը, պահպանում է այդ ուղղութիւնը միայն իւր Հայոց լեզուի ուսուցչութեան գործում, այդ ուղղութեամբ աշակերտներ պատրաստելով, այդ ուղղութեամբ դասագրքեր յօրինելով: Նորա դասատուութեան գործում արժանի է ուշադրութեան և մի ուրիշ կողմ. նա մի կողմ թողնելով Հայոց ամենին հասկանալի աշխարհաբառ լեզուն, Հայոց գրոց կամ դասական լեզուն սովորեցնում է իւր աշակերտներին ռուսերէնի օգնութեամբ, Հայոց հեղինակներին ռուսերէն թարգմանել տալով, գրաւոր վարժութիւնները ռուսերէնից հայերէն անելով և հէնց այդ նպատակով էլ իւր յայտնի «ընտիր հատուածք» ձեռնարկը կազմելով: Այդ հանգամանքը պէտք է մեկնել, ի հարկէ, նորանով, որ նա, ինչպէս և իւր ժամանակակից վարժապետների մեծամասնութիւնը, աշխարհաբառ լեզուին ամենեւին նըշանակութիւն չէր տալիս, համարելով նորան թոյլ:

գռեհիկ և անընդունակ հայի համար մտաւոր գործիք լինելու, մի խօսքով «զուրկ ի կարի կարեւորացն գեղեցկութեանց», ինչպէս որ կարծում էր հանգուցեալ Մսեր մագիստրոսը: Հանգուցեալ գիտնականի Հայոց լեզուի վերաբերմամբ բռնած այդ ուղղութեան հետեանքը պէտք է համարել և այն, որ նա, երբ 1858 թուին սկսուեց հրատարակուել «Հիւսիսափայլը» և ասպարէզ իջան գործելու Ս. Նազարեանցը, Մ. Նալբանդեանցը և դոցա համախոհները, ներհակ կուսակցութեան կողմն անցաւ, առանց իրան աշխատանք տալու հասկանալու գործի հանգամանքները, առանց յարգելու հակառակորդների կարծիքները և ըմբռնելու նոր քարոզիչների ասածների իսկական իմաստն ու զօրութիւնը: Առ հասարակ շատ զարմանալի էր նորա Հայոց լեզուի մասին ունեցած կարծիքը. նա, որ հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրել էր շատ լեզուներ՝ ռուսերէնը, ֆրանսերէնը, անգլիերէնը և գերմաներէնը, նա, որ լաւ ծանօթ էր լեզուի զարգացման պատմութեան, համեմատական լեզուագիտութեան իւր ժամանակուայ արդիւնքներին, նա, որ իսկոյն ընդունում էր ամեն մի նոր լաւ բան ուրիշ լեզուների ուսումնասիրութեան գործում և, վերջապէս, նա, որ հոգւով, բնազդով լաւ բանասէր լինելու բոլոր ընդունակութիւններն ունէր, բոլորովին փոխուում էր, հէնց որ խօսքը գալիս էր Հայոց լեզուին: Նա ընդունելով հանդերձ, որ Հայոց լեզուն պատկանում է լեզուների իրանական մեծ և կարեւոր խմբին, ուրեմն և այն, որ նորա արմատական բառերը և հիմնական կանոնները պէտք է ընդհանուրում նմանութիւն ունենան յունարէնի, լատիներէնի, պարսկերէնի և միւս հնդկա եւրոպական լեզուների բառերին և կանոններին, ինքը իրան հակաճառում էր, ժխտելով Հայոց լեզուի միւս արեւակից լեզուների համեմատու-

Թեամբ ուսանելու օգուտը: Նա սաստիկ վրդովում էր, երբ նորան ցոյց էին տալիս, որ ահա Հայոց լեզուում ևս կան այս կամ այն լատին և յոյն լեզուներին յատուկ համարուած կանոնները, և միշտ կրկնում էր, թէ պէտք է մի կողմ թողնել ուրիշ լեզուները և Հայոց լեզուն ուսանել այնպէս, ինչպէս որ նա կայ, ինչպէս անկախ, ինքնագոյ մի լեզու:

Այստեղ արժէ յիշել մի դէպք, որ տեղի է ունեցել նորա կեանքի վերջին տարիներում և որ գեղեցիկ կերպով լուսաբանում է մեր ասածները նորա Հայոց լեզուի վերաբերմամբ ունեցած 'վերոյիշեալ կարծիքների մասին: Լազարեան ճեմարանի վերատեսուչ հանգուցեալ Գէորգ Քանանեանը կամենալով Հայոց լեզուի և կրօնագիտութեան ղաասաւանդութեան համար մի նոր ծրագիր կազմել, իւր նախագահութեամբ և ճեմարանի հայ ուսուցիչների մասնակցութեամբ մի յանձնաժողով է կազմում, որին հրաւիրում է մասնակցել և հանգուցեալ գիտնականին: Նիստեր են կազմում, ձեռնարկում են կազմել Հայոց լեզուի ծրագիրը, բայց հէնց սկզբից տարաձայնութիւններ են ծագում յանձնաժողովի անդամների և Էմինի մէջ: Յանձնաժողովի անդամները կամենում են ծրագիրը կազմել յոյն և լատին լեզուների ծրագրին համեմատ, գործածելով երբեմն և համապատասխան լատինական և յունական ստուգաբանական և համաձայնական տերմիններ, իսկ Էմինը հակառակում է, պնդելով, որ Հայոց լեզուի համար մի առանձին, բոլորովին անկախ, հին եղանակով ծրագիր յօրինուի: Տարաձայնութիւնները գնալով աւելանում են և, վերջապէս, փոխւում են խոշոր անբաւականութեան, որովհետեւ Էմինը դուրս է գալիս ժողովից և հրաժարւում է այլ ևս մասնակցելու գործին, առարկելով, թէ իրան հրաւիրել են ոչ թէ իբրեւ հեղինա-

կաւոր անձն, այլ իւր կարծիքների վերայ ծիծաղելու և վիրաւորելու իւր ինքնասիրութիւնը:

Երկու տարի ուսուցչութիւն անելուց յետոյ, նա 1840 թուին նշանակուում է ճեմարանի տեսուչ, պահելով իւր ձեռքին և Հայոց լեզուի դասերը և ստանձնելով մասնաւորապէս արեւելեան լեզուների դասատուութեան վերայ հսկողութիւն ունենալու պարտականութիւնը, որովհետեւ այդ ժամանակները ճեմարանը տակաւին լիկէոնական իրաւունքներ չունէր և արեւելեան լեզուները դասաւանդուում էին ճեմարանական դասաւորոններում միւս առարկաների հետ միասին: Իսկ 1850 թուին, երբ լիկէոնական իրաւունքներ են շնորհուում ճեմարանին և արեւելեան լեզուները ճեմարանի գիմնադիոնական դասարաններից տեղափոխուում են լիկէոն, Էմինը թողնում է Հայոց լեզուի դասերը դաստիարաններում և սկսում է դասախօսել նոյն առարկան միայն լիկէոնում: Էմինի տեսչութիւնը շարունակուում է ամբողջ քսան տարի, այսինքն 1840—1860 թուականը, իսկ ուսուցչապետութիւնը—30 տարի, մի փոքր ընդհատումով միայն, այսինքն մինչև 1882 թուականը: Այդ փոքրիկ ընդհատումը, որ տեղի է ունենում նորա ուսուցչապետական գործունէութեան մէջ, տևում է չորս տարի, այսինքն 1866—1870 թուականը, և առաջ է գալիս լիկէոնի մի առ ժամանակ փակուելու և Էմինի նոր պաշտօնով Մոսկուայից Վլադիմիր հեռանալու պատճառով: Թէ ինչ է լինում պատճառը, որ նա 20 տարի տեսչութիւն անելուց յետոյ, յանկարծ հրաժարուում է այդ պաշտօնից—, մենք լաւ չգիտենք, բայց ժամանակակիցներից լսել ենք, որ հանգուցեալը սպասելիս է եղել, որ իրան կնշանակեն վերատեսուչ, այն ինչ նորա այդ ցանկութիւնը չէ կատարուել և վերատեսուչ նշանակուել է հանգուցեալ լուսաւորութեան

նախարարի եղբայր Նիկողայոս Դաւթեան Դիլանեանցը: Իսկապէս, ինչպէս պատմում են, այնքան ինքը հանգուցեալ էմինը չէ ցանկացել հրաժարուել, որքան նորան այդ քալը անելու գրգել է նորա ամուսինը, որ մի շատ պատուասէր կին լինելով, իւր ամուսնի համար անպատուութիւն է համարել վերոյիշեալ հանգամանքը: Էմինը ամուսնացած է եղել Սոսկուայի աւագ ոստիկանապետ Շուլգինի դստեր հետ, որ, բացի նորանից, որ մի պատուասէր կին է եղել, այլ մի կրթուած, զորագացած, ինտելիգենտ անձնաւորութիւն է եղել. նա մեծ ազդեցութիւն է ունեցել իւր ամուսնի վերայ իբրեւ սիրող կին, մտերիմ ընկեր, բարի խորհրդատու և գործակից ու մասնակից նորա գրաւոր զբաղմունքներին ¹³⁾: Այդ ամուսնութիւնից, որ հաւանականաբար տեղի է ունեցել 1854 թուին իւր 39—40 տարեկան հասակում, նա ունեցել է միայն մի արու զաւակ, որ մեռել է 22 տարեկան հասակում Պետերբուրգի քաղաքային հիւանդանոցի խելագարների բաժնում: Իւր տեսչութիւնից հրաժարուելու ու Վլադիմիր գնալու ժամանակամիջոցում, այսինքն ամբողջ վեց տարի, Էմինը, բացի իւր ուսուցչապետական պարապմունքից լիկէոնում, ուրիշ պաշտօն չէ ունենում. նորա կեանքի հէնց այդ ժամանակամիջոցին է վերաբերում, 'ի միջի ալլոց, նորա և մի առանձին պանսիոն բանալու փորձը, որ պէտք է կառավարէր նորա կինը և որ սակայն, նորա շուտով Վլադիմիրում պաշտօն ստանալու պատճառով չէ իրագործւում: 1866 թուին նա դպրոցների վերատեսչի պաշտօնով տեղափոխւում է Վլադիմիր, որտեղ չորս տարի մնալուց լետոյ, նորից վերադառնում է Մոս-

¹³⁾ Մենք հանգուցեալի թղթերի ու գրուածների մէջ տեսել ենք նորա Խորենացու ամբողջ ռուսերէն թարգմանութիւնը նորա կնոջ ձեռքով արտագրած:

կուս իբրև վերատեսուչ հինգերորդ գիմնազիոնի, որ այդ ժամանակները հենց նոր էր բացուել ¹⁴⁾, և իբրև Հայոց լեզուի ուսուցչապետ Լազարեան լիկէոնում, որ 1870 թուին վերստին վերաբացուել էր աւելի մեծ ու ընդարձակ ծրագրով և, ըստ ամենայնի, բարձրագոյն դպրոցների իրաւունքներով: Թէ՛ ինչպիսի վարչական և դաստիարակչական ընդունակութիւններ է ցոյց տուել էմինը իւր երկարատե տեսչութեան և վերատեսչութեան ժամանակ —, այդ մասին մենք թէև շատ բան ենք լսել հանգուցեայի ժամանակակիցներից և աշակերտներից, բայց դժբաղտաբար այդ բոլոր պատմութիւններն էլ շատ լոյս չեն սփռում մեզ հետաքրքրող խնդրի վրայ, որովհետև, նախ, նոքա յաճախակի հակասում են միմեանց, երկրորդ, նոցանից մեծ մասը անեկդոտային բնաւորութիւն են կրում: Մի բան սակայն այդ բոլորի մէջ պարզ ու ճշմարիտ է, որ էմինը իբրև տեսուչ և վերատեսուչ եղել է լաւ կառավարիչ և բարձր տանձնած գործի հմուտ ղեկավար, որ վկայում է հանգուցեալին նորա յոբելինական ճաշի ժամանակ ուղղած իւր խօսքի մէջ և մամուլի ներկայացուցիչ Ա. Ա. Գալստուկը: «Երբ դուք կոչուեցիք գործելու վարչական մանկավարժական գործունէութեան ասպարիզում, ասում է նա, մենք, Մոսկուացիքս, հիացած մնացինք այն բարի և գեղեցիկ ազդեցութեան վերայ, որ դուք արիք ձեզ յանձնուած նորաբաց հինգերորդ գիմնազիոնի վերայ: Կարճ միջոցում նոր գիմնազիոնը ազնուացաւ և մի կենդանի դպրոց դարձաւ: Դորա հետեանքը եղաւ այն, որ կրթութիւնը պատանիները արագ կերպով լուսաւորուեցին, ազնուացան, և ուսումը այնպիսի յա-

¹⁴⁾ Հինգերորդ գիմնազիոնը կազմակերպուել է առաջին գիմնազիոնի բաժնից:

ջողովեամբ սկսաւ յառաջ գնալ, որ շրջանաւարտները բոլորեքեան ևս կարողացան համալսարան մտնել, չնայելով, որ դորա համար այն ժամանակները խիստ կանոններ էին սահմանուել: Այն իսկական սէրը, որ դուք զարգացրել էք ձեր մէջ ազնիւ գիտական աշխատանքով, սէր դէպի ոչ միայն արտաքին, այլ և դէպի ներքին, հոգեւոր ազնւութիւնը, այնպէս էր ազդում պատանիների վերայ, որ մենք կողմնակի գիտողներս անգամ ասլշած էինք մնացել այն փայլուն մանկավարժական ոգու վերայ, որ լուսաւորեց գիմնադիոնը և բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ մեր մանուկների վերայ: Ձեր նախկին աշակերտները բոլորը ևս պատուաւոր և օրինաւոր մարդիկ դուրս եկան¹⁵⁾: Պարզ ու ճիշտ է և այն, որ նա իբրև դաստիարակ եղել է չափից դուրս ճշտապահ և խստապահանջ, որի պատճառով և իւր տեսչական գործունէութեան մէջ նա բազմաթիւ և խոշոր անբաւականութիւնների և անախորժութիւնների է պատահել... Նորա տեսչութեան օրերով, օրինակի համար, գանակոծութիւնը, որ այն ժամանակները ուսումնարանական օրէնքով թույլատրուած մանկավարժական խրատական միջոցներից մէկն է եղել, չափազանց իշխող դեր է կատարել Լազարեան ճեմարանում: Պատմում են, որ նա համարեա՛ միշտ ներկայ գտնուելով աշակերտներին գանակոծելու գործողութեան, սովորութիւն է ունեցել յաճախակի խրախուսել զարկողներին «Бейте, армянская кожа толста»! խօսքերով: Լազարեան ճեմարանի աշակերտներին յայտնի են եղել և նորա սուր եղունգները և սովորական բացագանչութիւնը՝ „Ахъ ты, поросенокъ“!, որով տեսուչը սաստում է եղել փոքրիկ չարաճճիներին

¹⁵⁾ Տես ՎՀանդէս յիսնամեայ յորելինի գիտնական և մանկավարժական գործունէութեան Մկրտչի Էմին, էջ՝ 77—78.

և իւր անբաւականութիւնը յայտնում նոցա: 1876 թուին Էմինը թողնում է վերատեսչութեան պաշտօնը գիմնազիոնում և միայն շարունակում է դասախօսել Լիկէոնում, որովհետեւ նա արդէն յոգնել ու ձանձրացել էր այն երկար, պատասխանատու և դժուար պաշտօններից, որպիսին էին նորա ճեմարանի տեսչութիւնը և Վլադիմիրի ու Մոսկուայի գիմնազիոնների վերատեսչութիւնը, և, որ գլխաւորն է, նա ուզում էր բոլորովին նուիրուել իւր գրական զբաղմունքներին, որով նա մինչև այդ ժամանակները զբաղւում էր միայն ընդհատումներով, ծառայութիւնից ազատ մնացած ժամանակը: «2է, չէ, բայց դարձեալ ես եմ ձայն տալիս իմ հեռաւոր բնակութեան տեղից, գրում է նա այդ մասին իւր վաղեմի ընկեր Խորասանեանին նոյն 79 թուի Յուլիսի 13-ից գրած մի ուրիշ նամակում: Իսկ դու լուռ ես, փոխ չէ քեզ, մտքովդ էլ չէ անցնում տեղեկանալ թէ կենդանի է արդեօք ալեւոր ընկերդ, թէ ոչ, Թէև դու չես հարցնում, բայց նա, ինչպէս տեսնում ես, ոչ թէ միայն տեղեկութիւն է տալիս քեզ իւր կենդանի լինելու մասին, այլ և դեռ շարունակում է իւր թուղթ մրոտելը: Եւ ահա մի քանի մրոտած թերթ, միասին կազմած, սորա հետ միասին քեզ է ուղարկում, յուսալով, որ դու այդ թղթերը ստանալուց յետոյ, ձայն կտաս այն հասցեով, որ դրած է նամակիս վերը ¹⁶⁾»: Այդ հասցէն արդէն ինքն ըստ ինքեան քեզ ասում է, որ ես թողել եմ Մոսկուայի հինգերորդ գիմնազիոնի վերատեսչութեան պաշտօնս: Տաս տարուայ վերատեսչութիւնը, այդքան էլ, եթէ ոչ աւելի, տեսչութիւնը բաւականին ձանձրացրել են ինձ. իսկ բոլոր ծառայութիւնս 40 աւելիքով տարի է—հեշտ է ասել, եւ հէնց այս

¹⁶⁾ Նամակի վերը դրած է հետևեալ հասցէն՝ «Красныя Ворота, домъ Филитиса».

պատճառով կուգէի հանգստանալ, դադար առնել և կեանքիս մնացած օրերը ամբողջապէս նուիրել առանձնասէնեակի պարապմունքներին, որովհետեւ մինչև ցայսօր ես աշխատել եմ միայն ընդհատումներով, ծառայութիւնիցս ազատ մնացած ժամանակները. — իսկ գլխումս շատ ծրագիրներ ու գիտաւորութիւններ կան: Լազարեան լիկէոնի ուսուցչապետութիւնը, որ Հայոց լեզուի ու գրականութեան դասախօսութեան համար սահմանուած ժամերի սահմանափակ լինելու և հայ ուսանողների թուի սակաւութեան պատճառով մի առանձին ծանրութիւն չէր պատճառում նորան, նա թողնում է 1882 թուի Մայիսին, որովհետեւ, նախ, նա նիւթակտնայէս ապահովուած լինելով, այլ ևս կարօտութիւն չունէր ռոճկի, երկրորդ, արդէն բաւականին ծերացել էր և, որ գլխաւորն է, նա այնքան անձնատուր էր եղել իւր գրական պարապմունքներին, որ մինչև անգամ և այդ թեթեւ պաշտօնը ևս արգելք էր լինում նորան բոլորովին նուիրուելու, բոլորովին անձնատուր լինելու իւր սիրած գիտական զբաղմունքներին:

ԳԼՈՂԵՍ Դ.

Էմինը առանց այն էլ հէնց սկզբից մի առանձին հակումն չէ ունեցել մասնակցելու հասարակաց գործունէութեան, հակումն չէ ունեցել կեանքի աղմկալից ասպարէզն իջնելու, կենդանի գործիչ լինելու, հասարակաց խնդիրներ վճռելու, հասարակաց կարծիքներին ղեկավար ու առաջնորդ լինելու. նորա կեանքի հանգամանքներն էլ աւելի ևս ազդել են նորա վերայ, ոյժ տալով նորա այդ կենդանի կեանքից հեռու մնալու, մեռաւոր, խաղաղ կեանք վարելու հակումներին և հետզհետէ ստեղծելով նորա մէջ մի այնպիսի ծանր, խո-

Հուն, առանձնանալու, իւր մէջ կենդրոնանալու բնաւորութիւն, որ յատուկ է ամեն մի ծանրակշիռ և լուրջ գիտնականի: Երկու հանգամանք նամանաւանդ զօրեղ ներգործութիւն են ունեցել նորա վերայ և նպաստել են նորա կեանքի այդպիսի ուղղութիւն ստանալուն — նորա կնոջ և որդու մահը: Նորա կնոջ մահը, որ տեղի է ունեցել 1866 թուին, և որդու մահը, որ պատահել է 1876 ին, նորան իսպառ կտրում են կեանքից: Դոցանից առաջինը զրկում է նորան միակ առարկայից, որ դեռ նորան կապում էր աշխարհի և նորա վայելչութեան հետ, իսկ միւսը զրկում է նորան միակ մխիթարութիւնից, նորա կեանքում մնացած միակ յոյսից ու ապակէնից: Այլ աշխուհետեւ աշխարհային կեանքը կորցնում է նորա համար իւր բոլոր նշանակութիւնը, իւր բոլոր գրաւիչ կողմերը և միայն մնում է արուեստական, գիտական կեանքը, որով նա ոգևորւում է իւր կեանքի մնացեալ տարիներում, որի մէջ նա գտնում է իւր գուարճութիւնն ու մխիթարութիւնը: Վնոջս այս արդէն 13 տարի կ'լինի, որ կորցրել եմ, ասում է նա վերոյիշեալ 79 թուի Յունիսի 8-ից գրած նամակում, շուտով արդէն երեք տարի կ'լինի, որ 22 տարեկան որդիս է մեռել: Հասկանում ես, որ կեանքը ինձ համար կորցրել է իւր գրաւիչ կողմերը: Ոչ մի բան ինձ չի հետաքրքրում, ապրում եմ արուեստական կեանքով, առանձնասէսեակի կեանքով, դեռ այդտեղ մի հետաքրքրական բան կայ, թէ չէ անտանելի կ'լինէր»: Ես կարծում եմ քո վերայ ձանձրութեան, այդ տողերից լեռնայ աւելացնում է նա, չգտալով իւր զգացմունքը, բարեհոգի եղիր, պարոնայք: Մի բոլոր ինքս ինձ մոռացայ, լիջելով անդարձ կերպով անցած-գնացածը: Ասում են, թէ Էմիլի որդու հիւանդութիւնը առաջացել է մի շատ չքնչին պատճառից. մի օր ձեմարանի պարտէզում աշա-

կերտներից մէկը՝ հանգուցեալ Վահան Բաստամեանը նեղանալով նորա վերայ իրան «армяне» հայհոյելու համար, մի քար է նետել նորա վերայ, որ կպել է նորա գլխին և ցնցում է առաջ բերել նորա ուղեղում: Հանգուցեալ գիտնականի վերոյիշեալ առանձնացած կեանքի հետևանքը պէտք է համարել նորա մեր ներկայ կեանքից այն լետ մնալը, որ ապշեցնում էր ամեն մի առաջին անգամ նորա հետ պատահողին: Չափազանցրած չենք լինիլ, եթէ ասենք, որ նա նմանում էր մի այնպիսի մարդու, որ իւր կեանքի ընթացքում յանկարծակի 10 — 15 տարի քնել, լետոյ զարթնել է, այնքան ծանօթ չէր նա մեր ընթացիկ կեանքի հանգամանքներին: Նա, բացի «Բազմավէպից» և մի քանի մասնաւոր աշխարհաբառ գրուածներից¹⁷⁾, չէր ճանաչում մեր նոր գրականութիւնը իւր ամբողջութեամբ, չէր ճանաչում մեր աշխարհիկ գրական լեզուն, անճանօթ էր մեր դպրոցների գործունէութեան, տեղեկութիւն չուներ մեր լրագրութեան մասին, կարճ ասելով, նա միանգամայն օտար էր այն ամեն նոր երևոյթներից, որ առաջ էին եկել հայ ազգի կեանքում այս վերջին 20 — 30 տարուայ ընթացքում: Զիշտ է, նա վերջին ժամանակները բաւականին մեղմացրել էր իւր հայեացքները և կարծիքները աշխարհաբառի խնդրի վերաբերութեամբ և Նազարեանցին ու Նալբանդեանցին այլ ևս չէր կոչում «ուտոպիստ», որոնք առաջարկելով զոեհիկ աշխարհաբառը հայի մտաւոր արդիւնաբերութեան գործիք դարձնելու, նորա կարծիքով, անկարելին էին ցանկանում: Զիշտ է, Թիֆլիսում գումարուած հնագիտական ժողովին ներկայ գտնուելուց յետոյ, նորա աչքերը բացուել էին և զանազան գեղեցիկ յոյսեր սկսել էին պաշարել և նորա

¹⁷⁾ Չարբանալեանի «Հայոց դպրութեան պատմութիւնը» և Գէորգ Հախվերդեանի հրատարակած «Սոյեաթ-Նոփան»:

միայն գիտական և հին խնդիրներով զբաղուած միտքը, բայց արդէն ուշ էր: Նա արդէն իւր գործը գործել էր, իւր ասելուն ասել էր. նա այդ ժամանակները արդէն իւր վերջին, իւր կարապի երգն էր երգում.... Հանգուցեալի այդ առանձնացած, աշխարհից կտրուած կեանքի հետեանքը պէտք է համարել և այն հանգամանքը, որ նա իւր երկարատեւ գրական գործունէութեան ասպարիզում, իւր բազմաթիւ երկերի և գրաւոր վաստակների շարքում ոչ մի հասարակական խնդրի վերաբերեալ շարադրութիւն չէ թողել: Ծիշտ է, հանգուցեալին իբրեւ զգիտականի յաճախակի է պատահել իւր գրուածներում հերքել սորա-նորա սխալ հայեացքները, կարծիքները այս ինչ կամ այն ինչ խնդրի մասին, մինչև իսկ իւր հայեացքները յայտնի խնդիրների մասին պաշտպանելու համար, նա ստիպուած է եղել առանձին յոդուածներ գրել և տետրակներ հրատարակել, ինչպէս, օրինակի համար, նորա „Отвѣтъ на Замѣчанія г. Патканова“ բրոշիւրը, „Замѣтки объ древней армянской церкви въ Карсѣ, по поводу статьи № 30 Моск. Вѣдом.“ և Въ защиту непризнаваемой Эр. Ренапомъ подлинности новооткрытой Апологіи Аристиды, христіанскаго апологета յօդուածները, որոնց մէջ, նամանաւանդ առաջին, նորա բնաւորութեան ու խառնուածքին անսովոր աւելն ու տաքութիւն է մինչև նանգամ երևում, բայց այդ բոլորը զուտ գիտական խնդիրներ են եղել և հասարակական ոչ մի նշանակութիւն չեն ունեցել: Միայն մի անգամ է նորա մէջ կեանքը եռ եկել նոր հոսանքներով և նա գրիչը ձեռքին իջել է ասպարէզ հրապարակով պաշտպանելու իւր հայեացքները մի մանաւանդ այն ժամանակուայ Հայոց կեանքի համար կարեւոր և հասարակական նշանակութիւն ունեցող խնդրի վերաբերութեամբ: Այդ այն աստուածաբանական վէճի խնդիրն էր, որ ծագել էր հանգուցեալի ու Գաբրիէլ վարդապետ Ալվազեանի

մէջ դորա հրատարակած «վարդապետարանի» առթիւ Հայոց դպրոցներում «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Ուղղափառ հաւատոյ» վարդապետութիւնը ուսուցանելու համար կազմուած մի դասագիրք, հրատարակուած այնպիսի փափուկ ժամանակներում, ինչպիսին էին լիսնական և վաթսնական թուականները, երբ կաթոլիկութեան «պոստադանդան» զօրեղ կերպով տարածւում էր Տաճկահայաստանում և քարոզւում ուրիշ հայաբնակ տեղերում, և այնպիսի մի հոգևորականի ձեռքով, որ նոր միայն վերադարձած լինելով կաթոլիկութիւնից Հայոց եկեղեցւո՛ւ գիրկը, կասկածի տակ էր, մանաւանդ որ այդ հոգևորականն էլ այդ ժամանակ վարում էր Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ առաջնորդի պաշտօնը առանց երջանակալիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսի հաճութեան և դասագիրքն էլ պարունակում էր իւր մէջ մի քանի մթին և երկմտի տեղեր, 'ի հարկէ, չէր կարող անուշագիր մնալ թէ հոգևորականութեան և թէ աշխարհական ինտելիգենտ դասակարգի կողմից: Եւ ճշմարիտ դասագրքի Պարիզի Արամեան տպարանից դուրս գալուց և Ռուսահայոց մէջ տարածուելուց յետոյ, անմիջապէս ըսկսւում են ձայներ լսուել, 'ի հարկէ, առաջ առաջնորդի հակառակորդների ստուար բանակից, թէ դասագիրքը չի պարունակում իւր մէջ հայ եկեղեցւո՛ւ իսկական ուղղափառ դաւանութիւնը, ալ յօրինուած է կաթոլիկ հոգւով և յայտնի նպատակներով, որից և կասկած է ընկնում բոլորի սիրտը: Բայց որովհետեւ բաւական չէր միայն ասելն ու կասկած յարուցանելը հասարակութեան մէջ, ալ խնդիրը պարզելու համար պէտք էր և այդ ասածներն ու կասկածները հաստատել, ուստի և այդ նպատակով ահա՛ ասպարէզ է դուրս գալիս Էմինը: Նա նախապէս մի «Отзывъ о Катихизисѣ О. Г. Айвазовскаго» վերնագրով համառօտ, բայց ամփոփ յօդուած է պատ-

քաստում, որի մէջ քննադատելով վարդապետարանի գլխաւոր կէտերը, գտնում է, որ այդ կրօնագիտութեան ձեռնարկը, բացի ուրիշ շատ պակասութիւններից ու թերութիւններից, պարունակում է իւր մէջ և մուր վարդապետութիւն Հայաստանեայց եկեղեցու տեսակէտից. նա քարոզում է, որ Հոգին Սուրբ բղխում է և յՈրդւոյ, ինչպէս զաւանում է կաթոլիկ եկեղեցին, որովհետեւ «Հոգին Սուրբ ինչո՞ւ երրորդ անձն կրօնի» հարցին պատասխանում է՝ «վասն զի Հոգին Սուրբ բղխէ 'ի կամաց Հօր, որպէս յաղբերէ, և առնու կամ յառաջագայի յՈրդւոյ, որպէս ջուր յաղբերէ 'ի յաւիտենից»։ Նա քարոզում է, որ առաքելներն մէջ մեծը կամ նախապատիւը Պետրոսն է, ինչպէս ընդունում է կաթոլիկ եկեղեցին, որովհետեւ «Առաքելոց մէջ մեծը ո՞վ էր» հարցին պատասխանում է՝ «Քրիստոս Տէրն մեր չ'կամեցաւ որ առաքելոց մէջ մեծ մը գտնուի՝ ուրիշներին հրամայող. բայց սուրբն Պետրոս այլ և այլ պատճառներով առաջին 'ի մէջ Առաքելոց կամ գլխաւոր Առաքել ըսուեցաւ»։ Նա քարոզում է, վերջապէս, որ պատրիարքների մէջ նախապատուութիւնը պատկանում է Հռովմայ պապին, որովհետեւ «պատրիարքաց մէջ նախապատուութեան կողմանէ ինչ կարգ կայ» հարցին պատասխանում է՝ «ընդհանրական ժողովներով նախապատուութեան կողմանէ միշտ առաջին սեպուած է Հռովմայ պապը՝ իբրեւ յաջորդ Առաքելոյն Պետրոսի»։ Այս գրուածքը, որ չի տպագրւում, բայց որի վրայից մի քանի ձեռագիր օրինակներ առնուելով, տարածւում է հասարակութեան մէջ¹⁸⁾, նա 1859

18) Այդ ձեռագիր ռուսերէն լեզուով գրուած անստորագիր օրինակներից մէկի վերայ է ակնարկում Ալվազեանը, երբ խօսում է իւր «վարդապետարանի» և նորա յարուցած վէճի ու հակառակութեան հանգամանքների մասին։ Տես «պատմութիւն Խալիպեան ուսումնարանին»։ Էջ՝ 94. «վարդապե-

Թուին ուղարկում է Խաչատուր աղա Լազարեանին, խնդրելով, նախ, որ նա դորա վերայ նախ ոչ իբրև մասնաւոր գրուածքի, այլ իբրև հասարակութեան բողոքի վերայ, երկրորդ, միջոցներ ձեռք առնի հայ հոգեւորականութեան ձեռքով Հայերի մէջ կատարուող կաթողիկոսութեան քարոզութեան դէմ, որովհետեւ վարդապետարանի մէջ ընդհանրապէս կաթողիկոսութեան «խմոր» կայ, որովհետեւ Գաբրիէլ վարդապետի քարոզութիւնները, հայկական իմաստով, ուղղափառ չեն, և վերջապէս, որովհետեւ նորա նպատակները հայ պատանիների դաստիարակութեան վերաբերութեամբ կասկածելի են: Սուրանով չ'շատանալով, նա յետոյ աւելի ևս առաջ է գրում, դիմելով նախարարութեան և խնդրելով արգելել վարդապետարանը իբրև մի ձեռնարկ, որ հակառակ է Հայաստանեայց եկեղեցու հոգուն ¹⁹⁾: Թէ նա ինչ է գրում նախարարին —, մեզ լաւ յայտնի չէ, որովհետեւ նորա այդ գրուածքը մեր ձեռքը չի հասել, բայց Լազարեանին գրած թղթի ձևից ու բովանդակութիւնից և հանգուցեալի Խորասանեանին ուղղած նամակներից հեշտ է գուշակել, թէ ընդհանրապէս ինչ բովանդա-

տարանի» լիակատար վերնագիրն է՝ «Միջակ վարդապետարան ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ շարագրեաց Գաբրիէլ վ. Այվազովսկի, առաջնորդ Պեսարաբիոյ և Նոր Նախիջևանու: Տպագրեալ հրամանաւ Տեառն Յակոբայ աստուածընտիր Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ ի պէտս աղգային ուսումնարանաց, Փարիզ, տպագրութիւն Արամեան, 1858»: Մի ընդարձակ քննադատական գրուածք էլ վարդապետարանի առթիւ գրել ու ուղարկել էր կաթողիկոսին այդ ժամանակները Միքայէլ Նալբանդեանցը:

¹⁹⁾ „Отзывъ о Катихизисѣ архимандрита Г. Айвазовскаго“ գտնուած է հանգուցեալի թղթերի մէջ՝ ու տպագրուած 1897 թուին հրատարակուած նորա երկերի երրորդ հատորում:

Թիւն է ունեցել նորա այդ գրութեամբը և գլխաւորապէս
 թնչ կէտերի վերայ է շեշտած եղել նա նորա մէջ: Նա
 անկասկած իւր թղթի մէջ վարդապետարանից հատուած-
 ներ բերելով ձգտել է ապացոյց տալ, որ վարդապետա-
 րանը պարունակում է իւր մէջ ոչ թէ Հայոց եկեղեցու
 ուսմունքն ու դաւանանքը, այլ կաթոլիկ եկեղեցունը,
 և շեշտել է այն կէտի վերայ, թէ զորքան վտանգաւոր
 ու վնասակար է տէրութեան շահերին Ռուսահայոց
 մէջ կաթոլիկութեան քարոզութիւնը: Մեր ձեռքին ե-
 դած հանգուցեալի նամակներից մէկում գտնուում է
 հետեւեալ հատուածը, որ շատ հետաքրքրական է թէ
 իւր մէջ պարունակուած տեղեկութիւններով այդ վի-
 ճաբանութեան մասին և թէ մի երկու ուրիշ հանգա-
 մանքով: «Դու արդեօք ծանօթ ես Գաբրիէլ Ալվազեանի
 հետ, գրում է նա Խորասանեանին իւր 1875 թուի
 Յունուարի 26-ի նամակում: Նա թնչ է անում, թնչ
 գրութեան մէջ է Խալիբեան դպրոցը, արդեօք դա գո-
 յութիւն ունի, թէ ոչ և ինչ վիճակի մէջ է — գրիր այդ
 մասին: Ես ու Գաբրիէլ Ալվազեանը միմեանց հետ ունե-
 ցած հարեանցի ծանօթութիւնից լետոյ, կտրեցինք բա-
 րեկամութիւններս. ես նորա հետ ծանօթացել էի
 Մոսկուայում, որտեղ Թիֆլիզից գալուս նա մի քանի
 օր մնաց: Ես չ'գիտեմ, դու մի որ և է տեղեկութիւն
 ունիս այն աստուածաբանական վէճի մասին, որ սորա-
 նից 10—12 տարի առաջ ծագել էր մեր մէջ նորա
 վարդապետարանի առթիւ: Ես այն ժամանակ գրել էի
 ներքին գործոց նախարարին, թէ Խալիբեան դպրոցի
 վերատեսչի հրատարակած ձեռնարկը իւր մէջ պարուն-
 ակում է ոչ թէ հայ լուսաւորչական, այլ հայ կաթո-
 լիկ եկեղեցու վարդապետութիւնը, և այդ ապացուցել
 էի այն ձեռնարկից հանած հատուածներով: Այդ հիման
 վերայ ես պահանջել էի, որ Գաբրիէլ Ալվազեանի ձեռ-

նարկը արգելուի իբրև մի գիրք, որ հակառակ է Հաստատանայց եկեղեցու հոգուն: Նախարարի հետ բացուած այդ նոր գրադրութեան հետեանքը այնչեղաւ, որ հրամայեցին Ալվազեանին ժողովել արդէն տարածուած օրինակները և այն ձեռնարկով բնաւ չուսուցանել դպրոցում կրօնը: Այնուհետև մի քանի ժամանակներից յետոյ, կարգադրուեց արձակել նորան թէ դպրոցի վերատեսչութեան և թէ թեմի կառավարչութեան պաշտօններից: Ահա հէնց այն ժամանակներիցնա իմ երգուեալ թշնամին է: Այս հատուածի մէջ արժանի է ուշադրութեան, նախ, այն հանգամանքը, որ մի հայ ինտելիգենտ մարդ, մի հուշակ ունեցող հայ գիտնական, մի հայ գրականութեան ամբիոնի ուսուցչապետ, Լազարեան ձեմարանի մի նախկին տեսուչ այնքան տեղեկութիւն չունի մի այնպիսի մեծ հայկական դպրոցի մասին, որ իւր ժամանակին Լազարեան ձեմարանից ոչ պակաս հուշակ և անուն է ունեցել հայ հասարակութեան մէջ, որ 75 թուին, այսինքն դպրոցի փակուելուց 3—4 տարի անցնելուց յետոյ, դեռ հարցնում է, թէ «Բնչ վիճակի մէջ է Խալիբեան դպրոցը»: Այդքան նա յետ է մնացած եղել հայկական կեանքից, այդքան չեն հետաքրքրել նորան հայկական կեանքի մինչև անգամ խոշոր երևոյթները: Երկրորդ արժանի ուշադրութեան հանգամանքը այդ հատուածի մէջ է այն, որ հանգուցեալը 'ի նկատի չառնելով կամ բնաւ իսկ չեմանալով այն իրողութիւնը, որ բարձր հոգևոր իշխանութիւնը արդէն ուշադրութիւն է դարձրել վարդապետարանի վերայ²⁰⁾, մի այդպիսի զուտ կրօնական

²⁰⁾ Բարձր հոգևոր իշխանութեան կամ լաւ է ասել կաթողիկոսի ուշադրութիւն դարձնելը վարդապետարանի վերայ արտայայտուած է նորանով, որ երբ վարդապետարանի 58 թուականի տպագրութիւնը սպառուած է և

խնդրի համար դիմում է ոչ թէ վեհափառ կաթողիկոսին, իբրև Հայաստանեայց ս. եկեղեցու վարդապետութիւնը անխախտ պահելու ուխտողի և Նախիջեւանի և Բեսարաբիոյ առաջնորդի անմիջական իշխանաւորի կրօնական խնդիրներում, այլ մարմնաւոր իշխանութեան, որ շատ ուրիշ գուտ կրօնական խնդիրների շարքում կրօնական գրքերի գրաքննութեան իրաւունքն էլ թողել է հայ բարձր հոգևոր իշխանութեան տնօրինութեան: Ուշադրութեան արժանի է այդ հատուածի մէջ, վերջապէս, և այն հանգամանքը, որ Էմինը նախարարի հետ ունեցած իւր գրագրութեան հետևանքն է համարում վարդապետարանի արդէն տարածուած օրինակների հաւաքուիլը և արգելուելը մասամբ և առաջնորդի իւր պաշտօններից արձակուելը: Մենք չը գիտենք, թէ որքան ճշմարիտ են հանգուցեալի խօսքերը և թէ արդեօք այդպիսի հրաման եղել է, որ վարդապետարանի արդէն տարածուած օրինակները հաւաքուեն և նորանով չշարունակեն այլ ևս դասատուութիւն անել Հայոց դպրոցներում, բայց հաստատ գիտենք, որ առաջնորդի Խալիբեան դպրոցի վերատեսչութեան և թեմի կառավարչութեան պաշտօններից արձակուելը ոչ մի կապ չունի նորա՝ նախարարի հետ «Լարդապետարանի» մասին ունեցած գրագրութեան հետ: Ո՞րքան ճշմարիտ էին Էմինի քննադատութեան եղրականացումները և ընդհանրապէս որքան նա իրաւացի էր այդ վիճաբանութեան մէջ: Ի հարկէ, վարդապետարանի մէջ, ինչպէս մենք վերն ասացինք, կային մի

Գաբրիէլ վարդապետը ցանկանում է նորից տպագրել նորան, թոյլտուութիւն չի ստանում: Վարդապետարանի փոխարէն երջանկայիշատակ կաթողիկոսը 1861 թուին տպագրում է իւր «Ուղղեցոյց Բրիտանիական ուղղափառ վարդապետութեան» գիրքը:

քանի մթին ու երկմտի կէտեր, որոնք անտեղի էին մի ձեռնարկի մէջ, բայց մոլորութիւն անուանել նոցա չէր կարելի։ Այն երկու-երեք հարց ու պատասխանը, որ նա բերում է իւր քննադատութեան մէջ իբրեւ ապացոյց դասագրքի անուղղափառութեան, հերքում կամ ջրբուծում են անմիջապէս նոցա տակը կամ վերը դրուած միւս հարց ու պատասխաններով։ Առաջին հարց ու պատասխանի տակ, օրինակի համար, դրուած է հետեւեալը՝ «Ուրեմն հաւատամքին մէջ այս խօսքս կըրնանք աւելցնել Հոգւոյն սրբոյ համար թէ «Որ 'ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխի»։ Ոչ. զի Սուրբ Հարք մեր Նիկիական հաւատամքն ընկալան, և անոր վրայ միայն առ հարկի քանի մը բացատրական բառեր դրին տեղ տեղ, բայց ամենեւին նոր իմաստ տուող բան և խօսք չաւելցուցին. ապա մենք ալ պարտական եմք անոնց հետքէն չ'զարտուղիլ»։ Երրորդ հարց ու պատասխանի վերը դրած է հետեւեալը՝ «Պատրիարքաց մէջ ամենէն մեծը կ'այ թէ ոչ. Պատրիարքները իշխանութեան ու աստիճանի կողմանէ իրարու հետ ամէնքն ալ հաւասար են, իրչպէս որ սուրբ Առաքեալք ալ հաւասար էին, և իւրաքանչիւրը նոյն իրաւասութիւնն ունի իրեն սեպհականեալ հօտին կամ հովուաց վրայ. բայց միայն արտաքին պատճառներով մէկը քան զմէկալը նախապատիւ կրնան համարուիլ»։ Իսկ երկրորդ կէտի հերքումը պարունակուած կամ գտնուած է հէնց նոյն իսկ պատասխանի մէջ՝ «Քրիստոս Տէրն մեր չկամեցաւ որ Առաքելոց մէջ մեծ մը գտնուի՝ ուրիշներուն հրամայող և այլն։ Ծիշտ է, էմինը յիշում է այդ հերքող կամ ջրբուծող հարց ու պատասխանները, բայց դոցա մէջ նա մի տեսակ ծածուկ միտք ու գաղտնի խորհուրդ է տեսնում ու հեղինակի գրութեան այդպիսի ձևը կամ եղանակը «չօյջլականութիւն» է կոչում։ Ոչ. այդտեղ ծածուկ

միտք կամ լոյսլականութիւն չկայ: Սլավագեանը իւր կաթողիկոսութիւնից բաժանուելու և մայրենի եկեղեցու գիրկը դառնալու յայտնի փաստերով ու իրողութիւններով բոլորովին փակել էր իւր ճանապարհը վերստին յարելու պապականութեան, ուստի և ոչ մի խորհուրդ չկար նորա համար կաթողիկոսութիւն քարոզելու Հայերի մէջ: Երկմտի ու միտին տեղերը վարդապետարանի մէջ առաջ էին եկել այն հանգամանքից, որ Սլավագեանը ցանկացել էր իւր ձեռնարկը յաւարեցնել Տաճկահայոց պահանջներին, Տաճկահայոց, որոնց համար իսկապէս նա սլաւաբաստել էր իւր ձեռնարկը, որովհետև նոցա էր յաճախակի պատահում շփուել կաթողիկ միսիոնարների հետ և կրօնական վիճաբանութիւն ունենալ նոցա հետ: Նա իւր վարդապետարանով կամեցել էր մի հզօր գէնք տալ հայադաւանների ձեռքը, որպէս զի նոքա կարողանան պաշտպանուել և յաջողութեամբ ջրել նոցա հարցմունքները: Ով որ կարգացել է և գիտէ կաթողիկներէ և հայադաւանների վիճաբանութեան հանգամանքները 1820 (թուականներին ²¹), նա գիտէ, թէ ի՞նչ կէտերի վերայ էին շեշտում կաթողիկները և ի՞նչ տեսակ հարցերի էին ստիպուած լինում պատասխանել հայադաւաններէ: Բայց այս բոլորը մի կողմ թողնելով, մենք պարտականութիւն ենք համարում այստեղ նկատել, որ չենք կարողանում մեզ լաւ պարզել, թէ ի՞նչն է ստիպել Եմինին այդքան վրդովուել և այդքան աղմուկ բարձրացնել: Եթէ երջանկայիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսը չէր թող տալիս վերստին հրատարակելու վարդապետարանը և նորա տեղ իւր «Ուղղեցոյց Քրիստոնէական ուղղափառ վարդապետութեան» ը և «Սխալմունք դաստետրին մեկնութեան խորհրդոց և արարողութեանց

²¹) Տես Աւետիս վալժապետ Պէրպէրեանի «Պատմութիւն Հայոց», էջ. 81 — 171.

սրբոյ պատարագին» էր տպագրուած --, այդ հասկանալի էր — նա ցանկանում էր ամէն միջոցներով վարդապետի վարկը ձգել ժողովրդի աչքին, որովհետեւ նա առանց նորահաճութեան էր առաջնորդութիւն անում. եթէ Մի. քայլէ Նալբանդեանցը սաստիկ քննադատում էր վարդապետարանը ու վարդապետին ճիշդութեամբ կաթողիկէ էր կոչում —, այդ էլ հասկանալի էր, որովհետեւ նա նորա թըշնամին էր, սկզբունքով հակառակ նորա առաջնորդութեան և կամենում էր անպատճառ տապալել նորան և, վերջապէս, եթէ ժողովրդի մի մասը կասկած էր յայտնում վարդապետարանի մասին —, այդ դարձեալ հասկանալի էր, որովհետեւ նա հաւատում էր այն անմիտ լուրերին, որ իբր թէ Ալվազեանը վերադարձել է մայրենի եկեղեցու գիրկը միայն երեսանց, որ հեշտութեամբ կարողանայ մոլորեցնել հայադաւաններին: Բայց որ Էմինն էր այդպէս վարում, Էմինն էր բողոքում իշխանութեան և աշխատում տապալել առաջնորդին —, կրկնում ենք, այդ մեզ չենք կարողանում լաւ բացատրել: Եթէ, ճշմարիտ, նա լուրջ կերպով հաւատացած էր, որ վարդապետի քարոզութիւնները ուղղափառ չեն, որ նորա դատարակչական նպատակները կասկածելի են և վնասում են մեր եկեղեցու շահերին և որ, վերջապէս, պէտք է ամեն ձեռքից եկած միջոցներով պաշտպանել Հայոց եկեղեցին — «մեր պապերից մեզ հասած այդ սրբազան աւանդը», ինչպէս ասում է նա իւր Լազարեանին ուղարկած թղթում, ապա քնչու նա 1872 թուին, պատճառ բռնելով Քիոսի միտրոպոլիտի Հայոց և Յունաց եկեղեցիների միանալու մասին հրատարակած «տրակտատը»²²⁾,

²²⁾ Քիոսի մետրոպոլիտ Գրիգորիոսի տրակտատի ուսումնասիրութիւնը տպագրուել է 1868 թուին „Христианское Чтение“ ամսագրում: Տրակտատի վերնագիրն է՝ „О мѣрахъ къ достиженію единенія армянской и православной-Католической церкви“:

ուղղակի միութիւն էր քարոզում արեւելեան եկեղեցու հետ²³)։ Միակ մեկնութիւնը, որ մենք կարող ենք տալ հանգուցեալի այդ վարմունքին —, այդ այն է, որ նա էլ Այվազեանի առանց կաթուղիկոսի հաճութեան առաջնորդութիւն անելու խնդրում պատկանել է նորա հակառակորդների բանակին, կուսակցութեան։ Պէտք է կարծել, ուրեմն, որ Էմինի համար էլ վարդապետարանը միայն առիթ էր, վարդապետի մոլորութեան խնդիրը միայն պատճառ էր նորա վերայ լարձակուելու, իսկ բուն խնդիրը նորան առաջնորդութիւնից հանելու ձգտումն էր։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Էմինը մի կարճահասակ, ճաղատ գլխով և միջին հաստութեամբ մարդ էր։ Ոսկեկուռ, հաստ, ծանր ակնոցը զարդարում էր նորա հայկական քիթը, կարճ մօրուքը, որ առաջին ժամանակները նա սափրում էր կզակի վերայից, թողնելով միայն այտերի վերայ, իսկ վերջին ժամանակները պահում էր ամբողջապէս, բոլորում էր նորա երեսը։ Նորա հասակի կարճութիւնը, որ սովորական կարճութիւնից էլ մի բանով պակաս էր, միշտ աչքի էր ընկնում։ Ասում են, նորա երիտասարդութեան ժամանակ նորա կարճութիւնը ծիծաղատեղի է եղել նորա ընկերակիցների համար, իսկ հասակաւոր

²³) Տես «Вступление къ Краткому очерку истории Армянской Восточной церкви» և նորա խմբագրութեամբ հրատարակած «Краткій очеркъ истории Армянской Восточной церкви»։ Առաջինը տպագրուած է առանձին նորա երկերի երրորդ հատորում, իսկ երկրորդը առաջինի հետ միասին «Православное Обзорѣніе» ամսագրի 1864 թուականի համարներում։

Ժամանակ—կատակի առարկայ ներառ ծառայակիցներին համար: Պատմում են, որ բարձրահասակ Նազարեանցը նորան պատահելիս միշտ վերևից խոնարհ է նորա վերայ նայելիս եղել և յաճախակի սովորութիւն է ունեցել կատակելով ասել՝ «Էմին, Էմին, դու իմ կրօնատակիցն ես»: Նորա շարժումները ծոնը էին, խօսակցութեան ձևը լուրջ և հանգիստ. նա խօսելիս չէր ոգևորում, չէր բարձրացնում ձայնը, այլ միայն շեշտում էր խօսքերը և իւրաքանչիւր բառ որոշ-որոշ էր արտասանում այնպէս որ թէև նա խօսում էր քթում, բայց քթից խօսողների սովորական անախորժ տպաւորութիւնը չէր թողնում խօսակցի վերայ:

Էմինը թէև առողջակազմ մարդ էր և իւր երիտասարդութեան ժամանակ շատ հիւանդութիւն չէր քաշել, բայց վերջին ժամանակները մասամբ ծերութիւնից, մասամբ էլ երկարատև նստողակոն կեանք վարելուց և տեւողական, տոկուն աշխատանքից նորա առողջութիւնը սկսել էր քայքայուել: Սկսել էին երբեմն նորա աչքերը ցաւել, փորկապութիւն էր ստացել և լերդացաւով հիւանդացել: Իւր առողջութեան հանգամանքները՝ ի նկատի առնելով, նա միշտ խնամքով էր պահում իրան, ձմեռները զգուշանալով խոնաւութիւնից, ցրտից և քամուց, ամառները մաքուր օդի մէջ ապրելով, շատ զբօսնելով և նստողական կեանքն ու պարապմունքը թողնելով: Նա ամառները, եթէ արտասահման չէր գնում, տեղափոխւում էր Մոսկուայի շրջակայքում գտնուած բազմաթիւ ամառանոցներից մէկը, և սովորաբար ընտրում էր մի այնպիսի հասարակ գիւղ, որ հեռու լինի քաղաքի աղմուկից, կամ ինչպէս ինքն ասում է, «հեռու մարդկանցից, որոնցից լաւ բան չ'պէտքէ սպասել», ինչպէս, օրինակի համար Պետերբուրգի ճանապարհի վերայ գտնուած «Спасское» գիւղն էր: Այս մասին նա իւր նամակներից մէկում

(9 Յուլիսի 84 թ.) գրում է՝ «Քո Սպրիլի 12 ից գրած նամակիդ ես միայն այժմ եմ պատասխանում, այն էլ ոչ Մոսկուայից: Ինչպէս տեսնում ես հասցէիցս, ²⁴⁾ ես գիւղումն էմ, ուր տեղափոխուել էմ Մայիսի 25 ին և որ տեղ կ'մնամ մինչև Սգոստոսի 20 — 25 ը, եթէ միայն շատ վատ եղանակը չ'ստիպէ ինձ քաշուել քաղաք ժամանակից առաջ: Ես այստեղ հանգստանում եմ և միանգամայն քան-Niente ի մէջ եմ: Քիչ եմ աշխատում, շատ եմ կարդում, աւելի էլ շատ զբօսնում եմ և բժշկւում գիւղի մաքուր օդով: Գիւղը, որտեղ ես կենում եմ, գտնւում է Մոսկուայից 35 վերստի: Մի դրացի կալուա ծառէր կալ միայն, իսկ լեռոյ միայն բնութիւն, բնութիւն և բնութիւն հանգստութիւն, որ ես ամեն բանից վեր եմ դասում, հեռի մարդկանցից, որոնցից ոչ մի լաւ բան չ'պէտքէ սպասել: Իւր առողջութիւնը վերականգնելու համար է լինում, որ 74 թուի ամառը նա գնում է արտասահման և բժշկւում է Կարլսբադի հանքային ջրերում, որի մասին և նոյն թուականի Օգոստոսի 26-ին գրում է՝ «Իւր սիրելի ընկերին՝ «Ես գնացել էի արտասահման ոչ թէ բաւականութիւն ստանալու կամ քէֆի համար, այլ առողջութիւնս կազդուրելու: Եղայ Բոհրեմիոյ Կարլսբադի ջրերում: Կարծես թէ մի փոքր թեթեւութիւն ստացալ լերդացաւիցս և փորկապութիւնիցս: Սակայն այդ թեթեւութիւնը իսկապէս կարելի է զգալ միայն ձմեռը: Իւր առողջութիւնը կազդուրելու նպատակով է լինում, որ նա 79 թուին միտքէ լղանում մի փոքրիկ կալուածք գնել Ղրիմում, մի կտոր հող, որ իւր դիրքով և կլիմայի յատկութեամբ յիշեցնէր Զուլիցերիան: Նա դեռ 48 թուից, երբ ճանապարհորդել էր դէպի Ս. Էջմիածին և առաջին անգամ

²⁴⁾ Նամակի վերը գրուած է հետևեալ հասցէն՝ «Село Спасское. по Никол. желѣз. дорогѣ. Станція Крюкова».

պատահել էր Ղրիմում, ²⁵⁾ հաւանել էր այդ թերակղզու օդին, երկրին և ջրին, և կամենում էր կամ մըշ-

²⁵⁾ Աւելորդ չենք համարում այստեղ ամբողջովին մէջ բերել հանդուցեալի այն նամակը, որի մէջ տեղեկութիւն կայ նորա դէպի Ղրիմ արած այդ ճանապարհորդութեան մասին:

Մոսկուա. 30 Մայիսի 74 թ.

«Աւերջին անգամ մենք միմեանց հետ տեսնուել ենք, սիրելի և թանկագին Սերգէյ Դանելովիչ, 1848 թուին, այսինքն ճիշտ 25 տարի սորանից առաջ — քառորդ դար է, հեշտ է ասել: Ես, ինչպէս տեսնում ես, դեռ կենդանի եմ. դու էլ, ինչպէս լսում եմ, դեռ ողջ ես — և փառք Աստուծոյ: Սորանից 25 տարի առաջ մենք միմեանց պառահեցինք, միտք է, Սիմֆերոպոլի հիւրանոցներից մէկում և մինչև լոյս քէֆ արինք: Այն օրից ես երբէք չեմ դադարել յիշել քեզ և հետաքրքիր լինել քո վիճակին և դրութեան — չգիտեմ դ՞ուր ինչպէս ես: Եւ ապացոյց, որ ես քեզ յիշում եմ —, գրում եմ քեզ այս տողերս: Կարելի է, երբ դու դոցա տեսնես, կարմրես և մի լուր, մի տեղեկութիւն տաս քո մասին: Մի երկու խօսք, գոնէ, գրիր քու մասին՝ ինչ ես անում և ո՞ր տեղ է քո բնակավայրը: Գալ ձմեռ, եթէ կենդանի մնացի, միտք ունիմ գալ ձեր կողմերը — հարաւային ափը, լողանալու, իսկ այս տարի կանցկացնեմ Կարլսբադում և մասամբ կ'թափառեմ Իտալիայում, Ֆրանսիայում և Անգլիայում: Ուղարկում եմ քեզ իմ դիտական երկերից մի քանիսը. դու արդեօք տեղեկութիւն ունիս դոցա մասին: Ձեր կողմերում արդեօք գաղափար ունին, 'ի հարկէ, ուսեալ Հայերի մասին է խօսքս, թէ դոցա և թէ Մոսկուայի ու Պետերբուրգի իմ եղբայրակիցների ձեռնարկած միւս երկերի մասին: Առաջ դու այդ տեսակ բաների հետաքրքիր էիր, չ'գիտեմ — այժմ ինչպէս ես: Յամենայն դէպս, դու, ես հաւատացած եմ, մի ակնարկ կ'ձգես առաջդ գրուած գրքոյկների վրայ և կ'յիշես անցեալը, անդարձ անցած-դնացած անցեալը: Այլ ևս չեմ գրում — առաջին անգամուայ համար այս էլ բաւական է: Ընդունիր իմ բարեկամական shake hand ը և ողջ եղիր»:

ԼՈՒՄԵՏ Ե.

տապէս բնակութիւն հաստատել այնտեղ կամ թէ տարուալ մի մասը այնտեղ անցկացնել, նամանաւանդ որ ծովային լողարանները բժշկների խորհրդով օգտաւէտ էին տեսնուած նորա փորկապութեան, և նորա սիրելի ընկեր Խորասանեանն էլ կալուածք ունէր, մշտապէս ապրում էր այնտեղ և թախանձելով հրաւիրում էր նորան իւր մօտ: «Մի ժամանակ, գրում է նա այդ մասին Խորասանեանին մեր վերը արդէն երկու անգամ յիշած 79-թուի Յուլիսի 13-ի նամակում, զարնան սկզբում իմ գլխում մի միտք ծագեց այցելել ձեր կողմերը և ամառը անցկացնել հարաւում — Ղրիմում, լինել, 'ի հարկէ, քո մօտ, քեզ ամուր գրկել և լիշել վաղուց անցած գնացածը, բայց ծուլութիւնս յաղթեց — լետաձգեցի մի ուրիշ ժամանակի: Եթէ ես այնտեղ մի կտոր սեփական հող ունենայի, ո՛հ, այն ժամանակ ես չէի մտածիլ — կ'թուչէի ծիծառնակների երեւելուն պէս... 'ի դէպ, չես կարող արդեօք ասել ինձ. քնչ գնով կարելի է ձեռք բերել ձեր մօտ հողի մի կտոր, բայց այնպիսին, որ յիշեցնէր Զուլցերիան, յայտնի՞քան է, կեանքի համար յարմարութիւն ունեցող»: Իւր առողջութիւնը վերականգնելու նպատակով է լինում, վերջապէս, որ նա դեռ 80 թուականի աշնանը ցանկանում է՝ թողնել իւր ուսուցչապետութեան պաշտօնը լիկէոնում և իւր գործերը այնպէս կարգադրել, որ կարողանայ ընդմիջտ հեռանալ արտասահման, Պարիզ կամ Իտալիոյ քաղաքներից մէկում հաստատել իւր բնակութիւնը, որովհետեւ բացի նորանից, որ իւր կնոջ և որդու մահից լետոյ, այլ ես ոչինչ չէր կապում նորան Ռուսաստանի հետ, ծերութիւնը ևս արդէն այդ ժամանակներից շատ զգալի էր նորան. Ռուսաստանի սառնամանիքը արդէն չէր յարմարում նորա ծերացած ոսկրներին, որոնք աւելի մեղմ կլիմայ և տաք օդ էին պահանջում, չենք ասում արդէն այն, որ դորանով նա

միջոց պէտք է ձեռք բերէր մօտ լինել Վենետիկին և օգտուել իւր սիրած Մխիթարեան ուխտի ձեռագրներով հարուստ մատենադարանից: Թէ քնչու նորան չէ յաջողում իրագործել իւր վերջին դիտաւորութիւնը —, մենք չ'գիտենք, բայց որ չէ կարողանում կատարել և իւր առաջին ցանկութիւնը, այսինքն կալուածք գնել Ղաիմում, դորա պատճառը լինում են այն գանգատները, որ նորա ընկերը միշտ անում է նորան իւր նամակներում Ղաիմի գործերի տնտեսական դրութեան մասին: Հուլ քո երկմտի նկատողութիւններով, գրում է նա այդ մասին իւր ընկերին 79 թուի Օգոստոսի 20-ին, ստիպեցիր ինձ թողնել Ղաիմում հող գնելու միտքս, երևում է, որ ձեր կողմերում գործերը շատ էլ կարգին չեն: Ե՛հ, Տիրոջը լանձնենք հողը, Լաւ է, որ կոպէկներս խնայենք արտասահմանի կեանքի համար. կարելի է այնտեղ աւելի մեծ յարմարութեամբ հնարաւոր լինի տեղաւորուել այս ծերութեանս օրերում, քան թէ Ղաիմում: Մտածում եմ գործերս այնպէս կարգադրել, որ գալ 80 թուի աշնանը կարողանամ տեղափոխուել կամ Պարիզ, կամ թէ Իտալիոյ քաղաքներից մէկը: Ոչ մի բան ինձ չի կապում Ռուսաստանի հետ, իսկ գլխաւորը այն է, որ ծերացել եմ և սառնամանիքը չի յարմարւում իմ ոսկրներին, առք պէտք է: Սակայն նա չի կարողանում իրագործել ոչ թէ միայն արտասահմանում ընդ միշտ բնակութիւն հաստատելու և Ղաիմում կալուածք ձեռք բերելու դիտաւորութիւնը, այլ և չի կարողանում մինչև անգամ կատարել իւր ընկերին քանի քանի անգամ տուած խոստմունքը — երկրորդ անգամ այցելել Ղաիմը, լինել Սիմֆերոպօլում, տեսնուիլ իւր ընկերի հետ նորա «Բեշարան» կալուածքում և օգտուիլ ծովալին լողարաններից: Արդէն ամեն բան որոշուած է լինում. նշանակուած է լինում Մոսկուայից զուրս գալու ժամանակը —

84 թուի օգոստոսի 20 — 25-ը, ճանապարհորդութեան «մարշրուտը» և միւս հանգամանքները ²⁶⁾, երբ լան-

²⁶⁾ Հանգուցեալի դէպի Ղուիմ անելիք այդ ճանապարհորդութեան մասին մենք տեղեկութիւն ենք գտնում նորա վերոյիշեալ 84 թուի Յուլիսի 9 ի նամակում: «Խօսենք այժմ նամակիդ բովանդակութեան մասին, այն է իմ Ղրիմ, Սիմֆերոպօլ, Բիւկ.Բեշարան անելիք ճանապարհորդութեան մասին, գրում է, 'ի միջի այլոց, այդ նամակում: Դու ցանկանում ես, որ ես քո մօտ գալուց մի ամիս առաջ հաղորդեմ քեզ այդ մասին, ես այդ այժմ եմ անում: Կ'գամ քո մօտ, իմ վաղեմի թանկագին ընկերիս մօտ, անպատճառ, եթէ միայն չ'մեռնեմ: Դուրս կ'գամ Մոսկուայից Օգոստոսի 20-ին կամ 25-ին: Իմ դուրս գալուս օրուայ մասին ես քեզ նախօրօք իմաց կ'տամ կամ նամակով, կամ հեռագրով: Կարձ և պարզ, ճիշտ չէ: Դու ինձ վախեցնում ես, զգուշացնելով Ղուիմի Սեպտեմբերի և Հոկտեմբերի կլիմայից, և խորհուրդ ես տալիս տաք շորեր, մինչև անգամ մուշտակ վերառնել: Այդ ժամանակները մենք մինչև անգամ Մոսկուայում մուշտակ չենք գործածում: Յամենայն դէպս ես մուշտակս հետս կ'առնեմ, որովհետև դու խորհուրդ ես տալիս, մանաւանդ որ նա կարող է ինձ պէտք գալ վերադառնալուս ժամանակ: Սակայն ես հազիւ թէ Ղուիմում մընամ Հոկտեմբերի առաջին օրերից աւելի — թող այդ քեզ յայտնի լինի: Նոյն ճանապարհորդութեան մասին նա նոյն թուականի Օգոստոսի 10 ին գրում է՝ «Գրում եմ քեզ թանկագին պարոնայք, մի քանի խօք, որպէսզի նախօրօք մացրած լինիմ քեզ քո մօտ գալուս մասին: Դու ցանկանում էիր, որ ես մի ամիս առաջ իմաց տամ քեզ այդ մասին: Կատարում եմ քո ցանկութիւնը, յայտնելով, որ Սեպտեմբերի սկզբներում ես քո մօտ — գիւղումը կ'լինեմ: Դուրս գալուս օրուայ մասին ես քեզ կամ նամակ կ'գրեմ, կամ հեռագիր կ'տամ — թող այդ քեզ յայտնի լինի: Արդեօք դու ստացար իմ այն նամակը, որ ես քեզ գրել էի քո ինձ տուած հասցէով: Ափսոս է, եթէ նա կորած և քո ձեռքը ընկած չ'լինի: Ի՜հ, կարելի է այս հասնի: Մնաս բարեւ, ցտեսութիւն:

կաշճ մի նամակ է ստացւում Խորասանեանից, որի մէջ նկարագրուած է լինում երաշտութիւնից ընդհանրապէս Ղաիմին և մասնաւորապէս նորա «Բիւկ-բեշարան» կոչուած կալուածքին հասած աղէտը ²⁷⁾։ Էմինը

Ք. Տ. Իմաց տալով քեզ քո մօտ գալու մասին, Թանկագին պարոնայք, նոյն ժամանակ անհրաժեշտ եմ համարում ասել, որ քո ինձ տուած հասցէդ ինձ բաւականութիւն չի տալիս։ «Симферопольскаго уѣзда, станція Зул» և այլն հէնց նորա համար ինձ բաւականութիւն չի տալիս, որ «Զուեա» կայարանը Փրուժի «Երկաթուղիների Ուղղեցոյցում» ամենևին չի նշանակուած։ Այս պատճառով էլ խնդրում եմ քեզ հէնց առաջին թղթատարով հաղորդել ինձ, թէ երկաթուղու մինչև ո՞ր կայարանը ես պէտք է տոմսակ վերառնեմ, որ անսխալ կարողանամ հասնել ուր հարկն է։ Յուլիսի կիսին ես գրել էի քեզ քո հասցէով, բայց չ'գիտեմ՝ հասա՞ւ քո ձեռքը նամակս, թէ ոչ։ Բեզանից ձայն, ծպտուն չ'կայ. մի լուր հաղորդիր, թէ Աստուած սիրեա։ Նամակներդ գրեր իմ Մոսկուայի տան հասցէով՝ «Красныя Ворота, домъ Гуськова»։

27) Խորասանեանի «Բիւկ-Բեշարան» կալուածքի գլխին եկած աղէտի մասին տեղեկութիւն մենք գտնում ենք հանգուցեալի 84 Թուի Օգոստոսի 27 ին գրած նամակում։ «Այս ամի 19-ից գրած նամակդ, թանկագին պարոնայք, գրում է նա այդ նամակում, շանթահար արեց ինձ. ես երկար ժամանակ չէի կարողանում խելքս գլուխս ժողովել։ Վերջապէս, նամակդ երկու-երեք անգամ կարդալուց սետոյ միայն, ես կարողացայ պարզ կերպով աչքի առաջ բերել աղէտի այն ահռելի պատկերը, որ անցել է ձեր երկրի և մանաւանդ քո գլխով։ Անհամբերութեամբ կ'սպասեմ հետեւեալ նամակիդ, որ դու խոստացել ես ուղարկել երկու շաբաթից. գուցէ բնութիւնը խղճայ ձեր վերայ և յագեցնէ ձեր ծարաւը։ Յետաձգենք, վաղեմի բարեկամ, մեր տեսութիւնը մի ուրիշ, աւելի բաղդաւոր ժամանակի։ Քո ներկայ հանգամանքներումդ դու գլուխ չես ունենալ ընկերիդ հետ լինել, զրոյց անել և ուրախանալ։ Այժմ քեզ համար ամեն մի ըոպէն թանգ է։ Քո կալուածքդ նորան հասած

մտածելով, որ այդպիսի աղէտի ժամանակ իւր վաղեմի ընկերը զբաղուած կ'լինի իւր կալուածքը կարգի բերելու գործով և հոգսերից ու աշխատանքից աչք չի թափիլ և ժամանակ չի ունենալ իւր հետ լինելու, նորից միւս տարուան է ձգում իւր ճանապարհորդութիւնը, որ և միայն խոստմունք է մնում...

Իւր վերջին — լիկէոնի ուսուցչապետութեան պաշտօնը թողնելուց մինչև մահը, այսինքն 1882 թուի Մայիսից մինչև 1890-ի դեկտեմբերը, Էմինը ապրում է Մոսկուայում խաղաղ և անվրդով կեանքով: Նորա օրերը անցնում են տխուր միայնութեան մէջ. երբեմն միայն նորան այցելում են նորա սակաւաթիւ բարեկամները, երբեմն էլ նորան ուրախացնում են նորա բազմաթիւ ծանօթների նամակները, մանաւանդ իւր սիրելի ընկեր Խորասանեանի հետ ունեցած թղթակցութիւնը: Ընդդէմ է, 82 թուին նորա մէջ մի անգամ էլ զարթնում է արտասահման գնալու, այնտեղ ձմեռն անց կացնելու և Վենետիկում պարապելու ցանկութիւնը, բայց նա իւր այդ դիտաւորութիւնը մեզ անյայտ պատճառով չէ իրագործում: «Այսուհետև ես աւելի շատ ժամանակ կ'ունենամ առանձնասենեակի պարապմունքի

դժբաղդութիւնից յետոյ, պէտք է վերաջինել ու կարգի բերել: Աստուծով, միւս տարի կ'հրաւիրես քո մօտ վաղեմի ընկերիդ, որ կ'ուզէր բեզ սյնպէս ուրախ տեսնել, ինչպէս դու 40 տարի առաջ էիր: Ես ինձ միսթարում եմ այն մտքով, որ, գուցէ, այդ իրագործուի: Ձեզանում երաշտութիւն է, իսկ մեզանում Մայիսից սկսած մինչև ցայսօր անձրևներ են. ամեն բան հեղեղել է. ամեն բան փձացրել: 22-ին ես վերագարձայ քաղաք, որովհետև գիւղում չէր կարելի ապրել. անձրևը և աշնան ցուրտը գիւղում կենալը անհնարին էին դարձնում: Անհամբերութեամբ կսպասեմ քո նամակիդ: Մնաս բարեալ, բարի պարոնայք, մի՛ վհաթիր, գուցէ, վերջապէս, պայծառ օրեր ժամանեն»:

Համար, գրում է նա այդ մասին Խորասանեանին (8 Յունուարի 82 թ.), որովհետև ես բոլորովին թողել եմ պոշտոնս։ Այժմ ես ազատ թուշուն եմ։ Նախ և առաջ գարնանը կամ ամառը ես կուզեմ քայլերս դէպի Պարիզ, իսկ յետոյ Իտալիա։ Եթէ այնտեղ կամ այստեղ — Պարիզում կամ Իտալիայում ինձ դուր գայ, կ'մնամ ձմերեղու։ Իսկ մինչև որ վերջնականապէս որոշեմ այդ խնդիրը, կապեմ Վենետիկում և կ'պարապեմ Միխիլեան մատենադարանում, որի գրչագիր մատենաների բաժնում մեծ զանձեր են պահուած»։ Մինչև այդ ժամանակը նա, ինչպէս արդէն ասացինք, միայն ընդհատումներով պարապել, միայն իւր ծառայութիւնից ազատ մնացած ժամանակն էր նուիրել գրական զբաղմունքի, ուստի և չէր կարողացել անել այն, ինչ որ ինքը ցանկանում էր։ Այժմ նա, կարծես, կամենում է բոլոր բաց թողած ժամանակի տեղը հանել, որովհետև նորա ձեռքում հաւաքուել էին շատ կիսատ մնացած հետազոտութիւններ և ուսումնասիրութեան նիւթեր, որ պէտք էր կարգի բերել, գրի անցնել, նորա գլխում ծագել էին շատ նորանոր երկերի ծրագրեր, որ պէտք էր մշակել և հրատարակել։ Միայն ավստո որ նորա առողջութիւնը այդ ժամանակ արդէն այնքան քայքայուել էր, որ ստիպուած է լինում յաճախակի դադարեցնել իւր օգտաւէտ պարապմունքը և իւր օրերը անցնել պարապ միայնութեան մէջ. ծերութեան տխուր օրեր։ Նորա աչքերը սկսել էին ցաւել, ձեռքերը դողողալ, որ պէտք է, 'ի հարկէ, նորա երկարատև տոկուն աշխատանքի, ծերութեան և գլխաւորապէս նորա 1885 թուին ստացած թեթև հարուածի հետևանքը համարել։ Սակայն նորա միտքը տակաւին այնպէս թարմ էր, մտաւոր կարողութիւնները այնպէս զօրեղ և դատողութիւնը այնպէս առողջ, որ նա դեռ 87 թուին

առլցուած էր մեծամեծ յոյսերով. նա դեռ չէր ուզում հրաժարուել գրելուց: Նա դեռ շատ բան յոյս ունէր պարգևելու ազգին, նա միայն իւր մօտ յաճախողներին և իւր մտերիմ բարեկամներին գտնադատում էր, թէ ձեռքը դողում է և դժուարացնում է գրելը: Մեր ձեռքին գտնուում է հանգուցեալի նամակներից մէկը, որ շատ հետաքրքրական է թէ իւր մէջ պարունակուած տեղեկութիւններով նորա հիւանդութեան մասին, նորա այդ ժամանակուայ դրութեան մասին և թէ նորա վերջին յոյսերի, մտածողութիւնների արտայայտութիւններով և, որ գլխաւորն է, նորա ճակատագրական գուշակութիւնով: «Դու վախեցել ես, տեսնելով իմ ալլանդակ ձեռքս, գրում է նա այդ նամակում իւր բարեկամին, 'ի սէր Աստուծոյ, հանգիստ եղիր. ես արդէն այնպէս ել խիստ հիւանդ չեմ, ինչպէս որ դու երեւակայում ես: Երեք տարի սորանից առաջ ինձ մի թեթեւ հարուած պատահեց: Շատ բժիշկներ եկան, գնացին. նոցա մէջ կային և բժշկական մասի ուսուցչապետներ: Նոքա ինձ ոտքի կանգնեցրին. Ղուիմը ինձ օգուտ չի կարող տալ: Եթէ Աստուծոյ օգնութեամբ կատարելապէս առողջանամ, ես կիրագործեմ իմ դիտաւորութիւնս — այցելել քեզ, իմ վաղեմի և մտերիմ ընկերիս և բարեկամիս Բեշարանում և նորա հետ միասին մի շիշ Ղուիմի հին գինի խմել: Զ'վհատես ուրեմն: Մի բանի եմ միայն ափսոսում. ձեռքս դողում է և դժուար է գրել: Իսկոյն և եթ պատասխանում եմ նամակիդ, որ քեզ իմ վերաբերութեամբ հանգստացնեմ: Ես դեռ չեմ հրաժարուել գրելուց. յոյս ունեմ գեռ ապագայում քեզ շատ երկեր պարգևելու: Գրիր այն տպաւորութեան մասին, որ անում է քո վերայ յոբելեանիս նկարագրութիւնը — քո նամակը դրուած է վերջում pour le couronnement de l'édifice: Մնաս բարեաւ, պինդ գրկում ու համ-

բուրում եմ քեզ: Ես այլ ևս կապրեմ հինգ տարի...»:
 Հանգուցեալի գուշակութիւնը ճիշտ չ'կատարուեց. նա
 աւելի կանուխ վախճանեց, թողնելով իւր տեղը
 հայագիտութեան գործի ուսումնասիրութեան ասպարի-
 զում գատարկ: Նա մեռաւ 1890 թուի Դեկտեմբերի
 13-ին: Յորբելեանի նկարագրութիւնը, որ հանգուցեալը
 յիշում է իւր նամակում այն «Հանգէս յիսնամեայ յո-
 բելինի գիտնական և մանկավարժական գործունէութեան
 Մկրտչի Էմին» գիրքն է, որ պարունակում է իւր մէջ
 նորա յորբելեանի հանգիսի նկարագրութիւնը իր բոլոր
 մանրամասնութիւններով՝ ճառերով, նամակներով, ուղերձ-
 ներով և հեռագրերով: Այդ յորբելեանը, որ կատարեց
 Լազարեան ճեմարանը 1886 թուի Ապրիլի 17-ին, հան-
 գուցեալի կեանքի վերջին տարիների միակ մխիթարա-
 կան երևոյթն էր: Հասարակութիւնը, որի մէջ անց էր
 կացրել նա իւր կեանքի մեծ մասը, ազգը, որի լեզուի,
 գրականութեան և պատմութեան ուսումնասիրութեան
 նուիրել էր նա իրան, Լազարեան ճեմարանը, որին նա
 նուիրել էր իւր 44-ամեայ ծառայութիւնը, գիտական
 աշխարհը, որ պարտակու էր նորան իւր հայ ազգի,
 նորա լեզուի ու գրականութեան մասին ունեցած տե-
 ղեկութիւնների մի մասով, ըստ ամենայնի, գնահատե-
 ցին նորան և ուրախացրին նորա ծերութիւնը, ներշնչե-
 շելով նորա մէջ յոյս հաւատալու, որ նա իւր կեանքը
 ի գուր չի անցկացրել այս աշխարհի վերայ, որ իւր
 գործունէութիւնը օգտաւէտ է եղել մարդկութեան և
 որ նա իբրեւ հարազատ որդի ապերախտ չի գտնուել
 զէպի իւր ազգն ու հայրենիքը: Երախտագիտութեան
 զգացմունքի մի տարափ էր, որ Ապրիլի 17-ին Լազա-
 րեան ճեմարանի դահլիճում թափուեց 70-ամեայ ծե-
 րունու գլխին: Նորան ողջունեցին այդ օրը և՛ գիտա-
 կան աշխարհը և՛ հայ ժողովուրդը և՛ հայ կաթողի-

կոսը և նորա բազմաթիւ աշակերտները, ընկերները, ծառայակիցները, բարեկամները ու ծանօթները, մի խօսքով, այդ օրը նորա յոբելեանի առթիւ ամեն տեղից ողջոյնի ձայներ լսուեցին, կամ, ինչպէս ինքն է ասում, «խօսեցին Եւրոպայի և Ասիայի զանազան ծայրերում»։ Շուտաւաստ ու փղձկած սրտով կանգնած էր ալեւոր գիտնականը հանդիսականների առաջ և չ'գիտէր ինչպէս պատասխանել այդքան բուռն կերպով արտայայտուած երախտագիտութեան զգացմունքին. ինչ որ էլ նա ասէր, քիչ էր, ինչպէս էլ որ խօսէր, չ'պէտք է կարողանար ընդին արտայայտել իր ամբողջ էութիւնը այդ բոլոր պէին առջնող զգացմունքը։ Նորա մտքով անցնում էին նորա անցկացրած երկար տարիները իւրեանց վըշտով ու դառնութեամբ, իւրեանց վայելքով ու ցնծութեամբ. նա լիջում էր իւր մանկութիւնը, իւր ծննդավայր Զուլան, իւր ծնողներին, իւր սիրելի մօրատատին, և կեանքը թւում էր նորան մի շատ կախարդական բան, որ այնքան շուտ անցնում, գնում է մարդու համար, և խորհրդաւոր ճակատագրի խաչը, որ նորան Գանգէսի հրատապ ափերից բերել, ձգել էր հեռաւոր սառնամանեաց երկիրը։ «Այս ինձ համար նշանաւոր պահուստ, արցունքից խեղդուած, մրմնջում էր նա, ալամայ միտս են գալիս իմ մանկութեան օրերս, և մի խորհրդաւոր բան է երևում ինձ բազդի խաղը, որ ձգեց ինձ Գանգէսի հրատապ ափերից ցուրտ, հեռաւոր հիւսիսը... ծնունդ եմ ես Պարսկաստանում, հին մայրաքաղաքի արուարձանում, Նոր-Ջուղայում։ Ինը տարեկան հասակումս հայրս ինձ տարաւ Հնդկաստան, Կալկաթա և տուեց «Հայոց Մարդասիրական ճեմարանը»։ Այդտեղ ես առաջին անգամ իմացայ Լազարեան ճեմարանի գոյութեան մասին, որ իմ մտածողութեան, ցնորքներիս առարկան դարձաւ, և ես չ'հան-

գըստացայ, մինչև որ չ'նստայ մի սուեղական առևտրական նաւ, որ գնում էր Սոսկ-Հօլմ: Ես անցայ Ասիան, Ափրիկէն, Եւրոպան և Սուեզի ու Ֆինլանդիոյ վերայով հասայ Մոսկուա — բաղձալի ճեմարանը... իմ կեանքը համալսարանից յետոյ, ձեզ յայտնի է... Այժմ գառամած, օրերս անցկացրած կանգնած եմ ես ձեր առաջ...:

Մի զարմանալի բան. Էմինին ճանաչողները մէջ մի ընդհանուր կարծիք էր կազմուել նորա մասին, թէ նա շատ էլ մեղմ, փափուկ զգացմունքի տէր չէ, և այլ նորա աշակերտները, ծանօթները եզրակացնում էին նորա արտաքինից, նորա իրան բռնելու, պահելու ձևից, նորա վարեցողութեան եղանակից: Ասում են, որ նա, երբ որ ստացել է իւր որդու մահուան բօթը, մի կաթիլ արտասուք անգամ չի թափել. և այլն: Բայց այդ ուղիղ չէր: Զիշտ է, Էմինը աւելի խելքի, մտքի մարդ էր, քան թէ զգացմունքի, նա աւելի մտածող էր, քան թէ երևակայող, զգացող, բայց նա զգացմունք ունէր և բաւականին փափուկ ու բուռն զգացմունք: Նա միայն, ինչպէս այդ յատուկ է բոլոր հաստատակամ մարդկանց, գիտէր իւր զգացմունքը չափաւորել, գիտէր նորան սեղմել, պահել իւր սրտի մէջ, թաքցնելով օտարների աչքից, ինքը միայն զգալով և ուրիշներին մասնակից չանելով իւր վշտին ու դառնութեան, իւր հեշտութեան ու ուրախութեան: Յոբելեանի օրերը առատ արտասուք քամեցին նորա աչքերից, մօտ բարեկամները շատ անգամ են տեսել նորա սրտի փղձկումը, իւր սրտակից ընկերներին գրած նամակները լի են բուռն զգացմունքով, կնոջ ու որդու մահը, ինչպէս մենք տեսանք, մեծ տպաւորութիւն արին նորա վերայ, իսպառ կտրելով նորան կեանքից ու վայելչութիւնից: Ասում են, թէ աչքերը մարդու հոգու հայելին են, երեսը — սրտի պատկերը. ասում են և առած է

դարձած, թէ «գործք երեսաց և քայլք ոտից յայտ առնեն զմարդ»։ Այ՛ն. այդպէս է, բայց ոչ ամեն անգամ և ոչ ամեն մարդու համար. յաճախակի մարդուս արտաքինը խաբուսիկ է լինում։ Էմինի արտաքինը խաբուսիկ էր։ Թէ ի՞նչ տպաւորութիւն է թողել հանգուցեալի վերայ նորա յոբելեանը, բացի հանդիսի ժամանակ նորա արտասուաւից աչքերով և փղձկած սրտով արտասանած խօսքերից, կարելի է տեսնել և այն նամակից, որ նա գրել է այդ մասին Խորասանեանին, որ ամենից շատ էր ուրախացրել նորան իւր սիրուն ուղերձով։ «Գրում եմ քեզ, թանկագին և մտերիմ ընկեր Սերգէյ Պանելովիչ, մի քանի խօսք, գրում է նա այդ նամակում, որ շնորհակալութիւնս յայտնեմ քեզ քո իմ յոբելեանիս տութիւ գրած սիրալիր նամակիդ համար, նամակիդ, որ Քանանեանցը կարդաց ճաշի ժամանակ։ Նա զարթեցրեց իմ սրտումս մեր երիտասարդութեան կեանքի անդարձ կերպով անցած գնացածից շատ բան։ Շնորհակալ եմ քեզանից քո բարի զգացմունքների, քո ճշգրիտ յիշողութեան համար, յիշողութեան, որ իմ քո հետ անցկացրած ժամանակի մասին թանկագին մանրամասնութիւններ է պահպանել։ Բոլորեքեան հիացած մնացին քո գրածի վերայ։ Ես հէնց այնպէս էլ չ'կարողացայ խօսքիս տէր լինել և չայցելեցի քեզ քո գիւղում։ Սակայն բաւական է միայն, որ դու մի ակնարկ ձգես իմ այս խղբանքիս վերայ, որ հասկանաս, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ եմ ես։ Այլ ևս գրել չեմ կարող։ Մնաս բարեաւ և այդ մնաս. բարեաւիս հետ լսիր և այն ոտանաւորը, որ դու մեր երիտասարդութեան օրերով ուրախ ընկերներիդ սիրում էիր ասել ու երգել՝

«Յարութին, Յարութին,»

«Մամայիդ ոսկի զութին»

«Դիշեր կերթայ գողութին»։

Դու տեսնում ես, որ իմ յիշողութիւնս դեռ իսպառ մաշուած, հնացած չէ։ Այսօր ես քեզ ուղարկեցի իմ «Յոբելեանիս հանդիսի նկարագրութիւնը», որ միայն այս քանի օրս է դուրս եկել տպարանից, քեզ համար, երեւի, հետաքրքրական կլինի լսել, թէ ի՞նչ ու ի՞նչպէս խօսեցին Ներսիսի և Ասիայի զանազան ծայրերում։ Մընաս բարեաւ, թանկագին ընկեր, մի անգամ էլ։

ԳԼՈՂԽ Զ.

Էմինի ամբողջ կեանքը նուիրուած է եղել երկու տեսակ գործունէութեան՝ գրական և մանկավարժական։ Նորա գրական գործունէութիւնը, որ տևում է իւր աշակերտական և ուսանողական տարիներից, համարեա՛, մինչև իւր մահը, ամբողջապէս նուիրուած է հայագիտութեան ուսումնասիրութեան և դորա արդիւնքների ուս գիտական աշխարհին ծանօթացնելու գործին։ Ի՞նչ էր կատարուած մինչև Էմինը այդ ասպարիզում — համարեա՛ թէ ոչինչ, կամ, լաւ է ասել, շատ քիչ։ Անցեալ դարի վերջերին 1799 թուին Յովսէփ Արղուծեանը Ռուսաց իշխանաւորներին, ուս գիտնականներին և հոգևորականներին հայ եկեղեցու դաւանութեան ծանօթացնելու համար, հրատարակել էր Հայոց «Исповѣданіе Христіанскія вѣры армянскія церкви», որ պարունակում է իւր մէջ Հայոց պատարագի և մկրտութեան խորհրդի թարգմանութիւնը ²⁸⁾։ Նոյն նպատակով Ա. Խուբաբաշեանը 1847 թուին հրատարակել էր

²⁸⁾ Այդ «Исповѣданіе»-ից, որ նուիրուած է երջանկայիշատակ Պողոս կայսեր անուան, 1857 թուին Յովհաննէս աղա Լազարեանի ծախքով հանուած ու առանձին ատարակով հրատարակուած է միայն պատարագի թարգմանութիւնը հետևեալ վերնագրով՝ «Чинъ божественныя литургіи армянскія церкви».

„Историческіе памятники вѣроученія армянскія церкви“, որ պարունակում է իւր մէջ Ներսէս Շնորհալու «Ընդհանրականի» թարգմանութիւնը. Յովսէփ սարկաւազ Յովհաննիսեանը 1809 թուին թարգմանել էր ռուսերէն Խորենացու «Պատմութիւնը». 1819 թուին նշանաւոր S. Martin. ք հրատարակել էր իւր „Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie“ գործը. որ յիսնական թուականի վերջին քաղուածօրէն թարգմանել էր ռուսերէն Խուզաբաշեանը. 1829 թուին գուրս էր եկել Սուքիաս Սօմալի լայտնի „Quadro della Storia litteraria di Armenia“-ն, որ 40 թուին քաղուածօրէն թարգմանել էր ռուսերէն Ս. Նազարեանցը (Հազանում ²⁹). Յարութիւն Ալամդարեանը կազմել էր իւր համառօտ Ռուս-Հայկական բառարանը. Արզանեան եղբայրները 1827 թուին լոյս էին ընծայել իւրեանց «Опытъ начертанія исторіи народа армянскаго» Հայոց թագաւորների պատկերներով. 1833—1838 թուականներին լոյս էր ընծայուել Սերգէյ Գլինկայի խմբագրութեամբ եռահատոր «Собраніе актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа». նոյն Գլինկայի աշխատասիրութեամբ 1832 թուին հրատարակուել էր լայտնի «Обозрѣніе исторіи армянскаго народа отъ начала бытія его до возрожденія области армянской въ Россійской имперіи» գործը. Գ. Պոպովը նոյն 1832 թուին հրատարակել էր իւր «Ռուս-Հայկական բառարանը» և, վերջապէս, 1838 թուին Ա. Խուզաբաշեանը հրատարակել էր իւր լայտնի Հայ-Ռուս բառարանը:

²⁹) Ս. Նազարեանցի այդ քաղուածքը, որ կրում է «Исторія Гайканской письменности» վերնագիրը, արուած է ոչ բնագրից, այլ ուսուցչապետ Նէյմանից, որ իւր հերթով թարգմանել ու յնչակել էր Սօմալի նոյն գործը գերմաներէն:

նոյն իսկ Հայոց լեզուով Ռուսաստանում գեռ շատ քիչ բան էր դուրս եկել, որ կարող էր աչքի ընկնել և իբրև հիմք ծառայել Էմինի ուսումնասիրութիւնների համար: Յովսէփ Արզութեանը հրատարակել էր Ներսէս Շնորհալու «Ընդհանրականը» և Յովհաննու Երզնկացւոյ «Վիպասանութիւն զերկնային մարմնոց» ը. Գաբրիէլ Պատկանեանցը գեռ Հաշտարխանում 1825 թուին լոյս էր ընծայել Ալէքսանդր Մակեդոնացու պատմութեան հայկական հին թարգմանութիւնը, ըստ Դիոդորի, և, վերջապէս, Էմինի ուսուցիչ Միքայէլ Սալլանթեանը հրատարակել էր իւր յայտնի Հայոց լեզուի և կրօնի ձեռնարկները՝ «Քերականութիւնը», «Ճարտասանութեան հրահանգը» և «Քրիստոնէականը»:

Մինչև անգամ արտասահմանում ևս թէ Հայոց և թէ ուրիշ լեզուներով գեռ շատ քիչ այնպիսի բան էր հրատարակուած, որից Էմինը կարող էր նոր բան սովորել իւր ապագայ գրական գործունէութեան համար և կամ որով կարող էր ղեկավարուել իւր գիտական հետազոտութիւնների և ուսումնասիրութիւնների ժամանակ: 1730 թուին հրատարակուել էր Մխիթարի «Գրաբառ լեզուի Հայկազեան սեռի քերականութիւնը». 1749 թուին դուրս էր եկել Աբբասոր «Հայկազեան լեզուի բառգրքի» առաջին հատորը ³⁰⁾. 1769 ին լոյս էր ընծայուել նոյն բառգրքի երկրորդ հատորը. Միքայէլ Զամչեանը 1779 թուին տպագրել էր իւր «Քերականութիւնը», իսկ 1786 թուին աւարտել էր իւր եռահատոր Հայոց պատմութեան տպագրութիւնը

³⁰⁾ Այդ «բառգրքի» առաջին հատորը, թէև դուրս եկաւ Աբբասոր մահից յետոյ, բայց այդ նորա աշխատասիրածը, պատրաստածն էր, իսկ երկրորդ հատորը աշխատասիրել, պատրաստել էին նորա աշակերտները գլխաւորապէս Մկրտիչ Անանեանը:

1815 թուին հրատարակուել էր Գաբրիէլ Աւետիքեանի գիտական քննական ընդարձակ Քերականութիւնը, որի առաջին մասը Սառգաթանութիւնը գրուած է աշխարհաբառ, իսկ երկրորդ մասը-Համաձայնութիւնը գրաբառ. 1834-ին դուրս էր եկել «նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» ականաւոր գործը, որի հրատարակութեան հեղինակութիւնն ու միտքը պատկանում էին հանգուցեալ Աբրահամը, բայց որ գլուխ եկաւ միայն նորա յաջորդների՝ Ստ. Մելքոնեանի, Ստ. Ագոնցի և Սուքիաս Սոմալի ժամանակները: Դորա տպագրութիւնը սկսուել էր 1784 թուից երեք Մխիթարեանների՝ Գ. Աւետիքեանի, Խ. Սիւրմեւեանի և Մ. Աւգերեանի աշխատութեամբ և վերջացել էր յիսուն տարի յետոյ, երբ առաջին երկու աշխատակիցներն արդէն մեռել էին և մնացել էր միայն վերջինը: Յովհաննէս Զոհրաբեան գիտնական վարդապետը 1796 թուին տպագրել էր Խորենացու պիտոյից գիրքը ընտիր ծանօթութիւններով, իսկ 1805-ին նա արել էր Աստուածաշնչի իւր ընտիր հրատարակութիւնը մի 1819 թուին գրած ձեռագիր օրինակից, որի մէջ մտցրել էր մի քանի անվաւեր գրքեր էլ. նոյն Զոհրաբեանը 1818 թուին լոյս էր ընծայել Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան հայերէն ձեռագրի լատին թարգմանութիւնը³¹⁾. 1822 թուին Ղուկաս Ինճիճեանը հրատարակել էր իւր յայտնի «Ստորագրութիւն Հայաստանի» գործը, իսկ 13 տարի յետոյ 1835 թուին տպագրել իւր միւս նշանաւոր գործը՝ «Հնախօսութիւն Հայաստանի». 1824 թուին Յակովբ Շահան Զրպետը հրա-

31) Դոյն իսկ ժամանակները հայր Մկրտիչ Աւգերեանը հրատարակում է նոյն Քրոնիկոնի և իւր լատին թարգմանութիւնը: Բացի դորանից, նա հեղհետէ հրատարակում է Հեբրայեցի Փիլոնի, Սեբերիանոսի Ճառերի և Յովհան Օձնեցու լատին թարգմանութիւնները:

տարակել էր Իիոնեսիոս Թրակացւոյ քերականութեան հայ թարգմանութիւնը, որի ձեռագիրը նա գտել էր Պարիզի արքունի մատենադարանի գրչագրերի մէջ:

Օտար լեզուներով եղած հրատարակութիւններէց նշանաւոր էին՝ Խորենացու համառօտութիւնը լատիներէն թարգմանութեամբ, որ 1723 թուին արել էր Սուեդացի Հենրիկոս Պրէնները Ստոկհոլմում. «Գանձ Լակոզեան նոմակաց — Thesauruv epistolicus Lacrozianus» և «Պատմութիւն քրիստոնէութեան յԵթովպիա և ի Հայս — Histoire du Christianisme en Etiope et Armenie որ աշխատասիրել էր Փրանսիացի Մատիւռէն Վէյսիէ դը Լակոզը և որոնց մէջ շատ բան կայ Հայոց լեզուի, գրականութեան և եկեղեցու մասին. «Գանձ արամեան լեզուի — Thesaurus linguae Armenicae», որ գրել էր 1711 թուին Յովհան Յովակիմ Շրօտտէրը, հիմք առնելով Խորենացու պատմութիւնը և իւր ուսուցիչ Թովմաս Վանանդեցու և նորա քեռորդի Ղուկաս Նուրիջանի իրան աւանդածները. Խորենացու պատմութեան և Աշխարհագրութեան լատին թարգմանութիւնը բնագրների հետ միասին ընտիր յառաջաբանով և ծանօթութիւններով, որ 1736 թուին հրատարակել էին Սնգլիացի Վիստոն եղբայրները. Խորենացու Փրանսերէն թարգմանութիւնը, որ երկու անգամ 1836-ին և 1841-ին լոյս էր ընծայել Պաւլոս Էմիլ Լըվայեան դը Ֆլոռիվալը, որ Զրպետից լետոյ կարգուել էր Հայոց լեզուի ուսուցչապետ Սրեկեան կենդանի լեզուաց դպրոցում և այլն:

Գիտութեան քննչ պաշարով և ընդհանրապէս քննչասի զարգացման աստիճանով Էմինը ոտք դրեց իւր գրական գործունէութեան ասպարէզը: Էմինը իւր համալսարանից աւարտելու միջոցում ունէր այնքան գիտութիւն ու այնպիսի զարգացումն, որ կարող էին միայն

ձեռք բերել երեսնական թուականների ամենալաւ կըրթուած երիտասարդները: Նա հիմնաւորապէս ուսել էր Ռուսաց և ընդհանուր գրականութեան պատմութիւնը Շեվիերեովի առաջնորդութեամբ և մեկնութեամբ կարգալով Ռուսաց դասական հեղինակներին՝ Լոմանոսովին, Դերժաւինին, Ժուկովսկուն և նամանականդ Կարամզինին ու Պուշկինին, լսելով նորա ոգեւորուած դասախօսութիւնները Սանսկրիտ, Եբրայեցւոց, Յունաց և Հռովմայեցւոց գրականութեան մասին, նորա ղեկավարութեամբ ծանօթանալով Դանտի ու Եւրոպական միւս նշանաւոր հեղինակների գրուածներին և ուշադրութիւն դարձնելով գլխաւորապէս նշանաւոր ուսուցչապետի այն կարծիքների վերայ, որ նա յունական բանաստեղծութեան մասին կարդալու ժամանակ յայտնում էր Ողիսականի, Եղիականի ու ընդհանրապէս յունական րապսոդների և վէպի մասին: Անհաւանական չէ կարծել, որ Շեվիերեովի հէնց այդ դասախօսութիւնների ժամանակ և դոցա ազդեցութեան ներքոյ առաջին անգամ լղացած լինի նորա գլխում Հայոց վէպի միտքը, վէպի, որի տանաւոր հատուածներին նա ծանօթ էր իւր աշակերտութեան ժամանակից, և որ, ինչպէս վկայում է նորա ընկեր Խորասանեանը, նա սիրում էր յաճախակի երգելով ասել իւր ուսանողութեան ժամանակ³²⁾: Նա ուսումնասիրել էր Ռուսաց և ընդհանուր պատմութիւնը, հետեւելով գլխաւորապէս ազգերի քաղաքական կեանքի հետ միասին և նոցա ներքին կեանքի պատմութեան՝

³²⁾ Հանդուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցը իւր «Մանկական յիշողութիւնների» մէջ կարծում է, որ իւրեանց մանկական աշակերտական Հայոց ներքին կեանքի մասին արած զանազան հարցն ու փորձն է եղել պատճառը, որ Էմինը գրել է իւր «Վէպը»: Տես Էմինի «Երկասիրութիւնները» էջ՝ 210 — 211.

քարք ու վարքին, կրօնքին, առևտրին, արհեստներին և միւս պարապմունքներին, որոնց վերայ ուշադրութիւն էր դարձնում և խնդրում էր առանձին կերպով ուշադրութիւն դարձնել և իւր ունկնդիրներին ուսուցչապետ Պողոսին: Այդ դէպքում ևս մենք հաւանական ենք համարում կարծել, որ գեղեցկախօս Պողոսին այդ զարդարուն դասախօսութիւնների միջոցում և դոցա ազդեցութեան ներքոյ առաջին անգամ ծագած լինի մեր գիտնականի մտքում Հայոց ազգի ներքին կեանքը ուսումնասիրելու գաղափարը, Հայոց հին, հեթանոսական կրօնի վարդապետութիւնը և աստուածալատական կուլտը հետազոտելու, հին Հայերի վարք ու քարքը ուսումնասիրելու ձգտումը, որին նա սիրահար մնաց իւր ամբողջ կեանքը: Նա ուսել էր էստետիկայի պատմութիւնը, մասնաւորապէս Տրամաբանութիւնը, Ճանօթացել էր հին և նոր փիլիսոփաների վարդապետութեան, լսելով Նադեժդին ուսուցչապետի այդ մասին կարդացած դասախօսութիւնները և հետեւելով Շիլլինգական ուսման հետեւորդ Բաքմանի գրութիւն: Նա ուսել էր լատին լեզուն և Հռովմէական գրականութիւնը, ուշադրութիւն դարձնելով գլխաւորապէս հռովմէական հնութիւնների պատմութեան վերայ, որի վերայ առանձին կերպով ուշադրութիւն էր դարձնում և այդ առարկայի ուսուցչապետ Կրիկովը: Նա ուսել էր Յունաց լեզուն և գրականութիւնը, վիճակագրութիւնը, քաղաքական տնտեսութիւնը: Նա այնպէս հիմնաւոր կերպով ուսել էր Ֆրանսերէնը, որ դեռ համալսարանում կարողացել էր թարգմանել Ֆրանսերէնից ռուսերէն Վիլմանի ընդհանուր գրականութեան պատմութիւնը, և, վերջապէս, նա այնպէս գեղեցիկ կերպով ուսումնասիրել էր անգլիերէնը, որ արձակ կարողանում էր կարդալ Շաքսպիրի և Բայրոնի հեղինակութիւնները և այլն: Մասնաւորապէս

Հայոց լեզուի վերաբերութեամբ նորա գիտութիւնը սահմանափակում էր այն պաշարով, որ նա ստացել էր Կալկաթայի Հայոց Մարգասիրական ձեմարանում Սւգալից, Թաղիադեանից և որ նա կատարելագործել էր Լազարեան ձեմարանում Սալլանթեանի ձեռքի տակ, կարգաւով մինչև 34 — 38 թուականները հրատարակուած Հայոց հեղինակների գրուածները և ուսումնասիրելով վերոյիշեալ թէ Հայոց և օտար լեզուներով հրատարակուած հայագիտութեան վերաբերեալ սակաւաթիւ գրուածները: Նա գեղեցիկ կերպով հասկանում էր գրաբառը և, որ գլխաւորն է, մեծ հմտութեամբ ճանաչում էր նորա հոգին. նա ունէր մի տեսակ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հոտոտելիք, որով նա կարողանում էր միջամուխ լինել, միտքը ըմբռնել շատ անգամ այնպիսի խրթնաբանութիւնների, որ միանգամայն անհասկանալի էին, որով նա կարողանում էր լուծել, կարգի բերել գրաբառ բնագրերի խանգարուած տեղերը և իմաստ տալ մեր հեղինակների ամենադժուար գրուածներում գտնուած այնպիսի տեղերին, որոնք, ըստ երեւութին, ոչ մի իմաստ չէին պարունակում իւրեանց մէջ: Գրաբառագիտութեան այդ յատկութիւնն էր, որ նա ապագայում հետզհետէ այնպէս զարգացրեց, որ, կարելի է ասել, կատարելապէս «վիրտուոզ» դարձաւ թէ բնագիրը հասկանալու և թէ նորան իւր ամեն մանրամասնութիւններով՝ դարձուածներով, ոճով ու հոգւով ուրիշ լեզուների, տիրապէս ռուսերէնի վերածելու գործում, մի յատկութիւն, որ չէ ունեցել ոչ մի մինչև նորա գրական ասպարէզ դուրս գալը հայ թարգման և որով ոչ ոք չ'կարողացաւ հաւասարուել նորան նորա երկարատեւ գրական գործունէութեան միջոցով:

Գալով Էմինի գրաբառ գործնական կերպով գրելու ու շարադրելու հմտութեան աստիճանին, — մենք

պէտք է ասենք, որ նա իւր գրութեան ձեւով ու ո՛ճով հաւատարիմ էր և միշտ մնացել է հաւատարիմ իւր ուսուցիչներին: Ինչպէս յայտնի է, վերջին դարերում Հայոց մէջ մշակուել է գրաբառ գրելու և շարադրելու երկու եղանակ կամ ձև՝ գրաբառագէտ հոգևորականների ու աշխարհական հին գրաբառագէտ վարժապետների գրելու եղանակ և Մխիթարեանների: Առաջինները գրաբառ գրող են գործնականապէս. նոքա կրթուած լինելով հին Հայոց դպրոցներում, որոնց դաստուութեան ձեռնարկներն էին գլխաւորապէս հին և նոր կտակարանները, սաղմոսը, ժամագիրքը, Նարեկը և միւս կրօնական գրքերը ու Հայոց և ընդհանուր եկեղեցու հայրերի գրուածները, կեանքի մէջ ևս միշտ գործ ունենալով նոցա հետ թէ իւրեանց ուսուցչական գործունէութեան ասպարիզում և թէ հոգևոր պաշտամունքի ու քարոզութեան համար, անդադար կարգաւորով, սերտելով և մեծաւ մասամբ բերան անելով նոցա, անգիտակցաբար իւրացրել են նոցա լեզուի ոճերը, դարձուածները, բառապաշարը և գրութեան ու շարամանութեան ձևն ու եղանակը նոցա բոլոր առաւելութիւններով ու պակասութիւններով: Երկրորդ դասին պատկանողները գրաբառ գրող են և՛ գործնականապէս և՛ տեսականապէս. նոքա նոյն հոգևով ու ուղղութեամբ կրթուելով, նոյն գրքերը իբրև ձեռնարկ գործածելով և իւրեանց կեանքում ևս նոյն գործունէութիւնը ունենալով հանդերձ, ուսումնասիրել են և միւս հայ հեղինակներին և ընդհանրապէս Հայոց մատենագրութիւնը իւր ամբողջութեամբ. նոքա գիտակցաբար են վերաբերուել դէպի իւրեանց ուսածը, ընտրելով ու սեփականացնելով նորա միջից լաւը և մի կողմ ձգելով վատը, անկանոնը, պակասաւորը: Նմանողական պատկերական լեզուով խօսելով, մենք կարող ենք այդ երկու

խմբի գրաբառ լեզուն բնորոշել հետևեալ կերպով՝ Մխիթարեանների լեզուն նմանում է մի ծաղկէփնջի, շատ ծաղիկների միջից նուրբ ճաշակով ընտրուած և ճարտարարուեստ ձևով դասաւորուած, իսկ առաջին խմբինը — մի ծաղկէփնջի, նոյնպէս շատ ծաղիկներից ընտրուած, բայց ոչ գոյնը գոյնին, հոտը հոտին դասաւորուած: Սակայն Մխիթարեանները ևս, որոնք իրաւունք ունին պարծենալու, որ ներկայումս երկրագնդիս վերայ ոչ ոք այնպէս գրաբառ չի գրում, ինչպէս ինքեանք, և որոնք, մենք աւելին ևս կասենք, անցեալ ժԸ և ժԹ դարերում վերականգնել են գրաբառի հինգերորդ դարի ոսկեղէն շրջանը, ինքեանք ևս իւրեանց գրելու ոճով ու եղանակով բաժանւում են երկու խմբի: Առաջինը, որ մենք կոչում ենք Այվազեան, որովհետև նորա գլուխ կանգնած է Գաբրիէլ Այվազեանը, գրում է աւելի պարզ, դիւրամբռնելի, կանոնաւոր լեզուով և, որ լիաւորն է, հայ լեզուի հոգուն աւելի համապատասխան ոճով ու դարձուածներով, իսկ երկրորդը, որ մենք կոչում ենք Բագրատունեան, որովհետև նորա գլուխ կանգնած է Արսէն Բագրատունին, գրում է աւելի խրթին լեզուով, աւելի դժուարամբռնելի, օտարաբանութեամբ խճողուած ոճով ու դարձուածներով: Այս դէպքում ևս Մխիթարեանները նմանել են հինգերորդ դարի հեղինակներին, որոնց, նոցա լեզուին նայելով, ինչպէս լայտնի է, նոյնպէս կարելի է երկու խմբի բաժանել: Առաջին խմբի լեզուն Եզնիկ Կողբացու կանոնաւոր, Եղիշէի ազդու, Ղազար Փարպեցու հայ հոգւով գրուած և աւետարանի պարզ, դիւրամբռնելի լեզուն է, իսկ երկրորդինը — Մովսէս Խորենացու ճարտարարուեստ, գիտական, Դաւիթ Անյաղթի մանուածապատ և օտարաբան և Մամբրէ Վերժանողի լեզուն է: Գ. Այվազեանը այդ առաջին — Եզնի-

կեան խմբի ներկայացուցիչն է, Արսէն Բագրատունին երկրորդինը: Էմինը իւր կեանքում գրաբառ լեզուով շատ քիչ բան է գրել. նա մի մեծ գրաբառ լեզուով գրած գործ չի թողել, որ նորա վերայ հիմնուելով, մենք կարողանանք ճշտութեամբ որոշել նորա գրութեան եղանակն ու ձևը, կարողանանք առանց սխալանքի մէջ ընկնելու վտանգի, ուղղակի ասել, թէ նա վերոյիշեալ խմբերից որ մէկին է պատկանում: Բայց 'ի նկատի առնելով նորա սակաւաթիւ և համառօտ գրաբառ գրուածները՝ «Փարպեցու թղթի յառաջաբանը, «Հատուածք 'ի դասախօսութեանց ճարտասանութեան», «Հատուածք 'ի դասախօսութեանց պատմութեան գրականութեան Հայոց» և գլխաւորապէս «Վէպը հնոյն Հայաստանի»-ն, որ նորա գրաբառ լեզուով գրած ամենամեծ և կարեւոր գործն է, կարելի է ընդհանրապէս գալ այն եզրակացութեան, որ Էմինի լեզուն իւր շարմանութեան ձևով յիշեցնում է Յովհաննէս Աւգալի, Մեսրոպ Թաղիաթեանի և Միքայէլ Սալլանթեանի լեզուն, որոնք, ինչպէս յայտնի է, պատկանում են առաջին խմբի գրաբառագէտների դասին, իսկ ոճերի ընտրութեամբ և դարձուածների գործածութեամբ, նոցա պարզութեամբ ու կանոնաւորութեամբ մօտենում է Մխիթարեանների առաջին մասին:

ԳԼՈՒԽ Է.

Էմինի գրական երկերը, որոնք ամփոփուած են ութ առանձին հատորների մէջ ³³⁾ և որոնք ընդհան-

³³⁾ Այդ ութ հատորներից հինգը առանձին մեծ թարգմանութիւններ են, որոնք դուրս են եկել զանազան ժամանակներում, իսկ երեքը նորա մանր գրուածների հաւաքածուներն են, որոնք մինչև վերջին ժամանակները ցրուած էին զանազան հրատարակութիւններում՝ Православное

ների հսկողութեան ներքոյ: Յաւում ենք, որ մենք չենք կարող մի ամփոփ տեղեկութիւն տալ մեր գիտնականի այդ առաջին երեխայրիքի մասին, որովհետեւ այդ աշակերտական թարգմանութիւններէց ոչ մէկը մեր ձեռքը չի հասել, գոնէ, մենք չ'գիտենք, չենք տեսել: Դոցա մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը սահմանափակուած է միայն այն համառօտ յայտնութեամբ, որ այդ մասին անում են մեզ «Собрания ак-товъ»: «Մկրտիչ Էմինը, ասուած է այդ գրքի երրորդ հատորի մէջ (էջ՝ 220), աշակերտ Լազարեան ճեմարանի, որ ուղարկուած էր ճեմարան Հնդկաստանի Կալկաթայից, կրթութիւն ստանալու համար, թարգմանել է ռուսերէնից հայերէն գրաբառ Պուշկինի շարադրութիւններից՝ «Бахчисарайскій фонтанъ» և «Кавказскій пленникъ»: Այս թարգմանութիւնները շուտով լոյս կ'տեսնեն, և այն ժամանակ «Շատրուանի և գերեալի» երգիչը կ'հռչակուի Ասիայի զանազան կողմերում, որտեղ միայն Հայեր են բնակուում»: Արգեօք կատարուեց Ակտերի խոստմունքը և երբ և իցէ հրատարակուեցին այդ թարգմանութիւնները. կրկնում ենք, չ'գիտենք, բայց մենք արդէն այդ փոքրիկ տեղեկութեամբ պէտքէ երախտապարտ լինենք Ակտերի հաւաքողին, որովհետեւ դորանով մենք վերահասու ենք լինում այն հանգամանքին, որ Էմինը, նախ, գեռ իւր աշակերտութեան ժամանակ հակումն է ունեցել զրական պարապմունքի, երկրորդ, որ նորա գրաբառի և ռուսերէնի գիտութեան աստիճանը նորա կեանքի այդ վաղ օրերում արդէն այնքան բարձր է եղել, որ կարողացել է ռուս առաջնակարգ բանաստեղծի դասական երկերը այնպիսի յաջողութեամբ հայերէնի վերածել, որ մինչև անգամ արժանի են համարուել նոքա տպագրութեան: Հանգուցեալի թարգմանութիւնների թւում մենք չենք համար

րում և նորա Վիլմանի միջին դարուց գրականութեան պատմութեան» թարգմանութիւնը, որ նա դեռ 1836-թուին իւր ուսանողութեան ժամանակ արել է Ֆրանսերէնից ռուսերէն իւր ընկեր Ս. Կրոտկովի աշխատակցութեամբ, որովհետեւ այդ գրուածքը ուղղակի մեր գրականութեան չվերաբերուելով, մի առանձին տեղ է բռնում հանգուցեալի գրական գործունէութեան մէջ: Մեզ համար այդ թարգմանութիւնը ունի նշանակութիւն ընդհանուր մտքով—էմինի ընդհանուր զարգացման մակերևոյթը, նորա ուղղութիւնը, հակումները, գրական ճաշակը և գրական գործիչ լինելով ձգտումը նորա դեռ գրական գործունէութեան շէմքում կանգնած ժամանակները բնորոշելու մտքով: Մենք կարևոր ենք համարում այդ դէպքում արձանագրել այն փաստը, որ էմինը, ինչպէս ցոյց է տալիս այդ թարգմանութիւնը, իւր ուսանողութեան տարիներում ևս պահել ու զարգացրել է իւր աշակերտութեան ժամանակներից ունեցած գրական գործով պարապելու հակումը, որ նա չի նմանել մեր ուսանողներից շատերին, որոնք, բացի իւրեանց մասնագիտական ուսանողական պարապմունքից, ուրիշ բան չեն ճանաչում, այլ իւր մասնագիտութիւնը ուսանելով, ուսանողական ուրախ, անհոգ կեանքին անձնատուր լինելով հանդերձ, ազատ ժամանակ է գտել և օգտաւէտ գրական գործով զբաղուելու, որ նա իւր գրական պարապմունքի համար ընտրել է մի շատ լուրջ, իւր ժամանակի համար մի շատ կարևոր գործ, որով բնորոշել է իւր ապագայում ուսումնասիրելի երկերի տեսակը, որակը և ցոյց է տուել այն գրական-գիտական ուղղութիւնը, որ նորա ապագայ գրական գործունէութեան գլխաւոր յատկանիշն է կազմում:— Եւ ճշմարիտ, ինչ է Վիլմանի գրականութեան պատմութիւնը, եթէ ոչ միջին դարուց «միննի գենգերների» և «տրուվեր-

ների՝ քննադատական ուսումնասիրութիւնը, կատարուած ճարտարարուեստ քննադատ-գրականագէտի ձեռքով ու ճաշակով, մի գործ, որ, ըստ ամենայնի, համապատասխանում էր Էմինի ճաշակին և որ անկասկած առանց ազդեցութեան չի մնացել նորա Հայոց վէպը հետազօտելու, մշակելու գործում։ Այդ թարգմանութիւնը շարունակութիւն էր նորա ուսանողական պարապմունքների, նորա Շեվերեովից լսած դասախօսութիւնների կրկնութիւնն էր գործնական կերպով։ Մենք կարևոր ենք համարում, վերջապէս, արձանագրել և այն փաստը, որ Էմինը իւր թարգմանութեան համար նիւթ ընտրելով Վիլմանի «Գրականութեան պատմութիւնը», դորանով, բացի նուրբ գրական ճաշակից, լուրջ գրական ուղղութիւնից և ընդհանուր մեծ զարգացման աստիճանից, ցոյց է տուել և ռուսերէն ու ֆրանսերէն լեզուների գիտութեան մեծ պաշար, որովհետև հեշտ չէր այդպիսի մի մեծ և գիտնական դժուար լեզուով գրուած աշխատանքի թարգմանելը։

Թէ որքան ճշտութեամբ և առհասարակ որքան յաջողութեամբ է թարգմանել Էմինը վերոյիշեալ պատմութիւնը, մենք մեզ ձեռնհաս չենք համարում դատելու, բայց ի նկատի առնելով մեր ներկայ ֆրանսիագէտների կարծիքը և ժամանակակիցների գովեստները, կարելի է գալ այն եզրակացութեան, որ թարգմանութիւնը ընդհանրապէս յաջողութեամբ է գլուխ բերած և արժանաւոր տեղ է բռնել իւր ժամանակին ռուս գրականութեան մէջ։ Այդ կողմից շատ հետաքրքրական է այն կարծիքը, որ յայտնի ռուս հրապարակախօս Նադեժդինը յայտնում է իւր «Տելեսկոպ» ամսագրում ³⁴⁾։

³⁴⁾ Հետաքրքրական զուգահեռութիւն է, որ Տելեսկոպը դադարեցրած է հէնց այն համարի վերայ, որի մէջ տպուած է Նադեժդինի այդ կարծիքը Էմինի թարգմանու-

Այդ կարծիքը մենք շատ հետաքրքրական ենք համարում մանաւանդ այն պատճառով, որ նորա մէջ, բացի գովեստներից, կայ և տեղեկութիւն նորա Ռուսաստան գալու հանգամանքների մասին: «Կարիք չ'կայ երկար կանգ առնելու այդպիսի ականաւոր հեղինակի այդքան նշանաւոր երկի վերայ, ասում է Նադեժդինը: Դուրա թարգմանութիւնը ամեն մի լուսաւորուած ընթերցող այն սակաւաթիւ օգտաւէտ վաստակների շարքը կ'դասէ, որոնց այնքան պէտք ունի մեր գրականութիւնը: Բայց ահա տիրապէս մենք ինչ ենք պարտք համարում յայտնել հասարակութեան: Այդ գիրքը թարգմանուած է Մոսկուայի համալսարանի երկու երիտասարդ ուսանողների ձեռքով: Դոցանից մէկը պ. Է-ն ազգով հայ, Սիւսեալ նահանգների հպատակ, ծնունդ է Իսպահանում, իւր առաջին կրթութիւնը ստացել է Կալկաթայում, և 16 տարեկան հասակում եկել է մեր մօտ Ռուսաստան, Սոսկոլսի վերայով: Այսպէս ուրեմն երիտասարդ պարոնը անցել է մեր երկրագնդի շուրջը, Գանգէսի ափերից մինչև Նիւայի ափերը, տեսել է Բարեյուսոյ հրուանդանը և Ս. Հեղինէի կղզին, Սիլագետքի խորշակահար դաշտերը և Բրիտանիոյ ալիւր մառախուղները. նա խօսում է հայերէն, պարսկերէն, անգլիերէն, գիտէ Հնդկաց, Փրանսիացւոց և գերմանացւոց լեզուները: Բայց ամենանշանաւոր բանը այն է, որ նորա դէպի Ռուսաստան կատարած ճանապարհորդութեան միակ պտաճառը այդպիսի մատաղ հասակում նորա Ռուսաց լեզուն ուսանելու ցանկութիւնն է, որ նա բոլորովին չ'գիտէր և որին այժմ, 16, տարի Մոսկուայում մնալուց յետոյ, կատարելապէս հմտացել է: Ներկայ թարգմանութիւնը ապացոյց է, որ պ. Է-ն ամենամասին: Ամագրի դադարեցնելու պատճառը եղել են Չադսեւի «Փիլիսոփայական նամակները»:

Լելի առաջ է գնում, նա կամենում է ռուս հեղինակ ղառնալ: Մենք չենք կարող ծածկել մեր ուրախութիւնը, մտածելով, որ ժամանակով, երբ Վիլմանի թարգմանը վերադառնայ իւր հարազատների մօտ Կալկաթա, մենք 'ի դէմս նորա մեր բւեռային գրականութեան ներկայացուցիչը կուենենք Հնդկաստանի հրատապ արեւադարձային երկնքի տակ, որ մեր լեզուն այդպիսի ճշգրիտ արձագանք կուեննայ մեր կիսագնդի հակառակ ծայրում, համարեա՞ թէ հակոտնէից մօտ»³⁵⁾: Որ Էմինը շատ լաւ է իմացել Ֆրանսերէն լեզուն—, դորան ապացոյց կարող է ծառայել նորա հայ բնագրից արած Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը—«Faustus de Buzance», որ մենք նոյնպէս հանում ենք նորա թարգմանական վաստակների ընդհանուր շարքից, կամենալով նորա մասին առանձին հէնց այստեղ խօսել: Թէ ինչու մենք այդ գրութեանը ևս հանում ենք հանգուցեալի թարգմանական երկերի ընդհանուր ցուցակից—, պատճառը պէտք է որոնել նորանում, որ մենք այդ միակ ոչ ռուսերէն լեզուով արած թարգմանութեան գոյութիւնը վերագրում ենք ոչ Էմինի անկախ մտածողութեան արդիւնքին, այլ կողմնակի հանգամանքի, որովհետեւ թէ և այդ թարգմանութիւնը ևս առնչութիւն ունի հայագիտութեան գործի հետ, բայց նա ուղղակի չ'վերաբերուելով թարգմանչի իւր համար գրական գործունէութեան հիմք ընդունած գլխաւոր նպատակին—ռուսումնասիրել հայագիտութիւնը և իւր այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքը ծանօթացնել ռուս գիտական աշխարհին, դուրս է նորա ընդհանուր գործունէութեան շրջանից: Այդ կողմնակի հանգամանքը հայագէտ եւրոպացիների և մասնաւորապէս հայագէտ ֆրանսիացիների

35) Տես «Յիսնամեակ». էջ 68—69.

րի այն ձգտումն էր, որ ներկայ դարի սկզբից մղում էր նոցա ուսումնասիրելու Հայոց գրականութիւնը և հայագիտութիւնը ընդհանրապէս և դորա արդիւնքը հաղորդելու արեւմտեան գիտնական աշխարհին: Դեռ 1809 թուին Իտալիայում միտք է ծագում կազմել հայ դասական հեղինակների թարգմանութիւնների մի այնպիսի հաւաքածու, որպիսին էր Բիւզանդականը, որ մեծ օգուտ էր բերել գիտութեան և որ այդ ժամանակները Եւրոպայի բոլոր նշանաւոր մատենադարանների զարգն էր կազմում: Դիտաւորութիւն է լինում յանձնել Միթթարեան միաբանութեան կարող անդամներին թարգմանել հայ նշանաւոր հեղինակներին իտալերէն, հրատարակել նոցա առանձին վայելուչ հատորներով, Բիւզանդականի պէս դէմ ու դէմ տպագրելով և հայ բնագիրը՝ Ահմայդ նպատակով Պաւիոյ համալսարանի տեսուչը կազմում է մի առանձին ծրագիր, որի մէջ մանրամասնաբար ցոյց է տալիս ձեռնարկելիք գործի շահաւէտութիւնը գիտութեան համար ու գլուխ բերելու եղանակը կամ միջոցը, և ներկայացնում է Իտալիոյ փոխարքայ Յովսէփին, խնդրելով, որ նա իւր հովանաւորութեան տակ առնէ այդ գործը և բարոյական խրախոյս և նիւթական դրութիւններ տայ:

Թէև հէնց այդ ժամանակները առաջ եկած պատերազմների ու քաղաքական յեղափոխութիւնների պատճառով այդ օգտակար ձեռնարկութիւնը անկատար է մնում, բայց Իտալացիների մէջ ծագած վերոյիշեալ միտքը ու դիտաւորութիւնը բոլորովին անհետեւանք չեն մնում: Նախ և առաջ այդ ժամանակներից սկսած այդ միտքը ընդհանրանում է Եւրոպայում և գլխաւորապէս Փրանսիայում և կամաց-կամաց զարգանում, երկրորդ, Միթթարեանք խրախուսուելով օտարների ցոյց տուած հայերէնասիրութեան ձգտումներից, սնմիջապէս ձեռ-

նարկում են, եթէ ոչ ամբողջութեամբ, գոնէ, մասամբ իրագործելու Պաւիոյ Համալսարանի տեսչի ծրագիրը: Մկրտիչ Աւգերեանը սկսում է լատիներէն թարգմանել Հայ հեղինակներին, և կազմում է չորս հատոր, որ մի անունով կոչում է Bibliotheca Patrum Armenorum, և դեռ տպագրուած չէ, իսկ միւսները թարգմանում են իտալերէն և հրատարակում Խորենացու և Ագաթանգեղոսի պատմութիւնները: Նշանաւոր հայագէտ Եղուարդ Գիւլոսիէն, որ իւր զարմանալի եռանդով, տոկուն աշխատասիրութեամբ և հայագիտութեան վերաբերեալ հրատարակած գործերով նորից նոր ոյժով զարթեցրել էր իւր հայրենակիցների մէջ սէր դէպի Հայերը և դէպի նոցա գրականութիւնը, հասունացած համարելով անցեալներում եղած դիտաւորութիւնը, 1858 թուին նորից ձեռնարկում է այդ գործին: Նորա մշակած և այդ մասին հրատարակած ծրագրով պէտք է կազմուէր մի հայկական մատենադարան հինգ ոչ շատ շքեղ, բայց վայելուչ հատորներից բաղկացած, որոնցից ամեն մէկը պէտք է ամփոփէր իւր մէջ ժամանակաշրջանի կարգով հինգ շրջանի՝ Սասանեանի, Սրբականի, Սելջուկեանի, Թաթարականի և նոր ժամանակների հայ հեղինակների գրուածների թարգմանութիւնը: Գլխաւոր հեղինակները պէտք է թարգմանուէին ամբողջութեամբ, իսկ երկրորդականները համառոտութեամբ. իւրաքանչիւր հեղինակի գրուածք պէտք է պարզաբանուած լինէր կարևոր ծանօթութիւններով և կենսագրական տեղեկութիւններով հեղինակի մասին: Սակայն այս անգամ ևս գործը չ'յաջողուեց. նա կարողացաւ հրատարակել իւր ձեռնարկած մեծ գործի միայն առաջին հատորը, որ ամփոփում էր իւր մէջ Մատթէոս Ուռհայեցու և նորա պատմութեան շարունակող Գրիգոր Երէցի գրուածքի թարգմանութիւնը: Գործի այս ան.

գամ ևս չ'յաջողուելու պատճառը այն էր, որ, նախ, այդ գործը իւր դժուարութեամբ մի մարդու կարողութիւնից վեր էր, երկրորդ, որ նա հէնց սկզբից, իւր մատենադարանի պռաջին հատորը հրատարակելուց յետոյ, ցրուեց իւր ոյժերը, թողնելով բուն գործը և հրատարակելով „Recherches sur la Ghronologie armenienne“ և Recueil des historiens des Groisades ուսումնասիրութիւնները, որովհետեւ նա այդ ուսումնասիրութիւնները կարնոր էր համարում իւր հրատարակելիք հեղինակներին լաւ հասկանալու համար: Նոյն գործին, վերջապէս ձեռնարկում է և հայագէտ Վիկտոր Լանգլուան և կարողանում է աւելի յաջողութիւն գտնել, քան թէ իւր նախորդները, որովհետեւ հաւաքածուի հրատարակութեան երկու գլխաւոր պայմանները՝ նիւթականը նա հէնց ըսկզբից ապահովեցնում է յայտնի Նուբար փաշայի առատ ձեռնտութեամբ, գործնականը, թարգմանելու գործը—ժամանակակից յայտնի հայագէտների մասնակցութեամբ: 1867 թուին հրատարակում է հաւաքածուի կամ Collecion-ի առաջին հատորը, որ պարունակում է իւր մէջ Մար-իբաս-Կատինայի, Բարդաճանի, Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի, Ղերուբնայի, Զենոբի, Յովհաննէս Մամիկոնեանի, Սուտ-Կալլիսթինէս, Գրիգոր Մագիստրոսի, Ս. Եպիփանի և միւսների, մի խօսքով, բոլոր այն հայ գրողածները, որոնք համարւում են հին ժամանակներից թարգմանուած յունարէնից և ասորերէնից, իսկ երկու տարուց յետոյ, 1869-ին հրատարակում է երկրորդ հատորը, որ պարունակում է իւր մէջ հինգերորդ դարի հայ հեղինակների թարգմանութիւնները՝ Խորենացի, Եղիշէ, Փարպեցի և Եզնկի համառօտութիւնը: Դժբաղդաբար Լանգլուայի սկսած գործը ևս, որ այնքան հաստատ հիմունքի վերայ շրջուած լինելով, խոստանում էր կատարել յաջողութիւն, կիսատ

է մնում, որովհետեւ նոյն 69 թուին մեռնում է Լանգլուան, իսկ հետեւեալ տարին վախճանում է Եւարիստ Պրիւզոմը, որին յանձնուած էր գործի շարունակութիւնը: ³⁶⁾ Ահա հանգուցեալ Լանգլուայի ձեռնարկած Collec-tion-ի հրատարակութիւնն էր, որ պատճառ եղաւ Էմի-նին մի առ ժամանակ թողնելու իւր ընտրած միայն ռուսերէն թարգմանութիւններ անելու ճանապարհը և Հայոց ընտիր հեղինակներից մէկին Փրանսերէն թարգ-մանելու, որովհետեւ Լանգլուան նորան ևս միւս հայա-գէտների հետ միասին հրաւիրել էր մասնակցելու իւր ձեռնարկած օգտաւէտ գործին: Բնական է կարծել, որ եթէ Էմինի Փրանսերէն թարգմանութիւնը արժանի է համարւում ղետեղուել բուն Փրանսիացիների, այն էլ գիտնական Փրանսիացիների գրուածների շարքում, ու-րեմն պէտք է որ նորա Փրանսերէն լեզուն ունենար այնքան արժանաւորութիւն, այնքան մաքուր, այնքան Փրանսերէն արուած լինէր թարգմանութիւնը: Փրան-սիագէտների վկայութեամբ Փաւստոսի Փրանսերէն թարգ-մանութեան լեզուն մի օտարազգիի համար Փրանսե-րէն լեզուի գիտութեան գլուխ գործոց կարող է հա-մարուել: Ի հարկէ մենք այստեղ կարեւոր ենք հա-մարում մատնացոյց անել միայն նորա լեզուի արժա-նաւորութիւնների վերայ, մի կողմ թողնելով բուն թարգ-մանութեան ճշտութեան խնդիրը, որովհետեւ այդ կող-մից ոչ մի կասկած չի կարող, որ Էմինը այդ թարգ-մանութիւնը ևս կատարել է ամենայն ճշտութեամբ և հա-ւատարմութեամբ, մի արժանաւորութիւն, որ ընդունել են ոչ միայն Փրանսիացի հայագէտները, այլ և բոլոր աշխարհիս հայագէտները:

³⁶⁾ Տես «Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի և մատե-նագրութեան յարամուտ» էջ՝ 139—160 և 223—226.

Էմինի թարգմանական գրուածներն են՝

Ա. Исторія Мойсея Хоренскаго.

Բ. Всеобщая исторія Вардана Великаго.

Գ. Всеобщая исторія Степаноса Таронскаго.

Դ. Синодальное слово Нерсеса Ламбронскаго.

Ե. Шараканъ.

Զ. Армянскія надписи въ Карсѣ и Ани и въ окрестностяхъ послѣдняго.

Ը. Слово Сезеріана Гавальскаго.

Ը. Отрывокъ изъ апологіи Аристиды, христіанскаго апологета.

Թ. Сказаніе о святыхъ Романѣ и Давидѣ по армянск. Четы- Минеямъ.

Ժ. Сказаніе о кончинѣ св. Թомы, епископа Енкрузовъ.

ԺԱ. Տառ հատ ապոկրիֆ.

ԺԲ. Հատուածներ զանազան պատմագրերից.

ԺԳ. Космографическій трактатъ Іоанна Тцортцореци.

ԺԴ. Отрывокъ изъ „Абгар-Намака“ Лабубны.

Այս թարգմանութիւնները, որոնցից հինգը՝ Խորե- նացու, Վարդան մեծի, Ասողիկի (պատմութիւնները և Ղարսի ու Անույ արձանագրութիւնները մեծ մեծ հա- տորներ են, իսկ մնացեալները փոքրիկ տետրակներ, բրոշիւրներ ու յօդուածներ, բոլորն ևս մի գլխաւոր յատկութիւն ունին՝ բնագրի մտքի ճիշտ ըմբռնումն, դժուար տեղերի ճիշտ լուծումն, խանգարուած տեղերի իմաստի յաջող վերականգնումն և Ռուսաց լեզուի ոճե- րի ու դարձուածների մաքրութիւն ու կանոնաւորու- թիւն։ Նիշտ է, նորա թարգմանութիւնների մէջ ևս տեղ տեղ պատահում են անյաջող, կամ, լաւ է ասել, ոչ այնքան ճիշտ կտորներ և Ռուսաց լեզուի մէջ ան- հարթութիւններ, բայց հանճարաւոր թարգմանը այդ բանում յաճախ բոլորովին մեղաւոր չէ։ Նորա թարգ-

մանուկներն անյաջող տեղերը մեծաւ մասամբ արգասիք են նորա ձեռքի տակ եղած գրչագրերի կամ տպագրութիւնների անկատարելութեան, իսկ Ռուսաց լեզուի անհարթութիւնները կամ խորթութիւնները արդիւնք բերողն են հայ լեզուի առանձնատկութիւնների, որ նա կամաւ տեղ տեղ պահպանել է, համենալով բնագրի միտքը, հեղինակի իւր միտքը արտայայտելու ձեւ աւելի լաւ հասկանալի անել օտար ընթերցողների համար։ Իւր թարգմանութիւնների լեզուի այդ վերջին յատկութեան վերայ նա ինքն էլ իւր՝ Խորենացու թարգմանութեան յառաջաբանում առանձին կերպով հրաւիրում է ընթերցողների ուշադրութիւնը։ «Ընդ սմին աւելորդ չենք համարում աւելացնել, ասում է նա այնտեղ, խօսելով իւր թարգմանութեան մասին, որ մենք աշխատել ենք Հայոց պատմագրի գործը որքան հնարաւոր է մօտ թարգմանել բնագրին, ցանկալով դորանով պահպանել հեղինակի մտքի ճշտութեան հետ միասին և նորա արտայայտութեան ձևի առանձին գոյնն ու բնորոշ յատկութիւնը»։ Իմինի թարգմանութիւնների վերոյիշեալ շարքից արժանի են առանձին ուշադրութեան մանաւանդ Խորենացու, Շարականի, Լամբրոնացու և Արձանագրութիւնների թարգմանութիւնները, որոնք մեր հեղինակների մինչև ցայսօր եղած բոլոր թարգմանութիւնների մէջ գլուխ գործոց կարող են համարուել և որ կատարելու համար միայն Իմինի թարգմանչական ճարտարութիւնը պէտք էր։ Թէ քնչ գոռաւորութիւնների և արգելքների պէտք է եղել յաղթել Իմինին Խորենացին թարգմանելու ժամանակ, այդ բանում կարելի է համոզուել, եթէ մենք ՚ի նկատի առնենք, բացի այդ հեղինակի լեզուի առանձնատկութիւններից, և ժամանակն ու հանգամանքը, երբ կատարուել է այդ թարգմանութիւնը։ Խորենացու ուսումնասիրութիւնը, որ

սկսուել էր Լակուզի և Վիստոնների ժամանակներից, դեռ մի շոշափելի արդիւնք չէր ցոյց տուել. դեռ ուսումնասիրուած չէին մեր պատմահօր աղբիւրները, լուրջ քննութեան չէին ենթարկուած նորա հաղորդած պատմական փաստերը. ուսումնասիրուած ու համեմատուած չէին բոլոր ձեռագրերը և մանաւանդ Լամբրոնացու օրինակը և նորա բաղդատութիւնը, որ վերջերումս այնքան հեշտացրեց Խորենացու թարգմանութեան գործը և, որ գլխաւորն է, տակաւին մի լուրջ փորձ չէր արուել մեկնելու բնագրի մէջ գտնուած «արխիղմները», կանոնաւորելու կէտադրութիւնը: Ծիշտ է, Էմինի 58 թուին կատարած թարգմանութիւնը առաջինը չէր. նորանից առաջ էլ Խորենացին քանիցս թարգմանուել էր զանազան լեզուներով՝ լատիներէն Վիստոնների ձեռքով, ռուսերէն Յովհաննէս սարկաւազի ձեռքով, ֆրանսերէն Փլոռիվալի ձեռքով և, վերջապէս, իտալերէն Միխիթարեանների ձեռքով, բայց այդ թարգմանութիւններից և ոչ մէկը տակաւին բաւարար կերպով չէր կատարել գիտական աշխարհի պահանջը, մինչև իսկ բարեխիղճ Վիստոնների և հայկաբան Միխիթարեանների թարգմանութիւնները ևս դեռ չէին հարթել այն ճանապարհը, որով միտքն էր դրել ընթանալ Էմինը — Խորենացու ճշգրիտ թարգմանութիւնը գիտնական աշխարհին ներկայացնելու ճանապարհը: Եւ չնայելով այդ բոլոր արգելքներին, Էմինը այնպիսի յաջողութեամբ կատարեց իւր ստանձնած գործը, որ նորա թարգմանութիւնը մինչև 79 թուականը, երբ նա նորից հարկ համարեց թարգմանել նորան, մնաց մեր բոլոր թարգմանութիւնների մէջ ամենաճիշտը, ամենաընտիրը: Էմինի Խորենացու թարգմանութեան երկրորդ անգամ ձեռնարկելու պատճառը այն էր, որ նա իւր այդ փայփայած հեղինակին, որի ուսումնասիրութեան նուիրել էր իւր գրա-

փան գործունէութեան մեծ մասը, կամենում էր, ըստ
 ամենայնի, ճիշտ թարգմանած տեսնել. նորա առաջին
 թարգմանութիւնը արգէն հնացել էր և չէր գոհացնում
 նորան: 21 տարուայ ժամանակամիջոցը, որ անցել էր
 առաջին թարգմանութեան վերայ, առաջ էր բերել շատ
 փոփոխութիւններ Խորենացու ուսումնասիրութեան գոր-
 ծում: Առաջին զփուարութիւններից և արգելքներից
 շատ մասը վերացել էր, մի քանի մութ տեղեր պար-
 զուել և ճշտուել էին, բնագիրը տեղ-տեղ մաքրուել
 ու զտուել, պատմագրի հաղորդած պատմական փաստե-
 լից շատերը ուրիշ գոյն էին ստացել և, որ գլխաւորն
 է, ինքը գտել էր նորա մէջ Հայոց վէպի հատուածնե-
 լից բազմաթիւ կտորներ, որոնք բոլորովին կերպարա-
 նափոխ էին անում ծերունի պատմագրի գրուածքը և
 նորա թարգմանելու եղանակը: «Ես պատրաստում եմ,
 գրում է նա այդ մասին իւր ընկերին 79 թուի դեկ-
 տեմբերին, հրատարակելու Խորենացու նոր թարգմա-
 նութիւնը: Իմ առաջին թարգմանութիւնս ինչ չի բա-
 ւականացնում. ես նորան պէտք է իսպառ մշակեմ.
 առաջին գիրքը արգէն պատրաստ է»: Այժմ ես զբա-
 ղուած եմ, գրում է նա նոյն բանի մասին 82 թուի
 Յունուարի 8-ին, Մովսէս Խորենացու թարգմանութիւ-
 նը նորից աչքի անցկացնելու գործով նորան երկրորդ
 անգամ հրատարակելու համար: Աչքի անցկացնելուց յե-
 տոյ, այդ թարգմանութիւնը միանգամայն ուրիշ կեր-
 պարանք կստանայ. դու նորան տեսնելով, չես ճանա-
 չիլ քո սիրելի Խորենացուն»: Այդ նոր թարգմանու-
 թիւնը, ինչպէս յայտնի է, Էմինը չկարողացաւ իւր կեն-
 դանութեան ժամանակ տպագրել. նա դուրս եկաւ նո-
 րա մահից յետոյ 1893 թուին Մոսկուայում: Թէպէտ
 նոր ու հին թարգմանութիւնների մէջ չ'ճանաչելու չափ
 զանազանութիւն չ'կայ, բայց և այնպէս նա բաւակա-

նին փոփոխուած, մշակուած և նոր կեղև է հագած: Գլխաւոր զանազանութիւնը, բացի հին թարգմանութեան մի քանի անճշտութիւնների ճշտուած, մութ տեղերի պարզուած և լեզուի խորդուբուրդը հարթուած լինելուց, է նորա մէջ գտնուած վիպական կտորների վիպական լեզուով թարգմանուած լինելը: Խորենացու նոր թարգմանութեան ահա այդ տեսակ փոփոխութեան վերայ է ակնարկում հանգուցեալը իւր վերոյիշեալ նամակում, երբ ասում է՝ «Աչքի անցկացնելուց յետոյ, այդ թարգմանութիւնը միանգամայն ուրիշ կերպարանք կը ստանայ», կամ թէ «ես նորան պէտք է իսպառ մշտեմ»³⁷⁾:

Շարականի թարգմանութիւնը զուտ թարգմանութեան տեսակէտից աւելի մեծ և զգուար գործ է, քան թէ Խորենացունը, ուստի և դա աւելի է բարձրացնում հանգուցեալի անունը և նորա իմաստուն թարգմանիչ լինելու հուշակը: Հայ եկեղեցու այդ հոգեբուղի մեղեդիները, երգուած ջերմեռանդ հովիւների և եկեղեցու

37) Խորենացու այդ նոր թարգմանութեան հրատարակող և խմբագիր պ. Խալաթեանցը իւր յառաջաբանում խօսելով հին և նոր թարգմանութիւնների զանազանութեան մասին, 'ի միջի այլոց, ասում է հետեւեալը՝ «Դոյն պատմութեան թարգմանութեան առաջին հրատարակութիւնից զանազանելու համար, հրատարակութիւնից, որ եղել է 1858 թուին և ունի յառաջաբան, ծանօթութիւններ ու յաւելումներ, ներկայ թարգմանութիւնը կոչուած է «նոր», որովհետև իսկապէս դա հին թարգմանութեան մի բոլորովին նոր մշակումն է, իսկ ինչ վերաբերում է դորա անբիծ ճշտութեան և Հայոց պատմահօր հեղինակութեան Ռուսաց լեզուով վսեմ կերպով արտայայտուած լինելու եղանակին —, դա, մեր կարծիքով, գերազանց է մինչև ցայսօր եղած բոլոր թարգմանութիւններից՝ լատիներէնից, ֆրանսերէնից, իտալերէնից և գերմաներէնից»:

Հայրերի բերանով, ինչպէս յայտնի է, փոխանակել են հայ աշխարհական բանաստեղծութիւնը հինգերորդ դարից սկսած մինչև ժԴ դարը: Դոցա մէջ է ամփոփուել այդ երկար ժամանակուայ ընթացքում հայի վառ երեւակայութեան բոլոր արդիւնքը, նոցա մէջ են ամփոփուել հայ ժողովրդի բոլոր զգացմունքը, սէրը, խանդը ու կրօնական ջերմութիւնը: Նիշտ է, զոցանից մի մասը չունի ոտ, յանգ, որոնք յաճախակի երաժշտութեան գոյն են տալիս բանաստեղծութեան, բայց նոքա ունին տողերի և տունների մի տեսակ համաշափութիւն, որ բռնում է նոցա տեղը և մի գեղեցիկ ներդաշնակութիւն է տալիս նոցա, ըստ ամենայնի, վայել նոցա կրօնական բովանդակութեան, վայել նոցա երգելու ձևին ու եղանակին: Սեղմ, հակիրճ լեզու, բանաստեղծական ճարտար նմանութիւններ և վառ երևակայութեան պրտուղ գեղեցիկ պատկերներ, որոնք անդադար յաջորդում են միմեանց նոցա մէջ, կազմում են այդ հայկական կրօնական բանաստեղծութիւնների գլխաւոր յատկութիւնը: Բայց որքան ախորժելի է նոցա կարգալը, որքան սիրելի է նոցա երգելն ու եղանակելը, այնքան ևս դժուար է նոցա բուն միտքը ըմբռնելը, ներքին խորհուրդը հասկանալը, նոցա վերլուծելը, մեկնելը, բացատրելը, չենք ասում արդէն ուրիշ լեզուի վերածելը: Շարականները իբրև գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ, իբրև սրտից բղխած մեղեդիներ, իբրև քաղցր ու վսեմ երաժշտութիւն շատ անգամ կարելի է զգալ, բայց ոչ մեկնել, ոչ թարգմանել... Ահա մեր եկեղեցու բանաստեղծութեան այդ հաւաքածուն է ձեռնարկել թարգմանել Էմինը, մի գործ, որին ոչ ոք չէր համարձակել մինչև նորա ժամանակները ձեռնամուխ լինել և որին, գուցէ ոչոք վստահանայ ձեռնամուխ լինելու և ապագայում: Նիշտ որ մի առանձին համարձակութիւն, իւր

ոյժերի վերայ յոյս դնելու առանձին վստահութիւն պէտք է, որ մարդ կարողանայ ձեռնարկել մի այնպիսի գործի, որ յաջողուելու համար, պահանջում է, բացի զբաբառի լաւ իմանալուց, բացի հակիրճ, բանաստեղծական պատկերներով և նմանութիւններով խճողուած ոճերը և զարձուածները լուծելու, հասկանալու ընդունակութիւնից, և աստուածաբանական թէ հայերէն և թէ ռուսերէն լեզուների գիտութիւն: Եմինը ունենում է այդ վստահութիւնը, այդ համարձակութիւնը. նա անում է այդ վտանգաւոր, այդ վճռական քայլը և յաջողում է: «Շատ ուրախ եմ, գրում է նա այդ մասին իւր 79 թ. օգոստոսի 26-ի նամակում, որ իմ շարականի թարգմանութիւնը քեզ դուր է եկել: Զեր մօտ—Սիմֆերոպօլում Հայոց եկեղեցում դու շարական կ'գտնես, 'ի հարկէ, կարող ես վերառնել այնտեղից, եթէ ցանկութիւն ունենաս համեմատել բնագրի հետ, իսկ այդ քեզ հարկաւոր է անել. որպէս զի համոզուես, թէ Խնչպիսի դժուարութիւնների դէմ պէտք է եղել ինձ մաքառել»: «Իմ Շարականը ռուսական կեղեւում, ասում է նա արդարացի հպարտութեամբ իւր մի ուրիշ նամակում (79 թ. դեկտ. 27) վատ չէ դուրս եկել: Հեշտութեամբ է կարդացւում. այդ ես ինքս էլ եմ տեսնում և զգում, և ուրիշ պէս չինել էլ չէր կարող, ուրիշ պէս հարկաւոր էլ չէր և չարժէր թարգմանել: Անշուշտ դիւրին չէր յաղթել բանաստեղծական. աստուածաբանական, հակիրճ, սեղմուած լեզուին: Գիտես, թանկագին պարոնայք, այդ իմ կողմից էլ մի տեսակ, ինչպէս Փրանսիացիք ասում են, «tour de force» էր: Սկսեցի թարգմանել Շարականը, ձեռնարկեցի այնպիսի գործի, որին ձեռնարկել ոչ ոք Ռուսաստանում չէր կարող ոչ այժմ և ոչ ապագայում: Այդտեղ անհրաժեշտ է իմանալ երկու լեզուն ևս, բացի դոշանից, պէտք է իմանալ և աստուածաբանական

լեզուն: Դու այդ կ'հասկանաս, ուրիշները — ոչ»:

Ոչ պակաս կարևոր են թարգմանութեան արուեստի տեսակէտից և էմինի միւս երկու գործերը՝ Լամբրոնացու «Ատենաբանութեան» և Արձանագրութիւնների թարգմանութիւնները: Լամբրոնացին իւր նշանաւոր Ատենաբանութիւնը արել է 1179 թուին Հռոմկլայում Հայոց կաթողիկոսի և հայ եկեղեցու ներկայացուցիչների առաջ, այսինքն մի այնպիսի ժամանակ, երբ հրապարակի վերայ է դրուած հայ եկեղեցու Յունաց եկեղեցու հետ միանալու կարևոր խնդիրը, երբ մտքերը, Յունաց հետ այդ մասին եղած բանաճնացութիւնների շնորհիւ, պղտորուած էին, երբ, Յունաց անիրաւացի և խիստ պահանջների և կիլիկեցւոց այդ պահանջներին զիջումն անելու հակումն ցոյց տալու պատճառով, Հայոց եկեղեցու արևելեան և արևմտեան ներկայացուցիչների յարաբերութիւնները միմեանցից բաժանուելու և առանձին կաթողիկոսներով կառավարուելու չափ լարուած էին, երբ, վերջապէս, Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը միանալու խնդիրը վերջնականապէս վճռելու համար կազմել էր Հռոմկլայի նշանաւոր ժողովը: Լամբրոնացու հռետորական հրաշալի քանքարը պէտք էր ժողովականների վերայ ազդելու համար, ժողովականների, որոնց մէջ այն աստիճան եռում էր կիրքը, միմեանց հաւատ չընծայելու ախտը, որ մինչև անգամ նոյն իսկ կաթողիկոսի գործողութիւնները ևս կասկածի տակ էին, նորա քրիստոնէական ջերմ հոգին պէտք էր եկեղեցիների միութեան և սիրոյ գաղափարը արծարծելու և վերահաստատելու համար, նորա խօսքերի կորովի ոյժը պէտք էր համոզելու հայ եպիսկոպոսներին հաւատալ Յունաց կայսեր և պատրիարքի անկեղծութեան, կայսեր և պատրիարքի, որոնց ձգտումը Հայոց եկեղեցու միութեան գործը առաջ տանելու Հայերից հռատեսները շատ գե-

ղեցիկ հասկանում էին, որ քրիստոնէական սիրոյ և միութեան հետեանք չէ, այլ քաղաքական նպատակների, հայ ազգը, հայ ազգային եկեղեցին իւրեանց հետ ձուլելու նըպատակների: Ահա այս բոլորի արտայայտութիւնն է, այս բոլորի մէջ երևան եկած սէրը, ատելութիւնը, կիրքը, նախանձը, կասկածը իւր մէջ հայելու պէս ցոլացնող պատկերն է Լամբրոնացու Ատենաբանութիւնը: Յայտնի է, որ ամեն մի գրուածքի լեզու ընդհանրապէս համապատասխանում է իւր բովանդակութեան, իսկ բովանդակութեան ընդհանուր արտայայտութեան ձևը կախեալ է հեղինակի զարգացումից: Որքան աւելի զարգացած է մարդս, այնքան էլ նորա մտքի արտայայտութեան ձևը բարդ է, իմաստները վերացական են, ոճերի ու դարձուածների գործածութիւնը ոլորուն ու ճկուն: Արդ, Լամբրոնացին, բացի նորանից, որ իւր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մէկն է, այլ և քանքաւաւոր հոգեւոր է, ատենախօս է իւր ժամանակին յատուկ հոգեւորական արուեստի բոլոր նրբութիւններով ու ձևերով: Դիւրին է, ուրեմն, երևակայել, թէ թնչ է Ատենաբանութիւնը և թնչ դժուարութիւնների պէտք է պատահի, թնչ արգելքների դէմ պէտք է մաքառի և թնչ մանուածապատ բաւիղներից պէտք է անցնի նա, ով որ կամենում է նորան մի ուրիշ լեզուի վերածել, կամենում է նորան թարգմանել: Եմինը կարողացել է այդ դժուարութիւններին յաղթել. նա Ատենաբանութիւնը 1864 թուին ներկայացրել է ռուս ընթերցողներին, եթէ ոչ այնպէս, ինչպէս նորա հայերէնն է, գոնէ, այնքան լաւ, որից աւելին հազիւ թէ հնարաւոր լինի անել: Կան, յայտնի բան է, այնպիսի թարգմաններ, որոնք իւրեանց թարգմանութեան նիւթի հեղինակի կերպարանքի, կաշուի մէջ են մտնում, նոցա հետ լաց են լինում, նոցա հետ ուրախանում են, փիլիսոփաների

Հետ փիլիսոփայ, հռետորների հետ հռետոր, բանաստեղծների հետ բանաստեղծ են դառնում, և ներկայացնում են այնպիսի թարգմանութիւններ, որոնք յաճախակի գերազանցում են իւրեանց բնագրերին, ինչպէս, օրինակի համար, մեր Սուրբ գրքի, մեր հինգերորդ դարի թարգմանութիւնները ³⁸⁾, Մխիթարեան յոյն և լատին լեզուներից արած մի քանի փոխադրութիւնները: Դոքա, այդպիսի թարգմանները իսկական տաղանդներ են, իսկական բանաստեղծներ, իմաստասէրներ, պատմաբաններ, հռետորներ և այլն: Էմինը ոչ բանաստեղծ էր և ոչ հռետոր. նա միայն լուս հայկաբան էր և ճիշտ թարգմանող, այնպէս որ-եթէ նորա Շարականի մէջ չէ երևում իսկական շարականի բանաստեղծութիւնը և Ստենաբանութեան մէջ Լամբրոնացու հռետորական սեթևեթները, բայց երևում է գրողաձքի հոգին, որով հեշտութեամբ կարելի է գաղափար կազմել բնագրի գեղեցկութեան մասին: Այն էլ պէտք է ասենք, որ թարգմանութեան յաջողութիւնը մեծաւ մասամբ կախուած է լինում թարգմանելի նիւթի որակից և յատկութիւնից. կան այնպիսի գրողաձքներ, որ անթարգմանելի են: Շատ փորձեր են եղած Ռափայելի Մազոննայի իսկատիպը հանել, Հայաստանի շատ տեղերում են աշխատել Անույ կաթողիկէի ձեռով,

³⁸⁾ Հայագէտ Նորայր Բուզանդացին իւր «Վորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք» յօդուածի մէջ, որ տրպագրուեց «Լուսնայ» հանդիսի երրորդ տարուայ երկրորդ գրքի մէջ (1898 թ. Յունիս.), հետևեալ կերպով է խօսում մեր հինգերորդ դարի թարգմանութիւնների մասին՝ «Թարգմանութեան արուեստն այնչափ կատարեալ, և հայերէնն այնպէս գեղեցիկ է և համը, գլխաւորապէս 'ի յունէ թարգմանութեանց մէջ. որ աւելի մատենագրութիւն կոչելի են՝ քան թէ թարգմանութիւն՝ Սուրբ Գիրք, և Յովհաննու Ոսկեբերանի բազում մեկնութիւնք»:

նմանութեամբ ու ճարտարապետութեամբ տաճարներ կառուցանել: Ինչ ասել կուզի, որ դոցանից շատերը նման ու գեղեցիկ են, բայց ոչ մէկը Ռափայէլի Մադոննան չէ, ոչ մէկը Անույ փառաւոր տաճարը չէ: Շարականը, նարեկը հայկական Մադոննան են, Խորենացին և Ատենաբանութիւնը — Անույ հրաշալի կաթուղիկէն:

Կարսի, Անույ և դորա շրջակայքում գտնուած հայկական արձանագրութիւնների թարգմանութիւնը Էմինը արել ու հրատարակել է բնագրի հետ միասին 1881 թուին յանձնարարութեամբ Մոսկուայի հնագիտական ընկերութեան, որի պատուաւոր անդամներից մէկն էր նա: Ինքն ըստ ինքեան այդ արձանագրութիւնները թէ իւրեանց բովանդակութեամբ և թէ գրութեան ձևով թարգմանութեան համար ոչ մի դժուարութիւն չեն ներկայացնում: Նոքա փորագրուած են եկեղեցիների ու վանքերի պատերի, քաղաքների ու բերդերի պարիսպների, աշտարակների, դարպասների վերայ և կամ ալբիւրների աւազանների ճակատին, կամուրջների և գերեզմանաքարերի վերայ և պատմում են այդ շինութիւնների կառուցման, վերանորոգութեան ու նոցա օգտին արած ընծայութեան մասին: Նոցա լեզուն կամ պարզ, անպաճոյճ միջին դարերի գրաբառն է, կամ նոր դարերի աշխարհաբառախառն գրաբառը: Նոցա շարագրութեան ձևը միակերպ է, գրութեան ոճը, դարձուածները նոյնանման են: Սակայն թարգմանողի առաջ այդ դէպքում դուրս են գալիս ուրիշ տեսակ արգելքներ և դժուարութիւններ: Մասնաւորապէս երկու հանգամանք շատ դժուարացնում են թարգմանչի գործը — արձանագրութիւնների խանգարուած լինելը և բնագրի մէջ յաճախակի պատահող իւրեանց ժամանակի գաւառական, տեղական բառերը: Հայկական հին շինու-

թիւները, ինչպիսին են Կարսի, Անույ և գորա շրջա-
 կայքում գտնուածները, հին դարերի գործ լինելով, ան-
 խնամք պահուած լինելով, անդադար վայրագ հրոսակ-
 ների աւերմունքին, բնութեան պատահարներին՝ երկ-
 րաշարժի ու կայծակի հարուածքի ենթարկուած լինե-
 լով. չ'պէտք է կարողանային, 'ի հարկէ, իւրեանց վե-
 րայ փորագրուած արձանագրութիւններն էլ անեղծ
 պահել... Այդ պատճառով էլ նոցա բնագրերը մեծաւ
 մասամբ խանգարուած են՝ կամ գրեր են ջնջուած, կամ
 թերատ են, նամանաւանդ որ փորագրութեան արուես-
 տի դժուարութեան պատճառով առանց այն էլ յոգերը,
 շաղկապները և բայերը խնայողութեամբ են գործ դը-
 րուած, չենք ասում արդէն այն, որ բառերի մեծ մա-
 սըն էլ, զլիակուրապէս յատուկ անունները պատուով են
 գրուած: Թարգմանողը պէտք է ջնջուածները մտքով
 վերականգնէ, թերիները զօրութեամբ իմանայ, Հայոց
 պատմութեան գիտութեամբ ճշտէ յատուկ անունները
 և թուականները, որոնք սովորաբար աւելի են խանգա-
 րուած լինում, որ 'ի հարկէ հեշտ բան չէ: Միւս գը-
 ժուարութիւնը տեղական-գաւառական բառերն են, ո-
 րոնք ընկել են բնագրերի մէջ այն պատճառով, որ ար-
 ձանագրութիւններից շատերը պատմում են զանազան
 բարեգործների նուիրաբերութիւնների մասին «'ի փըր-
 կութիւն հոգւոյ» կամ «ի քաւութիւն մեղաց»: Մէկը
 նուիրել է իւր այգին, միւսը պարտէզը, երրորդը ջրա-
 ղացը, զինգը, արտը, շէնը, ագարակը, աւանը, գիւղը,
 կրպակը, մեծաւ մասամբ տեղական բառերով որոշելով
 այդ գոյքերի գտնուած տեղը, սահմանը, սնուռը և
 այլ հանգամանքները: Առաջին դժուարութիւնից Էմի-
 նը իւր բնածին, բնագիրը ակնարկներով անգամ հասկա-
 նալու յատկութեամբ աւելի հեշտութեամբ է դուրս ե-
 կել, քան թէ երկրորդից, որ, բացի գիտութիւնից և

Թարգմանութեան արուեստից, պահանջում է և ծանօթութիւն տեղական հանգամանքներին, ծանօթութիւն տեղական գաւառական բառերին, տերմիններին, պահանջում է հայկական բարբառագիտութիւնը: Զպէտք է մոռանալ, որ հանգուցեալը բոլորովին կտրուած էր բուն հայ ժողովրդի կեանքից և յաճախակի մինչև անգամ տարրական հասկացողութիւն չունէր իւր հայրենակիցների նիստ ու կացի մասին: Յիշում ենք, թէ ինչպէս դժուարացնում էր նորան այդ գաւառական տեղական բառերի թարգմանութիւնը, որովհետև այդ գէպքում ոչինչ չէր օգնում նորան՝ ոչ բառարանը և ոչ մի ուրիշ բան. մնում էր միայն սորան նորան դիմել և մեկնութիւն խնդրել: Մեր միտն է, օրինակի համար, «Թարփ» բառը, որ նա շատ էր աշխատել, բայց նշանակութիւնը չէր կարողացել հասկանալ, և որ մենք, իբրև տեղացի, հեշտութեամբ կարողացանք մեկնել և ուրախացնել նորան:

Էմիլի փոքրիկ թարգմանութիւններից արժանի են առանձին ուշադրութեան մանաւանդ երկուսը՝ «Слово Северіана Гавальскаго» և «Отрывокъ изъ apologiі Аристида, христіанскаго апологета»: Դոքա արժանի են ուշադրութեան ոչ թարգմանութեան արուեստի տեսակետից, որովհետև դոքա փոքր բաներ են և թարգմանութեան տեսակետից էլ մի առանձին դժուարութիւն չեն ներկայացնում, այլ կողմնակի հանգամանքներով: Առաջինը արժանի է ուշադրութեան իբրև նորութիւն գիտնական աշխարհի համար, երկրորդը — այն վէճով, որ նորա աւթիւ յարուցուել է Էմիլի և Էռեստ Ռենանի մէջ: Սեբերիանոսը, որի մասին ընդարձակ տեղեկութիւն կարելի է գտնել Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ, եղել է Գաբաղացուց եպիսկոպոս և ապրել է չորրորդ դարում. նա գրել է շատ

ճառեր, բայց նոցա յունական բնագիրը մեր ձեռքը չի հասել, կորած է համարուում: 1827 թուին Վենետիկ Մխիթարեանք գտան ճառերից 15 հատ Հայոց Ե. դարի թարգմանութեամբ, հրատարակեցին հայերէնը և յատին թարգմանութիւնը հետեւեալ վերնագրով՝ «Severiani Cavalorum episcopi Emesensis Homiliae nunc primum editae ex antiqua versione armena in latinum Sermone translatæ per. Jo Baptistam Aucher»: Սակայն այդ ճառերի թուում չի գտնուում ներկայ թարգմանութեան նիւթ եղած ճառը, որ գրուած է երկու բնաբանի վերայ՝ Ղուկաս աւետարանչի՝ «Հուր եկի արկանել յերկիր և զի՞նչ՝ կամիմ, թէ արդէն իսկ բորբոքիւր» և Մատթէոսի՝ «Մի համարիք, եթէ եկի արկանել զխաղաղութիւն յերկիր. ոչ եկի արկանել զխաղաղութիւն, այլ զսուր»: Այս ճառը գտել է Մսեր մագիստրոսը նոյն 1827 ին, այսինքն նոյն իսկ ժամանակ, երբ գտնուել ու հրատարակուել է և Մխիթարեանցը, Ակնայ Ս. Փրրկիչ վանքում Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մօտ և հրատարակել է 1853 թուին փոքրիկ յառաջաբանով, որի վերայից և 1878 թուին կատարել է Էմինը իւր վերոյիշեալ և ռուս թարգմանութիւնը «Արիստիգեայ քրիստոնէութեան ջատագովի և իմաստասիրի Աթենացւոց, ընծայեալ առ կայսրն Ադրիանոս» հայ գրուածքի թարգմանութիւնը, որ Էմինը արել է 1879 թուին, մի ամբողջ գրուածք չէ, այլ միայն մի հատուած Հայոց Ե. դարի թարգմանութեամբ, որ գտել ու 78 թուին հրատարակել էին Մխիթարեանք: Էմինը, որ ընդհանրապէս ամենայն ուշադրութեամբ հետևում էր արտասահմանի, մասնաւորապէս Մխիթարեանց գրական գործունէութեան, ուշադրութիւն էր դարձրել այդ հատուածի վերայ և թարգմանելով, միջոց էր տուել գիտնականներին ծանօթանալու, որովհետև գիտէր, թէ

Ի՞նչպիսի մեծ նշանակութիւն են տալիս նոքա այդպիսի հին գրուածներին: Արիստիդէս իմաստասիրի անունը յայտնի է եկեղեցական պատմութիւնից, յայտնի է և այն, որ նա գրել է մի «Ջատագովութիւն Քրիստոնէից», բայց անյայտ և կորած է համարոււմ այդ գրուածքը. դորա ոչ յունարէն բնագիրն է պահպանուել և ոչ լատին թարգմանութիւնը: Այս այսպէս լինելով, բնական էր, ուրեմն, Մխիթարեանց ուրախութիւնը, երբ նոքա գտան նորան և հրատարակեցին, բնական էր և Էմինի շտապով նորան թարգմանելու շարժառիթը, բնական, վերջապէս, արեւմտեան գիտնականների հետաքրքրութիւնը, որ գրգռեց այդ հրատարակութեան թարգմանութիւնը: Թէև դա հատուածական բնաւորութիւն ունէր, բայց այդ էլ արդէն մեծ բան էր, որովհետև դուրանով ապացուցոււմ էր, որ ջատագովութիւնը իսպառ կորած չէ, այլ պահպանուած է մի հին, բնտիր թարգմանութեամբ, և անյուսալի չէ, որ ժամանակով գրտնուի և Դամբողջ գրուածքը: «Իմ բրոշիւրս՝ «Отрывокъ изъ apologiи Архистиды», գրոււմ է նա այդ մասին իւր ընկերին 79 թուի դեկտեմբերի 28-ին, ես առանց նամակի ուղարկեցի քեզ, որովհետև ցանկանում էի այս հագուագիւտ գործից քեզ էլ մասն հանել, իսկ գրելու ժամանակ չունէի: Քո ասածներիդ ես պատասխանում եմ կէտ առ կէտ նամակիդ համաձայն: Եկեղեցական պատմութիւնը խօսում է միայն Արիստիդէսի և նորա քրիստոնեաների ջատագովութեան մասին. այդ վերջինն էլ կորած է և չէ հասել մեր ձեռքը ոչ յունական բնագիրը և ոչ նորա լատիներէն թարգմանութիւնը: Ջատագովութեան այդ հատուածը, ինչպէս տեսնում ես, գտնուեց հայոց Եղարի թարգմանութեամբ. նորան գրտան Մխիթարեանք, անցեալ տարի հրատարակեցին, իսկ ձեր խոնարհ ծառան այս տարի թարգմանեց նորան և

Հրատարակեց գիտնականների համար — Ռուսների, Թէև այդ ջրտագովութիւնը հատուածական բնաւորութիւն ունի, այնուամենայնիւ դա մի մեծ գիւտ է, և գիտնական աշխարհը կ'ցնծայ և կուրախանայ, դորան հրատարակուած տեսնելով: Գուցէ, ժամանակով գտնուի դորա հայերէն ամբողջ թարգմանութիւնը: Այս բոլորը, ինչ որ ես այստեղ գրում եմ, գտնուում է իմ համառօտ յառաջաբանում: Ընչից է, ուրեմն, առաջ գալիս քո երկրալուծիւնը — չեմ հասկանում: Կարելի է քո ձեռքը հասել է բրոշիւրներից մէկը, որ յառաջաբան չունի. պատասխանիր, եթէ այդպէս է, ես քեզ մի ուրիշը կուղարկեմ»: Արիստիդէսի գրուածքի գիւտը, 'ի միջի այլոց, շարժում է և գիտնական Էռնեստ Ռենանի հետաքրքրութիւնը և նորա քննադատութեան նիւթ դառնում: Նա նոյն 1879 թուին իւր *Histoire des origines du Christianisme*՝ ականաւոր գործի վեցերորդ գլուխի յառաջաբանում քննադատութեան ենթարկելով գլուխուած հատուածը, կասկածով է վերաբերում դէպի նա: Նա հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ գտնուած «Հատուածի» մէջ չեն գտնուում փիլիսոփաների այն հատուածները, որոնք, Ս. Հերոնիմոսի վկայութեամբ, զարգարում էին ջրտագովութիւնը, հիմնուելով «Հատուածի» մէջ գտնուած «Աստուածամայր» խօսքի վերայ, որ չ'ըպէտք է լինէր Արիստիդէսի գրուածքի մէջ, որովհետև Բ. դարի սկզբում, երբ ապրել է նա, այդ խօսքը դեռ գոյութիւն չէ ունեցել, վերջապէս, հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ «Հատուածի» մէջ (գտնուում են «trinité և incarnation» տերմինները և մի ամբողջ աստուածաբանութիւն Որդու մարմնանալու մասին, որոնք երկրորդ դարում չեն եղել, գալիս է այն եզրակացութեան, որ գտնուած հայ թարգմանութիւնը Արիստիդէսի գրուածքը չէ: Ռենանի ահա այդ կասկածի, իւր թարգ-

մանած հատուածի իսկութիւնը չ'ճանաչելու դէմ է, որ զինուում է Էմինը և գրում է իւր «Въ защиту непризнаваемой Эрнестомъ Ренаномъ подлинности новооткрытой апологии Аристиды» յօդուածը, որի մէջ իրան յատուկ ոճով հերքելով ֆրանսիացի գիտնականի առարկութիւնները, հաստատում է գտնուած հայ թարգմանութեան իսկութիւնը: Ռէնանի առաջին առարկութիւնը, Էմինի կարծիքով, ճիշտ կ'լինէր և կ'հերքէր հայ թարգմանութեան իսկութիւնը այն ժամանակ, եթէ այդ թարգմանութիւնը հասած լինէր մեր ձեռքը ամբողջութեամբ: Բայց որովհետեւ, ինչպէս այդ երևում է և ինչպէս ինքն էլ մատնացոյց է արել իւր ուստի թարգմանութեան մէջ, դա միայն մի հատուած է ամբողջ թարգմանութիւնից, ուստի և պէտք է կարծել, որ իմաստասէրների հատուածները, որոնք, Ս. Հերոնիմոսի վկայութեամբ, զօրգարելիս են եղել Արիստիդէսի գրուածքը, հէնց գտնուել են ջառագովութեան հայ թարգմանութեան ներկայ հատուածի պակասած կամ բաց թողած տեղում: ձիշտ է, ասում է նա, «աստուածամայր» խօսքը երկրորդ դարում դեռ գոյութիւն չի ունեցել, բայց հայ թարգմանութեան հատուածի մէջ սկզբից դա չի էլ եղել, դա եկամուտ է և մտցրած է թարգմանութեան մէջ արտագրողի ձեռքով ոչ առաջ, քան ժ դարը: Իսկ ինչ վերաբերում է այն առարկութեան, որ երկրորդ դարում դեռ կազմակերպուած չի եղել աստուածաբանական վարդապետութիւնը Որդու մարմնանալու մասին և դեռ գոյութիւն չեն ունեցել «trinite» և «incarnation» տերմինները, նա կարծում է, որ այդ ապացոյց չի կարող համարուել, որովհետեւ, նախ, այդ տերմինները չ'կան էլ զրուածքի մէջ, երկրորդ, եթէ հետնոս Ցելսը երկրորդ դարում գիտէր ամբողջութեամբ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, եթէ նոյն երկրորդ

գարում Ս. Յուստինոսը իւր առաջին ջատագովութեան մէջ խօսում է Հայր-Աստուծոյ, Որդու և Սուրբ Հոգու մասին, ինչու համար չի կարելի հաւատալ, որ քրիստոնեայ Արիստիդէսն էլ տեղեկութիւն ունէր Բարձրեալի Որդու մարմնանալու մասին: Կասկածելու տեղիք չ'կար, որովհետեւ ալդ առաջին օրինակը չէր, որ Հայոց գրականութիւնը լրացնում էր հին ընհանուր գրականութեան պակասը, թարգմանաբար վերագարձնելով կորած համարուած յոյն հեղինակների գրուածները: Ահա Եւսեբեայ ժամանակագրութիւնը, որի յունարէն բնագիրը կորած է և որի հայ թարգմանութիւնը գտան Սիւթարեանք և հրատարակեցին լատիներէն թարգմանութեամբ. ահա Փիլոն Հերբայեցու ճառերը, որոնցից մի մասը՝ ինը ճառերի յունական բնագիրը կորած է, և գտնուեց ու հրատարակուեց Հայոց հին թարգմանութեամբ, ահա և Սեբերիանոսի ճառերը, որ գտան Սիւթարեանք և լատիներէն թարգմանութեամբ հրատարակեցին:

ԳԼՈՂԽ Թ.

Էմինի թարգմանական գրուածներից, ինչպէս կարելի է տեսնել մեր վերը գրած ցանկից, տասը ապոկրիֆ են՝

Ա. Сказание о претавлении Богородицы и объ ея образѣ, написанномъ евангелистомъ Іоанномъ.

Բ. Апокрифическое сказание объ успеніи святаго евангелиста Іоанна Богослова.

Գ. О Кеносасѣ и злохитростиномъ чародѣйствѣ, которое совершилъ онъ предъ Іоанномъ чрезъ посредство недостойныхъ людей.

Դ. Объ евангеліи Іоанна—какъ оно было повѣдано—въ какомъ мѣстѣ вѣрующіе получили сей даръ.

Ե. О видѣніи Іоанна.

Զ. Видѣніе Богородицы Маріи, въ которомъ она видѣла муки грѣшниковъ.

Է. Сказаніе о блаженномъ Зосимѣ и о томъ, какъ онъ думалъ отправиться въ страну блаженныхъ.

Ը. Помѣсть объ Іосифѣ и Асенеофъ.

Թ. Сказаніе о святыхъ Թаддеѣ и Варфоломեօ, апостолахъ Арменіи.

Ժ. Новооткрытое армянское pendant къ посланію Публия Лентула въ римскій сенатъ объ Іисусѣ Христѣ.

Ապօղրիֆները, ինչպէս յայտնի է, այն բազմաթիւ հոգևոր կամ կրօնական բովանդակութիւն ունեցող անվաւեր գրուածներն են, որոնք իւրեանց սկիզբն առնելով քրիստոնէութեան առաջին դարերում, հետզհետէ բազմացել, տարածուել և գրականութեան մի առանձին ճիւղն են կազմել: Նոցա գոյութիւնը կամ առաջ գալը պէտք է վերագրել ժողովրդի քրիստոնէութիւն ընդունելու հանգամանքներին: Հեթանոս ժողովուրդը թողնելով հեթանոսութիւնը և ընդունելով քրիստոնէութիւնը, սկսում է մասամբ բնագոյամբ, մասամբ էր իւր առաջին հովիւների և ուսուցիչների քարոզութիւնների ազդեցութեան ներքոյ թշնամութեամբ ու ատելութեամբ նայել ամեն բանի վերայ, որ պատկանում էր հեթանոսութեան: Թշնամութեամբ ու ատելութեամբ է սկսում նայել նա, 'ի միջի ալլոց, և հեթանոսական կեանքի մտաւոր արդիւնաբերութեան քերթուածների, ժողովրդական երգերի, վէպերի, պատմութիւնների, զրոյցների ու աւանդութիւնների վերայ, որոնք մեծաւ մասամբ հիմնուած լինելով հեթանոսական առասպելաբանութիւնների վերայ, 'ի հարկէ, զըզուէլի էին առաջին ջերմեռանդ քրիստոնեաներին: Այնուհետև ժողովրդի ընթերցանութեան միակ նիւթն ու առարկան դառնում է Աւետարանը, հին կտակարանը, Գործքաւորանքը, մի խօսքով, Ս. գիրքը իւր բոլոր ճիւղաւորութեամբ: Եւ որքան աւելի է տարածուում քրիստոնէութիւնը, որքան աւելի է կորցնում իւր նը-

շանակութիւնը հեթանոսութիւնը, այնքան ևս աւելի հեթանոսական վառ երևակայութեան արտայայտութիւնը՝ բանաստեղծութիւնը և նորա մասերը ընկնում են և տեղի են տալիս քրիստոնէականին: Բայց որովհետեւ Ս. գիրքը իւր շատ մասերի, դէպքերի ու հանգամանքների հակիրճաբանութեամբ բաւականութիւն չէր տալիս հեթանոսական ճոխ առասպելաբանութիւններին ընտելացած ժողովրդին, այդ պատճառով էլ Ս. գրքի զանազան եղելութիւնները և անցքերը ենթարկուում են ժողովրդի ստեղծագործութեան ազդեցութեան, զարգարուելով հրաշալիքներով, կողմնակի հանգամանքներով և բազմաթիւ առասպելաբանութիւններով: Այսպիսով առաջ են գալիս բանաստեղծական վառ երևակայութեամբ ստեղծուած հոգևոր կրօնական պատմութիւններ, որոնք հետզհետէ տարածուելով ու մեծ ծաւալ ստանալով, դառնում են հին և միջին դարերի քրիստոնեայ ժողովրդի ամենասիրելի ընթերցանութեան առարկան: Ապոկրիֆ այդ պատմութիւնների միայն ընդհանուր անունն է. մասնաւորապէս նոքա, նայելով իւրեանց բովանդակութեան և ձևին, կրում են զանազան անուններ՝ յայտնութիւն, տեսիլ, պատմութիւն, զրոյց, վարք և այլն: Ապոկրիֆները ընդհանրապէս երկու մասի են բաժանում: Ընդհանուր և մասնաւոր ապոկրիֆներ: Ընդհանուրները նոքա են, որոնք ստեղծուելով մի որ և իցէ տեղ, մի որ և իցէ հասարակութեան մէջ, կամաց կամաց տարածւում են բոլոր քրիստոնեայ հասարակութիւնների ու ազգերի մէջ և առանց ազգութիւնների խտրութեան դառնում են սեփականութիւն բոլոր քրիստոնեաների: Իոցա բովանդակութիւնը կազմում են զանազան պատմութիւններ Քրիստոսի մասին, կամ անվաւեր աւետարաններ, զանազան զրոյցներ Տիրամօր մասին, զանազան զրոյցներ ու պատմութիւններ առաքեալներին

մասին և այլն: Ի հարկէ, դոքա անցնելով տեղից տեղ, մի հասարակութիւնից միւսը, մի ազգից միւսին փոխութեան են ենթարկուած, պահելով ընհանուրում միայն իւրեանց նախկին բովանդակութիւնն ու ձևը և փոփոխուելով մանրամասնութիւններում, մանաւանդ հրաշալիքների մասում: Մասնաւոր ապոկրիֆները նոքա են, որոնք միայն մի որևէ եկեղեցու՝ Յունաց, Ասորաց կամ Հայոց սեփականութիւնն են կազմում և պատմում են միայն այդ եկեղեցու նահատակների, ճգնաւորների, սրբերի և հայրերի մասին: Թէև ապոկրիֆները, ինչպէս և ժողովրդական վէպերը, առհասարակ անանուն են, բայց նոցա մէջ պատահում են և այնպիսիները, որոնք յայտնի անձնաւորութիւնների անուն են կրում: Բայց դոքանով չ'պէտք է խաբուել և կարծել, որ ահա այս ինչ ապոկրիֆը այս ինչ յայտնի անձն է գրել, որովհետև այդ մեծամասնութեամբ կեղծիք է: Ապոկրիֆների հեղինակները կամենալով աւելի մեծ նշանակութիւն տալ իւրեանց գրուածներին և նպաստել նոցա տարածուելուն, շատ անգամ կեղծել և իւրեանց սեփական գրչի արդիւնքը վերագրել են հեղինակութեամբ ու վարքի սրբութեամբ յայտնի մարդկանց: Ապոկրիֆների մէջ պատահում են և այնպիսիները, որոնք իւրեանց մէջ պարունակում են յայտնի գիտաւորութիւն կամ նպատակ. մեծաւ մասամբ քաղաքական նպատակներով ու դիտումներով գրուած բաներ են դոքա: Ապոկրիֆների լուրջ ուսումնասիրութիւնը սկսուել է Գերմանիայում ներկայ դարի երկրորդ կիսից և հետզհետէ մտել է Ֆրանսիա, Անգլիա և, վերջապէս, անցել է Ռուսաստան: Հին, անուշադիր թողնուած ձեռագրերից հանուել, մաքրուել, զտուել ու հրատարակուել են բազմաթիւ յայտնութիւններ, տեսիլքներ, վարքեր և կազմուել են բազմահատոր հաւաքածուներ մեկնուած ու պարզաբանուած ապոկրիֆ-

ներով: Սակայն այդ հաւաքածուների մէջ ոչ մի տեղ չէ լիջուած Հայոց ապօկրիֆների մասին, այն ինչ Հայոց կրօնական կամ հոգեւոր գրականութեան այդ ճիւղը շատ հարուստ է և նշանաւոր: Հայոց անվաւեր գրուածները նշանաւոր են ոչ միայն նրանով, որ նոքա շատ են, այլ և նորանով, որ նոքա հին են, պարունակում են իւրեանց մէջ ընդհանուր ապօկրիֆների շատ հետաքրքրական վարիանտներ և, որ գլխաւորն է, պարունակում են իւրեանց մէջ և այնպիսի ապօկրիֆներ, որոնց լուսնական ու ասորական բնագրերը կորած են և պահպանուած են միայն Հայոց թարգմանութեամբ: Հայոց ապօկրիֆների վերայ ուշադրութիւն չեն դարձրել ոչ թէ միայն եւրոպացիք, այլ և նոյն իսկ Հայերը: ձիշտ է, Յովհաննէս Զոհրաբեան գիտնական վարդապետը դարիս սկզբում ուշադրութիւն էր դարձրել Հայոց աստուածաշնչի անվաւեր գրքերի վերայ և նոցանից մի քանիսը զետեղել էր իւր 1805 թուին հրատարակած նշանաւոր աստուածաշնչի մէջ³⁹⁾ և պատրաստել միւսներն էլ իբրեւ յաւելուած հրա-

³⁹⁾. Մենք հայր Զոհրաբեանի հրատարակութիւնը կոչում ենք «նշանաւոր», որովհետեւ գորանից էլ լաւ հրատարակութիւն մեր մէջ մինչև ցայսօր չի եղել: Հայոց Աստուածաշունչը, ինչպէ՛ս յայտնի է, առաջին անգամ տպագրուել է Ամստերդամում յայտնի Ոսկան վարդապետի ձեռքով 1666 թուին, դորա վերայից էլ կրկին հրատարակութիւն է եղել՝ մէկը Պոլսում 1705 թուին, միւսը Վենետիկում 1739 թուին: Սակայն այդ հրատարակութիւնները վերին աստիճանի անկատար են, որովհետեւ նոցա նախագաղափար Ոսկանի հրատարակութիւնը կատարուել էր առանց կարեւոր ուսումնասիրութեան և ձեռագրերի բաղդատութեան, չենք ասում արդէն այն, որ Ոսկան վարդապետը զետեղել էր իւր հրատարակութեան մէջ հին կտակարանի մի քանի գրքերը իւր թարգմանութեամբ, որ նա արել էր լատինական

տարակելու, բայց չէր կարողացել իրագործել իւր դիտաւորութիւնը, և գործը դորա վերայ էլ կանգ էր առել ⁴⁰⁾: Հայ ժողովուրդը մոռացել էր անվաւեր գրուածների մասին, որովհետեւ քաղաքական հանգամանքներից գիտութիւնն ու ուսումը պակասել էր Հայաստանում և գրաբաւ լեզուն միանգամայն անհասկանալի էր դարձել մեծամասնութեան համար: Հայ գիտնականներն էլ անուշադիր էին թողել նոցա, ոչ արժանի ուշագրութեան առասպելաբանութիւններ համարելով նոցա:

Հայոց անվաւեր գրուածների առաջին լուրջ ուսումնասիրութեան սկզբնաւորութեան պատիւը պատկանում է Էմինին, որ 74 թուականից սկսած մինչև 80-ը հետզհետեւ թարգմանելով վերոյիշեալ տաս ապոկրիֆը և լուսաբանելով նոցա, դորանով հետաքրքրութիւն է զարթեցնում դէպի հայ գրականութեան այդ մոռացուած ճիւղը թէ օտարների և թէ հայերի մէջ: Գործնով չ'բաւականանալով, նա կամենում է իսկոյն և եթ ձեռնարկել հայ անվաւեր գրուածների հաւաքման և հրատարակելու գործին, ուստի և այդ նպատակով 1879 թուին Մոսկուայի Հնագիտական ընկերութեան վեցե-

«վուզատա» կոչուած օրինակից: Է. Յովհաննէս Զոհրաբեանը տեսնելով հայ Աստուածաշնչի հրատարակութիւնների այլպիսի անկատարելութիւնը, ձեռնարկում է 1805 թուին Աննետկում հաւ Աստուածաշնչի նոր հրատարակութեան, հիմք ընդունելով 1319 թուին գրած մի ընտիր ձեռագիր, բաղդատելով նորան ուրիշ շատ ձեռագրերի հետ, տարբերութիւնները էջերի վերոյ նշանակելով և իւրաքանչիւր գրքին կցելով ընտիր և հմուտ և քննական յառաջաբան: Հետաքրքրական է, որ հայր Զոհրաբեանը եկել է այն եզրակացութեան, որ հայոց Աստուածաշունչը թարգմանուած է Որոգինէսի վեցիջեան (Hexapla) օրինակի վերայից:

⁴⁰⁾ Հայր Զոհրաբեանի պատրաստած հին կտակարանի անվաւեր գրքերի հաւաքածուն, որ նա պատրաստել էր

րորդ նիստում նա առաջարկում է Ընկերութեան իւր վերայ առնել նախաձեռնութիւնը և կազմել հայ ապոկրիֆների դեռ չ'տպագրուած մասի ամբողջ հաւաքածուն, իսկ հետեւեալ 80 թուին նա ներկայացնում է նոյն ընկերութեան մի ցուցակ, որ պարունակում էր իւր մէջ 106 ապոկրիֆ, որ նա հանել էր Ս. Էջմիածնի 1863 թուին հրատարակուած ձեռագրերի գրացուցակից, և դորա հետ միասին մի յիշատակագիր, որի մէջ նա ցոյց էր տալիս Հայոց անվաւեր գրուածների նշանակութիւնը գիտութեան համար և կոչում էր անում հայերիտասարդութեան և գիտնականներին հաւաքելու և կորստից ազատելու հայ գրականութեան այդ թանկագին յիշատակարանները: Դորանով էլ, վերջապէս, չ'բաւականանալով, նա այդ մասին գրադրութիւն է սկսում արտասահմանի հայագէտների, մասնաւորապէս, որքան մենք լիջում ենք և գիտենք, նորերումս վախճանած Վիեննայի համալսարանի ուսուցչապետ նշանաւոր Փրեդերիկ Միւլլերի և Միխիթարեանց հետ: Նորա առաջարկութեամբ ու մրտքով է լինում, որ Միխիթարեանք 1896 թուին հրատարակում են «հին կտակարանի հայ անվաւեր գրուածքների հաւաքածուն»: այդ նպատակով նա կտակաւանդել էր Վենետիկի Ուխտին տաս հազար ֆրանկ: Թէ ինչպէս էր հանգուցեալը սիրում հայ ապոկրիֆները և ինչպիսի

իբրև յաւելուած կցել իւր Աստուածաշնչի հրատարակութեան և չէր կարողացել, չէր ժամանել, այժմ պահում է Պարիզի արքունի մատենադարանում: Այդ ձեռագիր հաւաքածուի միջից է ընտրել և թարգմանել 1886 թուին ուսուցչապետ Վարիերը իւր Une version armenienne de l'Hisloire d'Asséneth՝ որ նա ընագրի հետ միասին զետեղել է «Nouveau Mélanges Orientaux»-ի մէջ: Տես ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յարեւմուտս էջ՝ 114—115.

մեծ նշանակութիւն էր տալիս նա նոցա հաւաքելու և տպագրելու գործին —, այդ մասամբ երևում է և նորա մի նամակից, որ գրել է իւր ընկերին 1876 թուի Ապրիլի 9-ին «Հանգիստ Յովհաննու աւետարանչի» ապոկրիֆի թարգմանութեան մասին: «Ուղարկում եմ քեզ, սիրելի և թանկագին Սերգէյ Դանելովիչ, գրում է նա 'ի միջի այլոց, այդ նամակում, իմ մի նոր բրոշիւրը՝ «Апокрифическое сказание объ успеніи евангелиста Іоанна», որ հրատարակուեց «Православное обозрѣніе» ամսագրի Յունուարի համարում: Այս անվաւեր գրութեամբը միակն է իւր հնութեամբ ոչ Յունաց և ոչ միւս լեզուներում դա գոյութիւն ունի: Այդ մի շատ կարեւոր գիւտ է, որ անվաւեր գրութեան մասնագետները ընդունեցին մեծ ցնծութեամբ: Պարապ ժամանակդ կամ քննիւցդ առաջ կարգա՛, կարելի է և հայհոյես ծերունի բարեկամիդ այն ձանձրոյթի համար, որ նա քեզ պատճառում է իւր գիտական շատախօսութեամբ»:

Էմիլի աշխատասիրած անվաւեր գրութեան, որոնց բոլորի թարգմանութիւնը ևս, ինչպէս վկայում է Նեփինի ինստիտուտի ուսուցչապետ Սպերանսկին, խօսելով հանգուցեալի արած «Պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորին Ասանէթի» ապոկրիֆի թարգմանութեան մասին, ճիշտ, գեղեցիկ և, ըստ կարելւոյն, բառացի են, արժանի են առանձին ուշադրութեան՝ «վարք Սրբոյն Թագէտոսի և Բարգուղիմէոսի առաքելոց Հայաստանի», «Հանգիստ Յովհաննու աւետարանչի», «Պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորին Ասանէթի» և «Պատմութիւն փոխման Աստուածածնին, թէ որպէս եղև կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին 'ի փայտն»: Թա-

⁴¹⁾ Մ. Ն. Սպերանսկու վկայութիւնը մեզ համար նշանակութիւն ունի այն մտքով, որ նա Էմիլի երկասիրութիւնների խմբագրող պ. Խալաթեանցի խնդիրքով, համեմա-

դէսու և Բարդուղիմէոս տառաքեալների վարքը, որ նա թարգմանել և տպագրել է «Православное обозрѣніе» ամսագրի Յունիս. Յունիս դրքի յաւելուածում 1877 թուին, Հայոց եկեղեցուն պատկանած նշանաւոր ապոկրիֆներից մէկն է: Հայոց եկեղեցու անվաւեր գրուածները, ինչպէս յայտնի է, կազմել են ամբողջ շարքեր կամ «ցիկլներ», որոնք յաջորդել են միմեանց պատմական յաջորդականութեամբ: Այդ շարքերը սկսուելով Հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելու ժամանակներից, շարունակուում են մինչև Սահակ Պարթևը և նորա յաջորդները: Եղել է անվաւեր գրուածների մի ամբողջ շարք Աբգարի քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին, որից մեր ձեռքն է հասել Աբգարի նամակագրութիւնը Փրկչի հետ կամ, ինչպէս ասում է Էմինը, Աբգար նամակը ⁴²⁾։ Եղել է մի ամբողջ շարք Հայոց առաջին տառաքեալների մասին, Ս. Լուսաւորչի, Ս. Հռիփսիմեանց, Ս. Սահակի մասին և այլն: «Վարք սրբոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի տառաքելոց Հայաստանի» ապոկրիֆը երկրորդ կամ Հայոց առաքեալների մասին գոյութիւն ունեցած անվաւեր գրուածների շարքից է: Թէ առաջինը,

տեղ է հանգուցեալի թարգմանած ապոկրիֆներից երեքը՝ «Տեսել Աստուածածնին Մարիամու զոր ետես տանջանք մեղաւորաց», «պատմութիւն երանելոյն Զովսիմոսի, յորժամ զմտաւ ածէր գնալ յերկիրն երանելեաց» և պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորին Ասանէթի» նոցա յունական բնագրերի և ուսական. ալաւոնական թարգմանութիւնների հետ և գտել է, որ նոցա, մանաւանդ վերջինի ուս թարգմանութիւնը ճշտիւ, համարեա բառացի համապատասխանում են նոցա այդ բնագրերին:

⁴²⁾ «Աբգար. նամակից» Էմինը, բացի այն մասից, որ նա թարգմանել է Խորենացու պատմութեան մէջ, թարգմանել է այլ ևս մի հատուած Լաբուբնայի կամ Ղերուբնայի պատմութիւնից:

այսինքն Ս. Թադէոսի վարքը, որի հայկական բնագրի հրատարակութիւնը եղել է 1853 թուին Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռքով, և թէ երկրորդը, այսինքն Ս. Բարդուղիմէոսի վարքը, որի հայ բնագրի հրատարակութիւնը եղել է նոյն Մխիթարեանց ձեռքով 1854 թուին, Էմիլի կարծիքով, արժանի են ուշադրութեան, որովհետեւ, նախ, կարևոր պատմական տեղեկութիւններ են պարունակում իւրեանց մէջ, երկրորդ, որ միշտ բնորոշ ապոկրիֆային գոյն կամ կոլորետ ունին և, երրորդ, մեր ձեռքը հասած ամենահազուագիւտ անվուեր գրուածներից մէկն են: Արեւմտեան գիտնական աշխարհը շատ սակաւ տեղեկութիւն ունի Թադէոս առաքեալի մասին. նորա բոլոր իմացածը սահմանափակուած է այն համառօտ ծանօթաբանութեամբ, որ նորա մասին հաղորդում է Եւսեբիոսը: Թէև գիտնական հայր Մկրտիչ Աւգետեանը հաղորդում է, որ Ասորւոց լեզուով ևս կայ այդ առաքեալի վարքը, բայց, նորա ասելով, նորա մէջ նշկարագրուած է Թադէոսի գործունէութիւնը միայն Ասորիքում, այն ինչ այս Հայոց լեզուով պահպանուած վարքում նկարագրուած ու պատմւում են նորա գործերը Հայաստանում: Դորա մէջ առաքեալի գործունէութիւնը սկսւում է նորա Եդեսիա հայոց թագաւոր Աբգարի մօտ գալով և վերջանում է նորա նահատակութեան պատմութեամբ: Առաքեալի այդ վարքը, որ, հայ գիտնականների ասելով, գրել է նորա աշակերտներից մէկը նորա մահից յետոյ ասորի լեզուով առաջին դարի լիսնական թուականներին, Էմիլի կարծիքով, թարգմանուել է հայերէն հինգերորդ դարի առաջին կիսում Մեսրոպեան տառերի գիւտից յետոյ: Էմիլը իւր այդ կարծիքը հիմնում է վարքի վերջում գտնուած հետեւեալ խօսքերի վերայ՝ «Ես անարժան ծառայ Քրիստոսի Սամուէլ եպիսկոպոս թարգմանեցի այս պատմութիւնը Ս.

Թաղէոս առաքեալի և Ս. Սանդուխտ կուսի նախատակութեան մասին և ընծայեցի ամբողջ Հայաստանին»։ Եմինը կարծում է, որ այդ տողերում յիշուած Սամուէլ եպիսկոպոսը, ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ յայտնի ասորի Շմուէլ կաթողիկոսը, որ, ինչպէս յայտնի է, բարձրացաւ կաթողիկոսութեան գահը 432 թուին և կառավարեց Հայոց եկեղեցին մինչև 439 ը։ Եւ ճշմարիտ, միայն այսպիսի բարձր դիրք ունեցող հոգևորականի բերանում կարող է նշանակութիւն ունենալ «ես թարգմանեցի այս պատմութիւնը... և ընծայեցի բոլոր Հայոց» խօսքերը։ Եմինը կարծում է, որ այդ վարքի հայ թարգմանութիւնը կատարուած է տառերի գիւտից յետոյ, ուրեմն պէտք է այնպէս համարել, որ նա գոյութիւն է ունեցել Հայաստանում դեռ շատ առաջ։ Նա Խորենացու պատմութեան երկրորդ գրքի 34 գլխում մատնացոյց է անում մի տեղի վերայ, որ սկսւում ու վերջանում է այնպիսի խօսքերով, որոնք ապացոյց են տալիս, թէ այդ վարքը գոյութիւն է ունեցել մինչև Ի. դարը, այս ինքն մինչև Խորենացին։ Սակայն Խորենացին, որ գործ է ածել այդ վարքը իբրեւ. աղբիւր իւր պատմութեան համար, ուրիշ բաներ էլ է պատմում Ս. Առաքեալի գործունէութեան մասին, որ մեր ձեռքը հասած վարքի խմբագրութեան մէջ չ'կայ։ 34 գլխում, որ կրում է «Մեր առաքեալների նախատակութեան մասին» վերնագիրը, Խորենացին, 'ի միջի ալոց, ասում է՝ «ինչ որ սոցա, այսինքն Անանուհի և Սանատրուկի, ժամանակները պատահել է, դեռ շատ առաջ գրել են ուրիշները—Առաքեալի Հայաստան գալը և Սանատրուկի հաւատալը ու Հայոց նախարարների երկիւղից հաւատը ուրանալը և Առաքեալի ու նորա հետ եղածների նախատակութիւնը Շուարշան գաւառում, որ այժմ, այսինքն Խորենացու ժամանակ, կոչւում է Արտազ, և քարի պա-

տառուելը և առաքեալի մարմինը կրկին ամփոփելուց յետոյ, միանալը և այնտեղից նորա աշակերտների նորա մարմինն առնելը և դաշտում թաղելը և թագաւորի Սանդուխտ դստեր նահատակուելը ճանապարհի մօտ և այնտեղ նոցա երկուսի նշխարների յայտնուելը և մի ժայռոտ տեղ փոխադրուելը: Այս բոլորը, ինչպէս ասացինք, ուրիշները մեզանից առաջ պատմած լինելով, հարկաւոր չ'համարեցինք նորից կրկնելու: Խորենացու այս կտորի առաջին մասի՝ Առաքեալի Հայաստան գալը և Սանաթրուկի հաւատալը ու Հայոց նախարարների երկիւղից հաւատը ուրանալը» չ'լինելը ներկայումս մեր ձեռքում գտնուած վարքի խմբագրութեան մէջ Էմինը մեկնում է այն հանգամանքով, որ ներկայ վարքը պակասաւոր կամ թերի է, որ աւելի հին ժամանակները եղած և Խորենացու համար իբրեւ աղբիւր ծառայած օրինակը մի աւելի կատարեալ խմբագրութիւն է եղել: Յամենայն դէպս Էմինը կարծում է, Ս. Թադէոսի վարքը շատ հին է և պատկանում է, եթէ ոչ առաքեալների ժամանակին, գոնէ, երկրորդ կամ երրորդ դարի գոյժ է: Որ երրորդ դարում այդ վարքը գոյութիւն է ունեցել—, նա չի կասկածում, որովհետեւ Խորենացին մէջ բերելով այն աւանդութիւնը, որ նորան պատմել է մի սքանչելի ծերունի այն տեղի մասին, որտեղ լուսն է Լուսաւորչի մայրը, այդ աւանդութիւնից այնպիսի դէպքեր է պատմում, որոնք ուղղակի ցոյց են տալիս այդ աղբիւրի վերայ, ուրեմն և պէտք է կարծել, որ վարքը գոյութիւն է ունեցել երրորդ դարի կիսում, որովհետեւ Լուսաւորչի ծնունդը եղել է 257 թուին:

Ս. Բարդուղիմէոսի վարքը ևս Էմինի կարծիքով անփոփոխ չի հասել մեր ձեռքը. նա ևս ժամանակի ընթացքում ենթարկուել է այնպիսի փոփոխութիւնների,

որոնք զրկել են նորան պատմական տեղեկութիւններից և բանաստեղծական բնաւորութիւնից: Իւր այդ կարծիքը նա դարձեալ հիմնում է Խորենացու վերայ, որ, նորա ասելով, թէև գործ է ածել այդ վարքը իբրև աղբիւր, բայց այնպիսի բաներ է պատմում նորանից, որ այժմուայ վարքի խմբագրութեան մէջ չ'կայ: Նա կարծում է, սր Ս. Բարդուղիմէոսի վարքն էլ շատ հին ժամանակի գործ է և գոյութիւն է ունեցել մինչև չորրորդ դարի կէսը. նա ևս գրուել է Ս. առաքեալի աշակերտներից մէկի ձեռքով նախապէս Ասորւոց լեզուով և յետոյ արդէն հինգերորդ դարում թարգմանուել է հայերէն: «Հանգիստ Յովհաննու աւետարանչի» «ապոկրիֆը, որի հակապէս բնագիրը, նախ, տպագրուել է Մաշտոցի և Զաչոցի մէջ և յետոյ մտել է Վենետիկում 1805 և 1860 թուականներին տպագրուած Աստուածաշնչի հրատարակութիւնների յաւելուածների մէջ, Հայոց լեզուով միայն պահպանուած ընդհանուր ապոկրիֆներից մէկն է: Զիշտ է, դորա պատմական մասը, կամ, լաւ է ասել, աւանդութիւնը Յովհաննու հանգրստի մասին յայտնի է և արևելեան ու արևմտեան եկեղեցիներին, բայց աւետարանչին վերագրուած ու ապոկրիֆի մէջ գլխաւոր տեղը բռնող աղօթքը միայն յայտնի է Հայոց եկեղեցուն: Հետաքրքրական է, որ Հայոց եկեղեցին մինչև ցայսօր էլ զեռ դորա վերայ նայում է ոչ իբրև անվաւեր գրուածքի վերայ, այլ իբրև վաւերականի, որ գրել է աւետարանչի աշակերտներից մէկը և պարունակում իւր մէջ նորա իսկական խօսքերը: Հայոց եկեղեցին Յովհաննու աղօթքը կարդում է այդ աւետարանչի տօնին և քահանայի թաղման ժամանակ, երբ դադարը արդէն իջեցրած է լինում գերեզմանը: Մինչև անգամ Ներսէս Լամբրոնացու պէս կըրթուած հոգևորականը ևս չի կասկածել այդ մասին և

ընդունել է նորա վաւերականութիւնը, որ ապացուցւում է նորանով, որ նա գրել է նորա ընդարձակ մեկնութիւնը մի ոմն Ստեփաննոսի խնդիրքով ⁴³⁾: Տարսոնի գիտնական եպիսկոպոսը իւր մեկնութեան մէջ իրաւացի կերպով նկատում է, որ Հանգիստը մեր ձեռքը ամբողջովին չի հասել, որովհետեւ նա սկիզբն չունի և իւր պատմութեան ընթացքում չի հետևում այն ձեւերին, որոնց հետևում են ընդհանրապէս դոյն օրինակ պատմական գրուածները. նա զարմանում է, որ դորա մասին ամենևին տեղեկութիւն չ'կայ Գործք. Առաքելոցի մէջ և այդ հանգամանքը մեկնում է նորանով, որ առաքելայնների ժամանակ ոչ ոք հոգ չի տարել պատմելու Յովհաննու հանգստից առաջ պատահած անցքերը և միայն գրի է առնուել նորա հանգստի հանգամանքները: Լամբրոնացու ասելով, եկեղեցում պահուած աւանդութեամբ այդ գրուածքը աւետարանչի եօթն աշակերտներից մէկի՝ Պրոքորոսի գործն է, որ գրի է առել դորան առաջին դարի վերջին տարիներում, և որ գրուածքում իբրև հեղինակ յիշուած Բիրոզը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Պրոքորոսը: Սակայն էմինը կարծում է, որ այդ գրուածքը թէ իւր ընդհանուր բնաւորութեամբ և թէ իւր պատմութեան մանրամասնութիւններով կրում է իւր վերայ անվաւեր գրուածներին յատուկ բոլոր նշանները, ուստի և չէր կարող դորա մասին տեղեկութիւն պահպանուել Գործք. Առաքելոցի մէջ և գրուած լինել Յովհաննու աւետարանչի աշակերտի ձեռքով առաջին դարում: Նա հիմնուելով այն հանգամանքի վե-

43) Էմինը հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ Լամբրոնացին «որդիական հնազանդութեամբ» է կատարում Ստեփաննոսի խնդիրքը, կարծում է, որ դա այն Ստեփաննոսն է, որին նա յիշում է իւր Լեոն Բ. ին գրած լղթում և որին կոչում է «իւր ուսուցիչ»:

րայ, որ այդ գրուածքը գտնուում է Հայոց Մաշտոցում որի խմբագրութիւնը եղել է հինգերորդ դարում, հիմնուելով նորա լեզուի վերայ, որ ունի Հայոց Ոսկեդարեան լեզուի բոլոր յատկութիւնները, համարում է, որ դա թարգմանուել է հայերէն հինգերորդ դարում Ս.Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտների ձեռքով, երբ Ս. գրքի հետ միասին թարգմանուեցին հայերէն և ասորի ու յոյն հայրերի բոլոր գրուածները, իսկ դորա յունական բնագիրը գրուել է հաւանականաբար երկրորդ դարում:

Միւսը՝ «Պատմութիւն Յովսէփայ և Լինոյ նորին Ասանէթի» նոյնպէս ընդհանուր ապօկրիֆ է և ներկայացնում է մեզ նոյն պատմութեան յունական բնագրի ճշգրիտ և լիակատար թարգմանութիւնը: Յաւում ենք, որ Էմինը չի թողել ոչ մի յառաջաբան, ոչ մի ծանօթութիւն կամ ուսումնասիրութիւն այդ ամեն կողմից նշանաւոր հայ անվաւեր գրուածքի մասին: Մինչև անգամ դորա թարգմանութիւնը ևս, որ նա արել է, ինչպէս երևում է, Լազարեան ճեմարանի ձեռագրից 1876 — 77 թուականներին, հրատարակուել է միայն նորա մահից յետոյ միւս երկու ապօկրիֆների՝ Տեսիլ Աստուածածնին և Զովսիմոսի պատմութեան հետ միասին: Կըրկնում ենք, որ այդ շատ ցաւալի է, որովհետև այդ մի շատ նշանաւոր ապօկրիֆ է, որ հայ գրականութիւնը պահպանել է ամենայն անարատութեամբ, և հաւանական է, որ հանգուցեալը դորան կցէր նոյնալիսի ընտիր յառաջաբան և գիտական ծանօթաբանութիւն, որ նա կցել է միւս իւր ձեռքով հրատարակուած թարգմանութիւններին, և դորանով, գուցէ, պարզէր շատ ուրիշ կարևոր հանգամանքներ, որոնք այժմ մեզ համար մութ են մնացել: Ուսուցչապետ Սպերանսկու ասելով, Յովսէփի և Ասանէթի պատմութեան յունական բնագիրը մինչև վերջին ժամանակները յայտնի չի եղել. գոյու-

Թիւն է ունեցել միայն նորա լատիններէն Թարգմանութիւնը, սակայն այդ էլ մի տյնպիսի անկատար և կըր-
ճատուած խմբագրութիւն է եղել, որ ոչ մի կերպով
չի կարողացել բռնել բնագրի տեղը: Վերջերումս, ճիշտ
է գտնուել է և նորա յունական բնագիրը, բայց դըժ-
բարդաբար այդ էլ համարեա՛ն կիսով չափ թերի է եղել,
այնպէս որ «պատմութեան» լիակատար խմբագրութիւնը
վերականգնելու համար, բոլորեքեան ստիպուած են ե-
ղել դիմել նորա Սլաւոնական Թարգմանութեան, որ
մինչև հայկական Թաշգմանութեան հրատարակուելը
միակն է եղել իւր կատարելութեամբ: Հայկական օրի-
նակը, որ իւր մի մասով համարեա՛ն թէ բառ առ բառ
նմանում է յունական բնագրի գտնուած գլուխներին և
իւր ամբողջութեամբ Սլաւոնականին, նոյն Սպերանսկու
վկայութեամբ պէտք է համարել երկրորդ կատարեալ
խմբագրութիւնը, և քանի որ դեռ չի գտնուած յունա-
կան ամբողջ բնագիրը, կարող է լիովին փոխարինել նորան:

Ոչ պակաս նշանաւոր է, վերջապէս, և հանգու-
ցեալի Թարգմանած «Պատմութիւն փոխման Աստուա-
ծածնին», որ մի կէս ընդհանուր, կէս էլ հայկական
ապոկրիֆ է: Դորա այն մասը, որ պատմում է Ս. Կուսի
ննջման կամ վերափոխման մասին, ընդհանուր է, իսկ
այն մասը, որ պատմում է Տիրամօր Ս. պատկերի Հա-
յաստան բերուելու և Հոգեաց վանքի շինութեան հան-
գամանքների մասին, հայկական է: Էմինը այդ ապո-
կրիֆը համարում է համարեա միակը, որի հեղինակի անու-
նը ճշտիւ յայտնի է. նորա կարծիքով դա Խորենացու գրչի
գործն է, որովհետև, նախ, դորա և Խորենացու լեզուն
միևնոյնն են, երկրորդ, որ Հայոց բոլոր հեղինակները ևս
այդ գրուածքը ընծայում են Խորենացուն: Այդ ապոկ-
րիֆը, նորա ասելով, ամբողջովին չի հասել մեր ձեռ-
քը, որովհետև, ինչպէս յայտնի է, դա գրուած է Վաս-

պուրականի տէր Սահակ Արծրունու համար, որ նամակով, նախ, ծերունի պատմագրին հրաւիրել էր իւր մօտ, երկրորդ, երեք բան էր խնդրել նորանից՝ «Ո՞վ է եղել Բեթղեհէմի շինողը», «Ինչու համար Ղուկասը-Նաթանին, իսկ Մատթէոսը Սաղմոնին են կոչում նախահայր Ս. կուսին» և «ինչու համար գիտնականներից ոմանք սկզբում տիւ են կարծում, ոմանք էլ գիշեր», այն ինչ ներկայումս մեր ձեռքը հասած թէ նամակում և թէ գրուածքում երևում են միայն առաջին երկու խնդիրները և նոցա պատասխանը: Որ նամակի և գրուածքի նախնական խմբագրութիւնների մէջ եղել են և այդ երրորդ խնդիրը ու նորա պատասխանը—, այդ երևում է այն հագամանքից, որ Խորենացին պատասխանելով իշխանին՝ մէջ է բերում, 'ի միջի ալլոց, և նորա նամակի բովանդակութիւնը, որի մէջ երկու միւս խնդիրների հետ կալ և այդ երրորդ անպատասխան մնացած խնդիրը: Էմինը այդ երրորդ խնդրի պատասխանի և նոյն իսկ երրորդ խնդրի դուրս ձգուելը նամակից և գրուածքից դիտաւորութեամբ կատարուած մի բան է համարում և այդ գործողութիւնը վերագրում է այն ժամանակուայ հայ հոգևորականութեան, որին մի որ և է պատճառով այդ երրորդ խնդրի պատասխանը դուր չի եկել:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Էմինի մանկավարժական ճիւղին վերաբերեալ գրուածներն են՝ «Բերականութիւն հայկական լեզուի» և «Ընտիր հատուածք», որոնցից առաջինը նա հրատարակել է 1846 թուին, իսկ երկրորդը-1849-ին: Այդ երկուսն էլ, ինչպէս երևում է նոցա անուններից, դասագրքեր են, յօրինուած են մասնաւորապէս Լազարեան ճեմարանի աշակերտների համար և արգասիք են նորա 12 տարուայ (1838—1850) ուսուցչական գործունէու-

թեան: Մեր մանկավարժական գրականութեամբ հետաքրքրուողները անկասկած ուշադրութիւն դարձրած էին են մի երևոյթի վերայ, որ միշտ տեղի է ունեցել մեր ուսումնարանական կեանքում: Իւրաքանչիւր հայ լեզուի վարժապետ, մասնաւորապէս գրաբառագէտ, գրաբառ լեզուն դասականդոզներից սովորութիւն է ունեցել իւր քերականութիւնը կազմելու, իւր քերականութեամբ դասականդելու, որից և առաջ է եկել այն հանգամանքը, որ մեր մանկավարժական-գրական ասպարէզը հեղեղուել ու յորդուել է քերականութեան բազմաթիւ ձեռնարկներով: Այդ երևոյթը, մեր կարծիքով, երկու պատճառով կարելի է մեկնել. մէկ որ հին ժամանակներից մեր մէջ քերականութեան ուսումը համարուել է կրթութեան ամենաբարձր տեսակը, գիտութեան վերջին աստիճանը, և ամեն մի վարժապետ ուսումնական, գիտնական համարուելու համար, ստիպուած է եղել, կամ պարտականութիւն է համարել իւր համար մի քերականութեան ձեռնարկ գրելու: Ճիշտ է, վարժապետներից շատերը իւրեանց ձեռնարկները տպագրութեան չեն լանձնել, բայց, գոնէ, ունեցել են քերականութեան ձեռագիր տետրակներ, ուրեմն և հասել են իւրեանց նպատակներին՝ թէ իւրեանց բազմաթիւ աշակերտների շրջանում և թէ իւրեանց շրջապատող հասարակութեան մէջ վայելել են քերականութեան դասագրքի հեղինակի հռչակ: Միւս պատճառը աւելի կարևոր և բնական է: Գրաբառի վարժապետը սկսելով ուսուցանել գրաբառի տարերբը, ստիպուած է եղել բազմաթիւ քերականութիւններից մէկը ընտրել իբրև դասատուութեան ձեռնարկ, եթէ ոչ աշակերտների ձեռքը տալու համար, գոնէ, նորան հետեւելու, նորարով առաջնորդուելու ու ղեկավարուելու համար իւր դասատուութեան գործում: Մի քանի ժամանակ անցնելուց

յետոյ սակայն վարժապետը նկատել է որ իւր ընտրած
 ձեռնարկը չի համապատասխանում իւր ցանկացածին, որ
 նորան հետեւելու պատճառով դաստիարակութեան գործը
 յառաջադիմութիւն չի անում, ինքը նեղութիւն է քա-
 ջում և աշակերտներին էլ դժուարութիւն է պատճա-
 ռում: Նա բնագդմամբ զգում է, որ մի ուրիշ տեսակ
 քերականութիւն պէտք է, որ եղածները բոլորը ևս
 անյարմար են, ուսուցչի ուսուցանելու ծանր գործը հեշ-
 տացնող, աշակերտներին աւելի դիւրին ճանապարհով
 առաջնորդող ձեռնարկ, և սկսում է իւր սեփական դա-
 սազիրքը կազմել: Բայց բնագդմամբ զգալը այլ բան է,
 իւր զգացածն իրագործելը այլ: Բաւական չէր մանր-մու-
 նըր փոփոխութիւնը՝ կանոնների ուրիշ տեսակ մեկնելը,
 ուրիշ տեսակ դասաւորելը, հոլովների շատացնելը կամ
 քչացնելը, այլ պէտք էր նոր հոգի, նոր ուղղութիւն,
 նոր սխտեմ, հեշտից դժուարը, գործնական, օրինակ-
 ներից կանոններ հանելու սխտեմը մտցնել, որ, 'ի հար-
 կէ, չէր կարող իրագործել նախապատրաստութիւն չու-
 նեցող, ինքն էլ հին ձեռնարկների հոգևով ու ուղղու-
 թեամբ կրթուած վարժապետը: Եւ հայ քերականու-
 թիւնների թիւը աւելանում էր մի նոր օրինակով, որ
 համարեա՞ թէ ոչնչով չէր տարբերւում իւր նախորդ-
 ներից: Էմինը մեր գրաբառագէտ վարժապետներից բա-
 ցառութիւն չի կազմել. նա էլ զգացել է իւր ժամա-
 նակի քերականութիւնների պակաս կողմերը, նա էլ յօ-
 րինել է իւր քերականութիւնը և նա էլ նոյն անյա-
 ջողութեանն է պատահել: Եւ ճշմարիտ, ինչ էին մին-
 չև Էմինը եղած մեր քերականութիւնները: Հայերը,
 ինչպէս յայտնի է, ամենահին ժամանակները չեն ու-
 նեցել իւրեանց լեզուի համար կազմած իւրեանց սեփա-
 կան քերականութիւնը: Հինգերորդ դարում միայն, երբ
 կազմակերպուել են Հայոց ազգային դպրոցները և ըս-

Կսել է ծաղկել Հայ գրականութիւնը, պահանջ է ա-
 ռաջ եկել մեր մէջ քերականութեան ձեռնարկ կազմե-
 լու, նորանով ուսանելու Հայոց լեզուն, նորանով ու-
 սուցանելու դպրոցներում, և սկսել են թարգմանել
 ցունարէնից քերական տերմինները, որոնց հետքերը ե-
 րևում է Դաւիթ Անյաղթի գրուածներում: Նոյն հին-
 քերորդ դարում, վերջապէս, թարգմանուել է ամբող-
 ջապէս Դիոնեսիոս թրակացու, յալտնի յոյն քերականի
 գիրքը և Հայ լեզուին յարմարացուելով, ընդունուել է
 Ժբրե Հայոց լեզուի դասատուութեան ձեռնարկ բոլոր
 Հայոց դպրոցներում: Այնուհետև այլ ևս նոր, անկախ
 Հայ քերականութիւն զի կազմուել մինչև Մխիթարեանք,
 այլ բոլոր եղածները, բոլոր նոր կազմուած, նոր
 գրուած համարուածները ոչ այլ ինչ են եղել, եթէ ոչ
 նոյն թրակացու գրուածքը, միայն զանազան յաւելուած-
 ներով կերպարանափոխուած, բարեփոխուած: Մխիթա-
 րեան ուխտի հիմնադիր Աբբահայր Սեբաստացին
 միտքը դրած լինելով վերականգնել Հայ նախկին գրա-
 ւան լեզուն իւր բոլոր մաքրութեամբ, մշակել Հայ
 գրականութիւնը և նորան գործիք դարձնել եւրոպա-
 ւան լուսաւորութեան իւր հայրենիքի ու հայրե-
 նակիցների համար, և դորա համար անհրաժեշտ հա-
 մարած լինելով քերականութիւն և բառարան կազմելը,
 թի հարկէ, չէր կարող բաւականանալ Դիոնեսիոսի քե-
 րականութեամբ: Նա ձեռնարկում է նոր քերականու-
 թիւն կազմելու իւր ժամանակի եւրոպական քերակա-
 նութիւնների ձևով և սխտեմով, մի գործ, որին ձեռ-
 նարկել էին ունիտոռները, բայց չէին յաջողել: Ծիշտ
 է, Աբբահայր «Քերականութիւն գրաբառ լեզուի Հայկա-
 ցեան սեռի»-ն կազմուած լինելով լատին. քերականու-
 թեան օրինակով, իւր շատ մասերում չէր պարունա-
 ւում Հայ մաքուր լեզուի կանոնները և մասամբ կրում

էր ունիտոռների գործածած հայ լեզուի բնաւորութիւնը, բայց նա իբրև տաղին փորձ առաջին կանոնաւոր քերականութիւնն է և կազմում է հիմքը մեր բոլոր նոր քերականութիւնների: Լ. Միքայէլ Չամչեանը դուրս ձգելով Աբբահօր քերականութեան միջից անկանոնութիւնները և մշակելով նորան, առաջ է տարել հայ քերականութեան գործը և տուել է հասարակութեան հայ մաքուր լեզուի քերականութիւնը: Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեանը կատարելագործելով իւր նախորդների սկսածը ու մշակածը, տուել է հասարակութեան իւր ընդարձակ գիտական քննական քերականութիւնը, որով մէկ անգամ ընդ միշտ հաստատել է մաքուր հայկաբանութեան Ստուգաբանութեան և Համաձայնութեան կանոնները: Ինչ էր մնում անել Աւետիքեանի լեռնորդներին. գործի դժուար մասը կատարուած էր, փշոտ ճանապարհը հարթուած մաքրուած, մաքուր լեզուի գլխաւոր կանոնները քննուած, մշակուած և հաստատուած: Նոյա մնում էր միայն աւելի առաջ գնալ՝ կանոնների մեկնութեան դիւրին ճանապարհը ցոյց տալ, ուսուցանելու նոր ձև ու սխտեմ մշակել, նոր օրինակներով ու բացատրութիւններով ճոխացնել քերականութիւնը. բայց դժբաղդաբար այդ չի լինում, չի կատարուում: Նորա, Աւետիքեանի բազմաթիւ լեռնորդները շատանում են միայն նորանով, որ անշեղ և կուրօրէն հետևում են նորան, իւրեանց քերականութիւններում նոյն սխտեմը, նոյն ուղղութիւնը, կանոնները բացատրելու, մեկնելու նոյն ձևը գործ դնելով: Գործը մնում է նոյն կէտի վերայ կանգնած երկար ժամանակ, մինչև որ ասպարէզ է դուրս գալիս հանգուցեալ Արսէն Բագրատունին, որ մի քաջ ևս առաջ է գնում, տալով իւր նշանաւոր Զարգացելոց Քերականութիւնը: Աւետիքեանին է հետևել Իմինի ուսուցիչ Միքայէլ Սալլանթեանը իւր «Քերակա-

նութիւն գրաբառ լեզուի Հայոց»-ը կազմելու ժամանակ, նորան է հետևել «Gramair arménienne»-ի հեղինակ Յակովբ Շահան-Ջրպետը, նորան է հետևել Պետերմանը իւր «Grammatica linguae armeniacaе»-ի մէջ և, վերջապէս, նորան է հետևել և Էմինը իւր Քերականութիւնը յօրինելու ժամանակ: Նորութիւն, յառաջադիմութիւն չ'կայ Էմինի Քերականութեան մէջ. բացատրութեան նոյն գրաբառ լեզուն, կանոնների մեկնութեան, բացատրութեան նոյն սխտեմը, մասերի նոյն դասաւորութիւնը, նոյն պարառական, պատմական և նախորդ տրական հոլովները, հոլովումների նոյն բազմութիւնը, մի խօսքով մի ձեռնարկ նման իւր բազմութիւնախորդ քերականութիւններին և, ըստ ամենայնի, համապատասխան ալն սքօլաստիք դասաւանդութեան եղանակին, որին, ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք յիշելու, նա հետևել է իւր ուսուցչութեան ամբողջ ընթացքում: Թողնելով մի կողմ քերականութեան գործի բուն յառաջադիմութեան խնդիրը, մենք իրաւունք ունէինք սպասելու, որ Աւետիքեանի Քերականութեան վերայ 31 տարի, իսկ իւր ուսուցիչ Սալլանթեանի Քերականութեան վերայ 19 տարի անցնելուց յետոյ, Էմինը իւր Քերականութիւնը յօրինելու ժամանակ հետևի մի նպատակալարմար նորամտութեան, որին հետևել էր մինչև անգամ Աւետիքեանը ևս դեռ 1815 թուին, իւր Քերականութեան առաջին մասը՝ Ստուգաբանութիւնը աշխարհիկ լեզուով բացատրելով: Այս այսպէս լինելով, մենք զարմանում ենք, որ կային մարդիկ, ինչպէս, օրինակի համար, Լիկէոնի և Համալսարանի ուսուցչապետ յայտնի Թ. Ե. Կորշը ⁴⁴⁾, որ պահանջում կամ սպա-

⁴⁴⁾ Ուսուցչապետ Կորշը իւր Էմինին ուղղած յորելինական ողջոյնի մէջ, 'ի միջի այլոց, այդ մասին ասում է հետևեալը՝ «Թէ ինչպէս ընդարձակ կերպով և ինչպիսի

սուժ էին, որ Էմինը Ռուսաց լեզուով Հայոց լեզուի մի գիտական քննական քերականութիւն յօրինէ և դորա-

վարպետութեամբ Էմինը ծանօթացրել է եւրոպացւոց հայ գպրութեան, վաղուց արդէն յայտնի էր, թայց այսօր, բացի դորանից, միաբերան վկայեցին այդ մասին և բանի-
բուն մարդիկ: Նորա կեանքից գիտական նիւթը դուրս է ե-
կել և հասարակութեան գործածութեան առարկայ դարձել
բոլորովին պատրաստի—կամ ինչպէս օրինակելի թարգմա-
նութիւններ և կամ ինչպէս օրինակելի հետազոտութիւններ:
Կարելի է միայն զարմանալ, թէ ինչպէս է ժամանել կամ
կարողացել կատարել այդքան շատ բան մի մարդ,—և ոչ
թէ միայն շատ, այլ և նոյն չափով և լաւ Ինչ կ'լինէր
ապա, եթէ այդ աշխատաւոր և քանքարաւոր մշակը ու-
նենար և աշխատակիցներ և այն ոչ միայն հայերից: Ես
գիտմամբ չէշտում եմ վերջին պայմանի վերայ: Խնդիրը
նորանումն է, որ հայի համար մինչև անգամ և իւր հին
լեզուն հարազատ է և ներկայանում է նորան, եթէ ան-
գամ նա ուրիշ լեզուներ էլ գիտէ, ախրպէս այն տեսա-
կէտից, որ տրուած է նորան նոյն իսկ հայոց լեզուի մէջ,
այն ինչ ամեն մի օտար հետազոտող կձեռնարկի ուսանել
այդ լեզուն այնպիսի առանձին պահանջներով, որոնք յա-
տուկ են իւր լեզուին, և կնկատէ նորա մէջ հէնց այն գը-
ծերը, որոնք զանազանում են այդ լեզուն իւր սեփականից:
Համամարդկային քաղաքակրթութեան համար հէնց նորանով
էլ կարևոր է զանազան ազգութիւնների գոյութիւնը, որ
նոցանից իւրաքանչիւրը իւր լեզուի մէջ մարմնացած իւր մը-
տաւոր և բարոյական կարողութիւններով բերում է իւր
հետ մի նոր, մի միւս ազգերին այնպստ տեսակէտ և դորա-
նով հէնց լուսաբանում է ճշմարտութիւնը մինչև այդ ժա-
մանակ այնպստ կողմերից: Օտար աշխատակիցներ, գուցէ, և
յաջորդներ գտնելը Էմինի համար հազիւ թէ դժուար լինի.
բանի որ նա մեզ ցոյց է տուել գեղեցիկ օրինակներով, թէ
ինչ գանձեր կարելի է քաղել հայոց գրականութիւնից, դո-
րանից յետոյ բաւական է նորան միայն մեզ տալ հայոց լե-
զուի քերականութիւնը, ոչ հայոց լեզուով գրուած, ինչպէս
այն, որ նա գրել է սորանից 40 տարի առաջ, այլ մի որ

նով հեշտացնէ օտարների Հայոց լեզուն ուսումնասիրելու գործը, որովհետեւ եղածները անբաւարար են:

Մենք կարծում ենք, որ այդպիսի պահանջներ անում էին նոքա, որովհետեւ չէին ճանաչում Էմինին, նորա ներքին աշխարհը, նորա հակումները: Մենք համոզուած ենք, որ Էմինը իւր յոբելեանից յետոյ եթէ ոչ չորս տարի, այլ այլեւս երկար ժամանակ ապրէր, առողջ կեանք վարէր և շարունակէր իւր գրական պարապմունքը, այնուամենայնիւ դարձեալ չէր արդարացնիլ նոցա ակնկալիքը: Զիշտ է, նա գիտէր շատ լեզուներ, ուսումնասիրել էր համեմատական լեզուագիտութիւնը և ամեն տեսակ պատրաստութիւն ունէր լաւ լեզուագէտ լինելու, բայց նա հակումն չունէր նեղ մասնագիտական, բանասիրական մանրակրկիտ ծանր գործով պարսպելու, որ անշուշտ հարկաւոր կլինէր մի այդպիսի գիտական մեծ գործ յօրինելու համար: Բացի սորանից, չ'պէտք է մոռանալ, որ հանգուցեալը, ինչպէս որ մի անգամ արդէն ասել ենք, մի առանձին, ինքնուրոյն կարծիք ունէր Հայոց լեզուի մասին: Նա կարծում էր, որ Հայոց լեզուն պէտք է ուսանել անկախ կերպով, առանց համեմատական լեզուագիտութեան դիմելու, ինքնուրոյն ճանապարհով: «Հայոց լեզուի ուսումնասիրութեան գործին, յաճախակի նեղանալով կրկնում էր նա, չեն օգնիլ ոչ գենդը, ոչ պահաւիկը, ոչ սանսկրիտը և ոչ յոյն ու լատինը. բոլոր գործը կվերջանայ միայն նորանով, որ դուք կսովորէք Հայոց լեզուն ևս գտնել Accusativus cum Infinitivo, Nominativus cum Infinitivo, Ablativus absolutus կրկին հալա է եւրոպական լեզուով, օրինակ, ռուսերէն: Մենք բոլորեքեանս էլ գիտենք Էմինի երկերի որակութիւնը և այդ պատճառով էլ, առանց երկբայելու, կարող ենք ասել, որ այդ կ'լինի Եւրոպայում առաջին գիտական քերականութիւնը»: Տես «Յիսնամեակ», էջ՝ 76—77:

ցականներ և այլն, որից ոչինչ չի դուրս գալ»:

Էմինի միւս մանկավարժական գործը՝ ընտիր հատուածքը աւելի յաջող է: Դա այն ժամանակները մեր մանկավարժական գրականութեան համար մի նորութիւն էր և վերին աստիճանի նպատակայարմար նորութիւն: Սինչև այն ժամանակները ընդհանրապէս Հայոց դպրոցներում և մասնաւորապէս Լազարեան ճեմարանում դասարանական ընթերցանութեան նիւթ լինում էին Հայոց մատենադրները, բայց ոչ հատուածներով, այլ ամբողջութեամբ, որից և առաջ էր գալիս այն հանգամանքը, որ թէև աշակերտները իւրեանց դասընթացքի տւողութեան ամբողջ միջոցում կարգում էին մի երկու հեղինակի գրուածք ամբողջութեամբ, բայց անձանօթ էին մնում հեղինակներից շատերի թէ լեզուին և թէ բովանդակութեան և ստիպուած էին լինում այդ պակասը լրացնել ինքեանք մասնաւոր կերպով, առանց ուսուցչի հսկողութեան: Ընտիր հատուածքի նորութիւնը և նպատակայարմարութիւնը հէնց նորանումն էր, որ նա կազմուած լինելով բոլոր ընտիր հեղինակների գրուածների հատուածներից, միջոց էր ընձեռում աշակերտներին համեմատաբար աւելի կարճ ժամանակամիջոցում ծանօթանալու Հայոց ամբողջ գրականութեան գլխաւոր նեկայացուցիչների գրուածների լեզուին, ոճին, դարձուածներին, բովանդակութեան, ուղղութեան և ժամանակի հանգամանքներին, այնպէս որ լեզուի ուսումնասիրութեան գործը կեանքում ևս շարունակելու հակումն ունեցողների առաջ դորա ճանապարհը, ըստ ամենայնի, հարթուած ու մաքրուած էր լինում: Իւր ընտիր հատուածքը յօրինելու գործում Էմինը, ՚ի հարկէ, հետեւել է օտար մանկավարժական գրականութիւնների մէջ արդէն գոյութիւն ունեցած «Իրիստոմատեսներին» կամ Ոսկեփորիկներին, սակայն

այդ զէպքում ևս նա մտցրել է իւր ձեռնարկի մէջ մի քանի ինքնուրոյնութիւններ, որոնք հէնց կազմում են նորա գլխաւոր պակասութիւնը: Նախ և առաջ նա իւր ձեռնարկը զարդարել է մի ստուար և պէտք է ասել, ընտիր հայռուս բառարանով և ուսերէն ծանօթութիւններով, որով և անկասկած կամեցել է ասել, թէ հատուածները պէտք է ուսերէն թարգմանել: Այդպէս են կազմուել և կազմըւում գիմնագիտնների համար, յոյն, լատին, ֆրանսերէն ու գերմաներէն լեզուների ոսկեփորիկները, այդպէս պէտք է կազմուէր և Հայոցը, եթէ միայն նա խորհուրդ ունենար ուսուցանելու հայ լեզուն ուս մանուկներին: Բայց գրքի վերայ գրուած է՝ «ի պէտս աշակերտաց Լազարեանց ճեմարանի Արեւելեան լեզուաց», ասել է թէ ձեռնարկը յօրինուած է և յատկացրած մասնաւորապէս Լազարեան ճեմարանի աշակերտների գործածութեան, ուրեմն ինչ հարկ կար և կամ ինչ մանկավարժական եղանակի է հետևել հանգուցեալը, քանի որ ճեմարանի աշակերտները միշտ հայախօս են եղել, քանի որ Հայոց լեզուի ուսուցիչները միշտ հայ են եղել և, վերջապէս, քանի որ դասատուութեան լեզուն միշտ հայերէնն է եղել: Երկրորդ, ուրիշ գրականութիւնների այդ տեսակ Ոսկեփորիկները միշտ մի յայտնի սիստեմով են կազմուել և կազմուում: Առհասարակ ընդունուած է գրականութեան տեսութեան սիստեմը, այսինքն հատուածները դասաւորուում են գրականութեան զանազան ճիւղերին վերաբերեալ կտորներով՝ նկարագրական, պատմական, վիպական և այլն, որով և մի անգամից երկու նպատակի են հասնում՝ մէկ որ աշակերտները հէնց լեզուն սովորելու, կարգալու ժամանակ ծանօթանում են մարդուս մտաւոր արդիւնաբերութեան տեսակներին, երկրորդ, որ նոքա գործնականապէս նախապատրաստուում են «Գրականութեան

տեսութիւնը՝ ուսանելու գործի համար: Իսկ Էմինը թողնելով այդ ընդունուած կարգը, գերադասել է հեշտից դէպի դժուարը անցնելու եղանակը և հատուածները ընտրել է տիրապէս այն հեղինակներէց, որոնց նա դասական, ընտիր լեզուի ներկայացուցիչ է համարել: Մեզ կարող են, 'ի հարկէ, առարկել, թէ վերը լիշուած եղանակով միայն կազմուած են կենդանի լեզուների 'ընտիր հատուածքները, որ մեռեալ լեզուների մէջ, ինչպէս մեր գրաբանի, յաճախակի դժուար էլ է գտնել գլխականութեան բազմաթիւ ճիւղերին վերաբերեալ գրուածների տեսակները: Համաձայն ենք, բայց նախ, կարելի էր միայն եղած տեսակներից մէջ բերել և, երկրորդ, չէ՞ որ Էմինը հերքելով աշխարհաբառը գրական լեզու դարձնելու փորձերը, արժանի չ'համարելով մինչև իսկ գրաբան հատուածները աշխարհաբան թարգմանելու, բառարանը գրաբանից աշխարհաբան կազմելու, ինքը գրաբան գրելով և ճգնելով վերականգնել գրաբանի գործածութիւնը իբրև կենդանի լեզու, դորանով արդէն նորան դասում էր կենդանի, գործածութեան լեզուների շարքը մայրենի կենդանի լեզուից ունենալիք բոլոր պահանջներով: Սակայն Էմինի ընտրած եղանակն էլ վատ չէր, եթէ նա նորան հետևողաբար և լիակատար կերպով իրագործած լինէր, իւր բերած հատուածների շարքում դնելով և նմուշներ մեր միև հեղինակների գրուածներից, գոնէ, այն չափով, որով այդ ժամանակները հրատարակուած էին նոցա բնագրերը, կամ յայտնի էին նոցա ձեռագրերը: Դորանով նա միջոց տուած կ'լինէր աշակերտներին ծանօթանալու ոչ թէ միայն ընտիր, դասական հեղինակների գրուածներին, այլ և միջակներին, մի խօսքով Հայոց ամբողջ հին, կամ, լաւ է ասել, գրաբան գրականութեան: Մինչև իսկ ընտիր, դասական համարուած գրուածներից լիակատար

կերպով հատուածներ չեն բերուած. պակասում են, օրինակի համար, հինգերորդ Ոսկեղէն դարի լեզուով թարգմանուած եկեղեցական մեծ հայրերի գրուածներից կտորներ, մինչև անգամ չեն գետեղուած հատուածներ աւետարանից և հին կտակարանի մի քանի գրքերից, որոնց լեզուն ամենաընտիրն է համարուում: Այս բոլորից պարզ է, ուրեմն, այն հայեացքը. որ էմինը ընդհանրապէս ունեցել է Հայոց լեզուի դասատուութեան մասին, նա գրաբար համարելով միակ գրական լեզուն և հայի միակ մտաւոր գործիքը, նոյն ժամանակ նորա վերայ նայել է ոչ իբրև մայրենի լեզուի վերայ, որով պէտք է կատարուի և աշակերտի զարգացումը, այլ իբրև օտարի. նա գրաբար մեռեալ լեզու չհամարելով, նոյն ժամանակ աւանդել է նորան այնպէս, ինչպէս լատին ու յոյն մեռեալ լեզուները. նա միայն աշխատել է իւր աշակերտներին գրաբար կարդալ, շարադրել և հասկանալ սովորեցնել, ուրիշ ոչինչ, որով և յայտնի կերպով ինքն իրան հակասել է: Մեզ այս դէպքում էլ կարող են առարկել, թէ Ընտիր հատուածքը կազմուած է Լազարեան ճեմարանի համար, իսկ ճեմարանի դասատուութեան լեզուն ռուսերէն է եղել, ուրեմն, նորանով էլ պէտք է կատարուէր աշակերտների ընդհանուր զարգացումը, և ոչ թէ հայերէնով: Այո՛, բայց ով էր արգելում ճեմարանի հայ ուսուցչին, որի առարկան նոյնքան դաս ունէր, նոյնքան պարտադիր էր հայ աշակերտների համար և նոյն տեղն էր բռնում, ինչպէս և ռուսերէնը, հայերէնի դասատուութեան գործն էլ նոյն ճանապարհով առաջ տանել: Ձէ՛ որ դորանից, բացի օգուտից, վնաս չէր լինիլ, չենք ասում արդէն այն, որ դորանով ռուսերէնի ուսումնասիրութեան գործն էլ հայ աշակերտների համար զգալի կերպով կհեշտանար⁴⁵⁾:

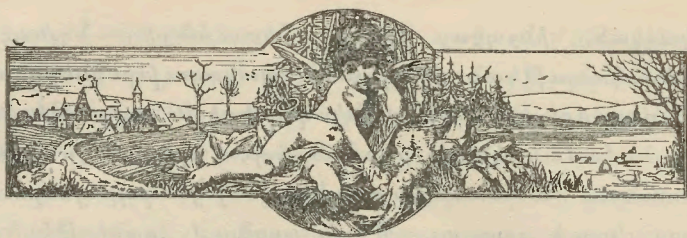
⁴⁵⁾ Հայոց լեզուի այդ տեսակ դասատուութեան հե-

Անկասկած, ինչպէս ընտիր հատուածքի, նոյնպէս և քերականութեան վերոյիշեալ պակասութիւնները աւելի վերագրելի են այն մանկավարժական ուղղութեան, որ այն ժամանակները ընդհանրապէս իշխում էր Ռուսաստանում և մասնաւորապէս Հայոց դպրոցներում Հայոց լեզուի դաստուութեան գործում, քան թէ նոցա հեղինակին, բայց մենք չենք էլ մեղադրում նորան . Մենք միայն այստեղ կամենում ենք արձանագրել այն փաստը, որ Էմինն էլ իւր ժամանակի մարդն է եղել, որ նա չի աշխատել բարձրանալ, զատուել հայ մանկավարժական ասպարիզում գործող ժամանակակից վարժապետներից, ինչպէս որ մենք, նախելով նորա ընդունակութեան և համալսարանական կրթութեան հանգամանքներին, կարող էինք սպասել նորանից:

տւանքը պէտք է համարել այն հանգամանքը, որ մեր մէջ յիսնական և վաթսնական թուականներին մասնաւորապէս Լազարեան ճեմարանից աւարտածներից կազմուել էր մի տարօրինակ դասակարգ: Այդ դասակարգը, որի ծերացած ներկայացուցիչներին այժմ էլ երբեմն դեռ կարելի է պատահել մեր հասարակութեան զանազան խաւերում, թէև, ըստ երևութիւն, հայախօս էր, սիրում էր հայ գրականութիւնը, կարգում էր գրաբառը և քիչ ու միջ հասկանում, մինչև իսկ տեղն եկած ժամանակը գրաբառ շարադրում էր, բայց իրօք ոչ այս էր և ոչ այն: Նոքա հայերէն խօսելու սովորութիւն չունէին, խօսելու ժամանակն էլ նոցա հայախօսութիւնը առօրեայ հասարակ խօսակցութիւնից այն կողմը չէր անցնում. նոցա ընտանիքում հայ խօսք չէր լսում, իսկ նոցա սէրը դէպի հայ գրականութիւնը պղտորական էր: Պոցա դէմ էր ահա, որ հանգուցեալ Նալբանդեանցը անդադար բողոքում էր, յաճախակի կրկնելով, որ հայերէն թոթովելը բաւական չէ, այլ պէտք է իմանալ լիակատար կերպով իւր միտքը արտայայտել և, որ գլխաւորն է, պէտք է հայերէն մտածել սովորել:

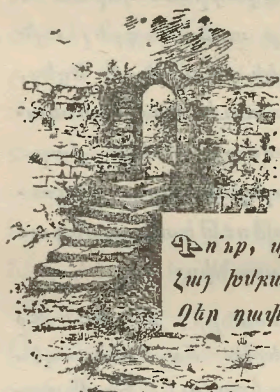
ԵՐՈՒԱՆԻ ԸԱՀԱՋԻՉ

(Վերջը միւս անգամ)

ԵՐԿՈՒ ՀԻԷՂ

Ա.

Քո՛ւք, պոռոտախօս վարձկան գրչակներ,
 Հայ խոխազրոյթեան խառար կանթեղներ!
 Ղեր դափնիները ձեզ համար պահե՛ք,
 Ղեր գովասանքը չեմ սողողս երբեք:
 Թողե՛ք եւ լպիրջ ձեր հայհոյանքը,
 Գըրախօսական ձեր խորխանջանքը!
 Ղեր դատաստանը պէտք չէ պօտին:
 Նա ձեզ համար չէ երգողս բընասին:—
 Տասնվանկանի այս ոտանառոր,
 Որ հին դրոյց է, սակայն յանգառոր,
 Հայ ժողովրդի համար եմ՝ գրողս,
 Մեր ժողովրդի համար եմ պատմողս:

Բ.

Օ, համեստափայլ բնբոյշ տիկիններ,
 Հայոց աշխարհի չքնաղ հիւրիներ!
 Թո՛ղ չըմալլի ձեր հոգին անբիծ
 Այս պապենական անմեղ զրոյցից:
 Այստեղ ես բնաւ ձե՛զ չեմ անարգում,—
 Ձեր հիւանդ բրոջ կեանքն եմ պատմում...
 Այո, հիւանդ էր նա վարբ ու բարբոյ,
 Իսպառ այլանդակ, զազիր իր հոգով:

Նա այնքան նենգ էր, գողող, լեզուանի,
Որ Աստուած ձեզնից թող հեռու տանի!
Նա նախատինք էր գեղեցիկ սեռի,
Նա նենգամիտ էր, իբրև չար փերի:

Գ

Նորա խեղճ մարդն էլ հանգիստ չ'ունէր,—
Ամեն օր կռիւ, անվերջ անէծքներ,
Ամեն օր աղմուկ, հայհոյանք, յիշոց,
Վիրաւորանքներ և տուրուզըմբոց
Անպակաս էին միշտ նորա տանը:
Եւ ճնշուած, նեղուած մեր շինականը
Չը գիտէր՝ թէ ինչ հողը տար գլխին,—
Կեանքը ծանր էր, ծանր, դառնագիւն:
Արդեօք ուր փախչի իր կնոջ ձեռքից?
Ինչպէս ազատուի նա այն հըրէշից?
Նա մտածում էր, անվերջ մտածում,
Բայց ազատուելու հնար չէր գտնում:

Դ

Հին ժամանակն էր նահապետական—
Ոչ աղատ կամք կար, ոչ ապահարզան:
Միայն մահն էր կարող անջատել,
Մարդուն կնոջից յաւերժ բաժանել:
Բայց դժբաղդաբար մահը չէր գալիս
Ու շինականի կեանքին վերջ տալիս.
Ա՛խ, այն հրէշի հետ ինչու պսակուեց,
Ինչու իւր կեանքը նորա հետ կապեց?
Եւ ո՞ր անգուլթը գլորեց նորան
Աղէտի ծովը, ծովը դառնութեան?
Ո՞ր չարանենգը թըշառացրեց,
Վշտի անդունդը նորան տապալեց?

Ե

Ոչ ոք — ոչ խարդախ մրցիբուլները,

Ոչ էլ բռնակալ, խիստ ծնողները...
 Եւսյի դստեր աչերն էին
 Դըժուխը ձգել խեղճ շինականին.
 Գոհար, հրապուրիչ, սակայն ահաւոր,
 Աչերն էին միայն մեղաւոր...
 Պաղ աղբիւրի մօտ տեսել էր հեռուից
 Չքնաղ գեղջկուհուն, նորա աչերից
 Դիւթուել, հըմայուել... Ուժ մաքով կ'անցներ,
 Որ այդ երկնային, գեղատես պատկեր
 Իր չքնաղութեան դիւթիչ քօղի տակ
 Ունի զազրելի հոգի այլանդակ?

2

Բացուեցաւ այգը: Լեռների ետեւ
 Ահա երևաց ոսկեփայլ արև,
 Կարմիր բոցերով երկինքը պատեց,
 Շքեղ բնութիւնն բնից զարթեցրեց:
 Կանաչ անտառը մեղմիկ հովերից
 Խշշում է հանդարտ, խշշում քաղցրալից:
 Եւ կանաչազարդ լեռների լանջում
 Հօտերն էին սողոսկում, մայում:
 Եւ չքեղ գարնան դիւթիչ հրապոյրներ,
 Կեանքի քաղցրութիւն, կեանքի վայելքներ
 Չեն թոյում բնաւ հէգ շինականին—
 Դառն վիշտն է լոկ նորա բաժին:

է

Երկնաբերձ լեռան կանաչ լանջի տակ
 Մշուշով պատած անդունդ կար անտակ,
 Որ բացած մօայլ բերանն ահաւոր,
 Կարծես՝ ուզում էր կուլ տալ սար ու ձոր:
 Եւ զարհուրելի անդունդի խորքում
 Մի ահըռելի հրէշ էր բնակում.
 Մերձակայ գիւղի բնակիչներին
 Լափել էր արդէն, շէնը հիմնովին

Քարուքանդ արել, կործանել իսպառ
Ու ինքը մտել անդունդը խաւար
Հանգստանալու. քնած էր այնտեղ
Մարդկային ազգի թշնամին ահեղ:

Ը

Եւ ահըռելի անդունդի եզրին՝
Հէգ շինականը՝ նստած լալագին՝
Դառն ողբում էր, անվերջ հառաչում,
Իր սե ու տարտամ կեանքն անիծում:
Իր գարշ կենակցից հալածուած իսպառ՝
Փախել էր տնից, ընկել սար ու բար,
Որ այստեղ՝ հեռու մարդկանց աչքերից՝
Անձնատուր լինի վշտին դառնալից:
Սակայն այստեղ էլ հանգիստ չըգտաւ —
Ելանդակ կինը յանկարծ յայտնուեցաւ,
Փրփուրը բերնին, կատղած, մոլեգնած,
Ահեղ աչքերը արիւնակալած...

Թ

Սոսկաց գիւղացին... Նա կամենում էր
Փախչել, ազատուել, բայց արդէն ուշ էր —
Նա զգաց իրան կընոջ ճիրանում...
Եւ շինականի բորբոքուած սրտում
Խառնուեցին իրար՝ վիշտ ու սարսափանք,
Յուսահատութիւն, զայրոյթ ու տանջանք.
Խելագարի պէս ցնցուեց, տատանուեց,
Գարշելի կընոջ անդունդը գլորեց...
Նողկալի կինը մռնչաց ուժգին,
Անտակ ու խաւար անդունդի միջին
Արտաւազդի պէս՝ չքացաւ իսպառ...
Եւ ահեղ ձայնից որոտաց աշխարհ:

Ժ

Անդունդի խորքում կինը բանտարկուած՝

Փետում էր վարսը, վազվզում կատղած,
 Ցածից իր մարդուն անէծք ուղարկում,
 Գերուած վագրի պէս՝ ուժգին մոնչում.
 Նա չանկոտում էր լերկ ապառաժներ,
 Ուզում էր ցատկել, թռչել դէպի վեր,
 Իր տապալոյին գցել ոտի տակ,
 Զախջախել նորան, անել նահատակ.
 Բայց նորա ջանքն ունայն էր անցնում—
 Անդունդը խորն էր՝ ելնել չէր կարում.
 Եւ նա գոչում էր, մոնչում կրկին,
 Անդունդի խորքը թնդացնում ուժգին...

ԺԱ

Եւ դաժան կընոջ գոռում-գոչումից
 Հրէշը սարսափած զարթնեց իր քնից:
 Այն հզօր, հուժկու հրէշն ահաւոր,
 Որից սոսկում են մարդիկ բիւրաւոր,
 Որը ժայռեր է խորտակում, փշրում,
 Որը գետեր է խմում, ցամքեցնում,
 Որը կլանում է անհամար զոհեր
 Ու հիմնոյատակ կործանում գիւղեր,—
 Զգաց երկիւղը առաջին անգամ,
 Այն էլ՝ կնոջից լիրբ ու անդգամ՝
 Նա զգաց, որ կայ աւելի հզօր,
 Իրանից հուժկու, հըրէշ ահաւոր:

ԺԲ

Մարդկային ազգի ահեղ թշնամին
 Երկար չըմնաց անդունդի միջին:
 Դաժան կնոջից սարսափած իսպառ՝
 Սպասում էր նա ըոպէի յարմար,
 Որ իր խոր բնից մի կերպով փախչի,
 Լոյս աշխարհ դուրս գայ, ազատ շունչ քաշի...
 Յանկարծ անդունդը ուժգին դղրդաց,
 Եւ նորա միջից ահա զարհուրած՝

Հրէշը դուրս ցատկեց, թռաւ, բարձրացաւ,
Ամպերի միջին անհետ չքացաւ...
Դրսից այդ տեսաւ մեր շինականը,
Իսկոյն հասկացաւ՝ ինչու՞ն է բանը...

ԺԳ

Եւ նա մտատանջ, մոլոր քայլերով
Գնաց դէպի տուն լեռան լանջերով:
Նա և՛ ուրախ էր, և՛ յուսահատուած,
Ե՛ւ երջանիկ էր, և՛ դժբաղդացած:
Թէպէտ գարշելի կէնն էլ չըկար,
Թէպէտ այժմ՝ նա ազատ էր իսպառ,
Բայց, կարծես, կնոջ պատկերն ահեղ
Միշտ հալածում էր նորան ամեն տեղ.
Եւ ահռելի անդունդից խաւար,
Վարծես, անէծք էր հնչում անդադար.
Վարծես, բացուել էր նորա գաղտնիքը,
Եւ լսւում մարդկանց դատականիքը:

ԺԴ

Բայց ոչ... բոլորը զուր ցնորքներ են —
Այլանդակ կինը մեռած է արդէն,
Իսկ մռլթ գաղտնիքը նորա հետ միասին
Թաղուած է արդէն անդնդում խորին...
Եւ շինականը իրան սիրտ տալով
Հանդարտ գնում էր լեռան լանջերով:
Եւ նորա առաջ բացուեցաւ յանկարծ
Ծանօթ անդունդը ցիներով լցուած...
Գիշատիչները ճիշ ու աղմուկով
Ցած էին իջնում ագահութիւնով,
Կնոջ դիակը կտցում, պատառում.
Գարշահոտ, նեխուած, միսը քայքայում...

ԺԵ

Ամառուան կիզիչ արևը պայծառ

Կըրակ էր թափում վերևից աշխարհ,
 Սարեր ու քարեր այրում, շիկացնում,
 Ծառերի կատար խանձում, տոչորում.
 Չորացել էին կանաչ արտերը,
 Այրուել ու գեղնել դաշտի խոտերը՝
 Եւ արևակէզ հովիտի միջին
 Էլ ծաղիկ չը կար — չորացել էին.
 Էլ ամայացած լեռների լանջում
 Բնութեան որդու սրինգը չէր հնչում,
 Ցամաքել էին պաղ աղբիւրները,
 Իսպառ չորացել գետի ջրերը:

ԺԶ

Եւ ամբողջ գիւղը մեծ սգի մէջ էր.
 Թէ այր, և թէ կին, թէ մանուկ, թէ ծեր՝
 Ուժասպառ, անջուր, թուլացած առափից,
 Պապակում էին անզուսպ ծարաւից.
 Անասունները ծարաւ, նիհարած՝
 Կոտորում էին քաղցած ու սոված.
 Գիւղացիները հեկեկում էին,
 Խաչով խաչվառով աղօթում Տէրին,
 Որ վերից զրկի անձրևներ առատ,
 Չը թողնի գիւղը անձար, յուսահատ,
 Որ գոնէ գետը նորից հոսեցնի,
 Արտեր ու դաշտեր նորից աճեցնի:

ԺԷ

Բայց ունկնդիր չէր Աստուած բնաւին
 Տառապողների լաց ու աղօթքին. —
 Արեւը վերից դարձեալ այրում էր,
 Այրում, տոչորում լեռներ ու դաշտեր:
 Ախ, գոնէ գետը, գոնէ գետը գար,
 Գիւղին նոր հոգի, կենդանութիւն տար!..
 Բայց գետը բնաւ չի կարող հոսել —
 Նորա ակունքում հրէշն է նստել.

Հսկայ լեռան պէս գետի առաջին
 Նստած է հուժկու հրէշն ահագին
 Եւ ագահութեամբ ջրերը խմում,
 Խմում է, խմում, բայց չի կշտանում...

ԺԸ

Եւ ով է կարող է հրէշին հալածել,
 Գետի ափունքից նորան հեռացնել?
 Ո՞վ կը յանդգնի՝ դիւցազնի նման՝
 Անվախ, աներկիւղ մերձենալ նորան?
 Մարդկային ազգի հզօր թշնամուն
 Կարող է յաղթել թոյլ մահկանացուն?
 Եւ ով է կարող իր հասուն մոքով,
 Իր իմաստութեամբ, իր հնարներով
 Խեղճ ժողովրդին չարիքից փրկել
 Ու նորա դառն արցունքը արբել?
 Ոչ դժ! Դեռ մարդիկ անզօր են, տկար,
 Իսկ նոցա միտքը տհաս ու խաւար:

ԺԹ

Բայց տես մեր հիւժուած հէգ շինականին,
 Որ կնոջ ձգեց անդունդը միջին. —
 Նա խորհրդաւոր հայեացքով կանգնած,
 Թշուառ ամբոխին շուրջը ժողոված՝
 Քաջալիւրում է, նորան խրախուսում,
 Ամենքի առաջ տալիս մեծ խոստում,
 Որ այն ահաւոր հրէշին խորտակի,
 Հէգ ժողովրդին չարիքից փրկի:
 Ամբոխը՝ երկբայ ու թերահաւատ՝
 Լսում է նորան տխուր, յուսահատ,
 Բուռըն կասկածով գըլուխը շարժում
 Ու ծաղրում նորա յանդուգն խոստում:

Ի

Եւ նա ցամաքած գետի եզերքով

Գնաց դէպի վեր զգրչ թայլերով:
 Արևը դարձեալ կըրակ էր թափում.
 Իսկ հրէշը դարձեալ գետի ակունքում
 Անընդհատ նստած՝ իբրև հսկայ լեռ,
 Զրի առաջը կտրել էր իսպառ:
 Մեր շինականը երբ տեսաւ հեռուից,
 Քարափի ետև թագ կացաւ ահից...
 Օ, Հայոց Մուգա, տուր ինձ լրջութիւն
 Շարունակելու!.. Տուր ինձ զօրութիւն
 Առանց ծիծաղի բանաստեղծելու
 Ու պօէմայիս վերջը պատմելու!..

ԻԱ

Գիւղացին ինքը սիրտ տուաւ իրան,
 Բարձրացաւ, կանգնեց քարափի վերան.
 Խաչակնքելով նայեց հըրէշին,
 Սկըսեց գոչել նա ձայնով ուժգին.
 «Դէ, փախի՛ր դու հրէշ! դէ, շուտով փախի՛ր,
 Դեռ քանի վաղ է, կեանքդ ազատիր!
 Շուտ փախի՛ր, թէ չէ բուրդ է բո բանը —
 Անզգամ կինը, այն անպիտանը,
 Անդունդի խորքից արդէն դուրս ելած,
 Քե՛զ է որոնում կատղած, մոլեգնած.
 Նա ատամները կրճտացնելով՝
 Ահա գալիս է գետի եզերքով!..»

ԻԲ

Հրէշը զարհուրած վեր թռաւ տեղից,
 Իսկոյն չբացաւ գետի ակունքից.
 Նա լեղապատառ սլացաւ լեռուր,
 Բարձրացաւ նորա ամպոտ կատարը.
 Եւ վերջին անգամ նայեց իր չորս դին,
 Ահարկու ձայնով գոչեց դառնագին.
 «Քանի որ կինը ելաւ լոյս աշխարհ,
 Իմ բանըն արդէն վերջացա՛ւ իսպառ.

Մենք երբեք երկու հոգով միասին
 Չենք կարող ապրել երկրի երեսին.
 Կամ նա՛ պիտ լինի, կամ ես պիտ լինեմ,
 Քանի որ նա կայ — ես աւելորդ եմ!...

ԻԳ

Հրէշն ահարեկ և յուսահատուած՝
 Լեռան կատարից նետեց իրան ցած,
 Զարկուեց ժայռերին նա թաւագլոր,
 Զարդուած, ջախջախուած՝ ընկաւ խորը ձոր,
 Արիւնշաղախ մոռցաց ուժգին,
 Աչքերը փակեց, աւանդեց հոգին...
 Եւ յանկարծ հեռուից, սգաւոր գիւղից,
 Լսուեցան ուրախ ձայնէր. հրճուալից. —
 Ժողովուրդըն էր ցնծում ու խնդում,
 Գետի լիառատ ջրերն օրհնում.
 Եւ աղատարար մեր շինականին
 Գիւղը ձօնում էր մաղթանք սրտագին...

ԻԳ

Գործած յանցանքը մեր շինականին
 Առաջ տանջում էր, կեղեքում հոգին.
 Իսկ այժմ, երբ նա անդունդում մեռած՝
 Ազահ ցիներից արդէն գիշատուած՝
 Կնոջ անունով հրէշին տապալեց
 Ու խեղճ ամբոխին աղէտից փրկեց, —
 Զգում էր իրան իսպառ բաղդաւոր.
 Այժմ հանգիստ էր, խաղաղ և անդորր:
 Արած յանցանքը նա խոստովանուեց,
 Ամբոխն էլ նորան ներեց և օրհնեց,
 Անուանեց նորան խելօք, հնարագէտ...
 Բա ց բաւական է, դնենք վերջակէտ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ.

ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Երմանացի նշանաւոր գիտնական
անմահ Պէօթէն շնորհակալու-
թեանը անուանում է «Մի գե-
ղեցիկ օրէնք ազնիւ-սրտերի հա-
մար»:

Շնորհակալութիւն խօսքն իս-
կապէս նոյն նշանակութիւնը և
նոյն իմաստն ունի մտածողու-

թեան հետ, ինչոր ունին երախտագիտութիւն — երախտա-
պարտութիւն և մտածմունք բառերը, որովհետեւ մտածել
ոչ այլ ինչ է նշանակում, եթէ ոչ շնորհակալ լինել և ե-
րախտապարտ գտնուել դէպի մէկը: Այսպէս շնորհակա-
լութիւնը, երախտապարտութիւնը մի բարոյական անզնա-
հատելի փոփոխութիւն է, որը գաղափարից հատուցման
է դարձած — փոփոխուած: Շնորհակալութիւնը մարդկային
ոգու գլխաւոր նշաններից մէկը լինելով, ամեն մի բա-
նական մարդ սլարտաւոր է շնորհակալ լինել: Շնորհակա-
լական և երախտագիտական բարձր բարոյական զգաց-
մունքներով մարդս միշտ է ունենում արտայայտելու իւր
որդիական ծառայութիւնը դէպի Աստուած և այսպիսով
հատուցման գաղափար է առաջ բերում: Շնորհակալու-
թիւնը, երախտագիտութիւնը բոլոր ազգերի գլխաւոր

յատկութիւնն է կազմում. այս բառերը և նոցա գործադրութիւնը նոյն իսկ հեթանոսներին օտար չէր: Այսպէս օրինակ բաբելացիք, փիւնիկեցիք, ասորիք... որոնք աւելի կրօնական բարձր աստիճանի վերայ էին կանգնած, երախտագիտական զգացումն էր ստիպում նոցա պաշտել, յարգել այն լուսատու մարմիններին, որոնցից յայտնի օգուտներ էին ակնկալում և ստանում. բացի այդ շատ երախտագէտ էին դէպի այն անձնաւորութիւնները, որոնք մի յայտնի գործ և կամ գեղեցիկ ընթացք էին ցոյց տալիս դէպի իրանց ազգը, հայրենիքը....:

Իսկապէս ինքն իրան վեր առած շնորհակալութեան սկզբունքը իւր կատարելութեամբ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ բրիստոնէական մի բարձր տաքինութիւն, զգաստութիւն և սրբութիւն: Շնորհակալ լինել առանց աւետարանի միանգամայն աներևակայելի և անհասկանալի է, որովհետև աւետարանն է սիրոյ, շնորհակալութեան, խոհմութեան, չափաւորութեան, երախտագիտութեան և հեղութեան գեղեցիկ և վսեմ մեծ մատեանը:

Այնպիսի շնորհակալութեան սկզբունքը մտաբոլս սրտի մէջ յառաջ է բերում խոհմութիւն, չափաւորութիւն. համեստութիւն, պարկեշտութիւն, խոնարհութիւն... Մարդս բնութիւնից ունենալով եսական նեղ ոգի և ինքնասէր ընթացք, յայտնի բան է ամեն մի տգեղ երևոյթ նրա մէջ հաստատուն հիմք կ'ստանան, եթէ նախօրօք բարոյական վսեմ գաղափարներով չ'աշխատուի նրա ինքնասիրութիւնը մեղմնել և նրա տեղ նրա անձնասէր նեղ սրտում թազաւորեցնել սիրոյ և ընդհանուր համամարդկային ձգտումներ, գաղափարներ:

Որքան որ շնորհակալութեան զգացումը մի մարդու մէջ շատ է երևում, նոյնքան նա գոհ է լինում իւր վիճակից, դրութիւնից և գոհ վիճակ ունեցողը շնորհակալութիւն արտայայտում և խաղաղութիւն, հանգստութիւն

բերում իւր անձին։ Այս նպատակին մահկանացու մարդը առանց Աստուծոյ ոչ մի ժամանակ չի կարող հասնել։ Եւ այդ իսկ սլաոնառաւ ճշմարիտ դաստիարակութիւնը այն ժամանակ միայն կարող է իւր գործը կատարած համարել, երբ չի մոռանալ աճող և զարգացող սերնդին պարզ և յայտնօրէն ցոյց տալու, որ ամեն մի բարի և լաւ պարգև, ողորմութիւն գալիս է մեզ ի վերուստ մեր երկնաւոր Հօրից և այդ պատճառաւ պարտական ենք Նրան ամենից առաջ յայտնել, ցոյց տալ մեր երախտագիտութիւնը — շնորհակալութիւնը։

Շնորհակալութիւնը դաստիարակութեան նպատակի մի մասը կազմելով, ոգի, վստահութիւն է ներշնչում մարդուս մէջ և այսպիսով առաջ բերում քաղաքակրթմանի նպատակներ, ցանկութիւններ, գործեր։ Երախտագիտութեան զգացմունքը խաղաղութիւն, հանգստութիւն և անդորրութիւն է բերում մի անձի, մի ընտանիքի, մի հասարակութեան և մի ազգի։

Իրանց կեանքից, շրջապատող հանգամանքներից, երևոյթներից գոհ և շնորհակալ եղող ազգերը ոչ մի ժամանակ չեն կարող յեղափոխականներ լինել։ Բանի որ նոքա բարեղը և բաւարար վիճակ կեանք ունենալով նորանոր պահանջներ չեն ցանկանում ստեղծել և գնում են բանականութեան ուղիղ ճանապարհով։ Իսկ այն ազգերը, որոնք իրանց արդի դրութեամբ և վիճակով գոհ չեն զգում իրանց, անկարող են շնորհակալ և երախտապարտ լինել։ Սոքա ընդհակառակը, իրանց անհանգիստ և նեղ վիճակով ձգտում են անբաւականութեան և անշնորհակալութեան բոլոր զօրութեամբ կռիւ մղել աշխարհի դէմ և հասնել իրանց ցանկալի և գոհ դրութեանը։ Ամեն մի մարդ պէտք է ի բոլոր սրտէ շնորհակալ լինի Աստուծոյ, որ իրան ստեղծելով հանդերձ պարգևել է օգտակար և գեղեցիկ բնութիւն իւր բոլոր հրաշալիքներով,

բարեքննելով: Բացի այդ մարդս շատ պարտքեր ունի դէպի այն հասարակութիւնը, որի մէջ ապրում է, դէպի այն ազգը, որին պատկանում է, դէպի այն կառավարութիւնը, որի հայրական խնամքն ու հոգատարութիւնն է վայելում, դէպի իւր բազմաշարժար գլխաւոր ծնողները, բարեգործները և վերջապէս դէպի այն եկեղեցին, որի ծոցում մկրտուել, սնուել և դարգացել է թէ մտաւորապէս և թէ բարոյապէս:

Հնորակալութեան զգացմունքը, ոգին մարդիկ ստանում են նախ իրանց ծնողներից մանկական հասակում և ապա ուշ՝ դպրոցում ուսուցիչներից, դաստիարակներից: Դա մի պարզ ճշմարտութիւն է, որ անշնորհալ մարդիկ շատ սակաւ են շնորհալ և երախտապարտ գաւաղներ և կամ աշակերտներ ունեցել: Շնորհակալութիւնը, երախտագիտութիւնը իրանց սկիզբն ընդունում են հայրենական-ընտանեկան օջախից: Մանուկներն ինչ որ տեսնում են իրանց ծնողաց շրջանում, նոյնը ամենայն հեշտութեամբ ընդունելով իրանց մէջ նրան ընտելւում և կսպմ են տալիս:

Նշանաւոր մանկավարժ Նեմայէրը մի շատ գեղեցիկ միջոց է առաջարկում երեխաների մէջ շնորհակալութեան, գոհութեան զգացում դարթեցնելու համար: «Բարի ծնողները և կամ ազնիւ դաստիարակները պարտաւոր են փոքրիկ մանուկներին շնորհակալութիւն անել այն բոլոր դէպքերում, երբ նորա հարկը ստիպած ժամանակ մի որ և է ծառայութիւն կամ գործ են կատարում: Եւ որովհետեւ երեխաները, անշափահասները ամեն մի դէպք, գործ, խօսք թուուցիկ կերպով են ըմբռնում և ապա փոքր ժամանակից յետոյ հեշտութեամբ մոռացութեան տալիս, ահա այդ պատճառաւ կենդանի օրինակներն աւելի զօրեղ և տպաւորիչ լինելով աւելի ամրապնդում են նոցա միջի մի անգամ հիմք դրած բարեգործութեան,

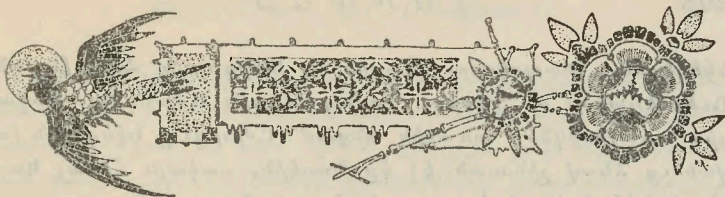
հրախտագիտութեան և շնորհակալութեան պարտքերը»:

Այսպէս ընտանեկան յարկի տակ, սեղանի շուրջը, մասնաւոր խօսակցութեանց մէջ և թէ ամենուրէք ամե- նամեծ դաստիարակիչները՝ հայր, մայր չ'պէտք է մի րո- պէ դադարեն ճշմարիտ և վսեմ սերմեր ցանել իրանց որ- դոց մատաղ և պարարտ սրտերում, որպէս զի յետոյ ա- ռատ պտուղներ և յայտնի մեծ օգուտներ ստանան: Ըն- տանիքների հետ կառավարութիւնը և իկեղեցին դարձեալ ունեն իրանց ուղղակի ազդեցութիւնը երիտանների, երի- տասարդների բարոյական, մտաւոր և մարզօտօրնական կրթութեան և զարգացման գործում: Գոցանից ամէն մէ- կը աշխատում է իւր իսկական ռահմանում իւր նպա- տակների համար:

Մանուկների համար ուսումնարանն աւելի մեծ հաւ- տատութիւն և ընկերութեան կենդրոն լինելով րան բն- տանիքը, նա աւելի միջոց, ձեռնհասութիւն և ոյժ ունի մատաղ սերնդին բնականուր համամարդկային նպատակի- ներով, գործերով աւելի զբաղեցնելու և իւր ցանկալի նպատակին հասցնելու, րան ընտանիքը: Գլորոցում դաս- տիարակներն աւելի հիմնաւոր և գեղեցիկ կերպով, պարզ ու հասկանալի ձևով շնորհակալութեան սկզբունքները, հրախտագիտութեան զգացմունքները, պարտքը կանոնա-ւոր բացատրելուց, մեկնելուց յետոյ հաղորդում են մա- նուկներին ի գործադրութիւն:

ԱՐԾԱԿ ՔԱՆ՝ ՈՐԻՆԱՍԻԱՆՅ

ԲԱՂԻՉ ԵՒ ԻՒՐ ԶՐԱՅԱԿՅՔ

զնունեաց ծովու Արևմտեան կողմ՝ 5
ժամ հեռի լեռնոտ 3 ձորակներու մէջ
ընդարձակ տարածութեամբ մը շինուած
է Բաղէշ. իւրաքանչիւր ձորերու մէջէն
կանցնին զաւաթ գետեր: Իւր դիրք
գեղեցիկ և զուարճալի է ծառերու առա-
տութեան և տեղւոյն ընդարձակութեան
կողմէն. օդը բաւականին առողջարար,
ջուրը պարզ և յստակ:

Բաղշոյ գիւղք, որ արդէն տարօրինակ է, թաղերը գրե-
թէ մէկ մէկէն $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութիւն ունին. ամբողջ
քաղաք չորս թաղերու կը բաժնուին. 1. Թաղի գլուխ քա-
ղաքի հիւսիսային կողմ, 2. Ծապրկորու թաղ արևելեան
կողմ. 3. Աւերմէքան հարաւային արևելեան կողմ, 4. Գո-
մաց թաղ կամ Տաշ Մուհալէ արևմտեան կողմ:

Այս թաղերու մէջ գրեթէ հայք և տաճիկք խառն կը
բնակին. հայոց մեծամասնութիւն կազմող թաղերը թաղի
գլուխ և Աւեր մէդան թաղեր են. մնացեալները խառն են
ընդ իրեարս: Ունի 6 հազար տուն բնակիչ. 1500 տուն
հայ, 500 տուն՝ ասորի, բողոքական, կաթողիկ, 400 տուն
տաճիկ, քիւրդ, թիւրքմէն, և այլն:

Իւրաքանչիւր թաղ ունի իւր եկեղեցին. թէև միւսնոյն
թաղի մէջ ուրիշ թաղային եկեղեցւոյ ժողովուրդ ալ կը
բնակին, որոց խտրութիւն մեծ հարուած և խոչնդոտ մ'է
Բաղշոյ ազգութեան: Թաղի գլխու կը պատկանի Վարմրակ

Ներկայ տեղագրութիւնը կազմուած է երջ. Ներսէս պատ-
մաբարի հրամանով 1881 թուին:

Ծ. Խ.

եկեղեցին. Ծապրկորու Թաղին ս. Սարգիս և Հինգ-խորան. Աւերմէդանայ ս. Գէորգ. Գոմաց Թաղին Ամրորին: Քաղաքիս առաջնորդներ առաջին անգամ Ամրորաւոյ եկեղեցին (որ վանուց ձեռով շինուած է) կը նստէին, սակայն հիմայ Կարմրակ եկեղեցին փոխադրուած է առաջնորդարան:

Բացի եկեղեցիներէն Բաղշոյ արեւելեան, հարաւային, արեւմտեան, և հիւսիսային արեւելեան կողմեր կան մէկ մէկ հոյակապ հին վանքեր, որք են.

Աւերխու ս. Աստուածածնայ վանք, քաղաքի արեւելեան կողմ. $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու. ունի բաւականին վարելահողեր, և քանի մը գեղջուկ թեմեր. որք գոհացուցիչ եկամուտի մ'աղբիւր կրնան համարուիլ. բայց ինչ օգուտ որ օրինաւոր հոգաբարձուաց հսկողութեան ներքեւ չըլինելով ամեն ինչ 'ի զուր տեղ կը վատնուի: Նախորդ գարնան սկիզբներ այս վանուց սենեակներու շէնքը բոլորովին հիմնայատակ եղաւ. սակայն նոյն վանուց ներկայ հոգաբարձութեան ձեռնարկութեամբ՝ առաջինէն աւելի յարմար ձեռով մը շինուած է: Այս վանուց մօտ կան Թադէոս և Թովմաս առաքելոց անուններով զոյգ մ'աղբիւր. որք պրօպատիկէ մը դարձած են ամեն տեսակ հիւանդներու:

Խնդիրկատար ս. Աստուածածնայ վանք, հարաւային արեւելեան կողմ. ունի գեղեցիկ շէնք մ'որ Հայաստանի վանքերու մէջ ա. տեղ կը բռնէ, բաւականին հողային կալուածներ. ինչպէս նաեւ քաղաքին մէջ քանի մը լաւ խանութներ, որոցմէ տարին առնուազ 100 ոսկիէն աւելի հասոյթ մը կը գոյանայ. թող թէ ուրիշ եկամուտներ, սակայն ինչ օգուտ որ ասոր ալ ամեն ինչ մինչև հիմայ Աւերխու նման 2 մշկու 2 խոտղի իշապանի մ'ը պառաւ տնտեսի մը փոր կը մտնէր: Ներկայ 1881 յուլ. ամսոյ սկզբէն նոր դպրոց մը բացուած է 12 որբ և աղքատ գիւղացի տղայոց համար՝ որոյ յարատեւութիւն կը մաղթեմ:

Գոմաց ս. Աստուածածնայ վանք՝ համանուն գիւղի արեւելեան կողմ քաղաքէն $\frac{1}{4}$ ժամ հեռի, այս վանքն ալ բաւականին եկամուտ ունի, բայց ներս մտնող ուրիշ բան չը տեսնեմ բացի երկու աւերակ սենեակներէ, ծերունի վարդապետէ մը, երկու խոտաղ մշկէ. ահա՛ վանք մ'որոյ առնուն միայն վանք է:

Ժապրկորու ս. Կարապետի վանք՝ հիւսիսային արեւելեան կողմ ³/₄ ժամ հեռի. որն որ հիմայ բողոքովին հիմնայտակ եղած է, ըստ որում վանուցս բոլոր համանուն գիւղն երբ ժամանակի վատութեան պատճառաւ բողոքովին անբնակ կըլինի... վանքն ալ անտէր մնալով աւերակ կը դառնայ. միայն եկեղեցւոյ տաճար որ շատ հին ձեւով մը շինուած է — և իւր առջևի գաւիթ կիսակործան մնացել են, ուրիշ ոչինչ. թէև բարեպաշտ ուխտաւորները տեղէն պահաս չեն ըլլար:

Տաճիկներ ունին միայն քանի մը կրօնական մէդրէսէներ. բողոքականներ ունին ժողովարան մը, տղայոց նախակրթարան մը և աղջկանց վարժարան մը. իսկ հայեր բաց 'ի ընկերական վարժարանէն ունին հինգ տեղական վարժարաններ: Ասորիք և պապականք ունին ոչինչ... Ասորիք եկեղեցի մ'ունին մի բահանայով. եկեղեցւոյ դուռը տարին երկու անգամ կը բանան. Ծննդեան և Յարութեան. միւս օրեր գոց կը պահեն — Քրիստոս յարեալ ժամեր տարաւ — ընդհանուր սկզբունք մ'եղած է նոցա համար:

Հնութեանց մէջ երեւելի է նաև Բաղշոյ բերդ՝ որ կը բարձրանայ քաղաքի կեդրոնի մէջ դէպ 'ի արեւմուտ. ծերերէն շատերը կը պատմեն թէ՛ 70, 80 տարի յառաջ այս բերդի մի քանի բուրգերը հաստատուն էին. ուր կը նստէր տեղացի բռնակալներէն Սալլախան անունով տաճիկ: Հիմայ այդ շէնքերէն և ոչ մէկը կը տեսնուի, միայն քանի մը քիւրդ գաղթականաց տնակներ շինուած են բերդի մէջ ուր կը բնակին նոքա իրենց ընտանիքով:

Բաղշեցի հայն Հայաստանի ամեն գաւառներու մէջ գտնուած հայերէն ճարպիկ և գործօն է, ոսկի գումարելու համար արդէն առաջին կարգի վաճառականն է: Բաղշեցին գրեթէ մինչև հիմայ իր բոլոր ոյժը նիւթական վիճակը բարւոքելու վրայ կեդրոնացուցած է, մտաւորի վրայ սառն աչքով կը նայի:

ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ ԲԱՂԷՇԻ:

Բաղշէն երկու երեք ժամ հեռի դէպի արեւմտեան կողմ քանի մը հայ գիւղեր կան՝ Ամպ, Փարխանդ, Խմեղուր, Մարգոբ, Խարտկող, Կորվու և Հօրմըզ կամ Հիւրմիւզ:

Ամալ գիւղ, ունի չորս տուն բնակիչ, գեղեցիկ վարեւահողեր, 80 տարի յառաջ կը պատմուի թէ 100 տնէ աւելի բնակիչ ունեցել է այս գիւղ, որք քրդաց (մօտկացի բանասարներու) անգթութեանց պատճառաւ գաղթած են. որոյ ճշմարտութեան կը վկայեն այսօր նոյն գիւղի մէջ եղած կիսակործան աւերակներ: Այս գիւղի արեւմտեան կողմն է Ամպայ ս. Յակոբ անուն եկեղեցին:

Փարխանդ գիւղ՝ ունի 50 տուն բնակիչ, որոյ թուոյն նայելով՝ մշակելու հողերնին առատ և բերրի է: Անցեալ աշխարհաւեր պատերազմի միջոցին՝ այս գիւղի ընդհանուր գաղթելը խիստ փնասեց իւրեանց նիւթական կացութեան, և ջլատեց նոցա կենսական ոյժը: Այս գիւղի հարաւ. կողմ կայ մի եկեղեցի ս. Անտօնեանց անուամբ, հիւս. կողմ կայ աւերակ վանուց մը տեղ ս. Յակոբայ անուամբ, իսկ գիւղէն տաս վայրկեան հեռի՝ Բաղէշոյ գետի մօտ դաշտի մէջ կայ մի աւերակ բերդ որ հողի ահագին կոյտ մը լինելով փոքրիկ բլրակ մը կը ձևանայ: Այս գիւղի առատ և յստակ ջրերու և հողի արդիւնաւորութեան պատճառաւ տեղացիք բաւականին երկրագործութենէն ճաշակ առնող աշխատասէր մարդիկ են, եթէ այսպիսի գիւղի մը մէջ գեղջուկ բարեկարգ դպրոց մը լինէր, ինչ մեծ օգուտ պիտի լինէր գեղջուկի ապագայ կենաց բարելաւութեան:

Եւսեմ—ջուր՝ Փարխանդէն կէս ժամ հեռի Բաղշոյ արեւմտեան կողմ: Ունի 14 տուն բնակիչ. շատ մ'առատ հողեր: Այս գիւղի անցեալ խիստ տխուր և ներկայն աւելի սրտամորմոքիչ է մօտկանցի հանրածանօթ քրդաց իւր գլխուն թափած անպատմելի հարուածներով. հարուածներ՝ որք ապառաժ սրտերէն արիւն կը վազցնեն, որք՝ խեղճ գիւղացին մի տարւոյ մէջ 5—6 անգամ աւար առելէ վերջ, մերկ, բոկոտն և նօթի Բաղշոյ հրապարակներու մէջ 3—4 տարի հաց մուրալու ստիպեցին. երկու տարին դեռ չէ բուրած որ այս գիւղացիք իրենց տեղ դարձած են. տակաւին տներնուն շատերուն աւերակ կը մնան, մարդոց մեծամասնութիւն Պօլիս կը պանդխտին. պարտուց ծանր շղթայ կը կաշկանդէ նոցա բայլերը դէպի հայրենիք ուղղելու. իրենց մերկ ու նօթի կիներ ու զաւակունք հոս՝ իսկ իրենք պանդխտութեան մէջ կողբան իրենց դժբախտութիւն... Երբեքն ասկէ 30 տարի յառաջ՝ այս գիւղն առաջին տեղը

Կը բռնէր գեղջկական կենաց մէջ. օտար գիւղացիներէն շատեր և նոյն իսկ Բաղշոյ ծերերը կը վկայեն թէ 4—5 օր առանց կրակ վառելու կաթնեղէններով ու անուշեղէններով ¹⁾ նահապետական դրութեամբ հարսանեաց խնձրք կը կատարէին. հիմայ քառթու կորեակի մը կարօտով կը քնանան. պարզ մերկածածուկի մ'ա՛խ քաշելով կը մեռնին, ի՞նչ է որ այս դժբախտութեան հասուցել է այս ողորմելիներս... երեակաւեցէք սիրելի ընթերցողք: Այս գիւղի արեւմտեան կողմ կայ ս. Յակոբ անունով եկեղեցի մը:

Մարգորք որ Խմել ջուր գիւղի արեւմտեան կողմ կիյնայ. ունի քսան տուն բնակիչ. վարելահողերնին այնչափ գոհացուցիչ չէ. սակայն ոչխար պահելու համար մեծ դիւրութիւններ ունին, յորմէ առաջինները զուրկ են. ասոր բնակիչներէն շատերը Պոլիս կը պանգխտին. կացութիւնն նողկալի է. սաստիկ պարտական են. ունեցածնին բոլոր ծախեն պարտքերնուն մէկ չորրորդ չը գոցեր... այս գիւղի արեւմտեան կողմ կայ եկեղեցի մը սուրբ Գէորգայ անուամբ:

Խարտկող՝ ունի հինգ տուն բնակիչ. 2 ժամ հեռի Մարգորք գիւղէն. բնակչաց վիճակը խիստ տխուր կերպարանք մ'ունի. ամեն կողմէն չքաւորութեան մէջ են. ով կրնայ պատմել, թէ ի՞նչ արկածներ անցել են այս աղբատիկ գիւղի բնակչաց գլխին մօտկանցի քրդաց ձեռամբ:

Կորովու՝ ¹/₂ ժամ հեռաւորութեամբ Խարտկող գիւղէն շինուած է հիւսիսային կողմ լեռան մը ստորոտ. այս գիւղի մէջ կը բնակին 30 տուն գեղջուկները՝ առաջիններու բախտին վիճակուած. գիւղ երկու թաղի կը բաժնուի. այս երկու թաղերու կեդրոնի մէջ կառուցուած է մի հոյակապ վանք՝ յանուն ս. Յովհաննու. ոչ վանահայր ունի և ոչ միաբանութիւն: Մէջը կը տիրէ մեծ անկարգութիւն:

Շօր մըզ կամ Հիւր միւզ. Մարգորքէն ²/₁ ժամ հեռի գէպի արեւմտեան կողմ. ունի 15 տուն բնակիչ, այս գիւղ իւր գեղեցիկ դրից և յարմարութեան կողմէն՝ Հայաստանի գիւղերու մէջ թէ ոչ առաջին գէթ բ. տեղը կը բռնէ: Ունի շատ մը պողատու ծառեր տանձնի, խնձորենի, թըթենի, կեռասենի. ևն. աւա՛ղ որ ժամանակի գէշութիւն...

¹⁾ Այս գիւղացիներ խիստ առատ մեղրի փեթակներ ալ ունեցել են եղեր:

խղճեր, եղէ, կովէ ու ոչխարէ կտրած է: Սովու միջոցին այս քիւղացիների կրած անտանելի նեղութիւն թող չը հաւատայ որ թէջ Հայաստանի մէջ ուրիշ բազաբ կամ գիւղ կրած լիւնի: Մեծ պահոց մէջ որ արդէն նոյն կողմեր բնականապէս սաստիկ ցուրտ ու բուբ կը լինի, այս ողորմելի գիւղացւոց տները բնաւ ուտեստին նիւթ չը գտնուիր, ուստի բազաբ գալ և բանի մը նուկի ցորեան ևն տանել անկարելի լինելուն՝ իւրեանց սովալլուկ զաւակաց հառաչ ու կոծ, և վերջապէս իրենց սովամահ լինելը կը ստիպէ զիրենք մորթել ախոռնին պահած մէյ մէկ կովերնին ու այծերնին: Մէկ երկու եօթնեակներ իրենց ողորմելի զաւակաց ձայնը պատպու մը մտով կը կտրեն որ արտասուելով հաց, հաց կը խնդրէին:

Մարգորբի և Հիւրմեղի մէջն է Ծակբար՝ նշանաւոր ապառաժ որու մէջէն կանցնի Բաղշէն Սղերդ երթալու ուղին: Այս քարի ձևին ու դրութեան վրայ կը զարմանան ամեն անոնք որ նորա մուտ և ել կողջունեն:

ԲԱՂՇՈՅ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԳԻՒԴԵՐ

Պիռ գիւղ. որ ճիշտ Բաղէշի հիւսիսային արևելեան կողմ կիյնայ, 2 ժամ հեռի, ունի 30 տուն բնակիչ: Գեղեցիկ դաշտակի մը մէջ շինուած, ջուրն առատ, օդ պարզ և առողջարար, ամեն կողմէն պաղուկ և յստակ ջրերու աղբիւրները կը կարկաջեն գեղեցիկ ծառերու և ծաղիկներու մէջէն անցնելով: Բայց ափսոս որ բնակչաց նիւթական ու բարդական վիճակը չը համապատասխաներ այսպիսի գիւղի մը դրից և զուարճութեան, ըստ որում առատ և բերրի հողեր ունին և չունին. ամեն բան ունին և չունին. միով բանիւ գեղջուկ կենաց բոլոր բարեմասնութիւններէ զուրկ հոլանդական կենաց մը վիճակուած են. ինչ որ վարեն ցանեն պարտատէրներու տոկոս հազիւ վճարեն: Աշխատաւոր մարդիկներնուն մեծամասնութիւն օտարութեան ելած են: Այս գիւղի հիւսիսային կողմ լեւան մը ստորոտ պլտդատու ծառերու ու մարգագետիններու մէջ շինուած կայ մի վանք՝ յանուն սրբոյ Յոհաննէսի: Գիւղի հիւսիսային արևմտեան կողմ կառուցեալ է մի եկեղեցի՝ ս.

Յարութիւն անուամբ. անկէ քիչ մը հետեւ համանուն մի աւերակ եկեղեցի ևս կը տեսնուի:

Կամախ կամ Քէմախ գիւղ. Պոռայ Արեւմտեան կողմ՝ $1\frac{1}{2}$ ժամ ի Պոռայ և $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ի Բաղշոյ. 25 տուն բնակչօք. շինուած է լերան մը ստորոտ դաշտի մը վրայ. իրենք իրենց ապրուստը հոգալու չափ հող ունէին, բայց հիմայ հողերնուն մեծամասնութիւն Բաղշոյ անխիղճ մութ. թիի ձեռք անցել է, ինչպէս նաև Պոռ գիւղի ազգայնոց ևս. բացի հողային կալուածներէ, այս գիւղացիների մեծ շահու մ'աղբիւր ալ իրենց հօտերու ասոր, իւղ, ձիանիր ևն. եղած է. բայց մօտիանցի քրդաց շնորհիւ անկէ ալ զրկուած են. Քէմախի հիսախային արեւմտեան կողմ շինուած է քար ու կիր փորրիկ եկեղեցի մը ս. Ստեփանոս անուամբ. հիւսիսային կողմ եղող լերան զառիվայր՝ կաղամախի հաստաբուն ծառերով մի անտառի մէջ զով ջրի մ'աղբիւր Գը վա. գէր՝ զոր տեղացիք «Խաթուն ախ» կը կոչեն. աւանդութիւն մը կար այս գիւղացիների մէջ լինէ ով որ անտառէն ծառ մը կտրէ խիստ մեծ պատիժ պիտի կրէ, որովհետեւ այդ ա. կը մեծ ուխտատեղի է, ուր շարունակ ուխտաւոր Կը յա. ճախեն: Մինչև 1880 ամին այս աւանդութեան հետեւելով գիւղացիներ այդ ահագին անտառէն և ոչ մի ստ իրենց տներ չը վստահացան մտցնել: 1880 ին Բաղշոյ կառավարութիւն զօրանոց մը շինելու նպատակաւ հրաման հանեց որ շրջակայ հայ գիւղերի մէջ եղող այսպիսի անտառները կտրտուին և նոյն փայտերը զօրանոցի շինութեան գործածուին. այս պատճնաւ կառավարութեան կողմէն յատուկ պաշտօնեայներ կուղարկուին այն գիւղեր՝ ուր Պաշանաւոր և ծառերով զարդարուած ուխտատեղիներ կը գտնուին և ծառերը կը կտրտեն. ահա այս դիպուածին զոհ գնացած է այս գիւղի մէջ եղող անտառը:

Ծուար գիւղ՝ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ի Քէմախու դէպ ի հիւսիս, ծառերով զարդարուն ընդարձակ ձորի մը մէջ շինուած. տեղացիներու նիւթական կացութիւն առաջիններու կը հաւասարի, հոս կայ եկեղեցի մը ն. Սարգիս անուամբ՝ իսկ գիւղի արեւելեան կողմ «Աւագ խաչ» անունով մի ուխտատեղի՝ որն որ տարի մը յառաջ ծառերով զարդարուած է

Թղե՛լ՝ բայց Բէմախու «Խաթուն ահ» մերկացուցողներ այս ալ մերկացուցեր են:

Խախուէ՛ք գիւղ՝ Ծուարայ հիւսիսային կողմ¹/₂ ժամ հեռի, 30 տուն բնակիչներով շինուած է՝ Վանայ ծովու արևմտեան և Նեքրովդ լեռան հարաւային կողմ եղող «Ռա-վայ» կոչուած անջրդի ընդարձակ դաշտի արևելեան կողմ լեռան մը ստորոտ: Այս գիւղացիների մշակած հողերը ան-ջրդի ըլլալուն հաճարէ շատ ուրիշ արմտիք չը պտղաբե-րեր. հոս կայ մի եկեղեցի ու Սահակ անուամբ:

Փափշէն գիւղ՝ 2 ժամ հեռի Խախուէ՛ք գիւղէն դէպի հարաւային արևմուտ: Ունի 35 տուն բնակիչ, բաւական ըն-դարձակ հողեր, տեղացիների մեծամասնութիւն օտարու-թեան դիմած լինելով՝ և երկիր մշակելու համար բաւական կենդանիներ չունենալով, գրեթէ երկրագործութիւն թողած իւրեանց ապրուստի միակ միջոց բրտութիւն (չօմէքճի) ը-րած են. կնիկներ և հարսեր հողէ պտուկ, կճուճ ևն կը շինեն, արուններ իրենց մէկ երկու գրաստներու վրայ բեռ-ցուցած Բուլանխայ կողմեր կը տանին կորեկով ցորենով փոխելու. իրենց ապրուստ այսպէս կը հոգան, իսկ պար-տուց կողմէն աս ալ միւս գիւղերուն հաւասարակշիռ է: Փափշէնու արևմտեան կողմ շինուած է հոյակապ եկեղեցի մը ու Յարութիւն անուամբ. իսկ արևելեան կողմ մարգա-գետիներու մէջ՝ ուռնեաց ծառերու մէջէն կը հոսէ զով աղբիւր մը՝ որու բով կայ փոքրիկ մատուռ մը՝ զոր գիւ-ղացիք «Լուսապտուղ» ու Սահակ կը կոչեն, ուր շարունակ աչաց ցաւ ունեցողները կը յաճախեն և իրենց բարեպաշ-տութեամբ շատ անգամ բժշկութիւն կը գտնեն:

ՄՕՏԿԱՆՈՒ ԳԱՒԱՌԱԿ

Բաղշայ արևմտեան կողմ չորս ժամ հեռի կայ մի գաւառակ, Մօտկան: Այս գաւառակ կը բաղկանայ 15 հայ և քանի մը քիւրդ գիւղերէ. — քրդաց գիւղերու ճիշդ թի-ւը չը գիտցուիր, որովհետև քրդեր հայերէն 4--5 ժամ հեռի լեռներու և ապառաժներու մէջ շինած են իրենց տներ. 3—4 տուն մէկ տեղ չը գտնուիր, ամեն արտի և և ամեն ապառաժի վրայ տուն մը շինուած է:

Մօտկանու հայ գիւղեր շինուած են բերրի և ընդարձակ դաշտի մը մէջ. իրարմէ առ առաւելն $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ. ամենամեծ գիւղ 40 տնէ կը բաղկանայ. ամենափոքր 3—4. ասկէ վաթսուէն տարի յառաջ կը պատմուի թէ այսօրուան 60 տուն ունեցող գիւղն ունէր 120—130 տուն բնակիչ և փոքր 60—70. հիմայ առաջինն վերջինի աստիճանի հասած է. վերջինն ալ իր հոգեհանգիստ շուտով կարդացած է:

Մօտկանու ամեն հայ գիւղերէն տաս—տասնէհինգ տուն 15—20 տարի յառաջ Բաղէշ գաղթած են. և նորա թաղերու մէջ աստանդական կապրին. այսչափ որ Բաղշոյ մէջ կը գանուին, ո՞վ գիտէ թէ ուրիշ տեղեր որչափ պիտ' ըլլան:

Մօտկանցի բիւրդեր քանի մը ցեղերու կամ գլուխներու կը բաժնուին. —այս ցեղապետներ մէյմէկ բռնակալներ լինելով՝ իրենց հրամանի ներքե ունին 3—400 հրամանակատար ճիւղեր — և իւրաքանչիւր ցեղ կամ գլուխ ունի իւր հպատակ հայ գիւղեր, — գիւղի ընդհանուր տէրէն (աղայէն) զատ՝ իւրաքանչիւր հայ տուն իւր երկրորդ Տէր ունի. երկրորդ տուրք (խաֆիր) մ'ալ նմա պարտի տալ ըստ սովորութեան. ամեն գիւղ պարտական է իւր տէրոջ (աղային) անխափան տարեկան քանի մը տեսակ տուրք տալ: Ասկէ յառաջ ինչ որ ցանէին՝ տէր կուգար կը տանէր, եթէ կալի վրայ իբրեւ շնորհք իրեն հայուն մէկ երկու օրուան ուտելիք տարնէ, նոյն բիւրդ հպատակասէր մէկ կը հռչակուէր: Հայ մ'եթէ զոյգ մը նոր կօշիկ, կամ բաճկոն մը հագնելու լինէր, տէր տեսածին պէս կը պահանջէ որ իրեն տրուի, պատճառելով թէ՛ դու «հայ (ֆլայ) ես այդ բաներ բեղի չը վայելիր, միմիայն ինձի կը յարմարի որ քոյ տէրդ եմ»:

Եթէ Մօտկանու հայ գիւղացին կոյս աղջիկ մը կամ ամուրի տղայ մ'ունենայ՝ առանց իւր տէր բիւրդի հրամանին չըվստահէր ամուսնացնել, ինչպէս հետեւեալ պատմուածքին՝ այս ըսածս կը հաստատէ՝ զոր Մօտկանցի հայ մը ըրաւ ինձ. խեղճ հայ կըսէր թէ 44—տարի յառաջ աղջիկ մ'ունէի մեր գիւղէն երիտասարդի մը հետ նշանեցի. տէրօջըս հրամանը չըհարցնելով նշանն ալ օրհնել տուի. վերջոյ տէրս լսեց սաստիկ բարկութեամբ մեր գիւղն եկաւ. ինձ

հազար ու մէկ տեսակ նեղութիւններ տալէ վերջ՝ ի պարտիք իմ յանդուգն ձեռնարկութեան 10 հատ ոսկի, քանի մը հատ ոչխար. 3—4 զոյգ նոր կօշիկ և այլն՝ ինչմէ տուգանք առնելով՝ նոյն նշան քակեց և աղջիկս ուրիշի մը տուաւ»։ Հայու տէր որու որ հաճի անոր պէտք է տան աղջկէ հայր ու մայր իրենց զաւակ, որչափ մօտ արեւակից բարեկամ կը լինի թող լինի. տիրող սովորութիւն ամեն օրէնք կը թեթեւցնէ, եւրբ տէր գիտէ որ տղայի հայր կրնայ 9—10 տակի պարտքով օժիտ (ղալան) տալ. — Հայաստանցի գիւղացի հայր սովորութիւն մ'ունին իրենց աղջկանց սկէսրերէն քանի մ'ոսկի օժիտ (ղալան) կառնեն։ Մօտկանցի հայր աղջկանց օժիտներն էլ քիւրդ տէրերուն կը վերաբերին։ Եթէ քիւրդ տէր ամուսնացնելու աղջիկ կամ տղայ մ'ունենայ, նորա հարսանեաց ծախք իւր հպատակ հայուն կը վերաբերի։

Եթէ հայու մը տէրոջ տնէն յանկարծ մէկ ննջէ, հայն ալ պարտական է իրեն տէրոջ հետ միջոց մը սուգ պահել. սուգի օրեր որ անցնին, պարտի քանի մը հարիւր դահեկանի ընծայներ, 2—3 ոչխարներ առնելով իր վշտացեալ տէրոջ մխիթարութեան երթալ. այս բաներ տեսնելու պէս նորա վիշտ կարծես թէ կ'անհետանայ։

Մօտկանու հայերէն մէկ՝ որ այն կողմերու գոյծոց լուստեղեակ էր, հետեւեալ պատմութիւնը ինչ ըրաւ ճասկէ երեք տարի յառաջ բուն իսկ այս ամսոյ մէջ՝ կըսէր, մեր տէրերը մէկ-մէկու հետ թշնամացան. մեր տէրոջ թշնամին իրեն մարդիկներով, որ 40 հոգիէն պակաս չէին. մեր գիւղն եկաւ. 5—6 օր ուղածնին ուտելէ, խմելէ վերջ՝ 15 ոսկի հաւաքեցին. և երբ որ պիտի մեկնէին՝ տներու վրայ յարձակեցան, գիւղի մէջ գտնուած ամեն ինչ կողոպտեցին և մարդուն մէկ որ իրեն տան դրան ետին կեցած թող չէր տար չարագործաց տուն մտնել, մահացու հարուած մը տալէ վերջ մեկնեցան. մեր տէրերն ալ նոցա հայ գիւղ գնացին փոխարէն կողոպտեցին»։ Այս կողմի քրդեր իրարմէ վրէժ լուծելու համար՝ շատ անգամ իրերաց հպատակ հայ գիւղերը կ'աւարառնէ. գերիներ կը տանեն և մարդ ալ կըսպանեն—նոյն հայն կրկին վշտալի սրտով մը շարունակեց անել ինչ իւր պատմութիւն. «գիտէս թէ Մօտկանու հայ

գիւղեր ինչ գիւղեր էին, չը կարծես թէ նորա արդէն այս տխուր վիճակ ունեցել են. 70—75 տարի յառաջ իմ մանկութեանս ատեն. — այս անձ 85 տարուան փորձառու և շատ անցքերու տեղեակ Ժերունի մ'էր, նորա տեսած ու պատմածները գրելով երբէք գլուխ չեմ ելներ, — այս քաւառակի հայ գիւղեր՝ թէ լազմամարդութեան և թէ հարստութեան կողմէն առաջին տեղը կը բռնէին գիւղական կենաց մէջ, սակայն աւաճ, երբ քիւրդեր սկսան հուր և սուր բանեցնել մեր դէմ, մեզ ամենքս էլ բերին այս կենաց վիճակեցուցին, զոր դու քոյ աչքովդ կը տեսնես»:

Հետեւ ապամուծիւնն ալ գիւղացի քահանայ մ'ըրաւ. «չորս տարի յառաջ՝ կըսէր գործով մ'այս կողմեր եկայ, Գլբէս գիւղ պատահեցայ և ժամու մը չափ հանգիստ ընելէ վերջ յանկարծ լուր բերին թէ Մօսկանցի բիւրդեր գիւղ լցուեցան. տանտիկին լալով ինձ ըսաւ, «Տէր, խալր, եթէ բիւրդեր բեզ տեսնեն շատ չարչարանք կուտան բեզ, — պանդուխտ մէկ չը վստահիր երբէք այս գիւղեր համարձակ պատել, բիւրդերը տեսնելուն պէս վրան կը վազեն... — շուտ ըրէ ելիր թոնիր (վառարան) իջիր, անմիջապէս նորա խրատին հետևեցայ. չորս հինգ ժամ երեք մանկանց նման տանջուելէ վերջ՝ հազիւ հազ մեկնեցան և ես դուրս ելայ, սակայն երկրորդ օր այն գիւղէն ուրիշ գիւղ մը երթալու միջոցին՝ ճանապարհին մէջ, ուրիշներէն նոյն վիշտ կրեցի յորմէ ազատելու համար օր մ'առաջ թոնիր մտեր էի»:

Մօսկանու հայ գիւղերու կեդրոն՝ դաշտի մէջ, անցեալ 75 թ. Բ. Գրան հրամանաւ մի զօրանոց շինուեցաւ, բաւական յարմար և վայելուչ ձևով մը, միջոց մը 1—200 զօրք հոն կեցան, բայց երբ ռուսոյ-թուրք պատերազմ հրատարակուեցաւ, զօրքեր տեղէն մեկնեցան, բիւրդերը անմիջապէս հոն կուգան և կը մտածեն որ նոյն շէնքը գիրենք իրենց ապրուստ հայթայթելէն կասեցնող միջոց մ'է. խորհուրդ կընեն. և մէջէն 3—4 պահապան ոստիկանները վանելով՝ բոլոր երկաթեղէն գործիքները կը կողոպտեն և յետոյ կրակի կուտան ամբողջ շէնք, և պարբերանելով կ'երգեն: Ահաւասիկ Մօսկանցի քոյաք չարագործութեանց մի հաստատուն և անժխտելի ապացոյց, նորա որք տէրութեան զօրանոց՝ որ տէրութեան տուն ըսել է, կը կո-

ղոպտեն և կ'այրեն, աներկիւղ, ապա անմոռնչ Հայոց ինչ չեն ըներ:—Մօսկանցի հայերէն շատերը կը պատմէին թէ «երբ քրդերը մեզ չափազանց նեղութիւն կուտային համբարութենիս հատած կըսէինք թէ կայսերական բարեխնամ կառավարութիւն այդ ըրածնիդ ձեզ մարսել չթողուր, նոքա հրացանին ձեռքերնին առած բարկութեամբ կը պատասխանէին, ո՞վ է ձեր կառավարութիւն բացի մենէ ու մեր հրացաններէն. բանի որ մեր հրացանները մեր ձեռքն է, ձեր կառավարութիւն, ձեր տէրութիւն և ձեր պատրիարք մեք եմք»:

Մօսկանու հարաւային արեւմտեան կողմ կան մի բանի գեղեր՝ զորս Շակու գիւղեր կանուանեն, այս գաւառի մէջ մի հայ գիւղ կայ, Թոթով, այս գիւղ 20 տարի յառաջ 20—25 տուն բնակիչ ունեցել է, հիմայ տուներու աւերակներ ալ հազիւ կը նշմարուի, բնակիչներէն շատերը Բաղէշ, և մնացածները հոս և հոն գաղթած են. այս գիւղի գաղթելու առիթն ալ հանրածանօթ մօսկանցիների ոճիրները եղած են:

Շատակու արեւելեան և Բաղշոյ արեւմտեան կողմն է Բայիկանայ գաւառակ, Բաղէշէն 7 ժամ հեռի, այս գաւառակ կը բաղկանայ 4 քիւրդ և 2 հայ գիւղերէն. իւրաքանչիւր քիւրդ ունի 5—10 տուն բնակիչ, այս քիւրդեր գարնան վրաններու տակ բնակելու համար լեռներ կելլեն, ձմրան գիւղերնին կիջնան, ապրուստնին հովուութեամբ կամ ուրիշ հանգիստ միջոցներով կը հոգան:

Բայիկանայ գաւառակի մէջ եղող հայ գիւղերի անուններ են, ա. Շէն, բ. Թութէն, վերջինն՝ Թոթով գիւղի բախտին արժանացած է շատունց 'ի վեր: Շէն գիւղն ունի 6 տուն հայ բնակիչ և 3 տուն քիւրդ. այս գիւղի քիւրդ բնակիչներէն մինն է Բադր աղա անուն գազանաբարոյ քիւրդ, որ հիմայ նոյն գաւառակին կառավարիչ (միւդիւր) կարգուած է, գիւղի հողերու շատը իրեն կը պատկանի: Այս գիւղ զուարճալի ձևով մը շինուած է բարձրաւանդակ տեղի մը վրայ, ունի հազարաւոր պտղատու ծառեր, որոնք այնչափ առատ են՝ որ մէկը առտերու և հովիտներու մէջ պտտած միջոցին՝ նոցա սաղարթախիտ տերեւները նորա աչքի տեսութենէն արեգական շողեր կը խափանեն, այս գիւղի

Տողը ամեն տեսակ արմաթիք կը պողաբերէ. աւելի որից (բրինձ) որ շատ պատուականն է: Շէն գիւղի հիւսիսային կողմ՝ իրարմէ 5 վայրկեան հեռաւորութեամբ շինուած կան երեք քարաշէն եկեղեցիներ, 1. ս. Սարգիս, 2. ս. Գէորգ, 3. ս. Կոյս Մարիամ անուաններով: Գիւղի արեւելեան կողմ՝ բլրակի մը վրայ կայ աւերակ վանուց մը տեղ, զոր գիւղացիք ս. Փրկչի վանք կ'անուանեն. գիւղի հարաւային արեւելեան կողմ կայ նաև մի շատ հին աւերակ, որոյ համար այս գիւղի հայերէն 90—տարուան ծերունի մը սա պատմութիւն կընէր. «Իմ հաւ կը պատմէր թէ այս մեր գիւղ (շէն) յառաջ 500 տուն բնակիչ ունեցել է, և այս աւերակ զոր կը տեսնես դու՝ նա ալ մեր գիւղի աւագ եկեղեցին եղած է, նորա անունը մեր գիւղացիներէն մէկ չը գիտեր, թէ և իմ հաւս ս. Յարութիւն կ'անուանէր»: Դէպի հարաւային կողմ՝ ապառաժուտ բլրակի մը վրայ հին օրեայ բերդի մը հիմեր, գիւղացիք «Վալաէ Ղամանի»¹⁾ կը կոչեն: Հարկ չըկայ ըսել թէ այս գիւղի բնակիչներն ալ ուրիշ գեղացիների վիճակը ունեցել են: Խւրաքանչիւր տուն 50 — 60 ոսկի պարտք ունենալէ զատ՝ այնչափ առատ և բերրի հողերուն տէր ըլլալովներն հիմայ կտոր մը չոր կորեակի կարօտ վիճակի մէջ կը գտնուին:

Բայիկանու հիւսիսային և Բաղշոյ հարաւային արեւելեան կողմ կայ մի գաւառակ ալ՝ Նահէն՝ որ կը բաղկանայ 7 քիւրդ գիւղերէն. այս գաւառակի մէջ հայ գիւղեր չը կան. թէ և ցարդ շատ գիւղեր հայկական անուններով կը յորջորջուին. ինչպէս Ելնե կամ Եղնե, Խաչուկան կամ Խաչքուրկան, Չա գոնիս կամ Չագ. ունիս ևն, շատ մ'այս կերպ իրական ապացոյցներով դիւրաւ կրնայ հասկնալ մէկ որ այս գիւղերու բոլորն ալ՝ հայ ժողովրդեան բնակավայրեր եղած են ատենօք. սակայն պարագայներու դառն բերմամբ այսօր այդ թշուառ արարածների հետքեր անգամ իսպառ անհետ եղած է իրենց բնակավայրերէն:

Նահի քիւրդ գիւղերի հիւսիսային և Բաղշոյ հարաւային կողմ՝ 3 ժամ հեռաւորութեամբ ի Բաղշոյ կայ լեռնաբաժակ մի գիւղ, Խուլթիկ: Այս գիւղ ունի 350 տուն

¹⁾ Կայա քիւրդերէն է կը նշանակէ բերդ. «ղաման» ժամանակ՝ ըսել է ժամանակի կամ հին օրեայ բերդ:

բնակիչ։ Ամեն տնէն 2—3 երեք անձինք Կ. Պոլիս կը պանդըխտին։ Հոս իսկապէս արտ չը կ'ոյ։ եղածը ածու է։ այդ տեղի երկրագործութեան մէջ գոմէշ գոյուլթիւն չունի, զոյգ մ'եզ ամեն բան կը վերջացնէ։

Խուլթիկ գիւղի կեդրոնի մէջ կը բարձրանայ մի հոյաւ կապ եկեղեցւոյ շէնք ս. Գէորգ անուամբ։ Գիւղի հարաւային կողմ՝ եզոզ գերեզմանոցի մէջ հիւսիսային ու հարաւային կողմեր՝ իրերաց դէմ շինուած են երկու փոքրիկ մատուռներ՝ ս. Յովաննու և ս. Սիմոնի անուններով. իսկ անկէ քիչ մը հեռի նոյն ուղղութեամբ մացառոտ անտառալի մը մէջ կայ մի ուխտատեղի՝ զոր տեղացիք «Թփերով խաչ» կը կոչեն, ուր ամեն տարի ս. Խաչից տօնին բազմաթիւ ուխտաւորներ կը յաճախեն։ Աղքատութիւն և պարտականութիւն այս գիւղի մէջն ալ իր կշիռ կը կորովէ...

Խուլթիկայ արեւելեան կողմ $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ընդարձակ դաշտի մը վրայ շինուած են Տատկոյ 8 հայ գիւղեր. այս գիւղերէն առաջին կրնայ համարուիլ Մօճկօնիս գիւղ, ունի 45 տուն բնակիչ. վայելուչ ձևով մը շինուած է Տատկոյ դաշտի կեդրոնի մէջ, իւր շուրջ ունենալով առատ արտեր ու անդամատներ։ Գիւղի մէջ կայ մի եկեղեցի յանուն ս. Ստեփաննոսի, իսկ արեւելեան կողմ՝ բլրակի մը վրայ կառուցուած է մի գեղեցիկ վանք՝ ս. Աթանազիոսի հայրապետի անուամբ։ Այս վանք ունի բաւական ոչխարներ, տաւարներ, և արդիւնաւոր վարելահողեր. եթէ լաւ հոգաբարձութեան մը հսկողութեան յանձնուի 15—20 գիւղացի որբ աղայոց գիշերօթիկ վարժարան մը կրնայ կառավարել։

Միջին հաշուով Տատկոյ բոլոր գիւղերի մէջ 300 տնէն աւելի հայ բնակիչներ կան, որոց բոլորն ալ աղքատ և վերջին աստիճան պարտատէր են։ Մարդիկներնուն շատերը Կ. Պոլիս, Ռուսաստան ու Պարսկաստան կը պանդխտին. պարտուց ծանր շղթայ մը կը կաշկանդէ նոցա ոտքերը իրենց հայրենի սահմանները վերադառնալու։

Տատկոյ հիւսիսային կողմ 2 ժամ հեռի կիյնայ Խիզանու գաւառ. բոլոր Խիզանու մէջ հիմայ 45—50 հայ և նոյնչափ ալ քիւրդ գիւղեր կան։ հայ գիւղերի վիճակը խիստ դառն է։ Երկրագործութիւն այս գաւառի մէջ իւր գոյու-

Թիւնը բոլորովին կորսնցուցած է. քանի՛, քանի՛ հայ տը-
ներ սովու միջոցին օտար երկիրներ գաղթած իրենց կեան-
քը պահպանելու:

Այս գաւառի դաշտի մէջ ընդարձակ տարածութեամբ
մը կը տեսնուի Խիզանու աւերակ քաղաք. ուր շէնքերը
դեռ կիսակործան կը մնան. բոլոր քաղաք 2—3 տուն ա-
ռազակ բրդաց բնակարան մ'է միայն, շէնքերու մէջ առա-
ջին կրնայ հայոց մայր եկեղեցին՝ որոյ կաթուղիկէն դեռ
կիսակործան կը մնայ, յոր հնութեան հոգին կենդանի կը
մնայ: Հետաքրքրութեան համար որչափ փափաքեցայ չը
կրցայ այս շէնքի մէջ երկտող արձանագրութիւն գտնել. ո-
րովհետեւ քիւրդեր բոլոր սրբատաշ բարերը բակել տարեր
են դաւարանները շինելու. թէև եկեղեցւոյ անունը ես
ես ինքս չը կրցայ գիտնալ՝ այսպիսի իրական միջոցներով,
սակայն այն գաւառացիներէն շատեր — որք իրենց հաւերէն
լսած էին, կը պատմէին թէ ս. Յարութիւն է, և ահա՛ այս
պատճառաւ է որ ամեն տարի յարութեան տօնին այն կող-
մերի հայեր և մինչև իսկ ուրիշ հեռաւոր գաւառակի բնա-
կիչներէն շատեր հոն ուխտի կուգան:

Խիզանու աւերակ քաղաքի Արևելեան կողմ, 10 վայր-
կեան հեռաւորութեամբ՝ Խիզանու դաշտի արգաւանդ մա-
սի վրայ շինուած է չէխ ճէլալէդինի տուն (Թէքէն). այս
գաւառի հողային կալուածներու մեծամասնութիւն այս տան
կը վերաբերի, նորա ինչքն ու ստացուածքն թուել արդէն
կարելի չէ: Ճէլալէդին ինք հիմայ չը կայ, ոչ թէ ննջեր
այլ համբարձեր (՝) է՝ կըսեն քիւրդք, այնչափ սուրբ, այն-
չափ ընտրեալ կը կարծեն զինք՝ որ ամենէն անգառնալի եր-
դումին նորա գլուխն ըրած են. ամենայն ակնածութեամբ
նորա Խաֆո 1) անուն բերանին կառնեն, ներկայիս այս
բարեյիշատակ (՝) չէևու գործերի նկարագրութիւնն երկար
գրել հարկ չեմ համարեր, որնոր Լէնկթէմուրի արածներէն
պակաս տեղ չըբռներ...

1) Խաֆո բառ քիւրդերէն է. կը նշանակէ համբարձեալ՝
քիւրդեր ճէլալէդինին այս ածական կուտան:

ԽԻՋԱՆՈՒ ԳԱԻԱՌԻ ՎԱՆՔԵՐ:

Գամաղէլի վանք, Էկու գիւղի արեւմտեան կողմ. ունի գմբէթաւոր գեղեցիկ և հոյակապ եկեղեցի մը և քանի մը խուցեր: 2. Եօթ խորանայ վանք, Փալասօր գիւղի հարաւային կողմ: 3 Շինի-ձորու ս. Խաչայ վանք, համանուն գիւղի արեւելեան կողմ: 4. ս. Հրեշտակապետաց վանք, Ոմբունեց գիւղի հիւսիսային կողմ: 5. Խնձորուտայ վանք, նոյն գիւղի արեւելեան կողմ խիտ բարձր տեղի մը վրայ շինուած: 6. Ծօկուայ վանք, համանուն գիւղի արեւմտեան կողմ: 7. Դէրշկու ս. Աստուածածնայ վանք, Սեղ գիւղի արեւելեան կողմ, բարձր լեռան մը կատար շինուած, շէնքեր բոլոր աւերակ դարձել են. եկեղեցւոյ կաթողիկէն միայն կիսակործան կը մնայ: 8. Ապարանից ս. Խաչ, Ապարան գիւղի հիւսիսային կողմ, ունի գմբէթաւոր գեղեցիկ և հոյակապ եկեղեցի մը, շատ հին ձեւով շինուած. այս վանուց ամեն շէնքերու վրայ հնութեան սքանչելի օրինակներ կը տեսնուին, սակայն ցաւ է տեսնել որ այսպիսի վանք հայոց իրաւասութենէն հեռի՝ նոյն կողմի բիւրդերէն Օսման աղայի որդւոց՝ Հասան և Ապտուլ Բահման անուն քրդաց ագարակ (չիֆթլիկ) եղած է, — որովհետեւ այս բիւրդեր մայիսէն ց'դեկտեմբերի սկիզբներ իրենց վրաններ այս վանուց շուրջ եղող մարգագետիններու վրայ զարնելով՝ վանքի հողերը իրենց Աբրահամ անուն հայուն մշակել կուտան — զոր բոնի վանուց մէջ դրած են իւր ընտանեօք վանուց շէնքերը պահպանելու և հողերը մշակելու և արդիւնքը իրենց ձմրանոց կը փոխադրեն. այս բիւրդերը կըսեն թէ «այս վանք մեր հայրենական օրինաւոր ժառանգութիւնն է»:

Այս ութ վանքերէն՝ միայն Շինի-ձորու ս. Խաչա վանք մի վարդապետ կայ, ան ալ որչա՞փ նեղութիւն կրած է 5 — 6 տարիէն 'ի վեր հոն բնակելուն համար, միւսներ բոլորն էլ քրդաց ամարանոցներ ու ագարակներ դարձել են...

Ս Պ Ա Յ Կ Ե Ր Տ

Խիզանու հարաւային կողմ վեց ժամ հեռու լեռնոտ

և ընդարձակ ձորի մը մէջ շինուած են Սպայկերտ գաւառի հայ և քիւրդ գիւղեր. հայ գիւղերի թիւ, վիճակն, կացութիւն կը փութամ աստ ամփոփել:

Հ Ա Յ Գ Ի Ի Ղ Ե Ր.

Սովորի գիւղ՝ այս գաւառ ուղեորողի դիմաց առաջին անգամ կ'ելլէ. քիւրդի և առատ հողերով՝ պտղատու և գեղատեսիլ ծառերով զարդարուած դաշտի մը մէջ շինուած է այս գիւղ՝ ունի 6 տուն բնակիչ, որոնք չոր կորեակ մ'անգամ ձեռք բերելու անկարող են, գիւղի ծերերէն շատեր կը պատմէին թէ 20—30 տարի յառաջ 50 տուն բնակիչ ունէր այս գիւղ՝ բայց քիւրդ պէյերու անգթութեանց երեսէն ամենքն ալ հետզհետէ գաղթելով հիմայ 6 տուն բնակիչ մնացել են, որոնք ալ վերջին աստիճան յուսահատութեան մէջ լինելով շատ հաւանակացն է տարի մը չ'անցած անոնք ալ պիտի գաղթեն՝ եթէ երկրի վիճակ այն դրութեան մնայ: Այս գիւղի արևելեան կողմ՝ ծառերով ու ծաղիկներով զարդարուն բլրակի վրայ՝ շինուած կայսուրք Աստուածածնայ անուամբ մի հոյակապ վանք, ուր նիւթական շէնքէն զատ բան չը նշմարուիր, վանուց մէջ ոչ վարդապետ, ոչ երէց և տիրացու կայ, կաղ Գաբրիէլ անունով հայ մը կը բնակի հոս իւր ընտանիքով, վանուց հողերը մշակելէ վերջ իրեն աղաներու տուրք (խաֆիր) կուտայ եթէ բան մը մնաց իրենք կուտեն՝ եթէ չը մնայ հոս և հոն կիյնան «հոգոց և պտղի կը մուրան»: Իսկ դէպի արևմտեան կողմ՝ գետնի հարթ հաւասար քար ու կիր եկեղեցի մը կայ ս. Հրեշտակապետաց անուամբ. այս եկեղեցւոյ մասին ալ կը պատմէին թէ՛ 100 տարի յառաջ հողով ծածկուած էր՝ օր մը պատահմամբ կը գտնուէ գիւղացիներէն միոյն ձեռամբ՝ ուր մի շէնք շինել ուզած էր:

ԲԱՍՍՈ գիւղ՝ Սովորիի հարաւային կողմ. զուարճալի լեռնադաշտի մը վրայ շինուած. ունի 60 տուն աղքատ հայ բնակիչներ, գիւղի կեդրոնի մէջ կը բարձրանայ մի եկեղեցւոյ շէնք՝ յանուն սրբոյն Աստմեանց. անկէ 5 վայրեան հեռի դէպի հարաւ՝ ապառաժոտ զառիվայրի մը վրայ կը տեսնուի աւերակ բերդակի մը հիմեր, որոյ համար գիւղացիք կը պատմէին թէ 40 տարի յառաջ հաստատ էր, և

նոյն գիւղի ամիրէն (Աղան) հոն կը բնակէր եղբր, բայց Օսման անունով փաշայ մը քիւրդեր նուաճելու համար այն կողմեր այցելած միջոցին այս բերդակի հետ ուրիշ բերդեր ալ կը կործանէ, որոնք գազանաբարոյ քիւրդ պէսերու վայրագութեան որջեր գարձած էին:

Բերդակ գիւղ՝ 10 վայրկեան հեռաւորութեամբ 'ի Բաստայ դէպի արևելեան կողմ. անտառախիտ բլրակի մը կատարի վրայ շինուած, ուր կը բնակին 2 հայ տներ՝ որոնք կը պատմէին թէ 15 տարի յառաջ հոս 10 տուն հայ բնակիչներ կային. և թէ 20 տարի յառաջ Բօղնայ պէսի քիւրդ զօրքեր երբ սկսած էին այս կողմեր աւրջակել՝ 500 էն աւելի սպառազինեալ քիւրդեր 5 ժամէն աւելի մեր այս գիւղի շուրջ պաշարեցին և անընդհատ հրացեալ գընդակներ տեղացուցին՝ բայց ի զուր, որովհետև գիւղացիք ներսէն երկու հրացանով անոնց դիմադրեցին և թող չը տուին որ գիւղ մտնեն աւարառելու: Այս գիւղի դիրք բերդակէ մ'աւելի ամուր է. հիւսիսային և հարաւային կողմեր գիւղ ելելու մէկ մէկ ճամբայներ կան՝ զոր եթէ գոցեն կարելի չէ որ մէկը կարենայ գիւղ ելնել:

Սուղանց $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ի Բերդակայ. Այս գաւառի արևելեան կողմ, գիւղացիների պատմութեան նայելով 15 տարի յառաջ 30 տնէ աւելի բնակիչ եղել հոս. բայց պարագայներու դառնութեան երեսէն՝ այդ թիւը կիսուած է. այս գիւղի մէջն ալ աղքատութիւն մեծ տեղ կը բռնէ, որոյ առիթ՝ նոյն գիւղէն ժամու մը չափ հեռի Յուստ գիւղ բնակող Մուհամէտ բէկ անուն քիւրդի ոճիրներ եղած են. գիւղացիք կը պատմէին թէ Վայդ վայրագ քիւրդ իւր չարութեամբ մեր գրացիներէն շատերի հողերը գրաւելուն՝ նորա էլ ճարահատ մնալով գաղթեցան. հիմայ նորա գրաւած բոլոր արտեր՝ մեր հաց ուտելով ու մեր ջուր խմելով ձրի մշակելէն վերջ մեր գրաստներու վրայ արդիւնքը բեռցուցած նորա դուռը կը տանինք: Այս գիւղի արևելեան կողմ կայ շատ հինօրեայ՝ բար ու կիր մի եկեղեցի՝ սուրբ Գէորգ անուամբ:

Յառննչիկ գիւղ՝ ունի 20 տուն բնակիչ՝ որոնք իրենց գրացի Օձի քիւրդ գիւղացիներէն շարունակ կաւարառուին և կը բռնաբարուին, գիւղի արևելեան կողմ շինուած է մի

եկեղեցի: Այս գիւղի հիւսիսային արեւելեան կողմ կայ Հուր-որս անուն գիւղ մը. տեղացիներէն շատերը կը պատմէին թէ «20 տարի յառաջ 10—12 տուն հայ գեղջուկներ ընակավայր մ'էր. բայց հիմայ 5—6 տուն աւաղակ բրդաց որջ մ'եղած է»: Այս հայ—բիւրգ գիւղի արեւմտեան կողմ հաստատուն կը մնայ ս. Կիրակոս անուամբ եկեղեցի մ'որ քրդաց ոչխարներու ու տաւարներու օթարան եղել է:

Խոյթ գիւղ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի Յառնջիկ գիւղէն դէպի հիւսիսային արեւմուտ՝ ունի 8 տուն թշուառ բնակիչներ: Այս գիւղի արեւմտեան կողմ կայ մի եկեղեցւոյ հիմեր ս. Թէոդորոսի անուամբ, իսկ անկէ քիչ մը հեռի՝ մի յստակ և ցուրտ աղբիւր՝ զոր եկեղեցւոյ աղբիւր կը կոչեն՝ որն որ մեծ ուխտատեղի մ'է նոյն կողմի հայոց համար,

Յուստ գիւղ $1\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ Խոյթ գիւղէն դէպի արեւմտեան կողմ, 20 տուն բնակչօք շինուած է երես բերրի հողերու և պտղատու ծառերու մէջ: Այս գիւղացիները կը պատմէին թէ 25 տարի յառաջ մեր գիւղի մէջ ս. Սարգսայ անուամբ եկեղեցի մ'ունէինք, Օսման փաշայի հրամանաւ մեր գիւղի ամիրայի բերդակն ալ բար ու քանդ ըլլալուն համար՝ նա իրեն հայրենի գիւղ՝ Թաղ՝ ձը գելով մեր գիւղն եկաւ բնակութիւն հաստատելու համար, մեր գիւղի եկեղեցւոյ տեղ նմա շատ ախորժելի գոլով՝ բըռնութեամբ եկեղեցիինս բակեց նորա տեղի վրայ իրեն մի քօշք հաստատեց՝ եկեղեցւոյ քարերով՝ որն որ դեռ հոն կառուցեալ կը տեսնուի:

Ներքին Հօրուկ տաս վայրկեան հեռաւորութեամբ Յուստայ՝ շինուած է այս գաւառակի հիւսիսային արեւելեան կողմ. ունի 25 տուն բնակիչ՝ շատ մ'առատ հողեր և մրգաբեր ծառեր: Այս գիւղն ալ թշուառութեան մասին առաջինների կարգն է: Գիւղի արեւմտեան կողմ՝ բարձրաւանդակ տեղի մը վրայ՝ շինուած կայ մի բար ու կիր եկեղեցի յանուն սրբոյ Աստուածածնայ:

Բաղդասնանց՝ 5—6 վայրկեան հեռի ի Ներքին Հօրուկայ՝ շինուած է նորա արեւմտեան կողմ. հոս կը բնակին 10 տուն թշուառ և հարստահարեալ գեղջուկ հայեր, այս գիւղի մէջ եկեղեցի չը կայ՝ միայն գիւղի արեւելեան կողմ մեծ շէնքի մ'աւերակ կը տեսնուի, զոր տեղացիք քաֆրի

բերդ կը կոչեն թէև, սակայն չէնքի հիմերու սրբատաշ բարերէն՝ և վրայի աղաւաղեալ արձանագրութիւններէն ես այնպէս կ'ենթադրեմ որ հոս վաղեմնի վանք մ'եղած է, ինչպէս որ այս կողմերէն 80 ամեայ փորձառու ծերունի մ'ալ այս մասին ինձ համակարծիք գտայ: Այս գիւղացիք իրենց կրօնական պաշտամունքները կատարելու համար Հօրուկայ եկեղեցին կը յաճախեն:

Տուաղուս՝ $\frac{3}{4}$ հեռի Բադրանանց գիւղէն՝ ունի 20 տուն բնակիչներ, որոց վիճակն էլ առաջինների նման խիստ ողբալի է. այս գիւղի արևմտեան կողմ շինուած է փոքրիկ եկեղեցի մը ս. Գէորգ անուամբ, գիւղացիները կը պատմէին թէ 5 — 6 տարիներէն ի վեր ժամասացութեան ձայն չէ լսուած հոն:

Կուսն՝ 15 տուն բնակչօք շինուած է Տուաղուս գիւղի արևելեան կողմ՝ ընդարձակ ձորակի մը մէջ: Այս գիւղի հիւսիսային կողմն ալ մի եկեղեցի կայ՝ որ Տուաղուս գիւղի եկեղեցւոյ բախտին վիճակուած է. նիւթական չքաւորութիւնն հոս ալ միւս գիւղերու նման մեծ կշիռ ունի:

Յուստ, Բադրանանց, Տուաղուս և Կոան գիւղերի կեդրոն՝ երկու գետակներու մէջ՝ խիստ ապառաժոտ բլրի մը վրայ՝ կը տեսնուի մի ընդարձակ և անառիկ բերդի կիսակործան շէնք, որոյ ձևին և հնութեան վրայ մարդս կը սքանչանայ. այս գիւղացիները կը պատմէին թէ այս բերդն ալ Օսման փաշայն քակել տուած է, ուր նոյն կողմի բըռնակալ Բօզբէկ անուն քիւրդ կամրանայր 30 տարի յառաջ. այս պատճառաւ այս բերդը «Բօզբէկի բերդ» կը կոչեն:

Դաշտ գիւղ՝ $\frac{1}{2}$ ժամ հեռի Կոան գիւղէն, դէպ 'ի արևելեան կողմ. ունի 10 տուն բնակիչ. աղքատութեան կողմէն միւս գիւղերուն հաւասար են: Այս գիւղի հարաւային կողմ կայ ս. Սարգսայ անուամբ եկեղեցի մը:

Մաւտ՝ տաս վայրկեան հեռաւորութեամբ շինուած է Կոան գիւղի հիւսիսային արևելեան կողմ: Այս գիւղի մէջ կը բնակին 15 տուն չուառ և հարստահարեալ հայեր. գիւղի հարաւային կողմ բարձր տեղի մը վրայ՝ Դաշտ գիւղի եկեղեցւոյ անուամբ ու ձևով բար ու կիր գեղջուկ եկեղեցի մը:

Մատաճմէն՝ 3 — 4 ասպարիզօք հեռի 'ի Մատայ հիւսիսային արևելեան կողմ՝ 15 տուն բնակչօք շինուած է լեռ-

նադաշտի մը վրայ. յորմէ հինգ վայրկեան հետի լերան մը ստորոտ կայ մի հոյակապ վանք՝ ս. Սկաւառակ: Այս վանուց արևմտեան կողմ կը տեսնուի Լընիս անունով գիւղ մը, որոյ համար այս կողմի ծերունիները կը պատմէին թէ 30 տարի յառաջ 20—25 տուն հայ գեղջուկների բնակավայր մ'էր, հիմայ ոչ մի հայու հետք չը տեսնուիր հոն, գիւղ ամբողջ քրդաց ժառանգ եղած է, ս. Սկաւառակի վանք մինչև հիմայ այս գիւղի անուամբ կը յորջորջուի: Հետևեալ գիւղեր Լընիս գիւղի առընթեր եղող ս. Սկաւառակ վանուց շուրջ շինուած են՝ առ առաւելն իրարմէ $\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ:

Տոսու գիւղ՝ ունի 15 տուն բնակիչ. բաւական բերրի արտեր, բնակիչների աղքատութիւն անպատմելի է, Տոսու արևելեան կողմ կայ մի քար ու կիր եկեղեցի ս. Սահակ Պարթև հայրապետի անուամբ:

Դալլաւ՝ ուր կը բնակին 10 տուն աղքատ հայեր. այս գիւղի հիւսիսային կողմ՝ մի աւերակ կայ՝ նորա ձևէն ու դրութիւնէն կը կարծուի թէ գիւղի եկեղեցին եղել է դա. որովհետև հիմայ գիւղի մէջ եկեղեցւոյ չէնք չըկայ:

Արագիլ՝ ունի 5 տուն բնակիչ, որոց վիճակը առաջիններէն շատ վատթար է. այո գիւղի մէջ հնութեան կողմէն առաջին տեղ կը բռնէ գիւղական եկեղեցին՝ որ կը գրտնուի գիւղի հիւսիսային կողմ:

Կեղիս՝ աս թէ բնակչաց և թէ նորա նիւթական և բարոյական թշուառութեան կողմէն Արագիլի նման է, Կեղսու հարաւային կողմ բլրակի մը վրայ կառուցեալ է՝ ս. Յովհաննու ունուամբ մի հոյակապ վանք, իսկ արևելեան կողմ մի քար ու կիր եկեղեցի ս. Սարգսի զօրավարի անունով:

Թւաղ՝ կը բաղկանայ 5—6 հայ տնէ. այս գիւղ կերևայ թէ Կեղիս գիւղի բազմամարդութեան ժամանակ նորա մի թաղն եղած է, որովհետև թէ այդ գիւղին զգալի մօտակայութեամբ և թէ իւր մէջ չունեցած եկեղեցւոյ պատկանութեամբ այս կարծիք դիւրաւ կրնայ փարատուիլ:

Բաղնից գիւղ՝ այս գաւառակի արևելեան կողմ ուր կը բնակին 14 տուն հարստահարեալ և կեղեքեալ հայեր, Բաղնից գեղի արևմտեան և հարաւային կողմեր շինուած

և, մէկ մէկ եկեղեցիներ, ս. ս. Թագէտոսի և Սարգսայ անուններով, իսկ հիւսիսային արևելեան կողմ՝ մի գեղեցիկ վանք ս. Աստուածածնայ անուամբ:

Հուլի 8 վայրկեան հեռաւորութեամբ՝ շինուած է Բաղենից գիւղի հիւսիսային կողմ, ունի 7 տուն բնակիչ միւս գիւղերի վիճակին վիճակուած, գիւղի արևելեան կողմ բլրակի մը ստորոտ՝ Ս. Գէորգայ անուամբ քար ու կիր եկեղեցի մը շինուած կայ:

Ներքին Կօտենց՝ նոյն հեռաւորութեամբ կը գտնուի հիւսիսային արևելեան կողմ, ունի 15 տուն բնակիչ, այս գիւղի արևմտեան կողմ ս. Ստեփանոսի անունով հայկապ եկեղեցի մը շինուած է:

Վերին Կօտենց՝ 5 վայրկեան հեռի 'ի Ներքին Կօտենից, 20 տարի յառաջ հոս 50—60 տուն բնակիչ եղել է այս գիւղի մէջ՝ տեղացիների պատմութեան նայելով, բայց պարագայներու դառնութեան երեսէն հիմայ այդ թիւը կէսուած է, գիւղի արևելեան կողմ ընգուղենիներու և խընձորենիներու մէջ շինուած է ս. Յակոբայ անունով գեղեցիկ եկեղեցի մը:

Ճաշուան՝ $1\frac{1}{4}$ ժամ հեռի Վերին Կօտենից՝ նորա արևելեան կողմ՝ այս գիւղի դիրք և ձև այնչափ զուարճալի և ախորժելի է՝ որ հոն ուղեորոյը կը զմայլի բնութեան գեղեցկութեան վրայ, այս զուարճալի ձորի մէջ կը բնակին 40 տնակներ: Գիւղի արևելեան կողմն է ս. Երրորդութեան անուամբ հայկապ եկեղեցի մը, իսկ դէպի հարաւ բլրակի մը վրայ մի ուխտատեղի՝ ս. Սարգսայ անունով՝ որոյ համար գիւղացիները կը պատմէին թէ յառաջ եկեղեցի եղած է:

Սնըսար 15 տուն աղքատ և խեղճ բնակչօք շինուած է յաշուան գիւղի հիւսիսային արևելեան կողմ, հոս կայ գեղջուկ եկեղեցի մը. գիւղացիք կը պատմէին թէ 7—8 տարի է որ ոչ լուս տեսած է և ոչ խունկի ծուխ՝ տեսած է, նիւթական աղքատութեան զոյգընթաց է նաև բարոյական և մտաւոր սով:

Վերին Հօրուկ՝ 35 տուն բնակիչ ունեցող հայ գիւղ մ'է, գեղեցիկ ձևով մը շինուած է Ներքեան գեղի հարաւային արևելեան կողմ, այս գիւղի հիւսիսային արևելեան

կողմ կայ բար ու կիր եկեղեցի մը ս. Աստուածածնայ ա. նուամբ:

Շերքան՝ ունի 15 տուն բնակիչ՝ որոյ նիւթական ու մտաւոր վիճակ միեւնոյն տպաւորութիւն պիտ ընեն մարդուս վրայ, ինչ որ առաջինները ըրին, այս գիւղի արեւելեան կողմ ճամբու կից շինուած կայ փոքրիկ եկեղեցի մը, ս. Յարութեան անուամբ:

Սպայկերտ գաւառ կէս դար յառաջ հայրենի երկրի այն մաս կը կազմէր՝ ուր կէս դար յառաջ հայ գեղջուկներ՝ նորա արգաւանդք և բերրի հողով ու մոխրով նորա առողջարար օգով ու ջրով խիստ երջանիկ կապրէին, այլ աւաղ ժամանակ... տակառ առ տակառ այնպէս ծանրացաւ նոյն ողորմելիներու վրայ՝ այնպէս թշուառացուց ու մերկացուց զիրենք իրենց հայրենի երկրի մէջ, ինչպէս աղետալի Լեզիպոսի մը մէջ:

ԱԶՆՈՒԱՑ ԶՈՐ ԿԱՄ ԿԻՒՋԷԼ ՏԵՐԷ

Բաղէշի հիւսիսային արեւելեան կողմ՝ $3\frac{1}{2}$ ժամ հեռի կայ մի ընդարձակ և գեղեցիկ դաշտ՝ Աղնուաց ձոր՝ (Կիւզէլտէրէ): Այս գեղեցիկ և զմայլեցուցիչ դաշտի այս ու այն կողմեր շինուած կան նոյն գաւառակի 11 հայ և 4 քիւրդ գիւղերը՝ առ առաւելն իրարմէ $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ:

Հայ գիւղեր

Օրձէնք գիւղ՝ ունի 7 տուն բնակիչ, շինուած է այս դաշտի հարաւային տրեմտեան կողմը՝ լերան մը ստորոտ. կացութիւննին խիստ արգահատելի է, գարունէն ց'աշուն մշակած հողերնուն արգիւնքը ուրիշներ կը տանեն. — այս գիւղացիներէն և ոչ մէկը ածու մը սեպհական հող չունի. գիւղի ամեն ինչ Բաղէշի միւֆթիի թափուն է, գիւղացիների հոս բնակելը միփթայութեամբ է, եթէ գիւղատէրն ուզէ՝ մէկ հոն կը բնակեցնէ՝ եթէ չուզէ՝ ձեռնունայն դուրս կը հանէ:

Անդ՝ նոյն դաշտի արեւմտեան կողմ. ունի 20 տուն բնակիչ և բաւական վարելահողեր՝ բնակչաց ամենն ալ ծանրագումար պարտուց ենթարկուած են. հողերնուն մեծամասն.

նութիւն պարտուց առջև կը մշակուի, տեղացիներու շատերը պանդխտութեան եղած են, որոց զաւակաց և ընտանեաց յղորմելի կացութիւնը բաւական չըլլալով, շատ անգամ անխիղճ պարտատէրներէն կը տանջուին և կը չարչարուին, այս գիւղի հարաւային կողմ կայ մի եկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի:

Սազ գիւղ՝ 40 տուն բնակչօք շինուած է Կիւզէլ Տէրէի դաշտի կեդրոն, $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի յանդոյ, իր շուրջն ունի առատ և բերրի արտեր, և անպաստաններ՝ տեղացիներու վիճակը խիստ տխուր է, պանդխտութիւնը շատերու հետքեր իրենց բնակավայրերէն անհետացուցած է: Այս գեղի հիւսիսային կողմ կայ մի եկեղեցի, կառուցեալ յանուն սրբոց հրեշտակապետաց:

Տոփ գիւղ՝ $1\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ շինուած է Սագայ հարաւային կողմ բլրի մը ստորոտ. ունի 17 տուն բնակիչ. շատ մ'առատ արտեր ու փեր, երկու տուն կայ հոս որ ձմրան մէջ երկու ամիսներու համար միայն ուտեստ (կորեկ) կրնան պատրաստել, միւսները ծուխ անգամ հանելու կարողութիւն չունին, պարտուց անտանելի լծուն տակ ընկճած են: Այս գիւղի հարաւային արևելեան կողմ կայ գեղջուկ մի եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի. իսկ հիւսիսային կողմ եղօլ բլրակի կատար աւերակ բերդակի մը հիմեր կը նշմարուին՝ զոր գեղացիները՝ Ղարափուլի բերդ ¹⁾ կը կոչեն:

Խարթ՝ 1 ժամ հեռի 'ի Տոփայ՝ հարաւային արևելք. ունի 12 տուն բնակիչ, որոնց թշուառութիւն աննկարագրելի է, պանդխտութիւն մեծ որսեր կընէ հոս: Այս գիւղի հիւսիսային կողմ կայ մի քարաշէն եկեղեցի ս. Յակոբ անուամբ:

Տաշ Տոփ՝ կէս ժամ հեռի 'ի Խարթայ՝ դէպի հիւսիս, ունի 6 տուն գեղջուկ բնակիչներ, չորսի արուններ պանդխտութեան ելած են. պարտատէրները հողերնուն շատ գրաւած են: Գիւղի արևմտեան կողմ շինուած է ս. Յարութիւն անունով եկեղեցի մը:

Նէլ՝ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի 'ի Տաշ-Տոփայ՝ դէպի հիւսիսային արևմուտ, 40 տուն բնակչօք շինուած է այս գուարձա-

¹⁾ Ղարափուլ ռամկօրէն կը նշանակէ պահապան, դիտող:

լի դաշտի բերրի մասի վրայ, սակայն տեղացիների վիճակը միև գիւղերէն աւելի վատթար է: Նէլայ արեւելեան կողմ կայ մի հոյակապ եկեղեցի ս. Յովհաննու անուամբ, իսկ գէպի հարաւային արեւելք կը տեսնուի աւերակ վանուց մը տեղ, որոյ տեղացիները ս. Յարութիւն անուն կուտան:

Կարլի գիւղ՝ 1 ժամ հեռու 'ի Նէլայ՝ գէպի հիւսիսային արեւելեան կողմ, հոս կը բնակին 25 տուն աղքատ հայ գիւղացիներ, ասոր ալ ամեն բան միև գիւղերու նման իւր հոգեվարքին հասած է. այս գիւղի արեւելեան կողմն է ս. Սարգիս զօրավարի անունով փոքրիկ բար ու կիր եկեղեցին՝ ուր կը յաճախեն այն գաւառակի հայք ամեն մեծ ու նշանաւոր տօն օրեր:

Կիւզէլ Տէրէ գաւառակի վրայ կը հաշուուին՝ Ծապոռ, Խարդիթ, և Ալումէք գիւղեր, որոց կէս քիւրդ և կէս հայ են. ամբողջ հայ գիւղերի նկարագրութիւնը լաւ ըմբռնող դիւրաւ կրնայ երևակայել թէ այսպիսի կիսահայ գեղերի վիճակը ի՞նչ պիտ' ըլլայ:

Թէ գաղանաբարոյ և աւազակ բուրդի վիշտն ու վթար՝ և թէ անխիղճ «վաշխն ու տոկոս» այսպիսի գաւառակներու հայ բնակչաց նիւթական ոյժը ջլատելու բաւական չ'ըլլալով ցաւալի է տեսնել որ բարոյական ու մտաւոր ալ ոպառած է. տասնութէն տասն երկու գիւղերէ բաղկացեալ այսպէս գաւառակի մը մէջ $3\frac{1}{2}$ երէց նոյնչափ ալ տիրացու հաղիւ գտնուի, ժողովուրդ բրել կարգալէ տեղեկութիւն չունի, նոցա հոգեկան կարողութիւն այդ «սեւ թողնող, սպիտակ կարգացող» ների ձեռքն տմփոփուած է, ինչ՞դ ժողովուրդ ոչ ապագայն հեռատեսել գիտէ և ոչ ներկայն չափաւորել, անցածն ալ անցել է, ամեն բան դիպուածական կը համարի, — անշուշտ այսպիսի ժողովրդեան մը բաժին պիտ' ըլլայ վիշտ, տուայտանք, հեծ ու ողբ:

Յ Ո Ւ Դ Ա

(Ն Ա Դ Ս Յ Ի Յ)

Ա

Քրիստոս յոգնատանջ՝ աղօթք էր անում...

Արիւն քրտինք էր ճակատից հոսում...

Մարգկան չարանենգ՝ Նա ազգի համար

Աղօթք էր ուղղում առ երկին արդար.

Երկնային հուրը ոգևորութեան

Փայլում էր Նորա դէմքին սրբազան,

Եւ ցաւակցութեան ժպիտը բերնին՝

Կրում էր Նա իր տանջանքը վերջին.

Փշեալ պսակը ճնշում էր Նորան:

Խաչի բոլորքը կանգնած էր խուժան

Ու բիրտ քրքիջով ծաղրում, ծանակում...

Եւ կոյր ամբոխը դեռ չէր հասկանում՝

Ո՛ւմն էր անարգում այնպէս ծաղրաբար,

Թշնամանանքով անզօր ու տկար:

Ինչ էր արել Նա? Իբրեւ ըստրկի,

Գողի, ինչու են մատնել տանջանքի?

Եւ անմըտաբար ով է լանդգնել

Աստուծոյ վերայ ձեռքը բարձրացնել?

Անարատ սիրով Նա աշխարհ մտաւ,

Ուսոյց Նա, տանջուեց և աղօթք արաւ—
 Բայց Նորա անմեղ արիւնով արգար
 Արատաւորեց իրան ողջ աշխարհ...
 Արդէն կատարուեց...

Բ

Եւ կէս գիշերին

Փայլում էր վերից աստղավառ երկին.
 Կապոյտ կամարում՝ հեզիկ ու խաղաղ
 Ահա երևաց լուսինն ոսկեշաղ:
 Երբեմն տխուր՝ ամպերի տակից
 Նա աղօտ լուսով փայլում է վերից,
 Երբեմն կրկին նա պայծառ շողով
 Լուսաւորում էր Գողգոթան զոզով:
 Յաճում, միգապատ խաւարի միջից,
 Տեսանելի էր քաղաքը վերից,
 Նորա բարձունքում հսկայի նման՝
 Երևում էին խաչերը դաժան.
 Երկուսի վերայ մահապարտները
 Դեռ կախուած էին. լուսնի շողքերը
 Անհուն բարձունքից նայում էին ցած,
 Նոցա երեսին գալուկ, գունատուած:
 Բայց երրորդ խաչը թափուր էր մնացել.
 Քրիստոսին արդէն վար էին բերել
 Բարեկամները, դրել գերեզման,
 Զերմ արցունքներով լուացել տապան:

Գ

Այն ով է գաղտնի՝ հեծկլտում, սգում
 Միջին խաչի մօտ՝ մազերը փետում?
 Ով այդ մարդը? Նորա երեսին
 Գծուած է տանջանք, տանջանք դառնագին:
 Գուցէ բուժուելու ծարաւով լցուած՝
 Հեռու երկրից է ըշտապով եկած,
 Որ Յիսուս նորա ծանր տանջանքին
 Թեթևութիւն տայ խօսքով երկնային?
 Աղերսով լցուած՝ Նա պատրաստուած էր
 Շուտով գալ, ընկնել Քրիստոսի ոտներ—
 Յանկարծ լսում է՝ թէ Նա, Որին որ
 Արքայ էր կոչում ամբոխը բոլոր,
 Որը լոյս վառեց ամբողջ աշխարհում,
 Որ բագիններին կնդրուկ չէր թողում,
 Որ հալածում էր չարը բաց առ բաց,—
 Ահա Նա մեռաւ, ամենքից առուած,
 Մարդկային ազգից հալածուած իսպառ,
 Մեռաւ յոգնատանջ ու բազմաչարչար!..
 Կամ գուցէ գաղտնի աշակերտ է նա,
 Որ իր Ուսուցչի սուրբ խաչի վերայ
 Յենել է գլուխը, յոգնած, դալկացած,
 Վշտերով ու ջերմ աղերսով լցուած?
 Կամ թէ չը ներուած՝ ծանր մեղքերով
 Յանցաւոր է մի, որը ըշտապով
 Եկել է այստեղ, նեղուած ու տանջուած,
 Իր ծանր մեղքը քաւելու չոքած? —
 Ոչ, Յուդան է դա!.. Այստեղ չէր եկել
 Աղօթելու Նա — երբէք աղօթել
 Չէր համարձակուիլ մեղսալից հոգով.
 Այստեղ չէր եկել նա այն փափագով,

Որպէս զի հրաժեշտ, հրաժեշտ տալ վերջին
Անմեղ Յիսուսի անշունչ դիակին.

Նա ինքն անգամ չը գիտէր բընաւ՝
Ինչո՞ւ և ինչպէս նա այստեղ եկաւ:

Դ

Երբ դատապարտուած, տանջանքի մատնուած,

Խուռն ամբոխով հոծ շրջապատուած,

Իր պատժավայրն էր Քրիստոսը գնում

Ու յոգնած՝ խաչը իր ուսին տանում,—

Յուդան, թագնուած, տեսաւ տանջանքը

Ու խղճահարուած զգաց յանցանքը՝

Թէ Ո՛ւմն էր ատում նա անմըտօրէն,

Թէ Որի՞ կեանքը ծախեց նենգօրէն:

Հասկացաւ Յուդան, որ արդար երկնում

Նա չի ըստանալ իր մեղքին ներում.

Եւ ըստրկական երկիւղը անզօր —

Դաժան ընկերը գործի յանցաւոր --

Դըրեւ էր բոյնը նորա սրտի մէջ.

Ամբողջ գիշերը տեսնում էր անվերջ,

Երևակայում, Քրիստոսին տեսնում.

Մռայլ պատկերը նա ճիգ էր թափում

Իր հիւանդ գլխից իսպառ հեռացնել,

Զուր աշխատում էր անվրդով ննջել,

Որ ամենայն բան բնաւ մոռանայ,

Դիշերը հանդարտ նա հանգստանայ.

Բայց հէնց փակում էր նա իր աչքերը —

Նորա առաջ էր ահեղ պատկերը! —

Ե

Ահա՛ նա, հիւժուած, մաշուած տանջանքից
 Սուրբ ճշմարտութեան Առաքեալն անբիծ!
 Յոգնատանջ, մատնուած արհամարհանքի
 Ու խաչուած ձեռքով կատղած խուժանի
 Աստուանէն է, Որին կոյր ու կաշառուած
 Դատաւորներից մահ էր վճռուած.
 Ահա՛ նա, ահա!.. Հեզիկ աչքերում
 Լուռ կշտամբաժք է անբարբառ փայլում.
 Սիրոյ պսակը, փշետյ պսակը,
 Ծակում, խոցում է Փրկչի ճակատը.
 Նորա բարկացած շրթունքից, կարծես,
 Դատաւճիռ է հնչում խստապէս...

«Հեռո՛ւ, անարատ, դու տեսիլ արդար!
 Հեռու, մի՛ տանջիր սիրտս ցաւագար!..
 Թո՛ղ գոնէ մի ժամ, գոնէ մի վայրկեան
 Չ'ապրեմ... չը յիշեմ... մոռնամ ամեն բան...
 Նայի՛ր — մատնիչդ ոտներիդ տակին
 Աղի արցունք է թափում դառնագին...
 Օ, նեւր!.. սիրտս քո մի հալեացքից
 Կտրատում է, ա՛հ... հեռացիր ինձնից!..
 Տես — ես պատրաստ եմ լուանալ իսպառ
 Իմ արցունքներով նենգ համբոյրս չար...
 Օ, թո՛ղ անցածը բնաւ մոռանամ,
 Աղօթքով հոգուս թեթևութիւն տամ:
 Դու Աստուած ես... Դու կարող ես ներել!..

.....
 Իսկ ես? գիտէի արդեօք կարեկցել?
 Ոչ, էլ չեմ կարող յանցանքս քաւել!»

Զ

Արդեօք ուր փախչի մնալլ մտքերից?
 Արդեօք ուր փախչի, ազատուի պատժից?
 Կուրծքը յոգնած է, իսկ խելքը տկար,
 Հոգին յուզուած է, տանջուած շարաշար:
 Եւ գիշերային անդորրութեան մէջ՝
 Արձանի նման՝ կանգնած է անվերջ
 Անշարժ ու անխօս նոյն ուրուականը —
 Մեղադրութեան լուռ գրաւականը...
 Իսկ այստեղ, շուրջը, պայծառ լուսնեակով,
 Սիրախորժ գարնան հրապօյր շնչելով,
 Աշխարհի վերայ գիշերը փռուեց,
 Եւ իւր մտախոհ փայլը տարածեց:
 Թափանցիկ մէգում Կեդրոնն արծաթէ
 Ընկղմուած, սուզուած՝ հանգիստ քնած է...

Է

Փախի՛ր, մատնիչ, փախի՛ր մարդկանցից.
 Սակայն իմացի՛ր, որ քո մեղսալից
 Հոգին ոչ մի տեղ հանգիստ չի գտնիլ!
 Ուր էլ որ լինիս, բնաւ չի թողնիլ
 Քեզ երբէք մենակ քո ուրուականը —
 Մեղադրութեան լուռ գրաւականը:
 Փախի՛ր այդ խաչից սուրբ, անապական.
 Դու համբոյրներով մի պղծի՛ր նորան —
 Նա անարատ է, անբիծ և օրհնուած
 Դառն տանջանքով Քրիստոսի խաչուած!..

.....

Եւ նա փախչում էր!..

.....

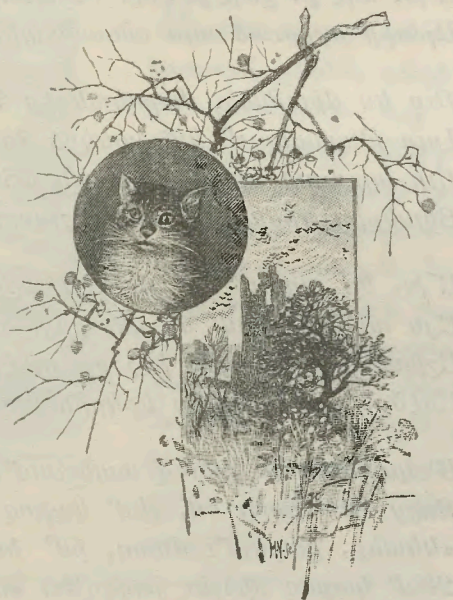
Ը

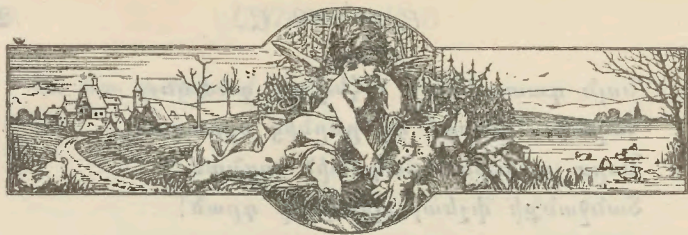
Կէս հորիզոնը

Ալ բոցը գրկեց. լեռնոտ Կեդրոնը
Փայլի ալիքով շառագունուեցաւ,
Բլուրների ետեւ ահա բարձրացաւ
Ոսկէ պրսակով արեւը պայծառ,
Ամեն ինչ զարթնեց... անտառը դալար,
Դաշտերի գոռոզ այդ հսկան հպարտ,
Շարժում է ճիւղերն, խշշում անընդհատ.
Եւ նորա խորքում առուն է հոսում
Արծաթ-ջրերով, անվերջ կարկաշում...
Անտառում, ուր միշտ մշուշ է, խաւար,
Ուր չի թափանցում արեւը պայծառ,
Մռայլ դիակ է օրօրում կախուած.
Եւ կաղամախը վերեւից սփռած
Իր կենդանարար զմրուխտ հովանին,
Բարեկամի պէս՝ գրկել է այն դին:
Մեռաւ նենգ Յուդան... նա չը դիմացաւ
Խուլ տանջանքների կըրակին. մեռաւ,
Առանց հաշտութեան արտասուքների,
Առանց զղջումի, ցանկութիւնների:
Բայց մինչև նորա վերջին վայրկեանը
Միշտ օրհասական այն ուրուականը
Յանդիմանութեամբ նորա առաջին
Լուռ յայտնում էր գիշերը մթին:

Նոյն զատավճիռն ահեղ ու դաժան,
Կարծես, հնչում էր բերնից սրբազան,
Նորա արիւնոտ ճակատին յոգնած
Տանջանքի փշեայ պսակ էր զրած!

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ.

ՎԶՏԻ ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐ

Եթէ իմ դալուկ, խաւար աշքերում
Դեռ մնացել էք արցունքներ վըշտի,
Ա՛խ, եկէ՛ք, ցոլէ՛ք հողն ու աւազը
Արեւից այրուած այս անապատի,

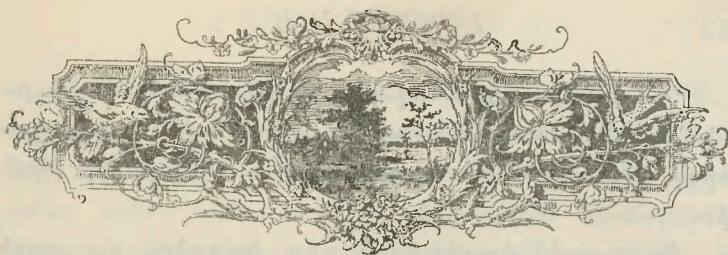
Ուր ես միայնակ, մարդկանցից հեռու
Լուռ թափառում եմ ալեկոծ հոգով,
Ուր այրուած սրտիս հառաչն ահարկու՝
Յոյսերիս նքման կը մարի շուտով:

Ա՛խ, ես ուզում եմ վերջին արցունքով
Այս անապատում մի սեւ քար ցողել.
Աշխարհում թողնել ինչ որ ունէի
Անէծք, ցաւ ու վիշտ երկրին աւանդել...

Մարդկութեան ցաւով տանջւում եմ եւ ես,
Բայց ես անգօր եմ, չեմ կարող կըռուել...
«Կեանք, քարեա՛ւ մնաս, իմ ծանր խաչը
Չե՛մ կարող մինչեւ Գողգոթա տանել...»

Պ. ՄՈՃՈՌԵԱՆՑ.

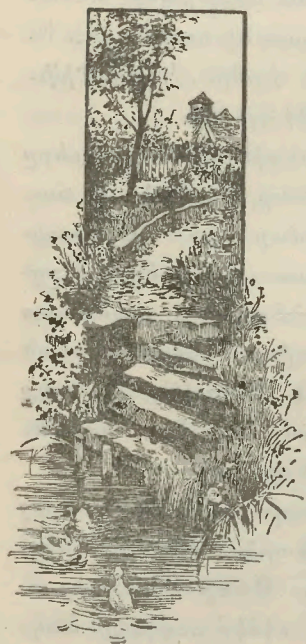

Հ Ն Ի Յ - Ն Ո Ր Ի Յ

(ՀՆԱՆՈՒՂԱԿԱՆ ՈՒՂԱԴԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Ա

ՄԷՅՐԱՄԱՆԻ

Արդէն պատրաստուում էի ճանապարհ ընկնել դէպի Երկաթուղու կայարանը, երբ անակնկալ կերպով զանգը հնչեց և մտաւ ինձ մօտ իմ վաղեմի բարեկամ— Պ. ԲՈՒՐԳԻ գեղարուեստից ճեմարանի ուսանող Ս. Գ., մի շնորհալի երիտասարդ և լայտնեց ինձ, որ լսելով իմ մտադրուած ճանապարհորդութեան մասին դէպի Հայկական հնավայրերը, ցանկանում են միանալ ինձ հետ ինքը և մի խումբ ընկեր երիտասարդներ:

Ես սիրով սպասեցի այդ ցանկալի խմբին, մէկ կողմից ուրախանալով, որ իմ ուղևորութեանը օգտակար կարող են լինել այդ խմբի անդամները, որոնց մէջ կային ճարտարապետներ և մասնագէտ ուսանողներ, իսկ միւս կողմից անչափ դուրս, որ համալսարանական նորաւարտ և ուսանող երիտասարդներ սկսեցին հետաքրքրուել հայի անցեալ կեանքով, նորա փառաւոր անցեալի աւելի փառաւոր մնացորդներով:

ԼՈՒՄԵՅ Ե.

Եւ յիրաւի հետեւեալ օրը պատիւ ունեցայ հիւր-
ընկալել ինչ մօտ ճանապարհորդական ամեն պարագա-
ներով գրահաւորուած աղդ աշխոյժ և հետաքրքիր խրմ-
բին:

Եւ այսպէս կազմուեցաւ մեր խմբակը, ուր բացի
ինչանից և Գ. ից կային նորաւարտ ճարտարապետներ՝
Ա. Ռ. և Գ. Տ. Ս., հանքագիտական ճեմարանի ուսա-
նող Ն. Տ. Ս. և Մոսկուայի համալսարանի ուսանող Լ. Խ.

Յունիսի 27-ին, կէսօրուայ 12 ժամին, Կարս-Թիֆ-
լիզեան երկաթուղով մեկնեցանք Թիֆլիսից:

Օրը շոգ էր և անտանելի. երկաթուղու կառքերը
ուղևորներով լի, իսկ սոցանից ոմանք տաժանելի ճա-
նապարհորդութիւնը մեղմելու համար մեր պալուսակ-
ներից սեղան պատրաստելով անձնատուր էին եղել թըղ-
թախաղի: Ճանապարհին, կայարանները դեռ պատրաստ
չլինելու պատճառով, ծարաւից այնպէս պապակուած
էինք ամենքս, որ երբ, Երեկոյեան 5 ժամին, հասանք
Ախտալա կայարանը, ուր իջնել որոշած էինք, կարծե-
ցինք թէ ազատուած ենք դժողքի կրակից:

Արդարև, սիրուն տեղ է Ախտալա կայարանը, որից
 $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռու, անտառախիտ բարձրութեան վերայ,
կառուցուած է համանուն վանքը: Մենք Թիֆլիսից ո-
րոշած էինք մեր ուղևորութիւնն սկսել ուղղակի Հաղ-
բատ և Սանահին վանքերից, սակայն տեղադրութիւնը
այն աստիճան յափշտակեց ամբողջ խմբին, որ մտա-
դրուեցինք առաջ դիտել Ախտալա հինաւուրց վանքը, որ
լոյսերին է պատկանում:

Ախտալա կայարանը մի ամայի տեղ է և բացի եր-
կաթուղու գծի մի քանի ծառայողներից՝ մէկը չկար, որ
մեզ ուղեցոյց լինէր կամ որին կարողանայինք մեր ծան-
րօցը յանձնել. և մինչ մենք շուարած նստել սպասոււմ
էինք՝ որտեղից որ լոյս ընկաւ Ալիխանը—իմ Պարնի էրի

հերոսը, մի աւանակ էլ առաջը և նորա հետ Մ. Ա. Ի նոր գնած կալուածքի պահապան Արտաշէս Տ.Ա.: Առաջինը մեր իրերը տարաւ Հաղպատ, իսկ վերջինս սիրա-յօժար յանձն առաւ ուղեկցել մեզ մինչև Ախտալաի ս. Աստուածածնի վանքը, որին յոյները «Մէյրամանի» են կոչում:

Վանքը ընկնում է կայարանից դէպի արեւմուտք. և մենք սկսանք բարձրանալ անտառի միջով, որ, քանի բարձրանում էինք, այնքան խտանում էր, այնքան մեր առաջ բացւում էր հրաշալի տեսարան, սեպ-սեպ անտառապատ ժայռեր. մայր մտնող արևի խայտաբղէտ և գրաւիչ ճառագայթները ներդաշնակում էին լեռնային սքանչելի տեսարաններին. բաւական տեղ էինք անցել, երբ յանկարծ մեր առաջ բացուեց մի գոգ, շուրջը ցից-ցից և առիշեղ անտառապատ ժայռերով, իսկ գոգի մէջ, որպէս մանուկ մի կնոջ գրկում, բազմած Ախտալա վանքը, շրջապատուած վաղեմի ամրոցի աւերակ պարիսպ-ներով:

Ախտալայի շուրջը իշխ. Իվան Մելիքովի հարուստ կալուածքն է, որ այժմ անցած է Բագուի միլիօնատէր Միք. Արամեանցին. իսկ վանքի հիւսիս-արևելեան կողմի մի քանի դեսեատին լեռները պատկանում է Ֆրանսիա-կան մի ընկերութեան, որ շահագործում է միջի բազմահարուստ հանքերը:

Այդ հանքերից առ այժմ դուրս են գալիս քիչ քա-նակութեամբ ոսկի, այլև՛ արծաթ, դեղին ու կարմիր պղինձ, երկաթ և արճիճ:

Գիշեր էր և խիստ մութ, երբ հասանք վանքը և վանահայրը, Գերասիմ աբեղան՝ մի բարի յոյն կրօնաւոր, հիւրընկալեց մեզ իւր բնակարանում: Վանքին կից հինգ տուն յոյներ կան. թէ վանքը և թէ գիւղացիք այնքան խեղճ են, որ եթէ մենք պաշար վերցրած չլինէինք

հետներս՝ անօթի մնալու պիտի դատապարտուէինք:

Տաք և հրաշալի գիշեր էր և մեր խումբը նախ-
ընտրեց քնել դուրսը պատշգամբի վերայ, գետնին ձը-
գած անկողիններում, որ սակայն էժան չնստեց մեզ-
լուսադէմին տեղաց մի հեղեղ, որ ջրով լցնելով մեր
անկողիններն ու շորերը՝ մեզնից ոմանց վերայ իւր հետ-
քերը թողեց և ապագայում:

Բայց շուտով մոռացանք մենք այդ պատուհասը-
վասնզի լոյսը բացուելու պէս մեզ գտանք մի հսկայական
և դիտելու արժանի տաճարի առաջ:

Անուհետեւ էլ դժուար էր մեզ միասին ժողոված
տեսնել. ամեն մէկը սկսել էր զննել իւրեան հետ-
քերքերով կողմից. ես՝ հնութիւնները, գեղարուեստագէ-
տը՝ տաճարի նկարչական գեղեցկութիւնը, ճարտարա-
պետները՝ շինութեանց ոճը, միւսը նիւթը և այլն: Եւ
ամեն մէկը իւր ալբոմում ձևակերպում էր իւր դիտո-
ղութեանց արդիւնքը:

Վանքը ահագին և բոլորովին պարզ ձեռակերտ է,
ներսից միանգամայն անշուք, իսկ դրսից քանդակներով
(օրնամէնտներով), որոնք յիշեցնում են Անիի աւերակ-
ների վերայ պահպանուած զարդերն ու քանդակները և
մեր տեսութեամբ հայ-վրաց ճարտարապետութեան ըն-
տիր արտադրութիւններից մէկն են: Տաճարն ընդարձակ
է և անսիւն. երկու կողմն ունի ընդարձակ ու փառա-
ւոր երկու խորան: Այդ խորաններում մեծագիր վէմ
քարեր կան դարսած յատակին և նոցանից աջակողմեա-
նում՝ դիտող աչքը միայն կարող կլինի որոշել մի տա-
պանաքար, որի վերայ Մեսրոպեան հին և խոշոր եր-
կաթազրով կարգացւում է Մովսէս երեցի հետեւեալ տա-
պանագիրը, որ մենք մեր ընկերակիցների հետ օրինա-
կեցինք նոյն դիրքով, ինչպէս որ նա կայ:

Մովսէս քահանայս յիշեսցիք յաղաւթս ձեր:

Տաճարի մէջ ոչ մի յիշատակարան չկայ, որից իմացուէր թէ՛ որ դարու և ժամանակի գործ է: Սակայն մերձակայ ուրիշ վանքերի արձանագրութիւններին նախելով՝ մեզ թւում է թէ՛ փ դարից հին չէ:

Եկեղեցու առաջը, անշուշտ տւելի լետին ժամանակներում, աւելացրած է պատշգամբաձև մի սիւնաղարդ սրահ, ուր հանգչում են կալուածատէր իշխ. Մեղիքովներ, ինչպէս նաև եկեղեցում. որոնց տապանաքարերի վերայ երևում են վերջին դարերի արձանագրութիւններ օտար լեզուներով:

Սրահի հարաւային կողմը սրբատաշ քարից մի փոքրը դատարկ սենեակ կայ, ուր աւագանաձև մուտք է քացւում դէպի մի ստորերկրեայ անցք, որ այժմ կալնուած է:

Եկեղեցին զուրկ է ամեն միջոցներից. մի փոքրիկ այգի և ուխտաւորների աննշան նուէրներ — ահա՛ վանահօր բոլոր հասոյթը:

Կանխաւ տրուած պատուէրի համաձայն Հաղբատից բերուեցան մեզ համար ձիեր և մենք շնորհակալ լինելով հ. վանահօրից՝ յուլիս 28 ին հրաժեշտ տուինք Ախտալա վանքին:

Գիւղին կից է հանքը և մենք հետաքրքրուեցանք դիտել Հայոց աշխարհի այդ հարստութիւնը. իտալացի բովագործը անձանձիր շրջեցրէց մեզ հանքի խորքերը, որտեղից ստացանք ամեն մէկս՝ ոսկու, արծաթի, պղնձի, երկաթի և արճճի բնահանքի մի մէկտոր, և մեկնելով առաջարկեցինք բովագործին մի համեստ վարձատրութիւն. իսկ եւրոպացի արհեստաւորը, գոգոհութեան ակնյայտնի հայեացքով մերժելով այն՝ գոհացաւ միայն մեր լիաբերան շնորհակալութեամբ:

Հանքից ոչ շատ հեռու երկու վանք կայ, առանց արձանագրութեան, անշուշտ ֆրանսիական ընկե-

ըութեան գրաւումից յետ՝ նոցանից մէկում յարմարա-
ցրել էին կաթոլիքական սեղան: Տարօրինակ էր տեսնել
Պուգարաց հին և անմատչելի աշխարհում, հինաւուրց
ապագէն մեր տաճարում ֆռանկ սեղան, նորաշէն և կար-
կատած. և այն էլ թողած անխնամ և անասունների
աղբանոց դարձրած...

Բ

ԱԻԱԳ. ԻՇԽԱՆԻ ՄԱՏՈՒՌԸ:

Մէլրամանից ցած գալով հասնում ենք Մաղալովի
այգուն, որի հանդէպ սարալանջի վերայ մի աւերակ բեր-
դիկ է գտնւում, իսկ սորա լանդիման մի փոքրիկ աւերակ
եկեղեցի կայ. նորա հարաւային դրան առջև ահագին
վէմաթողի վերայ մի հսկայական ու սքանչելակերտ
խաչարձան է կանգնած, մի երեսը քանդակագործ, իսկ
միւսի և կողքի վերայ հետեւեալ արձանագիրը.

+ Ի թվիս ողղ կանգնեցաւ սուրբ տէ-
րունականս. յարեւատութիւն աւագին. եւ
ծինամ ծղարութեան Պետրէի. եւ Հայրա-
պետութեան Համղասպա. ես յակօր էրէց
կանգնեցի զխաչս Ի հանգստարանի մերոյ
զիս եւ զամուսին իմ յազաւթս յիշեցէք.

Այս միկնոյն արձանագրութիւնը Սարգիս եպիսկո-
պոս Ջալալեանի ձանապարհորդութեան մէջ այս կեր-
պարանքն է ստացել.

կանգնեցաւ խաչս օգնական Աւագայ
յառաջնորդութեան Համաղասպայ, և Ի
ծինամ ծղարութեան Պետրէի Ի թուին Հայոց
ողղ ին:

Այս և առհասարակ մեր ուղևորութեան ժամանակ կատարած բազմաթիւ ընթերցումներն ու համեմատութիւնները վերջնականապէս պարզեցին մեզ համար, որ հանգ. Զալալեանը ամենեւին ինքը իւր աչքով չէ կարգացել իւր «ճանապարհորդութիւն 'ի մեծն Հայաստան» երկհատոր հրատարակութեան մէջ առաջ բերած բազմաթիւ արձանագրութիւնները, այլ անշուշտ մի ուրիշ և չափազանց տգէտ անձն, որ ոչ թէ արտագրել է, այլ ուղղակի շարադրել իրանից. և մենք սկսեցինք նորինորոյ ընդօրինակել ամեն ինչ:

Ներկայ ճանապարհորդական գրութիւնիցս դուրս մենք առանձին հատորով կաշխատենք տալ Գուգարաց և Տաշրաց աշխարհների ընդարձակ և պատկերազարդ տեղագիրը, երբ ճանապարհորդութեան երկրորդ շրջանն ևս աւարտած կլինինք:

Յիշեալ եկեղեցու հարաւային դրան ճակատին կիսաբոլորակաձև մի մեծ քար է եղել արձանագրութեամբ ծածկուած. այդ քարը ժամանակի ընթացքում ընկել է, կամ աւելի հաւանական է որ հանել են և տեղը նոր քար դրել՝ բոլորովին նոր և աղճատ արձանագրութեամբ, որ կիսատ է մնացել.

Կամաւ բարերարին Աստուծոյ յատուած ծաղաւր արբէ գէմէտրի: առաջնորդութեան տէր յովանիսի ծինմծղաւրութն ամոն դէկանաւղութեան աւքրոպիրին: Էս մեղ

Գ

ՄԻ ՊՏՈՅՏ ՀԱՂԲԱՏԻ ՇՈՒՐՁ

Ախտալի կալարանին չհասած՝ դիմաւորեց մեր խմբին երկաթուղու ճարտարապետ պ. Տ. և հրաւիրեց ճաշել մօտակայ այգում, որ կարծեմ պ. Յ. Ծու-

րինեանցի կալուածքումն է գտնուում. խումբը սիրով ընդունեց այս առաջարկը և մի մեծ ու սաղարթախիս կաղնու տակ հանգիստ տուինք մեր խոնջացած անդամներին:

Ճաշը շատ ուրախ անցաւ շնորհիւ ներկայ եղող մի վրացի իշխանի, որի կարծիքով Հաղբատի հռչակաւոր վանքը շինել են Հայերի համար վրաց թագաւորները...

Պ. Տ. ու մարգասիրութեան շնորհիւ երկաթուղիով մեզ հասցրին մինչև Հաղբատի տակի նոր կամուրջը և մթնելու պատճառով տրուեցաւ մեզ նաև մի ուղեցուց ու լապտեր: Մենք ամենքս հրաժարուեցանք ձիով ճանապարհ գնալուց. բայց այդ աղջամուղջ գիշերը և այն սոսկալի քարքարուտ ելևէջներով չկարճէք թէ գոնէ ոտով կարելի եղաւ ճանապարհ գնալ. մեզանից շատերը մինչև նոյն իսկ Հաղբատ մագլցելով և չորս թաթի վերայ են գնացել, խարխափելով և մաղապուրճ ազատուելով անդնդախոր ձորերն ընկնելուց: Վերջապէս 3—4 վերստ ճանապարհը 4 ժամում կատարելով՝ գիշերուաւ 11 ժամին Հաղպատ հասնելն ու քնելը մէկ եղաւ, նախապէս խնդրելով վանահայր Գեղամ հայր սուրբին, որ թոյլ տայ յոգնած խմբին մի փոքր երկար քնով կազդուրուիլ առաջիկայ ուղևորութեան համար:

Ընկերներս հանգստացան լայնարձակ պատշգամբում, որի գլխից կախուած էր մի պատմական զանգ իւր մեծ չուանով, որի համար պատմում էին, թէ 1875 թուի դարձեալ միևնոյն ամսին Հաղբատի այն ժամանակուայ վանահայր Սերովբէ եպիսկոպոսը կէս գիշերին քաշում էր հա քաշում և բարձր ձայնով կանչում.

—Աւագ, հայ Աւագ.

Հեռու մի խրճթից լսում է Աւագի (սրբազանի ծառայի) ձայնը, որ քնից արթնացած աչքերն էր տրորում:

— Ինչո՞ւ, ինչ, ի՞նք չէք թողում քնեմ:

— Ադա, թնչ քնելու վախտ է, չե՞ս գիտեր որ վանքին էջը կորեր է. շո՛ւտ արա, գտիր:

— Սրբազան, ախր էս կէս գիշերին ես ո՛ւր գըտնեմ էջը:

— Ա՛յ լիմար, չիտե՞ս ուր կլլա՞յ վանքին էջը:

— Ախր ի՛նչ իմանամ:

— Յիմար, էջը ե՞ս ախոռը կլլա՞յ, ե՞ս ուսումնարանը:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ վանական դպրոցը վանքի էջերի բնակարանի էր փոխուած շնորհիւ վանահօր, որ յայտնի աստուածաբանի հռչակ ունէր և երջ. Գէորգ կաթողիկոսի կոնդակագիրն էր...

Առաւօտը ժամը 4-ին էր ծէքը բացւում և լոյսը բացուած չը բացուած Գեղամ վարդապետս պատմական զանգը քաշում է հա՛ քաշում ինչքան կարող էր և կէս մեռած ճանապարհորդների վերմակները շարտելով ու հարա՛յ հրոցով փախցնում իրանց տեղերից...

Այդ օրը ընկերներս դիտեցին վանքն ու նորա ճարտարապետութիւնը, իսկ ես ննջեցեալների դամբարանները, որոնցից շատերը՝ դատապարտելի անհոգութիւնից սկսել են անյայտանալ հողի տակ. վերցրի բահը և ըսկսեցի փորել այս ու այն տեղ. զանգակատան հարաւային կողմը Սարկաւազ վարդապետի տապանաքարից 10 քայլաչափ հեռու գտնուեցաւ մի տապանաքար խորհրդաւոր նկարով ու այս արձանագրով.

Խոսրովի է տապաննա:

Ժամանակը կարճ էր և իմ փափագս մնաց թերի մանաւանդ որ նպատակս ոչ թէ Հաղբատն էր ալ շըրջակայ այրեր դիտելը: Սարկաւազ վարդապետի տապանաքարը եռանկիւնի է, որի վրայ մամուռի տակից կարգացւում է խոշոր երկաթագրով փորուած հետեւեալ տապանագիրը.

արձանս այս սեմական է սովեստոսի սարկաւազին. Ո.

Կարս-Թիֆլիսեան երկաթուղին Հաղբատի վերայ էլ ազդեցութիւն էր գործել. գիւղը լիքն էր ամառանոցականներով, իսկ վանքի մի քանի խարխուլ սենեակներում բուն էին դրել Թիֆլիսի քահանաներից ոմանք իրանց ընտանիքներով: Իսկ դիտելու և ուսումնասիրելու նպատակով անցորդներին, ասում էր վանահայրը, թիւ չկար: Չաշի էինք նստած, որ մի պարոն հէնց այդ նպատակով եկաւ և մեզ սեղանակից լինելով՝ պատմեց ինձ, թէ Սարիղամիշի մօտ Համամլի գիւղում Կոբատիեվ Իսմայէլ բէկի և Թաթարխանի մօտ ինքը տեսել է հայերէն մի մագաղաթէ գրչագիր, Անիից տարուած, որ բէգերի պատմութիւնն է ներկայացնում իւր մէջ (?):

Երեկոյեան դէմ խումբը հրաժեշտ տուեց Հաղբատի սրբավայրերին և ոտով ճանապարհ ընկանք դէպի Պարնի-էրը. սակայն միջեց ճանապարհին և մենք որոշեցինք գիշերել ձորում, վանքի այգում:

Այգու խոնաւ և գծուձ հիւղում անհիւրընկալ յարկի տակ կծկուեցանք այդ գիշեր և մինչև լոյս մենամարտեցինք բազմերանգ չարաճճի գազանների հետ: Առաւօտեան մեր խումբը երկուսի բաժանուեց. 4 հոգով գնացին դէպի Քոբայրի վանքը, իսկ ես պ. Գ.-ի հետ մնացինք այրերը դիտելու: Խումբը պիտի միանար Օ. ձուն գիւղում:

Ես և ընկերս վերցրինք մեզ հետ քարազնա Ալի-խանին, որին Հաղբատից յատուկ վերցրել էի ինձ հետ, այգեպաններից մէկին, մի քանի այլ գիւղացիներ, հաստ սանդուխք-պարանս, որ Թիֆլիսից բերել էի հետս, քանի մի օժանդակ պարաններ և այլն և դիմեցինք ձորամիջով դէպի Զառնի-էրը:

Անցնում ենք Հաղթատեցւոց այգիները և բարձրանում անտառապատ սարալանջը. այգիներից վեր մի ձիաքար կայ կոտրած խաչքարով. սորա մօտ մի քարակոյտ կոչւում է «Ըկոաւի գերեզման». իսկ հանդէպի սեպ ժայռը «Աթոռիկ»:

Ինչո՞ւ է Ակուաւի գերեզման կոչւում այդ տեղը, հարցրինք մենք մեր ուղեկցին.

— Աթոռիկի մօտ վարելահողերի մէջ մի ժամանակ խաչ¹⁾ ա եղել. հնձի մշակը հնձելիս որձ են մորթել, ընկնաւորով կերակուր են եղել եփելիս. էդ վախտը մէջը օձ ա մտել. Ակուաւը տեսնում ու ձէն ա ածըմ, զայ է գալիս, որ թափէ մշակին, բայց մշակնին ուշադրութիւն չեն դարձնում. էն ժամանակ Աստծու հրամանով ա ըլում ոնց ա ըլում, ակուաւը մէկ էլ զայ ա գալիս և ընկնում մէջը. հնձաւորները կեղտոտած են համարում կերակուրը և զէն են ածում. տեսնում են օձը միջին. իմանում են, որ երեսուն ջանին մի ակուաւը թափել ա: Յետոյ խալիը ակուաւին պատանում են ու պատարագով թաղում ըստեղ: Խալիը գալիս ուխտ են անըմ ու մօմ վառում:

Եւ իրօք մի ցից քար խալառ սեացել էր շատ մօմի ծխից:

Այս հետաքրքիր աւանդութեանը ականջ կախած անզգալի կերպով մօտեցել էինք Զառնի-էրին:

Ալիխանը նորից կախուեց պարանից և մտաւ այրը ճիշտ այնպէս, ինչպէս նկարագրել էինք «Լումայ» ի նախընթաց գրքում, ուստի և այստեղ չենք երկրորդում. այսքան կասենք, որ այրից հանեց դարձեալ հին ու նոր գրչագիրների կտորներ, մագաղաթի և թղթի վերայ, սակայն ոչ մի ամբողջ գիրք: Շատ յետոյ մենք

¹⁾ Ուխտատեղի:

իմացանք, որ Ալիխանը մեզանից առաջ մի անգամ ևս մտել էր այդ այլը և գրչագիրներ հանելով վաճառել մի ուրիշի:

Բայց՝ թէ անցեալ և թէ այս անգամ մեր հանածները կամ Ալիխանի վաճառածը միմիայն փշրանքներն են այն հարուստ հաւաքածոյքի, որ զանազան ժամանակ հանուել են այնտեղից. — այդ մասին մենք կարդում ենք հ. Ղ. Ինճիճեանի «Աշխարհագրութիւն չորից մաս. աշխ.» գրքում. մ. Ա. հ. Ա. եր. 279.

«Հաղբատ... և այլ ինչ հանգէպ վանացն ի դժուարին բարձրաւանդակի, յորում նախնիք վանաց պահէին զմատենայն առ ահի ասպատակաց լեռնականացն... Առաջ նորդ կարգեցաւ ի Հաղբատ Աբրահամ վարդապետ թեթիւ տաղցի, որոյ աշակերտ Պետրոս անուն յաւանդութենէ ծերունեաց տեղւոյն իրազեկ լեալ այրին և ի Թիֆլիս բաղաքէ հիւսունս հնարագէտս ածեալ, պէսպէս մերենայաւոր գործեօք ելին ի դժուարամատոյց յայն պարեխ վիմին. և բացեալ զդուռն այրին, գտին ի նմա բազմութիւն երկաթագիր և բոլորագիր մատենից. բայց առհասարակ եղծեալ և խանգարեալ. մինչև յայնչափ բազմութենէ մատենից մի միայն գտին անարատ զերգերգոց մեկնութիւն Գրիգորի նիւսացւոյն գրեալ ի Տարօն ի Թ. Հայոց ն:»

Տանք մի քանի ծանօթութիւն մեր ձեռք բերած պատառիկների մասին.

Ա. Այլից ստացուած գրչագիրներից մէկը գրքի մի տետր է, 16 երես, խոշոր բոլորգիր, բամբակէ հնագոյն թղթի վերայ և վարի ու աջ կողմի մասերը փթած ու մաշուած խոնաւութիւնից, գրուածն էլ հազիւ ընթեռնի: Անշուշտ ժգ. կամ ժգ. դարու գործ. դորա վերնագիրն է՝

Դաւթի փիլիսոփայի ներքողեան 'ի սուրբ խաչն Զրիստոսի ասացեալ եւ զպատճառն անընթեր եղեալ Դաւթի քահանայ:

Մեծ դժուարութեամբ մենք կարդացինք դորանում հետեւեալը.

I եր. «Յուդիս և զանազանս գտաք գրեալ պատճառ
ներբողինիս անհաւաստիս եթէ ուր և է՞ր աղագաւ և յոր-
մէ հարկաւորեալ գրեաց մեծիմաստն Գաւիթ փիլիսոփայ
զիսմա. . . յաթէնս.

II եր. «Այլ ի ճշմարտատես արանց և քննողաց ի պատ-
մութենէ զժամանակն և զպատճառն որպէս գտաք. . . րեալ
եթէ հոգեկիրթ թարգմանիչքն հայերէն ընթերցմանց և զը-
տիչք աստուածապարգև գրոյն, սուրբն Սահակ և Մեսրոբ,
ստացան յաշակերտանոց ալփափիտաց, մանկունս ուշեղս փափ-
կաձայնս և երկարագիս և կարգեցին դպրոցս հրամանաւ մեծի
կայսերն Թէոդոսի և Վռամշապհոյ արքային հայոց յամենայն
տեղիս և զկատարելագոյնսն 'ի նոցանէ արս կորովամիտս և
առաքինիս առաքեցին. . . . սիրո աղա-
քա

III եր. «Հելլենական և ասորերէն. . . նոցա կրթեալ
յայտոսիկ 'ի մանկականն հասակի, անդրէն դարձեալ իսկոյն
թարգմանէին զաստուածեղէն կտակարանս, սկսեալ յառա-
կացն . . . զովմոնի, զհին և զնոր կտակարանս յեղաշրջեալ
ի հայերէն լեզու, են զվարդապետութիւնս մեկնողականս
աստուածաշունչ մատենից: յորոց մի եւ առաջին Գաւիթ
փիլիսոփա համալծորդ մովսէսի խորհնացւոյ, գառնկան, եւ
եղնկա, մամբրէի և կորեան: Եւ ի ծերութեան հասեալ
ժամանակ. Հարկաւ . . . հայրապետի . . . յոց գիւ. . .
և ի պատու . . . մանա . . . ներբողէ

IV եր. «զաւրութիւն. եւ թէ զիարդ հին աւրինա-
կաւքն հաւաստի ճշմարտութիւնն: եւ աստ եւ ի միւսան-
գամ յայտնութեան որդւոյն Աստուծոյնա է յոյս ապաստա-
նի հաւատացելոց: Բայց վարդապետն վարդան այսպէս գրէ
թէ զի պիտոյ է մեզ ի բազում ծովոս և ի խնդիրս անկա-
նել, գտի ասէ ի հին աւրինակս թարգմանչացն թէ էր սա
աշակերտ մեծին մովսիսի բերդողին ի Հարթ գաւառէ ի Հե-
րեթն գեղջէ որդի առն բարեպաշտի եւ սիրելւոյ մի նոցա-
նէ որք մի անգամ ըն յաշակերտութիւն հելլենա-
կան դպրութեան ի ժամանակս Վահան Մ . . Մանդ. . . .
Վարդան

V եր. «Գաւթի եւ զկորովութիւն բանից նո . . եւ
զանյաղթ իմաստութիւնն, վստահացեալ յառն քաջութիւն,

ետ գրել հրամանաւ եւ սիրով ի նշան պարծանաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ յամալթ դիմաբանութեան հակառակողացն. զի որ ի ժամանակին յայնմիկ տարածեալ աղանդն նեստորականացն որք ի ժողովոյն քաղկեդոնի եկին ի հայս թիւրելով հաւատոյ զոր աւանդեցին եւ . . . , պատրելով զպարզամիտս եւ զախմարագոյնս. զսուրբ կոյսն մարիամ ոչ դաւանէին աստուածածին, եւ զխաչն ոչ խոստովանէին ածընկալ: Վասնորոյ միջամուխ եղեալ քաջակորովն իթ սքանչելի

VI եր. «Նոյն ինքն խաչեալն աստուած Ճմարիտ, եւ ի սմանէ հաղորդեալ համբուրիւ: եւ որ ինչ տիպք եւ աւրինակք էին ի հնումն կենսակիր խաչին զամենայն ի մէջ բերեալ գեղեցկայարմար բանիւք առ Ճմարտութիւնն կացուցանէ: եւ զի ի խնդրոյ Հայրապետին սրբոյ զայսոսիկ առնէ մեծն գաւիթ յայտ է ի պատասխանոյն զոր դնէ ի սկիզբն բանիս: Որ եւ եղեւ գրեալ յամենայն աւրինակս եւ ասէ այսպէս. Զառ ի յաստուածուստ պատուեալ սրբոյ քահանայապետիդ մեծանձնութենէ ընկալաք զհրաման որ զինի սոցին բանք յարմարականք Կրողին վասնորոյ բարւոք խորհա :

Առ այժմ այսքանը յաջողեցաւ մեզ կարգալ ամենամեծ աշխատանքով: Ծ-դ երեսից արդէն սկսոււմ է Դաւիթ անյաղթի խաչի ներբողը «Բարձրացուցէք . . . » կարմիր գունի խորագրով:

Մինչև այժմ մեզ յայտնի էր, որ «Բարձրացուցէքի» մեկնութիւնը գրել է ս. Ներսէս շնորհալին. իսկ այս հատուածից երևում է, որ նոյնը գրել է նաև ոմն «Դաւիթ քահանայ» Դաւիթ անյաղթի կենսագրութեան հետ միասին, որից մի հետաքրքիր կէտ է պարզոււմ, թէ Դաւիթը խաչի ներբողը գրել է *Քաղկեդոնի ժողովից* եկած նեստորականների դէմ, որոնք թիւրում էին հայերին իրանց ուղղափառ հաւատից. մի հանգամանք, որ վենետիկեցւոց հրատարակութեանց մէջ ոչ մի տեղ չէ յիշոււմ:

Բ. Զեռք բերած պատառների մէջ հետաքրքրական է նոյնպէս մի մեծ գրքի հատուած, 14 երես, մագաղաթի վերայ և բոլորգիր. դա կազմում է գրքի լա (31 դ) թերթը (16 երեսից) և է, ըստ երևութիւն Մայր Մաշտոցի մեկնութիւն. այս թերթի մէջ խօսուած է կարգաւորների թաղման կարգի նշանակութեան մասին: Բայց հետաքրքրականն այստեղ այն է, որ մագաղաթի այդ թերթը ներկայացնում է կրկնագիր գրուածք. սկզբում դուրս վերայ գրուած է եղել երկաթագրով. ժամանակի ընթացքում մեկանը կերել է և մաշել մագաղաթը, ապա թուղթը դարձնելով երկայնութեան վերայ գրել են նորը, որ դարձեալ մօտ 500 տարուան հնութիւն է կրում. ցաւում ենք, սակայն, որ չլաջողեցաւ մեզ վերականգնել նախկին գրածը երկաթագրով, որովհետև տառերի տեղերում ամենուրեք ահագին ծակեր են բացուած:

Գ. Մագաղաթէ երկաթագիր գրչագրի մի կտոր է, մի կողմից բոլորովին քարացած, իսկ միւս երեսից թերթուած է, սակայն մեկանը իսպառ իջած և գրուածը եղծուած: Ինքը կտորն էլ մի ավի չափ է, այնպէս որ դժուար կարելի է մի որևէ միտք դուրս բերել. յամենայն դէպս միայն քիմիական միջոցներով կարելի է կարգաւ այդ գրուածքը, որից ներկայումս զուրկ ենք մենք:

Դ. Երկու տետրակ միանգամայն հոգ է դարձել, այնպէս որ եթէ փորձում էք բանալ թերթերը՝ իսկոյն փշրտում է սպիտակ կաւի կամ գաճի նման. նոցանից մէկում յաջողեցանք կարգաւ քանի մի բառ, որոնցից երևում է, որ դա մի հատուած է երկու բնութեան մասին ճառող գրքի:

Ե. Մագաղաթէ մի թերթի վերայ երկու երեսին քառանկիւնակների մէջ նկարուած են գոյներով թագաւորների պատկերներ. երկու երեսին աւելի քան 30 պատ-

կեր. հաստատ կարելի է այդ մագաղաթին և նկարներին աւելի քան 700 տարուան հնութիւն տալ:

Զ. Մի հատուած մագաղաթէ միջին երկաթագրով գրչագրից, որ եղծուել և այնպէս թափանցիկ է դառել, ինչպէս օձի շապիկը, որով բնականաբար դառել է անթեռնելի:

Է. Մեծադիր թղթեայ գրչագրի մի թերթի ներքևի մասը. վերը եղել է մեծ նկար, իսկ տակը գրուած է մեծ երկաթագրով.

„Չսաղովմոն նկարիչ. . .

Ը. Մագաղաթէ գրչագրի մի հատուած 4 երեսից, որ ըստ երևութին քերականութեան մեկնութիւն է. գոնէ այդպէս է երևում հետեւեալ տողերից.

«Յորժամ ասեմք, եթէ Դաւիթ գրէ, Դաւիթն անուն է, և գրէն ազգումն Դաւթի. և անուանի ազգամբն գրէ: Արդ զի յայտ արասցէ, թէ չէ ճշմարիտ անունն բայ, այլ նշանակիչ միայն անուանն, ասացան հօրովական, վասն զի ճշմարիտ անուն որ ի վերայ իրին դնի հօրովական է. . .»:

Թ. Մի հատուած յետին երկաթագրով բամբակէ թղթի գրչագրից, որ անծանօթ գրուածքի (հաւանօրէն տրամաբանութեան) մի գլուխ է. «գլուխ ժգ. յաղագս կատարելոյն և միոյ»:

Բացի սոցանից, ինչպէս «Լումայ» ի նախընթաց գրքում ևս ասացինք, այլից ձեռք բերինք մի ամբողջ կոյտ մանր մունր գրչագիր կտորներ, տաշեղի նման կտրտած և պատռտած, որոնցից մի օգուտ ստանալ անհնար է միանգամայն, ուստի թողնելով նոցա վերծանութիւնը՝ շարունակենք մեր ճանապարհը:

Գ

ԱՅԼՈՒԵՆՑ ԱՅՐԸ,

կէս օրը անց էր արդէն, որ ամենքս խաշուած շո-

քից, ծարաւից և աշխատելուց՝ թողինք Զառնի և Պար-
նի այրերն ու ուղեորուեցանք դէպի Սանահին:

Ճտնապարհին զննեցինք «Ալըխանի—էրը» և գը-
տանք դատարկ: Մեր միակ յոյսը մնաց «Աչաոի—էրը»,
որ գտնուում է Սանահնի արևելեան կողմը $1\frac{1}{2}$ վերստ
հեռու նորանից՝ ահաւելի մի ձորում:

Այդ ձորը 100 կանգունից աւելի խորութիւն ու-
նի, որի միջով անցնում է Ունակայ ջուրը, մացառնե-
րի և մատաղատունի ծառերի միջով: Զորի աջ կողմը
ապառաժ և անմատչելի մի տեղ երևում էր մի փոքր
պատ և փայտեայ դուռը փականքով:

Պիւղացիք պատմում էին, թէ մի անգամ Հախպատեցի
Մացակը մտել էր այդ այրը, որ երկու սենեկից է եղել
բաղկացած և գտել էր այնտեղ մի քանի կազմած գրքեր
ու հանել. սակայն ներսի սենեակը փակ գտնելով՝ չէ
կարողացել բանալ, որովհետև ներսից քաջքեր են եղել
մտիկ տալիս:

—Ահա, ի՞նչ էք խելքին զօռ տալիս, ինձանից մեծ
քաջքը չկայ, բարկանում է Ալիխանը այդպէս հաւատա-
ցած գիւղացւոց վերայ. և աւելացնում.—ինձ միայն
ցոյց տուր, տէր հայր, և սոս՛ մտի էստեղ, թէկուզ
իր կեանքում իսանի ոտքը կոխած չլի ու հեռուից թա-
մաշ արէք:

Եւ իրօք, ինչպէս լետոյ հաւաստիացայ, այդ այրը
զննուած էր, բայց շատ առաջ, անցեալ դարի վերջերը:
Այս օրերս Զալալօղլուց մեր մի բարեկամից ստացել
ենք մի գրչագիր Մաշտոց, թղթի վեշայ գրուած, խո-
շոր բոլորգիր, երկաթագիր մագաղաթէ պահպանակով,
որից լետոյ մի անգիր թերթի վերայ գրուած է հետե-
ւեալը.—

«Սանահնու ս. Աստուածածնայ վանիցն է, զոր հանե-
ցաք ի յաջառննց այրիցն, ձեռամբ առաքել վարդապե-
ւոսաց Ե. ԼՈՒՄԵՑ Ե.»

տին. 1797, յապրիլի 9. յովսէփ արք եպիսկոպոս՝ ռուսաց երկրի հայոց, յազգէ երկայնաբաղուկ արղութեանց»:

Ուրեմն այլը զննուած էր և միջի մատեանները հանուած:

Ի դէպ մի քանի տեղեկութիւններ այս գրչագրի մասին աւելորդ չենք համարում առաջ բերել այստեղ.

Դա գրուած է «Հոռոմայր գիւղում ընդ հովանեաւ ս. նշանի Յոհան երէցի ձեռքով ս. Էջմիածնի Տ. Յակոբ կաթողիկոսի օրով ոճիէ թուին: Յիշատակ է տէր Սահակի և . . . իւրայնոց»: Իսկ յետոյ, անշուշտ Հոռոմայրի վանքի աւերուելուց յետոյ, այս մաշտոցը գնել է Խաբէկը և իւր աղջիկը Գուլնը և ընծայել Սանահնի ս. Աստուածածնին Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան և Տ. Եղիազար կաթողիկոսի օրով ոճիւթուին: Մեր նպատակը չլինելով մանրամասն ուսումնասիրել ուղևորութեանս ժամանակ հանդիպած գրչագիրները, մաշտոցի բովանդակութեան մասին աւելորդ ենք համարում խօսել, բայց այստեղ առաջ կբերենք պահպանակից, որ վերաբերում է քառասնորդական պահքի վերաբերեալ մի ճառի, մի երկու կտոր հետաքրքրութեան համար:

. . . քառասուն աւուրն կանեփատ. կտաւահատ, փոխինդ. հատ սամթաջուր: Արդ այս քառասնորդով տէրն ի լերինն փորձութեան տարաւ յետս զազտանազ փորձիչն որ է աւրինակաբեր յաղթութեան ամենայն հաւատացելոց. . .

Արդ աւրէն է զայս պահոց զքառասնորդս հարկիւ պահել ի բարեկենդանէն մինչև ցգատիկ. բանդի բաւիչ և թողիչ մեղաց մար(դ)ոյն կոչի, այլ գինի և աւղի, ձու ձուկն պանիր կոգի կաղտի բածին շիճուկ կաթին հեր ձկանմորէ. զայս բնաւ ամենեւին չէ աւրէն և ոչ վայել է ճաշակել. . .

Ուրեմն ի հնումն մեծ պատին ուտում են եղել կանեփատ, կտաւահատ, փոխինդ և հատ սամթաջուր:

Կան արդեօք այս տեսակ երջանիկ արարածներ և մեր ժամանակ. . .

Բայց դառնանք մեր գործին:

Եթե Հոգի վեր ելան քարագլուխը և երկայն ու հաստ պարանը կապեցին մի ծառից. մի երկրորդ բարակ պարանով էլ Ալիխանը կապեց մի մեծ քիօց և հաստ պարանն էլ իր մէջկից, նստեց քիօցի մէջ և կամաց կամաց սկսեց իջնել դէպի այլի դուռը, որ 50 արշինաչափ ցածր էր բարձրաւանդակից. ծառը վտանգաւոր տեղ էր, ուստի և բոլոր մարդիկ պարանի մի ծայրը աւելի հեռուից բռնելով՝ ծառի մօտ մնաց մի հուժկու գիւղացի — Բարսեղը պարանը և քիօցը ղեկավարելու համար:

Ես մի օգնականով հսկում էի այլի տակը ձորում, իսկ դիմացի քարագլուխը լցուել էր բազմաթիւ սառնահնցիներով, մարդ ու կին, ծեր ու մանուկ, որոնք բոլորն էլ սարսափով էին նայում այդ գործողութեան վերայ: Սակայն Բարսեղի հոգը չէր, նա մի կողմից կառավարում էր պարանը, միւս կողմից բարձր ու գեղեցիկ ձայնով երգում

— Եխլա ըո մէ մովկդէ,

Շէնի փուլի ըաթ մինդա մէ,

Կաթդի դեն, կաթդի չաս,

Դուշա մայեա, պօմնիու վաս: ¹⁾

— Փերթերակապ արա, ա՛ Բարսեղ:

— Հորթակապ արա, ձայնում էր օդի մէջ Ալիխանը և նորա ձայնը թնդալով ուժգին արձագանք էր տալիս ամբողջ ձորամիջում:

— Վալ ձեր օջաղն Աստօժ քանդի. Բարսեղ, ա՛

¹⁾ Հայերէն մի երգի մասն է վրաց և ռուս լեզուներով. Այժմ որ ես մեռնեմ՝ ի՞նչ հարկաւոր է ինձ քո փողը: Ամեն օր, ամեն ժամ, ով իմ հոգեակ, յիշում եմ ձեզ:

Բարսեղ, անակնկալ ճիչ լսուեցաւ հանդէպի բարձրաւանդակի վերայ ժողոված բազմութեան միջից. — նանդ մեռնի, Բարսեղ, տունս քանդեցիր, շուտ, թող էտ անդէրը, վէր արի, վայ, ըրեխիս սպանըմ են...

Սակայն Բարսեղը շարունակում էր իւր երգը և կատակներ անում Ալիխանի հետ, առանց ուշք դարձնելու իւր մօր լաց ու կոծին և աղերսին:

— Ալիխան, դարդ մի անի, դարդ, բան է որ եդ չգաս՝ ըէխէքդ մենք կպահենք մէնք:

Իսկ Ալիխանը պատասխանում է

— Յծացիր որ քեզ հմա հրկաւոր բան եմ գտե, ղօ անեմ: — Տէրտէր ջան, թուր հասել ա էրի բերնի՛ն...

Բայց մեր և ամենքի սարսափը բռնել էր. Ալիխանը իջել հասել էր այրին. սակայն ժայռը դուրս ցցուած էր այնտեղ, իսկ այրը մնում էր 4 — 5 արշինաչափ ներսը: Յանկարծ մեր քարագնան սկսեց ճօճել քթոցով օդի մէջ. ամենքս դողալ սկսեցինք, թէ ձախորդութեան հասնիսլուով և վերադառնալու հնար չունենալով՝ խեղճ մարդը խելքը կորցրել էր. բայց չանցաւ 5 րոպէ և ուժգին ճօճալու ժամանակ Ալիխանը իրան հասցրեց այրի դուռը և ընկաւ դռնից ներս:

Փառք տուինք Աստծուն: Չանցած մի կէս ժամ վերեւից ցած ընկաւ մի դուռը, անտաշ և կոպիտ դուռը, որ վերը յիշած սառսպելական փակուած դուռն էր. դուռը ամբողջապէս փայտէ և շինուած փայտէ մեխերով. իսկ նշանաւոր է նորա փայտ է բարդ փականքը. դրան վերայ փորուած է հետեւեալ արձանագիրը.

„Ես/թր ես/թտան սրկաւաք՝

„Ես միքիմ“:

Մի ուրիշ կէս ժամ էլ անցաւ և ցած գլորուեց մի ահագին քարէ սանդ: Դորանով էլ վերջացաւ մեր կո-

դոպուտը: Ալիխանը միևնույն եղանակով բարձրացաւ զէպի վեր և առաւօտը 9 ժամից սկսած այդ գործը վերջացրինք երեկ. 4 ժամին:

Գ

ՄԻ ՕՐ ՕԶՈՒՆՈՒՄ

Մի օր Հանգիստ առնելով Սանահնի հռչակաւոր վանքում՝ տխուր, շատ տխուր տպաւորութեան տակ մեկնեցանք այդ հռչակաւոր վանքից: Այն սրբավայրը, որ կազմում էր Բագրատունի հայ թագաւորների ամառանոցն ու դամբարանը, ուր հանգչում են հայ թագաւորներ և իշխանագուկներ ու անթիւ նշանաւոր եկեղեցականներ, որ տուել է հայ գրականութեան բազմաթիւ մատենագիրներ և որ վերջապէս անուանի արքեպիսկոպոսների աթոռանիստն է եղել, ներկայումս ամալի, կիսաւեր դրութեան մէջ, միանգամայն ախնամ թողնուած. մի նորընծայ արեղայ է այժմ կառավարում այդ վանքը և բազմաթիւ Արղուլթեան իշխաններ, որոնց տոհմական դամբարանն էլ գտնւում է վանքի հարաւային կողմը, իշխում են վանքի շրջակայ կալուածներին:

Ոլորապտոյտ և անտառազարդ ուղիով շուտով հասանք մենք Սանահնի—Բագրատունեաց հռչակաւոր կամուրջին և սկսեցինք քայլելով բարձրանալ զէպի Սձուն տանող ճանապարհով: Օրը շոգ էր և անտանելի. վերելքը չափազանց երկար, վայրենի բնութիւնը միակ սփոփիչն էր մեզ այդ տանջանքի մէջ:

— Ա՛խ մի ջուր, սառը ջուր, ձայնում էինք մենք. բայց ջուր չկար. և փոքր էր մնում որ փոխէինք մեր կարծիքը Լօռուայ բնութեան հրաշալիքների մասին:

— Զուր էք ուզում, մէջ մտաւ մեր ուղեկիցը, դէ փառք Աստծու, դրանից շատ էլ ի՛նչ կայ մեր աշխարհում. եկէք այս նեղ ճամփով դէպի Կնդարարը:

Եւ տարան մեզ անտառի խորքը մի աղբիւրի մօտ, որ երեք տեղից գրկաչափ դուրս էր ժալթքում ժայռի տակից. սառն այն աստիճան, որ եթէ մատը դնէիր մէջը՝ սառույց կկտրուէր:

— Ինչո՞ւ է, տղայ, այս ջուրը Կնդարար կոչուում:

— Կնդարար՝ այսինքն թէ կենդանարար. ինչու որ էս ջուրը շատերը խմելով առողջանում են: Սա գալիս ա Ամոճ գիւղից:

Եւ իրօք կենդանացնող ջուր էր. խմեցինք ինչքան որ կարելի չէր խմել:

Կէսօր էր, երբ Հասանք Լօռուայ բարձրաւանդակին և հեռուից մեր առաջ բացուեցաւ մի ընդարձակ լեռնադաշտ, որի ձախ կողմը անդնդախոր լեռներ և նոցա ստորոտներում հայկական սիրուն գիւղեր: Շուրջը ամենուրեք հայ գիւղացիները հնձում կամ կալսում էին. երկիրը պարարտ և մշակուած է և մի թիզ չէիր գտնի խոպան և անապատ:

Հասանք Օձուն, որին 'ի հնումն Ուձուն և այժմ Օզուն. լար կամ Ուզուն լար են անուանում: Այդ գիւղը հնումը պատկանում էր ս. Յովհան Օձնեցի իմաստասէր հայրապետին, որ գիւղի վերին կողմը շինեց մի հօյակապ տաճար, նրբաքանդակ նկարներով և զարդերով, որը չնայելով բազմաթիւ աւերմունքներին ու պառահարներին, այսօր ևս յապուշ է կրթում նայողին, այնքան նուրբ են այդ քանդակները և գեղեցիկ ճարտարապետութիւնը:

Եկեղեցին դրսից գրեթէ ամբողջապէս ծածկուած է եղել խոշորագիր արձանագրութիւններով. բայց տեսէք թէ մարդկային անխղճութիւնն ինչ հարուած է տուել

այդ սքանչելի կերտուածին: Թիֆլիսի յայտնի վաճառականներ և բնիկ Օձնեցի եղբ. Աբովեանները տեսնելով իրանց հայրենի գիւղի այդ նուիրական հնութեան խարխուլ դրութիւնը՝ իրանց բարի կամքով որոշել են վերանորոգել նորան և այդ գործը յանձնել են ոմն Սըմբատ Աբովեանին. իսկ սա առանց խնայելու եկեղեցու արձանագրութիւններն ու քանդակները՝ տաշել է տուել որպէս թէ նորոգելու նպատակով. և այդպիսով այն բազմաթիւ պատմական յիշատակարաններից, որոնք հազար տարուց ՚ի վեր զարդարում էին այդ սրբավայրը, մնացել են այժմ միայն շատ սակաւ տողեր և այն մեծ մասամբ անընթեռնելի, "շնորհիւ անհմուտ քարտաշների: Իսկ քանդակների հազիւ հետքերն են մնացել...

Տաճարի շուրջը գտնուում է հին գերեզմանատունը, ուր թաղուած են շատ նշանաւոր մարգիկ՝ աշխարհական և հոգեւորական կոչումից:

Ամենից հետաքրքրականը մեզ համար՝ *Կոչնատունն* է: Եկեղեցու հիւսիսային պատից քիչ հեռու, հանգստարանի մէջ աստիճանաւոր պատուանդանի վերայ բարձրանում է մի եռաթանի արձան, մօտ 12 արշին բարձրութեամբ, կոփածոյ քարերից շինուած, ժանիքների մէջէմէջ երկու սիւնաձև միապաղաղ քարեր, բարձր և բարակ, որոնց վերայ հրաշալի քանդակներով փորագրուած են բազմաթիւ պատկերներ ս. Գրքից. այդ սիւներից մէկը այժմ մեծ մասամբ փշրուած է, իսկ նկարները մասամբ եղծուած:

Այս շինուածքի տակն ըստ աւանդութեան թաղուած է Սմբատ Բագրատունին. և առանց երկբայութեան կառուցուած է տաճարի հետ միասին:

Բայց ի՞նչ բան է այս տարօրինակ կերտուածքը, որ ոչ մատուռի ձև ունի և ոչ զանգակատան և որպիսին չունին մեր տեսած հարիւրաւոր վանքերից և ոչմէկը:

Հին ժամանակ յայտնի է, որ զանգակի գործածութիւնը դեռ անյայտ էր, այլ մեր եկեղեցիներում դորա փոխարէն գործ էին դնում *կոշնակ*, որ մի երկաթէ կամ փայտէ տախտակ էր և դռնապանը քաղցրօնուազ մեղեդիներէ ներդաշնակութեամբ ձողը զարկելով վրէժն՝ ժողովրդին ժամ էր հրաւիրում: Յարմարութեան համար դռնապանը այդ գործողութիւնը կատարում էր ուղղակի փողոցէ փողոց շրջելով: Արդ՝ մեզ թւում է, թէ այս շինուածքը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ կոշնակը կախելու տեղ, ուստի և դորան անուանեցինք *կոշնատուն*:

Օձուն գիւղում Հ. Գեղամ և Հ. Ղազար քահանաների շնորհիւ մեզ յաջողեցաւ ձեռք բերել մի քանի գրչագիր մատեան, որոնց մասին հարկ եմ համարում մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել ընթերցողներին:

Ա. Սաղմոս, բոլորգիր, թղթի վերայ, գրուած հայոց ԶԶԳ թուին — 1534 թ. փրկչական:

Սկզբում գրուած են 1, «Յառաջաբանութիւն Դաւթի «մարգարէի մեկնութեան Աթանասի եպիսկոպոսի աղէք-«սանդրացւոյ ասացեալ» և 2. «Երանելոյն Եպիփանու ճպիսկոպոսապետին Կիպրոսի արարեալ պատճառն եր. «զոցն սաղմոսին». երկուսն էլ նշանաւոր են նորանով, որ զգալի կերպով տարբերում են նոքա արդէն յայտնի օրինակներէ:

Ապա գալիս է՝ «բան 'ի Յովհաննէս Գառնեցւոյ Հոգելի վարդապետի, վասն Դաւթեան սաղմոսիս, որ ոմանց յերկբայս թուի, որ հետաքրքրական լինելու համար մէջ ենք բերում այստեղ:

«Ջսաղմոսս Դաւթի մանաւանդ թէ զերգս հոգւոյն սրբոյ՝ այլ և այլ աւելի և պակաս նուագեն մանկունք եկեղեցւոյ. ոչ ուսեալք զճիշտն և ոչ իմացեալ զճշգրիտն: Եւ այս եղև յանհոգութենէ ոմանց և 'ի սխալագիր գրչաց: Իրահամարձակք ոմանք՝ մոտայօր իմացմամբ՝ տարագրեցին զուղիղն և զուղորդն: Ճա և բազում անկամ վիճին

ումանք ի նուագել զսաղմոսս: Եւ այլք ոմանք ծայրաբաշ
առնելով բարբառնջն անգեղջ սրտիւ. և անիմաստ բոյիւք.
և ոչ յիշն զասացեալն ի Դաւթեայ. թէ սաղմոս ասացից
և ի միտ առից: Եւ զհրամայեալն ի Պաւղոսէ. եթէ սաղ-
մոս ասացից մտօք. և սաղմոս ասացից հոգւով: Ամենայն
ազգք՝ գրով երգեն զսաղմոսս. և հայք ի բերան առեալ
ասեն վայրապար. բահանայք և ռամիկք, մանկունք և կո-
զեռք. և հաւատուոր կանայք: Եւ երանի՜ թէ ամենայն որ
հրճեալ նուագէր զհաստաան և զստոյգն: Այլ ես նուաս-
տըս, Յովաննէս Գառնեցի՝ ծառայակից ձեր ի Քրիստոս
Յիսուս, իբրեւ զայս անասնէի՝ խիստ վշտանալի տարակու-
սանօք: Ապա ճանապարհ արարեալ գնացի ՚ի մայրաքաղաք
մենաստանն ի Հաղբատ և որոնեալ գտի ի թարգմանչացն
գրած մագաղատ սաղմոսն մի: Զոր առեալ սուրբ վարդա-
պետին սարկաւագ կոչեցեալ, այն որ զտօմարն երեւցոյց
զհին հային: և նա սերմանեաց զայս ուղիղ և զուղորդ սաղ-
մոսս: Եւ զի ոմանց՝ ալ և այլ երեւի սա. բայց դու ով
սիրելի, ընկալ զայս գաղափար իբր բազում երկամբ ստու-
գեալ. այլ ամենայն ջանօք ջանայ՝ որ զինչ գրած է զայն ու-
սանիս. և զայն գրեսցե: Հաստատութեամբ: Եւ ես զայն
բանն որ կասկածաւոր թուի քեզ՝ բաց է ի բաց եմ գրել.
դու մի կարծեր թէ պակասէ բանն. զի թէ ի վերայ հա-
սանես խիստ աւգոտիս. զի ճշմարտաբանէ. և լուսաւորիս
հոգւովն սրբով. որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Սաղմոսի վերջը կայ հետեւեալ լիշատակարանը.

«Փա՛ռք ամենասուրբ երրորդութեան հաւր և որդւոյ
և հոգւոյն սրբոյ՝ Որ ետ կարողութիւն մեղսամած անձինս
մարգարի՝ հասանել ՚ի յաւարտ աստուածաշունչ կտակի
քնարանիս Դաւթի ի ԶԶԳ ամի կոյս կոչեցելոյ ի ԱՔ ամի
բռնակալութեան կարմիր գլխոյ: Եւ ՚ի հայրապետութեան
տեառն Գրիգորի: Ի յերկիրս Քաջբերունոյ՝ ի վանս Սու-
խարայ ընդ հովանեաւ ս. Աստուածածնի տաճարիս: Յա-
ռաջնորդութեան ս. ուխտիս Վարպետ եպիսկոպոսի և Ստե-
փանոս եպիսկոպոսի, և Մարգարայ վարդապետի: Յընտիր
և ՚ի ճշմարտաբան աւրինակէ: Եւ զի հոգ տարեալ ստու-
գիւ և բազում աշխատութեամբ՝ գրեցի զսա յիշատակ
Գրիգորիս կաթողիկոսին և ծնողաց նորին՝ Սքանդարին և

Շահումին: Եւ եղբարցն ամիրայ՝ գուռլիբէկին որ անկաւ ի ծովն՝ և բազում աւուրք որոնելով լալոտ աչաւք և ոչ գտան և միւս եղբորն կանաչասաղարթ բարունակին՝ Սըմբատին, որ է սփոխան և ուրախութիւն վշտագնեայ՝ և տըրտըմեալ սրաի անձին իւրոյ, զոր տէր աստուած պահեսցէ անփորձ և անսասան ամէն: Այլ և հաւուն իւրոյ Սմբատ թագաւորին. և խանոյն՝ բէկի խաթունին: Եւ արեան առու հաւր եղբարցն՝ սրբազան կաթողիկոսացն՝ տէր Զաքարիանցըն: Որ ետ նըւէր՝ և ընծայ ի դուռն գերահաչակ կըմբեթայարկ և երկնանման սուրբ խաչին Աղթամարայ: Որ է դուռն երկնից՝ և ճանապարհ արքայութեան. հրեղէն հացին սեղան և սրանչելի պասեքին զինարան: կարապետ և յառաջընթաց՝ գալստեան որդւոյն աստուծոյ: Եւ դուք ով սրբասէր՝ հեզահոգի և աստուածակրօն ընթերցողք, որք հանգիպիք սմա՝ սաղմոս երգելով և կամ աւրինակելով՝ յիշեցէք ի բրիստոս զԳրիգորիս կաթողիկոսն և զեղբայրն իւր զՍմբատն և զմեղաւոր գրիչ՝ զՄարգարէ Արժիշեցի և աստուած ձեզ ողորմի ի միւսանգամ գալստեանն. ամէն»:

Արտագրողի յիշատակարանից յետոյ դրուած է իրան Գրիգորիս կաթողիկոսի ինքնագիր ընդարձակ յիշատակարանը այսպէս.

Փառք բեզ կիռնի. քոչ արեքսագոյն կիսագնդի. և դեմարի արարիչ: Աւրհնութիւն և փառք. գոհութիւն և փառքանութիւն և ամենայն բարեբանութիւն. հանդերձ երկրպագութեամբ: Ամենաբարի, ամենաաւրհնեալ, ամենաթագաւոր, սուրբ և երկրպագելի երրորդութեան և մի աստուածութեան ճշմարտի: Հաւր ամենակալի և միածնի որդւոյ նորա. և աւծելոյ նորա յիսուսի քրիստոսի տեառն մերոյ և հոգւոյն նորա սրբոյ: Որոյ ծառայս Գրիգորիս. էի՛, և ե՛մ. և եղէց: Վիճակ և ժառանգութիւն. միայն թէ ընկալցի անարգամեծար տէրն: Որոյ շնորհին ցանկացայ աստուածային սուրբ սաղմոսարանիս. և ողորմութեամբ և աւգնականութեամբ նորին գոյի: Արդ՝ ո՞վ աստուածասէր սիրելի և ոփացող ցանկալի. և բան զականս պատուականս սուրբ հոգւոյն նուագի: Բաղձալի բանից մարգարէին դաւթի, որով ամենայն կեանք մեր սովաւ բարեաւ աւարտի: Եթէ խաչահնի. թէ եկեղեցի. և այլ ամենայն բահանալագործուչ

Թիւն Աստուծոյ եկեղեցւոյ սաղմոսիւս կատարի: Եւ պատուի բանք մարգարէին դաւթի: Ի հրեշտակաց և ՚ի տեառնէն հրեշտակաց: Նաեւ ամենայն հաւատացեալ մանկունք եկեղեցւոյ ՚ի բերան ունին զայս նուագսդ: Իբրեւ ըզստին դիւրագիեցուցիչ մաւր. ի բիմս ստընդիեաց: Եւ ո՞ր բան յայտնի կարէ կացուցանել զգովասանութիւն սորին. այլ որ արբի ի սիրոյ սորին՝ նայ իմանայ զճաշակ բաղցրութեան սորին: Բայց սաստիկ աղաւաղեալ Թիւրեցաւ բանք սաղմոսիս. ՚ի ձեռն նորուսումն գրչաց. և անփութութեան ուսումնաւորաց, և հեղաձիւր բառից և լեզուաց. և յայլ ասացիկ սաղմոսաց, և յերաճամարձակ ոմանց. որ յանձնապաստան ի բերան ևս գրեն առանց աւրինակի: Իսկ ես Գրիգորիս ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ. ի բազում ամս տենչմամբ տոգորեալ էի ի սէր ուղղաբան սաղմոսարանի:

Ահա հանդիպեցայ ընտիր և լաւ աւրինակի, որ էր գրած յիշատակարանին, թէ գրեցաւ սայ յօրինակէ ս. վարդապետին յովհաննէս գառնեցուն. ձեռամբ նորին գրեալ և ստուգաբանեալ ճշմարտիւ կրկին կրկին: Որ և նայ նոյն բաղձմամբ ի խնդիր լեալ էր ուղղաբան սաղմոսարանի. յորոյ յիշատակարանն գրեալ էր այսպէս: Եւ ապէ ասէ գնացի ի ս. ուխտն Հաղբատ և երկրպագեցի ս. խաչին և ս. գերեզմանի մեծի և տեսանող իմաստասիրին հայոց ս. վարդապետին յովհաննիսի, մականունն սարկաւազի, այն որ բազում ճգամբք զսաղմոսն ի Թարգմանչագիր սաղմոսարանէ գաղափարեաց: Ձոր և իմ հանդիպեալ նորուն ս. վարդապետի սարկաւազի ձեռագիր սաղմոսարանին. և իմ առեալ զայն սաղմոսարանն համբուրեցի և ինձ ետու գրել զսայ յիւրմէն ամենայն ստուգութեամբ, Զբանն. Զգիրն. Զհարցուկն. Զհանդիստն. Զտունն. ԶՎէտն. Զստորն: Բայց մի որ իշխեսցէ տգիտաբար բան Թիւրեյ. և կամ զգրեալսն չստուգել յօրինակէս. որպէս և ես յովհաննէս գառնեցի: (Ապա գալիս է գորղաների, փոխերի, տուների ևն Թիւր):

Ով դու մըտավարժ դըպիր, որ շնորհաց ես ասպըն. ջական: Թուեա ըզտառիս համար. և քննեա յոյժ խորհրդաբար: որ է ի ներքուստն սէ. լի վերուստն ո՞ է յան-

դիման: այսքան համարովս են թիւ. ութ կանոն սաղմոսն ի լըման:

։դ.տրմլ

վ զոսրնտո զսղոյ ըրս ւվը զգ ոյսմտրոյ զոթոնո զտրպի
-դտր ք Ըս զտոսւմգի վ ր օյո զմտոսւմգւ վ մս մտոտն
-մչմսոյ քնն տգղղթ տ օմտրոյ ովստտեմ ուգրս.ջ զտկոթ
-զմտոտ ոգ ետչմսղ՝ մս ւվեմն քմտիտտմր րսն իւ

Աւրհնութեամբ ծանիք հոգևոր որդիք, որ սուրբն Գրի-
գոր լուսաւորիչն մեր յորժամ զհայոց ազգս ի հաւատս
եւեր և կարգ սահմանեաց: Եւ յերկրի բահանայս և ե-
պիսկոպոսունս և օրինաւոր հասկ և իրաւունք հաստատեաց:
Եւ զոր տեսեալ եմք ի գրոց և ի կանոնաց ս. Գրիգորի,
այս է: Զպտղին. Զսրբադրամն և թէ զի՞նչ է սրբադրամն.
Ի յամէն շունչ Ա դրամ: Զտեառնականն. Զկենդան. մատ-
ղին. Զյանկարծամահիցն: Զտանց բահանայիցն և զընտա-
նեաց նոցա. և զբահանայիցն: Զմեռելի բազմականն. և
զկողոպուտքն. Եւ զհոգւոյ բաժինն: Զայս ամենայն տան ի
վանքն: Եւ այն սարկաւագն որ երեցացու է. նորա պսակա-
դրամն և զումաշ աւրհնէն եպիսկոպոսին է: Եւ այս յամե-
նայն տեղիք հաստատուն կայ:»

Օձունում, մի գիւղացու կալի առաջ նստած, հե-
տաքրքրում էի այս կարևոր լիշտակարաններով. շուր-
ջըս հաւաքուել էին ինչպէս կալուորները, այնպէս էլ
հետաքրքրուող փոքր տղաների ահագին բազմութիւն:

Տեսնելով որ հնոտի գրքերի սիրահար էի, նոցանից
ոմանք սկսել էին կրել իրանց տներից էլ ինչ ասես հին
ու մին գրքեր, բայց ոչ ոք չկարողացաւ գոհացնել ինձ,
որովհետեւ բոլորն էլ գասագրքեր էին, գործածուած մեր
նախկին դպրոցներում...

— Հապա, տէր Հայր, տեսէք, էս մէկը որ զորդ քո ուզածիցն ա, ձայն տուեց Գուլեանց տոհմից մի գիւղացի և մեկնեց դէպի ինձ շաքարէ ստուարաթղթի կազմով մի հնոտի գիրք:

Անհամբերութեամբ բացի գիրքը և երևեցաւ ինչ

«Կրօնի դասագիրք, կազմեց Գիւտ քահ . . .

Ծիծաղը ընդհանուր եղաւ այդ զուգադիպութեան վերայ:

Այդ օրը միևնոյն կալի վերայ երեք հոգի ուխտեցին իրանց որդւոց անշուշտ ուսման տալ և իրօք այսօր նոքա ուսանում են Ներսիսեան Դպրոցում: Սակայն որքան հեռու է երեք թիւը առաքեալի 3000 թուից, որոնց մի օրում դարձրեց դէպի քրիստոնէութիւն . . . անշուշտ ինչքան որ ես հեռու եմ առաքեալին նմանուելուց:

Բ. Սաղմոսի մեկնութիւն. թղթէ, նօտրգիր. գր. ըրուած հայոց ռմիգ թուին և փրկչ. 1775 թ. արարատեան հայոց մեծ գահում, այսինքն լուսաւորչի խորվիրապում Տ. Սիմէոն կաթողիկոսի և տեղւոյն յաջորդ Մարկոս վարդապետի օրօք, Բարսեղ աբեղայի ձեռքով:

Այդ գրչագրում առաջին կանոնից յետոյ մի երես դատարկ կայ և այնտեղ հետևեալ ծանօթութիւնը.

«Եւ ի դաշտն արարատեան է սուրբ Էջմիածինն՝ որ է Վաղարշապատ քաղաքն աթոռ թագաւորաց հայոց մեծաց. և Դրվին քաղաք նման նմին. և Խորվիրապն որ է տեղիք չար. չարանացն Գրիգորի Լուսաւորչին ի մէջ օձից ԺԳ տարի. և յետոյ բերաւ բոլոր մարմինն ձեռամբ Գրիգորի մաքիստրոսի ՚ի Վոստանդինուպօլսէ և եգաւ ի վիրապին ի ներքս չորս սեանց եկեղեցւոյն. և ի բերանն վիրապին հանգուցեալք կան շիրիմք Բ մեծահոգակ և եռամեծի տիեզերալոյս վարդապետին Վարդանայ և Ներսէսի շինողին. և գլուխն եգաւ ի

գրոց, ի յատակս վիրապին ի ներքս ս. սեղանոյն ի պէտս բռնկութեան. բայց միայն ա ծնօտն տարեալ ի Գանձասար 'ի խնդրոյ Ջիհան շիրային որ էր աներ մաքիստրոսի: Դարձեալ կայ այլ նշխարհս պատուականս Դաւթի Դանեցւոյն. և յիզտի բուզտի զինւորացն:

Անշուշտ շատ ընթերցողներ գոհ պիտի մնան, եթէ աւետենք նոցա, որ այս գրչագիրը մի մեծ առաւելութիւն ունի միւս բոլոր գրչագիրներէ: Մինչդեռ միւսները միայն չոր ու ցամաք գիտութեան են նուիրուած, այս Բարսեղ Բարեղայս (եթէ միայն սա է բոլոր յաւելուածներ գրողը) աւելի գործական մարդ է եղել և լաւ է հասկացել, թէ ինչ միջոցներով հարելի է իւրացնել աստուածաբանութեան և կրօնական գիտութիւններին նուիրուած հաստափոր մատեանների ընթերցումը և ահա բուն գրուածքի վերջը 'ի միջի այլ տեղեկութիւնների սովորացնում է մեզ հարստութեան ճանապարհը. եթէ չէք հաւատում՝ կարդացէք. —

Եթէ կամիս գիտել որտեղ գանձ կա, երթ երկիրն Բաշտունեաց, ի գիւղն Վառնեց ուր կա մարմին ս. առաքելոյն Թովմայի, 'ի կատար լերինն Դարունից անդ կա է կարաս կարմիր՝ ըստուգէ Աստուծով:

Դարձեալ ևս պատմութիւն. երթ Արձէշ կապնու յեկեղեցւոյ վերեն մին բար կա աթոռով տակն Ա պղինձ կա հան:

Առձուաբեր յեկեղեցւոյ պատի մէջ Ա պղինձ կա Ա մատաղ արա հան:

Արձէշու բանտումայհի, ծովի ափն Բ ցից բար կա մէկ մէկ աման կաշուէ վերէն հան:

Պանտումահի կերթաս ծովի յափն մին խաչ կա աթոռովն է հետ շուռ եկ հան Բ կարաս ոսկի. վերջ:

Գ. Հիւսուածք Յովհաննու աւետարանի մեկնութեան: Հին և գեղեցիկ բոլորգիր, թղթի վերայ. վերջից մի քանի թերթ և լիշատակարանը պակաս: Անվերնագիր և անթուական:

Այս գիրքը մենք հիւսուածք անուանեցինք, որովհետեւ այդ նիւթի վերայ գրող գլխաւորապէս Դ. դարու ս. հայերի գրուածքներից մի ծաղկաքաղ է, ինչպէս այդ ցոյց են տալիս ամեն երեսի լուսանցքներում գրուած կրճատ անունները՝ ոսկ. նիւ. սեք. նաւ. և այլն: Եւ եթէ վերջը մի տեղջմիայն գրուած չլինէր լուսանցքում «սարկաւազի» բառը, մենք հակամէտ էինք ոսկէ դարու գործը համարել այդ գրուածքը, այնքան մաքուր և ընտիր ոճով է գրուած նա: Ահա՛ Յառաջաբանից մի կտոր. —

«Որք արտաբին հանդիսիցն լինին տեսողք, յորժամ զբանս մարտի է ¹⁾ զոք մեծազաւրի բարեկամաց և սիրելեաց պսակեալ տեսանեն կամ լսեն. համագունդ ի վերայ գիմն մարմնով և հոգւոյ աչաւք, զի ի գործելեացն մի վրիպեցին. նա և յերգս արուեստականացն ի ճախարակելն և ի սեթևեթել բանս փիլիսոփայոցն, զամենայն կարևոր պէտս թողեալ ուշ եդեալ լուծեամբ զի զայն գտանել մարթացեն:»

Դրքի 292-դ. երեսին կարդում ենք հետևեալ տողերը, որի լուսանցքում գրած *ստ.* կրճատմունքը. բայց թէ որ Ստեփաննոսինն է՝ անյայտ է.

«Եւ ծանուցաւ հեթանոսաց անասնացեալ մտաւք. իսկ փարիսեցիքն ասէին ցմիմեանս տեսանէք զի ոչինչ աւգտիք. զի աշխարհ ամենայն գնաց զհետ նորա. զի ասացին թէ բոլոր աշխարհս պատուեն զնա. որպէս արքայր թագաւորն հայոց ի հեռաւոր աշխարհէ ընծայս մեծ յղեաց նմա ի ձեռն պաշտաւնէիցն որ բերին նմա: Փափաք մեծ ունի տեսանել զնա և հաւատաց նմա. արդ հրէայքն և հեթանոսք գնացին զհետ նորա. թէ արկանեմք ի նա ձեռն, ժողովուրդ յառնեն ի վերայ նորա: Եւ բարկոծ առնեն զմեզ... և հեթանոսաց իշխանքն իմանան զանմահութիւնն նորա և գան երկիրպագանեն որպէս անմահի աստուծոյ:... Եին ոմանք անդ. յեւելոց զի հեթանոսք երկիրպագեն ի տօնին. սորա առաքեալք արքայրու առ քրիստոս յորժամ լուան ի հրէիցն

¹⁾ Այստեղ սկզբի տողերի կարմիր մելանը եղծուած լինելով՝ պարզ չէ կարգացուում:

Թէ կամին հրէայքն սպանանել զյիսուս, բանզի ի տօնին անդհանդիպեցան. և յաւժութիւն ունէին ի հրէութիւն. սորա մատեան առ փիլիպպոս և աղաչէին զնա ասելով. վասն զի լուան զղազարու յարութիւնն, ևս յորդորեցին, փութապէս տեսանել զքրիստոսն բանզի ի տաւրին անդհանդիպեցան, և յաւժարութիւնն, այլ ոչ համարձակեցան. վասնորոյ և զփիլիպպոս աղերսեն. զի ոչ ընդ հրէիցն կարէին խառնել... գայ փիլիպպոս և ասէ ցանդրէաս. անդրէաս և փիլիպպոս ասեն ցյիսուս. և Յիսուս ասէ եհաս ժամ զի փառաւորեսցի որդի մարդոյ. զարանց գալն ասէ առ հաւատսն կախեալ. պատկեր գոլ հեթանոսաց գալ ի հաւատս հաստատելութեան:

Իսկ գրքի նախավերջին թերթերից մէկում բերուած է մի հատուած «Խորենացուց», ինչպէս այդ ցոյց է տալիս լուսանցքում դրուած «Մովսէս քերթող» բառերը. թէպէտ այդ մասին մենք ոչինչ չենք գտնում Խորենացու մէջ: Այդ հատուածը հետեւեալն է:

«Զի էր առանց կարանի, զոր յղեաց արգար հայոց թագաւորն. և հաւատով խնդրեաց գալ յաշխարհ իւր: գրեաց նամակ և ասէ. կամ աստուած ես. կամ որդի աստուծոյ, որ առանց արատաց բանիւ բժշկես. որ յառաջ քան զտիեզերս հաւատաց. և տէրն ետես զհաւատս նորա. նկարեալ պատկերին քրիստոսի տեսող եղև. որ և բժշկեցաւ ի թաթէոսէ, որ ի բրիստոսէ զբէտս կոչեցաւ. և թւակից երկոտասան առաքելոցն»:

Յիսուսի պատմութեան մասին մի գրչագիր կայ մեր մատենադարանում, որի վերնագիրն է

«Յովհաննու ոսկեբերանի ասացեալ ՚ի պատմութեանն».

Յիսուսի պատմութեան պատմութիւնը, որ ներկայացուած է այդ գրութեան, իսկապէս մի ապօրոգի է, ուր պատմում է թէ Յիսուսի անկար պատմութեանը Աբգարը գնել էր հովիւներէ, հովիւները մի հրաշքով ստացել էին այն երկնքից, իսկ Աբգարը իւր զեսպանների հետ ուղարկել էր Փրկչին և խնդրել որ գայ իւր քաղաքը: Ուշադրութեան արժանին դորա մէջ այն է, որ Աբգարը Յիսուսի համբաւնալուց լետ երուսողէմ գնալով տեսնում է

Փրկչի հետ և այս ամենը պատմում նորան, և այս բո-
լոր պատմութիւնը անում է ս. Յովհան Ոսկեբերանը . . .

Դ. «Գրիգորի եռամեծի քաջ հռետորի և անյաղթ
փիլիսոփայի, աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցոյ բան
խրատական»: Վերջը. — «Սիմէոն վարդապետի Ջուղայեցոյ
քերականութիւն»:

Այս գրչագիրը սկզբում մագաղաթէ երկու թերթ
պահպանակ ունի, վրացերէն «*ძოგირი*» գրով. մագա-
ղաթը և երկաթագիրը 10 դ—11 դ դարու հնութիւն
են տալիս նորան:

Ալաւերդու սրբազան Կիւրիոն եպիսկոպոսը մեր
խնդրանքով սիրով յանձն առաւ թարգմանել այդ կա-
րևոր գրչագրի հատուածը, որ երևեցաւ Ծննդոց գրքի
գլ. Ժբ. 8—13, 18—գլ. Ժգ. 4, 7—11, 15—գլ. Ժգ. 1:

Համեմատելով այդ նորագիւտ հատուածը մեր նախ-
նեաց թարգմանութիւն Աստուածաշնչի հետ՝ գտանք
բոլոր ամենայնի համաձայն նորան, չնչին տարբերու-
թիւններով:

Ե. Ղուկաս կաթուղիկոսի կոնդակների սևագիր
տետրի ՄՂԳ.39 երեսները (գրելու թղթի ամբողջ 88
երես):

Այս տետրը գտնելը ցաւ պատճառեց մեր սրտին,
որովհետեւ մի քանի ամիս էր միայն, ինչ որ մենք
հրատարակել էինք «Իւլան հայոց պատմութեան» Ժո-
ղովածուի Դ. հատորը, որ նուիրուած էր Ղուկաս կա-
թուղիկոսին. իսկ նորագիւտ տետրը շատ պիտի ճոխաց-
նէր լիշեալ աշխատութիւնը, եթէ իւր ժամանակին լի-
նէր մեր ձեռքին:

Զ. «Կրթութիւն տետր ջերմեռանդութեան աղօթից,
Ժողովեալ և յարմարեալ 'ի Սամուէլ չնչին անիմաստ
Աբեղայէ և վերատեսչուէ Պրուսայու, 'ի հայրապե-
տութեան Տ. Յակոբայ ամենից հայոց կաթուղիկոսի Դա-

մախեցոյ, յամի Տեառն 1760 յունվարի 3, իսկ. հայոց 1209, 'ի Պրուսա քաղաքի 'ի ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ»:

Է. «Շարունակութիւն կամ Հաստատութիւն յառաջագոյն գրեալ մերում տեսարանի՝ կամ՝

Յայտնի ապացոյց նոր հերձուածող լինելոյ վեր. Հ. Միքայէլի Չամչեանց և բոլոր միաբանութեան իւրոյ, քաղեալ ի բուն ձեռագիր գրուածոյ իւրոյ, զոր իբր հրաշիւք ձգեցաք 'ի ձեռս մեր. յամի 1815 մարտի 4:»

Այս են բոլոր գրչագիրները, որ մենք ձեռք բերինք Օձնում:

Բացի սոցանից տեղւոյն տէր Մովսէս քահանայի շնորհիւ մեզ հանդիպեցաւ տեսնել այնտեղ մի մագաղաթի փոքր գրչագիր, գեղեցիկ գրչութեամբ, գրուած հայոց ՌՀԴ և փրկչական 1625 թուին Զմիւռնիայում ս. Նիկողայոս Հայրապետի վանքի դպրատանը Յակոբ կրօնաւորի ձեռքով, որ պարունակում է իւր մէջ ս. Ներսէս Շնորհալու բոլոր չափական գրուածքները և Վահրամ վարդապետի «Պատմութիւն հայոց ազգի» հետեւեալ դասաւորութեամբ.

Յիսուս որդի ս տուն

Վերջը՝ «Ո՞վ պատուելի և հեղահոգի եղբայր զօհրապ յիշեա զաշխատողս զյակոբ և զծնողս իմ աղա՝ չեմ յիշել ի Տէր:»

Նորին Ներսէսի Ալայեցւոյ ասացեալ ներտաղական ի հոգւոց համայնից.

- — — բան հաւատոյ վասն Անեղին և եղելոյ.
- — — ի խրատ մանկանց ուսումնականաց
- — — Յիշատակարան յառական Սողոմոնի:
- ի ժողովաւ անուն ասացեալ.
- Յաղագս երկնից և զարդուց նորա, բարառնաբար ի դիմաց նորա ի չափ երկոտասանից պարեալ ոտից
- Նոյնաչափն այլաչափ
- Այս փոքրիկ կոթատս, սայ մարգարէին է.

— Խոստովանիմ աստուած . . . տունք չծ.

— Հարադրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ, սակս
հայկազնոյ սեռի և արշակունեացն զարմի.
ապա՝ Յիշատակարան արտագրողի.

Պատմութիւն Հայոց ազգի, գրեալ յոտին չափոյ բանի,
Վահրամայ վարդապետի, Կիւրիկեցւոյ Սըսոյ բաղբի.
Վերնագրի միւս երեսը՝ հեղինակի պատկերը գոյններով
և ոսկով.

Խրատներ բարոյական. — «Ասացից բան մի յայտնի՝ որ օգ-
տակար է . . .» ոտանաւոր չափով.

Եւ վերջապէս գրքի վերջը կայ մի բաւական ըն-
դարձակ դարձեալ չափական բանաստեղծութիւն

«Առաքել երիցոյ բանիբուն և շնորհալից բահանայի
ասացեալ բան քաղցրաշար

՚ի նախահայրն մեր սկսեալ
և կարճառաւտ յառաջ եկեալ,
մինչ ի ծնունդ տեառն հասեալ,
և փրկութեան պատճառ եղեալ»:

Գեղեցիկ ոճով մի նկարագիր է սա Յիսուսի ծննդ-
դեան յարակից հանգամանքների, սակայն ս. գրքից այն-
քան շեղուած է երևում, որ թւում է մեզ թէ սա ևս
հայ բազմութիւ ապոկրիֆներից մէկն է, միջին դարու
արտագրութիւն: Մենք ՚ի լոյս կընծայենք սորան ա-
ռանձին գրքովով:

Է

ԱՐԴՈՒԻ ԳԻՒՂԸ

Օձունում մեր անցկացրած օրը գրեթէ ամբողջապէս
մի գրական ցերեկոյթ էր: Բայց չմոռանամ ասել, որ
այդտեղ արդէն միացել էին մեզ հետ մեր ընկերու-
ղեկիցները, որոնցից բաժանուել էինք Հաղբատի այգուց:
Օրը երեկոյացել էր և մենք, կազդուրուելով մի

թեթև ճաշով, պատրաստուեցանք ճանապարհ ընկնել այնտեղից,

Ի պատիւ Օձնեցւոց պէտք է ասել, որ այնտեղի հայ ժողովուրդը չափազանց բարեհամբույր բնաւորութիւն ունի և ամեն կարելի յարմարութիւններ ընձեռեց մեզ. անշուշտ Յովհան իմաստասիրի առաքինութիւններէց մի հետք մնացած էր նոցա վերայ, այն ինչ, ինչպէս լետոյ կտեսնենք, շատ տեղեր միանգամայն նոցա հապապտկերն էր ներկայացնում ժողովուրդը:

Արևն սկսել էր խոնարհել, նորա վերջի ճառագայթները տարածուելով Տաշրաց աշխարհի լեռների ու Օձունի լեռնադաշտի վերայ մի խորհրդաւոր վսեմութիւն էին տալիս այդ ամենին, երեկոյեան զովարար հողմը ախորժ գիւրութիւն էր տալիս մեր վաստակած մարմնին, բայց մեր ձիերը շտապում էին դէպի հանգիստ, դէպի մօտակայ Արդուի գիւղը:

Սիրուն տեղ է Արդուին. երեք կողմից մասամբ անտառածածկ բլուրներ, իսկ արևելեան կողմից բաց, արտեղից երևում է Լօռուայ գաւառակի մեծ մասը:

Տեղացիների ասելով, Արդուի գիւղի անունը սկզբում եղել է Մելիք-գիւղ (Սելիք-քեանդ): Ութերորդ դարում ս. Յովհան Օձնեցու բնակութեան տեղը եղել է Օձուն գիւղը, ուր, կոչնատան առաջ թաղուած են և նորա ծնողները: Աւանդութեամբ Յովհանը Օձնում տիրացու է եղել, գիւղում եղել է նաև Յովհաննէս ա. նունով մի նախըջի. սա մի կնոջ հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ զաւակ է ունենում. ժողովուրդը շատ է ստիպում նախըջուն իմանալու իսկութիւնը և նախըջին ազատուելու համար՝ ասում է թէ երեսնան տիրացու Յովհանիցն է: Կանչում են սորան, շատ անպատում են և անարգում, թէ ինչո՞ւ այդպէս վատ գործ է կատարել. իսկ Յովհանը մերժելով մերժում է և Աստծուն:

խնդրում, որ նորա հրամանով երեխան իր հօրը ճանաչի. և ճշմարիտ որ երեխան իւր բերանով ասում է թէ իմ հայրը նախորդի Յովհաննէսն է: Այնուհետև տիրացու Յովհանը Օձնից հեռանալով գնում է Արդուի և այնտեղ շինում իւր համար ճգնուելու տեղ և եկեղեցի, ուր և թաղուած է այժմ ինքը: Օձնից հեռանալով, ս. Յովհանը անիծել է Օձունը և գնալով Մելիք-գիւղը՝ վերջինս անուանել է Առ տուի, որպէս թէ Մն-լիքն առայ եւ Օձունը տուի: Այս անէծքը կատարուելով շատ տարիներ Օձնում անբերրիութիւն է եղել և իրանք Օձնեցիք ասում են թէ իրանք անիծուած են և մէջները հաշտութիւն չի լինելու:

Այս աւանդութիւնը մենք լսեցինք գիւղականների բերնից:

Յովհան Օձնեցու վանքը գտնուում է Արդուիից $\frac{1}{2}$ վերստաչափ հեռու դէպի արևմուտք, լեռան լանջի վերայ. մի երեցփոխան միայն ունի, որ և՛ վանահայր է և՛ տիրացու և՛ ամեն ինչ, իսկ կարևոր դէպքերում գալիս է Արդուիի քահանան. վանքը կալուած չունի, այլ լոկ մի փոքր պարտէզ: Վանքի տօնը կարմիր կիւրակի օրն է, երբ գալիս է մեծ բազմութիւն ամեն կողմերից:

Վանքը շատ խարխուլ բան է, բայց ունի մի հին բրգաձև և հաստահիմն զանգակատուն, եկեղեցու ներսը սեղանի առաջ դրուած է քարեայ հաստատուն դագաղ, վրան ծածկուած մի քարէ անտաշ և հսկայական կափարիչ, որի մէջ ամփոփուած է սուրբ Յովհան Օձնեցի իմաստասէրի սրբասնեալ մասունքները:

Արդուի գիւղի մի մասը պատկանում է Լօռու Մելիքեաններին, իսկ միւս մասը Քալանթարեաններին: Լօռու Մելիքեաններին է անցել՝ կնոջ՝ Արդութեաններին կողմից և Ամոճ գիւղի մի մասը, ինչպէս նաև ամբողջ Աքոռին, Սանահնի և Ոռնակի մի մասը:

Որ այդ գիւղը այդ երկու տոհմի սեպհականութիւնն է՝ դա ունի իւր խորունկ պատճառները. —

Արդուին և շրջակայքը եղել է սեպհական կալուածաւոր. Յովհան Օձնեցու տոհմին, որ, ըստ մեր պատմագիրների, «էր յազատ տանէ». այդ գիւղը կառավարել են միշտ Օձնեցու տոհմի շառաւիղներ, որոնցից մի մասը Մելիք, իսկ միւսը Բալսան/Թար տիտղոսն են կրել. այդ հին ժամանակ. իսկ վերջին դարերում դոքա կոչուած էին Լօռու-Մելիքներ և Լօռու-Բալսան/Թարներ, որովհետեւ թէ նոցա սերունդն էին և թէ պարսից տիրապետութեան ժամանակ դոքա վարում էին երկրի մէլիքութեան և քալանթարութեան պաշտօնները. բայց դոցա իսկական տոհմանունը եղել է Տայիշներ. այսպէս է կոչուած և ներկայումս Արդուի գիւղի մի թաղ, ուր կա և նոցա ապարանքի աւերակների հետքերը: Ներկայ դարու սկզբում դոքա բաժան. բաժան լինելով՝ փոքր եղբօր ճիւղն իրան անուանում է Լօռու. Մելիքեաններ, իսկ մեծինը ուղղակի Քալանթարեաններ, որոնք երկուսն էլ կալուածատէրեր են այդ գիւղի:

Գոնէ այսպէս է պատմում տեղացի ժողովուրդը. —
Մենք շատ հետաքրքրուեցինք ս. Յովհան Օձնեցու վանքի առաջ տարածուած վաղեմի և ընդարձակ գերեզմանոցում գտնել այդ տոհմի շառաւիղների շերտեր, սակայն 'ի զուր. միայն մի մեծ տապանաքարի վերայ, զանգակատան արևմտեան կողմը, կարդում ենք հետեւեալ տողերը. —

Այս է տապան մէ

լիբաց

Ամիրջ

անի որդ

ի Պաւղ
ոս պարոն
տէր սուրբ
յոհան
այ ծա
ռայ

Իսկ կողքի խաչքարի վերայ

խա+բէճան

+եպիսկոպոսին+

[ԺՎ՝ ՌՃԼԴ=(ՈՒՐԵՄՆ 1685 [ԺՈՒԽՆ):

Մեր մատենագարանում գտնուում է Եփրեմ Արքեպիսկոպոսի 1807 թ. մարտ 3-ին գրած մի թուղթ ուղղուած աղալ Սարգիս Լօռու-Մեղիքովին, կնոջ Կղէոպատրին և որդի Մովսէսուշկային:

Ել ուրիշ գրաւոր կամ բանաւոր տեղեկութիւն մենք չգտանք Արդուիում Լօռու-Մեղիքեան տոհմի ծագման մասին:

Արդուին, ըստ երևութին, շատ մեծ գիւղ է եղել, սակայն, ինչպէս պատմում էին տեղացիք, ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ գաղթել է Արդուին, որ և կոչուել է նորա անունով:

Այս գաղթը, մեր կարծիքով, կարող էր լինել անցեալ դարու վերջին, երբ լէզգիներն աւերեցին թէ գիւղը և թէ ս. մենաստանը:

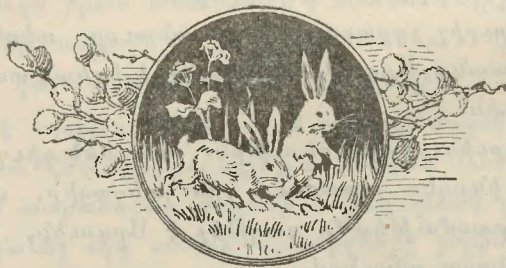
(Տես մեր «Իրևան Հայոց պատմութեան», գիրք Դ. Կոնդակ Ղուկաս կաթողիկոսի 1792 ղեկտ. 13):

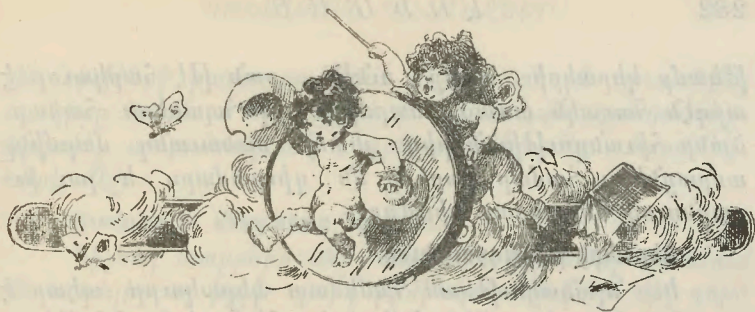
Քաւանթարեանների մեծ մասը ապրում են գիւղում և իրանց կալուածների կառավարութեամբ ապրում: Մենք իջևանել էինք նոցանից պ. Բէժան Քա-

լանթարեանի մօտ, որի բնակարանը գտնուում է ձորի
գլխին և գիւղի լաւագոյն տներէից մէկն է. գիշերելով
նորա մօտ և ընդունելով պատուական տանտիրոջ սիրալիր
հիւրասիրութիւնը՝ միւս առաւօտը վաղ ես ու ընկերս
ձի հեծնելով՝ արշաւեցինք զէպի Այգեհատ իսկ միւս
իոյժմբը արդէն Օձունից ժամանակաւորապէս հեռանա-
լով մեզանից՝ գնացել էր մերձակայ վանքերը դիտելու:

(Կը շարունակուի)

ԳԻԻՑ Ա՝ ՔԱՀ՝ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ԿԵՆՍԵԿԵՆ ՊԵՀԵՆՋՆԵՐ ¹⁾

Գ. Ս Ն Ո Ւ Ն Դ

Նուրբ կազմուածքին տալիս է այն նիւթերը, որոնց պէտք ունի նա աճելու և այն կորուստները փոխարինելու, որոնք առաջ են գալիս հիւսուածքների գործունէութեամբ: Մենք ուտում ենք մի առանձին զգացմունքի շնորհիւ, որ ստիպում է մեզ սննդարար նիւթեր գործածել—դա քաղցի զգացմունքն է:

Կերակրի պահանջը զանազան սլայմաններում զանազան է լինում յատկութեան և քանակի կողմից. այնպէս որ ինչքան մեծ է նիւթերի սպառումը մարմնի մէջ, սովորաբար աւելանում է և կերակրի պահանջը: Մկանային ուժեղ գործունէութեան հետ մարդու կարիք է գլուխ աւելի մեծ կերակրի, քան հանդարտ ժամանակ, և ձմեռը մենք ախամայ աւելի շատ ենք ուտում, քան ամառը, որովհետև ձմեռուայ ցուրտ օդը պահանջում է մեր մարմնակազմից աւելի մեծ ջերմութիւն արտադրել, որ ձեռք է բերում հիւսուածքների մէջ նիւթերի տուրեառը աւելացնելով:

Աճող մարդիկ, իրանց մէջ նոր հիւսուածային տարրեր կառուցանելու համար փոքր ինչ ուրիշ բաղադրու-

¹⁾ Տես «Լուսայ» 1899 Բ.

Թեամբ կերակրի պէտք ունին, քան թէ հարկաւոր է արդէն հասակն առած մարմինը պահպանելու համար. ծանր հիւանդութիւններից յետոյ մանաւանդ մարմինը ամրացնելու համար կարեւոր են դիւրամարս և լաւ իւրացնուող սննդաւոր նիւթեր:

Կերակրի բաղադրութիւնը:

Իւր նշանակութեան համեմատ կերակուրը պէտք է պարունակէ այն ամեն քիմիական հիմնական նիւթերը, որոնք կազմում են մեր մարմնի բաղկացուցիչ մասերը: Նոցա մէջ առանձնապէս կարեւոր է ազօտը, որ աչքի ընկնող տեղ է բռնում մեր մարմնի հիւսուածքների կազմութեան մէջ, որովհետեւ նա կազմում է այսպէս կոչուած սպիտակուցային նիւթերի ամենաէական բաղադրիչ մասը: Բացի ազօտից, մեզ հարկաւոր է և ածխածին, ջրածին և թթուածին: Այս երեք հիմնական նիւթերը գլխաւոր բաղկացնող մասերն են մի շարք անազօտ նիւթերի, որոնք մէկ կողմից մատակարարում են ցանցերի գործունէութեան համար պահանջուած նիւթի մեծ մասը, իսկ միւս կողմից ճարպի ձևով պատրաստում են մարմնի մէջ սննդական պաշար կամ պահեստ: Երբ մարմնի մէջ սննդաւոր նիւթեր պակաս չափով են մտնում, օրինակ հիւանդութեան ժամանակ, այս պաշարից է ստացւում ցանցերի կենսականութեան համար նիւթը. նա այսպիսով պահպանում է հիւսուածային սպիտը (ՃԵԼՈՒԹ) թուութիւնից և սպառուելուց, իսկ կազմուածքը՝ խիստ արագ հիւծուելուց և կորստից: Ջրածինն և թթուածինը միանալով իրար հետ՝ ջուր են կազմում, որ ահագին մասնակցութիւն ունի մարմնի բաղադրութեան մէջ, որովհետեւ ջուրը մարմնի մէջ մարմնի քաշի կէսից աւելին է բռնում (59 %): Անմասը չեն մեր մարմնի կազմութեան մէջ և ուրիշ հիմնական նիւթերը, որոնք են. քլորը, ծծումբը, լուսածինը, կրային նիւթերը և զանազան թիթեւ մետաղներ, և վերջապէս նրկաթը: Քլորը նատրի հետ միանալով կազմում են կերակրի աղը, որ արեան կարեւոր բաղադրիչ մասն է. իսկ ջրածնի հետ քլորը տալիս է աղային թթւութւոր, ստամոքսահիւթի կարեւոր բաղադրիչ մասերից մէկը. ծծումբը բոլոր սպիտա-

յին նիւթերի բաղադրութեան մէջ է մտնում. լուսածինն ու կիրը կազմում են ոսկրների հիմնական զանգուածը. երկաթը պարունակում է արենային կարմիր մարմնիկների մէջ:

Ուտելիք եւ սննդարար նիւթեր:

Յիշեալ տարրերը մեր մարմնի մէջ ներընդունւում են ուտելիս ոչ իբրեւ պարզ բիմիական նիւթեր. մեր գործածած կերակուրը բաղկանում է մի շարք բարդ *սննդարար նիւթերից*: Բիմիական բաղադրութեան կողմից կերակրի նիւթերը, չհաշուելով մէջը ջուրն ու ալը, բաժանւում են ազօտային կամ *սպիտային* խմբի, և երկու՝ ազօտ չպարունակող խմբերի՝ ածուխ (углеводъ) և ճարպեր:

Սպիտային մարմիններն իրանց անունն ստացել են հաւի սպիտակուցից, որ պարունակում է իւր մէջ մի տեսակ սպիտակուցի — ալբումինի յագեցրած խառնուրդ, որի պիտուր նշանը համարւում է այն, որ տաքացնելիս թանձրանում է (свертывается). Սպիտային մարմինները կազմում են նաև մսի էական սննդարար հիմքը, նորա զըտնւում են նաև կաթի մէջ և կոչւում են casein. և երբ կաթը թթւում է՝ նստում են տակը: Բուսական աշխարհից խիստ շատ սպիտակուց են պարունակում՝ պատիճաւոր *պտուղները* և կոչւում են Legumin, իսկ ցորենի սպիտային նիւթերը, որոնք կոչւում են *խիժային*, կազմում են հացի կարևոր բաղադրիչ մասը: Ածուխ (углеводъ) բաղկացած է ածխածնից և ջուր կազմող երկու տարրերից (այսինքն թթւածնից և ազօտից), և առաւելապէս պարունակում են բուսական սննդարար նիւթերի մէջ: Մենք ընդունում ենք ածուխը ածնից աւելի օսւլայի ձևով, որ 'ի միջի այլոց կազմում է *գետնախնձորի* և բոլոր *ալիւրային պտուղների* էական բաղադրիչ մասը. միացեալ ածխային նիւթերը գտնւում են *շաքարի* և *ցելլուլէզի* զանազան տեսակների ձևով: Առաջինները զըտնւում են գլխաւորապէս բուսեղէն կերակրի մէջ (*խաղողի, ծակնդեղի, շաքարեղէգնի* կամ, վերջապէս *պտղային շաքարի* ձևով) և կաթի մէջ *կաթնային շաքարի* ձևով: Չաքարային նիւթերը պարունակում են նոյնպէս մարդկային կամ կենդանական կազմուածքի քանի մի հիւստածք:

ների մէջ, ինչպէս օրինակ, մկաններում և փայծաղում (glucogen կամ կենդանական շաքար): Cellulose ներկայացնում է բուսական ցանցերի գլխաւոր բաղադրիչ մասը և կարծրութիւն է տալիս ծառին. մարդկային մարտողական հիւթի մէջ նա համարեաւ անլուծելի է, ուստի և ոչինչ մարտողական նշանակութիւն չունի:

Ճարպերը գտնուում են ինչպէս կենդանու, այնպէս էլ բուսական կերակրի մէջ դոցա վերաբերում են հալած ծարպը, կողահողը և քուսական խղկոր:

Ջուր բնորոշում է մեր մարմինը ոչ միայն ինչպէս խմիչք, այլ նաև յոկ միայն պինդ կերակրի գործածութեամբ, որը միշտ պարունակում է աւելի կամ պակաս նշանաւոր քանակութեամբ ջուր: Թարմ բնդեղէնն ու պրտուղները, օրինակ, մօտ 90% ջուր ունին իրանց մէջ:

Ազերը, որոնք տալիս են մեր մարմնին նորա կազմութեան համար անհրաժեշտ քլորը, լուսածինը, ծծումբը ու մետաղները, միևնոյն ձևով կազմում են շատ սընդնդարար նիւթերի բաղադրիչ մասերը, որոնց համ տալու համար՝ մեր կերակրների մեծ մասին մենք սովորաբար աւելացնում ենք քլորական նատրը, այն է՝ կերակրի աղը:

Սննդարար նիւթերից ամենից կարևոր են սպիտերը, որոնք տալիս են հիւսուածքների կազմութեան համար անհրաժեշտ ազօտը, մինչդեռ այն սննդարար նիւթերը, որոնք ազօտ չեն պարունակում, առաւելապէս տալիս են ցանցի համար կարևոր նիւթը, իսկ երբ այդ նիւթերը շատ են, այն ժամանակ նորա կազմում են ճարպ:

Կերակրի ընտրութիւնը:

Կշտանալու զգացմունքը, որ ստանում ենք մենք ուտելիս, կախուած է ոչ այնքան կերակրի մէջ՝ մեր հիւսուածքների համար պահանջուած սննդարար նիւթեր պարունակուելուց, ինչքան մեր ստամոքսը լցուելուց: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, սակայն, որ մեր կերակրի բաղադրութիւնը նշանակութիւն ունի մեր բարեկեցութեան համար. եթէ մենք ցանկանում ենք բոլորովին բաւարար կերպով սննդել մեր մարմինը, պէտք է բնորոշենք ստամոքսի մէջ առանձին սննդարար նիւթեր որոշեալ հա-

մեմատութեամբ և բաւարար քանակութեամբ:

Սովորական պայմաններում այն կերակուրն է համապատասխանում մեր պահանջներին, որոնց մենք ընտելացել ենք բնագլխան շնորհիւ. բայց երբ հարկաւոր է որոշել ամեն օրուայ պաշարը մեծ թուով մարդկանց համար, ուր չէ կարելի առաջնորդուել ամեն մի մարդու ճաշակով, օրինակ՝ դպրոցների, պօրանոցների, բանտերի և այլն խմբական կերակրելուն, այդ ժամանակ վերցնում են իբրև հիմք մի անհատի բաժնի՝ ազօտի և ամխածնի այն քանակութիւնը, որ մարմինն օրէնը միջին թուով արձակում է թոքերի, կաշուի, ուղիւղ ազիրի և միզատար գործարանների միջոցով: Նպատակայարմար կերակուրն այն պէտք է համարել, որ լցնում է մեր մարմնի ամենօրեայ կորուստը:

Մանրակրկիտ քննութիւնները ցոյց տուին, որ չափահաս, լաւ սննդուած մարդը մեր կլիմայում, կանոնաւոր աշխատութեան դէպքում, ամեն օր կորցնում է միջին թուով 18.8 գրամ ազօտ և 281,2 գր. ամխածին: Օրական միջին թուով ընդունելով 120 գր. (մօտ $\frac{3}{10}$ գրականք) սպիտային չոր նիւթեր, մարդս կարող է լըցնել այդ ժամանակում կորցրած ազօտի քանակը և էլի տալ 64 գր. ամխածին: Պակասած 217 գր. ամխածինը լրացնելու համար մարդս պէտք է ընդունէ դարձեալ 280 գրամ ճարսլ կամ 475 գրամ ամուխ:

Մի մարդու բաժինը հաշուելիս պէտք է նոյնպէս հաշուի առնել և այդ նիւթի աստիճանը: Անասնական թագաւորութիւնից ստացուած սպիտակուցները (միս, ձու, կաթ), մենք աւելի հեշտ ենք մարսում, քան բուսական հարստութեան մատակարարած սպիտակուցները (պատիճաւոր սլոուկներ, ալիւր). այս պատճառով եթէ մենք ցանկայինք մեզ անհրաժեշտ ազօտը լցնել միայն բուսական սննդաբար նիւթերով, այդ դէպքում պէտք է մենք աւելի շատ կերակուր ընդունէինք: Մորա հակառակ, ամխածնի պահանջը նոյնպէս հեշտ է լցնել բուսական ծագումն ունեցող կերակրի նիւթերով, ինչպէս և կենդանու ճարսլով: Բացառապէս բուսական նիւթերից կազմուած կերակուրը (վէգետարեան) միայն այն դէպքում կարող է

մեր պահանջները բաւարարել, երբ ընդունւում են շատ մեծ քանակութեամբ. բայց այս տեսակ կերպ բուսական կերակուրն այն հետեանքի է հասցնում, որ մարսողական գործարանները, նորա քանակութեան աւելանալու համեմատ, ստիպուած են լինում իրանց աշխատանքն աւելացնել 'ի վնաս ամբողջ կազմուածքի: Ուստի և փորձերի հիման վերայ անհրաժեշտ է ճանաչուած մարմնի մէջ մտցնել ազօտի գոնէ մի երրորդ մասը՝ կենդանական նիւթերից կազմուած կերակուրով:

Սակայն, կերակրի ընտրութեան ժամանակ հաշուի պէտք է առնել և սննդեղէն նիւթերի արժէքը, որովհետեւ կենդանական ուտելիքները համեմատաբար աւելի թանգ են առհասարակ բուսեղէններից:

Օրական կերակրի հաշիւը:

Վերոյիշեալ փաստերը պարզում են այն ընդհանուր հիմքերը, որոնց օգնութեամբ սովորաբար կարելի է հաշուի կերակրի պահանջը մարդկային մեծ խմբերի համար: Մասնաւոր դիպուածներում հարկ է լինում ի նկատի առնել հասակը, սեռը, ընդհանուր կազմուածքի դրութիւնն և աշխատանքի չափը այն անձանց, որոնց պէտք է կերակրել: Սնունդը որոշելիս չպէտք է նոյնպէս մոռանալ տարուայ եղանակը, կլիման. օրինակ, ձմեռը և ցուրտ երկրներում պէտք է կերակուր նշանակել բաւական քանակութեամբ իւղ, որովհետեւ մարմինը ձմեռուայ ժամանակ աւելի չափով տաքութիւն կորցնելով՝ պէտք ունի և աւելի մեծ քանակութեամբ այրուող նիւթի:

Օրական սննդին անհրաժեշտ կերակրի ամենապակաս քանակութիւնը հետեւեալն է.

	Սպիտ	Իւշ	Ածխ.
	Գ Ր Ա Մ Մ		
Մինչև 1 ¹ / ₂ տարեկան երեխաների համար	20—36	30—45	60—90
6—15 տարեկան երեխաների համար	70—80	37—50	250—400

2ափահաս տղամ. սովորա- կան աշխատ. ժամանակ . .	118 ¹⁾	56	500
2ափահաս կնոջ՝ սովորա- կան աշխատ. ժամանակ . .	92	44	400
2ափահաս տղամարդուն՝ ծանր աշխատ. ժամանակ .	120 — 145	100	500
Աւելի հասակաւոր մարդ- կանց համար	100	68	350
Աւելի հասակաւոր կա- նանց համար	80	50	200

Կերակրի պատրաստելը: Համեմներ եւ անուշեղէն իրեր:

Ռոյորովին առողջարար և սննդարար կերակուրը պէտք է բաւականաչափ բազմազան լինի և համեղ պատրաստուած: Միատեսակ կերակուրը հեշտութեամբ առաջացնում է ախորժակի կորուստ և միայն խոհարարական արուեստով կարելի է շատ կերակուրներ ախորժելի դարձնել, որովհետև մեր մարսողութեան գործարանները կարող են շատ կերակուրներ մարսել միայն եփուած, խորոված կամ թխուած ձևով, իսկ մի քանի տեսակ կերակուրներ մարսում են միայն՝ հետը գրգռիչ համեմներ խառնելուց յետոյ:

Եփուելու ժամանակ բուսական նիւթերի ցանցերն ազատուում է իր թաղանթից և այնպիսի ձև է ստանում, որ աւելի յարմար է լինում մարսուելու ստամոքսային հիւթերով, որի ժամանակ օսլան փոխւում է բնտիր մարսական սոսնձի: Միսն էլ եփուելով աւելի մարսական է դառնում, որովհետև դժուար մարսուող մասերը այդ ժամանակ աւելի փխրուն են դառնում և մասամբ ընդունում են դիւրալոյծ սոսնձի ձև, իսկ սպիտային նիւթերը թանձրանում են: Միևնոյն ժամանակ հոցրած ջրի մէջ ոչնչանում են կամ անվնաս են դառնում հրքեմն մսի մէջ գտնուող դանդաղ մանրադիտական կենդանիներ, այն է՝ ֆիններ (ճճիների սերմեր), տրիխինան և հիւանդաբեր ստորին գործարանաւորներ, որոնք ընկնում են

¹⁾ Այս թուից 105 — 106 գում. պէտք է ներածել մարմնի մէջ հեշտութեամբ իւրացուելու եղանակով:

մսի մէջ օդի միջոցով կամ անասուններին մօրթելիս կեղտոտուելուց, նոյնպէս և մսի պահուելուց կամ վաճառման միջոցին:

Այդ պարազիտներն և ստորին գործարանաւորներն աւելի դժուարութեամբ են ոչնչանում խորովելով, որով հետև այդ պէպքում տաքութիւնը ներգործում է գլխաւորապէս մակերևոյթի վերայ, մինչդեռ ներսի մասերը մնում են չը խորոված, վասնզի միսը տաքութեան վատ հաղորդիչ է: Խորոված միսը ախորժ համ է ստանում, սրովհետև տաքութեան ազդեցութեամբ մսի վերին ծալքի մէջ գոյանում է տարեկան համ ու հոտի նիւթեր:

Համեմները (աղ, պղպեղ, հիւ, մեխակ և այլն) սննդի համար համարեան նոյն նշանակութիւնն ունին, ինչ սր այսպէս կոչուած համ տուող նիւթերը (թէյ, սուրճ, չոկոլադ, թունդ խմիչքներ): Չափաւոր քանակութեամբ և համապատասխան բնորոյթեամբ ընդունուելով՝ նոքա հեշտացնում են իւրացնելը և միևնոյն ժամանակ լաւացնում են համը. եթէ աւելի չափով գործ դրուին՝ նորա վնասում են մարսողութեան և այլ գործարանների գործունէութեան:

Մեր սննդեան համար խիստ կարևոր բան է կերակուր ընդունելու ժամանակը: Սովորաբար մենք ուտում ենք մեծ մասամբ օրէնի երեք անգամ. նախաճաշին, ճաշին և ընթրիքին: Ֆիզիքական կամ մտաւոր չափազանց աշխատանքի ժամանակ արթնանալուց յետոյ չուտով պէտք է նախաճաշել, իսկ աշխատանքի միջաժամին, կէսօրի 12 և 2 ժամերի միջոցում, լաւ ճաշել: Ընթրիքին ընդհակառակն պէտք է աւելի քիչ ուտենք, քան նախաճաշին ու ճաշին, և այն էլ քնելուց 1½ ժամի չափ առաջ, երբ ցանկալի է կարելոյն չափ պակասեցնել մարսողութեան և մարմնի այլ գործարանների գործունէութիւնը և կատարեալ հանգիստ տալ նոցա: Ամեն անգամ ուտելուց յետոյ օգտակար է աշխատութիւնը մի առ ժամանակ թողնել, որպէս զի մարսողութեան անհրաժեշտ գործունէութիւնը կանգ չառնէ ուրիշ ֆիզիքական կամ մտաւոր գործունէութիւնից:

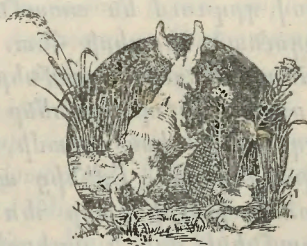
կերակուր ընդունելու եղանակը: Բերանի եւ ատամների պահպանութիւնը.

Առողջ մենդուները քիչ կախում չունի և կերակրի ու խմիչքների ընդունելու եղանակից: Խիստ տաք կերակուրքն ու խմիչքը վնասակար ազդեցութիւն են գործում բերանի, սոսորդի և մարսողական խողովակի մաղասամաշկի վերայ և ստամոքսի խանգարում առաջ բերում. խիստ սառը խմիչքներ գործ գնելուց յետոյ յաճախ առաջանում են սրտախառնութիւն, փսխում, ստամոքսի ցաւեր և աղիքների վտանգաւոր հիւանդութիւններ: Չատ կարևոր է, որ կերակուրը արագ չկուլ տանք, մարսուելու համար նորան պէտք է պատրաստել հիմնաւորապէս ծամելով և լործունքի հետ խառնելով: Այն մարդիկ, որոնք այսպէս չեն վարւում ատամների պակասութեան պատճառով, տանջւում են ստամոքսի և աղիքների հիւանդութեամբ: Այս պատճառով անհրաժեշտ է խնամել բերանը առանձին հոգատարութեամբ, որպէս զի ատամները ամբողջ պահուին:

Անմարբութիւնից ատամների մէջ և նոցա փշացած տեղերում հեշտութեամբ մնում են կերակրի մնացորդներ, որոնք փթելով գրգռում են ատամները և լնդերքը և խառնուելով ընդունած կերակրի հետ, դանազան հիւանդութիւններ առաջ բերում: Ատամներ խնամելու նըպատակն այն է, որպէս զի պահպանենք ատամի պսակի վերայի պահպանող էմալը, իսկ ատամի վզի և արմատի վրայ՝ նոցա ծածկող լնդերքը: Ամենից առաջ պէտք է առանձին ուշք դարձնել թուրի քարը հեռացնելու վերայ, որ զիջւում է ատամների վզի և լնդերքի մէջ տեղ, փշացնում վիզը և հեշտութեամբ պահում իրանց անհարթ տեղերում կերակրի մնացորդներ: Բերանն ու կոկորդը պէտք է կանոնաւոր և յաճախ ոլողել քիչ սառը ջրով: Ողողելու ջրում օգուտ է մի քանի կաթիլ օդրկոյօն կամ միրրի ոգեթմրոց (Tinctura Myrri) խառնել: Ատամները պէտք է մաքրել ատամին անվնաս փոշիով: Ատամի փոշիի համար պէտք է վերցնել մաքրած կաւիճ կամ ածխաթթուի մազնէղլա, որոնց մէջ հոտի համար կարելի է խառնել անուշաբոյր նիւթեր, իսկ գոյնի համար—անվնաս ներ-

կեր: Փռչիացրած փայտի ածուխը եթերի իւղի հետ խառնած նոյնպէս զործ է դրուում իբրեւ լաւ ատամնափոշի: Ալէտը է միայն զգուշանալ այն նիւթերից, որոնք փշացնում են էմալը և ատամների հիւանդութիւն են առաջացնում: Ըտամի էմալը պահպանելու համար, չպէտք է ատամները խիստ տաքի և խիստ սառի ենթարկել և հակառակ: չկծել խիստ պինդ առարկաներ: Ալէտը է զգուշութեամբ պահպանել ատամները չափազանց թթուների փնասակար ազդեցութիւնից, սովորել հաւասար կերպով ծամել երկու կողմն էլ և ըստ կարելոյն տարին երկու անգամ պէտք է ատամները ցոյց տալ ատամնաբու- ժին, թուրքի քարերը մաքրել տալ և երբ պէտք լինի՝ բժշկել համապատասխան եղանակով:

գերմ. թարգ. քժշկ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՅ.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՂԱՐԱԲԱՆՈՒ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ¹⁾

Ա.

№ 764

Երես 1. օրինակը կոնդակաց Եփրեմ կաթողիկոսի 1812—1820

Այսու յայտ առնեմք ամենեցուն, որոց հարկ իցէ գիտել, յայտնի է ի պատմագրութենէ Հայոց, որ յամի Տեառն 1212, յերկիրն արցախու--Ջալալ անուն իշխանն Հայոց՝ մականուանեալն Հասան՝ որդին երեւելի իշխանին Հայոց վանտանկայ Սակառեանց՝ տէր և իշխօղ է լեալ խաչենոյ և Ժողովրդեան նորա. յորմէ սերեալքն և յառաջացեալքն ևս մի քան զմի պատուեալ և գերազանցեալք են մէլիքական պատուով և իշխանութեամբ ընդ ժամանակս ժամանակս. ունեւ լով զտիրապետութիւն յերկիրն արցախու ՚ի վերայ բեօջանու և զարիղիպիլու ՚ի գրոց ծարու անուանեալ. և յառաջացեալքն են այսոքիկ. նախ որդին մեծին Ջալալայ Հասան իշխանին Աթաբէկ իշխօղ. նոյնպէս խաչենայ. և ապա զկնի սերեալքն հետեալաբար՝ հին Մէլիք Ուսուփն և որդի նորա մէլիք Պալասան. և որդի նորա Մէլիք բէկ. և որդի նորա Միրզայ խան. և որդի նորա Մէլիք Ալլահվերդի և որդի նորա մէլիք Ալլահզուլի. և որդի նորա մէլիք Ալամ խան. և որդի նորա Կարձեալ մէլիք Ալլահվերդի. և որդի նորա մէլիք Սարգիսձան: Որոյ որդիքն են՝ Դանիէլն և Աղայ բէկն: Որոց Հօր եղբոր այ-

1) 1899 թ. սեպտեմբերին 10 օր պարապելով Մայր Աթոռի գրչագրաց մատենադառնում՝ պիտեղ գտանք մի քանի կոնդակների սևագրեր Ղարաբաղի, Նախջևանի և Համշադնի մելիքների և նոցա տոհմաբանութեան, ինչպէս նաև այլ ազնուական ցեղերի վերաբերեալ, որ և հրատարակում ենք այստեղ:

սինքն մէլիք Ալաջանի որդիքն են Ռուստամ և Շաքարոյ. և սոցա մեծ հօրեղբօր որդին է Գրիգորն Աբրահամեան: Արդ յաղագս այսպիսի մէլիքական տոհմականութեան նոցին սըրքազան Սինօթին արարատեան մեծի աթոռոյս վերահասու գոլով մեր իսկութեան 'ի պատմագրութենէ Հայոց և 'ի զանազան հրովարտեացն նախնեացն ինքեանց՝ որք ունին 'ի ձեռս իւրեանց, կնքեմք և ստորագրեմք 'ի հաստատուն վկայութիւն ճշմարտութեանն որպէս մեր, նոյնպէս և Սինօթական Արք եպիսկոպոսունքն մեր. գրեցաւ յամի Տեառն 1820 յամսեանն ապրիլի 1 'ի տասներորդում ամի Հայրապետութեան մերում. յարարատեան Աթոռ ամենայն Հայոց 'ի սուրբ Աթուղիկէ Էջմիածին:

Բ.

Վկայական վասն ազնուականութեան երից եղբարցն՝ Մանուկ, Աւետիս և Մանուէլ Սահակիչ Մէլիքովիցն:

Սուրբ ժողովն բարձրագոյն խորհրդարանի արարատեան Աթոռոյ սրբոյ Աթուղիկէ Էջմիածնի ընկալաւ զգիր խնդրոյ երից հարազատ եղբարցն Մանուկ, Աւետիս և Մանուէլ Սահակիչ Մէլիքովիցն զոր մատուցեալ էին զվկայութիւն մէլիքական սերականութեան իւրեանց, յաղագս որոյ բնեալ վերահասու եղաք 'ի հնագոյն պատմութեանց մերոց, զի յիշեալ երեք եղբարքն են իսկապէս 'ի մէլիքական ցեղէ Մէլիք Աստուածատուրին, որ 'ի հնունձ մէլիքական իշխանութեամբ փոյլէր յերկիրն Ղարաբաղու հանգոյն միւս քաջազնեայ մէլիքացն Հայոց: Սա այս մէլիք Աստուածատուր կամ Ծատուր ծնանի զմէլիք յակոբն, և մէլիք յակոբն՝ զմէլիք զԱւին կամ Աւետիքն: Արդ այս մէլիք Աւետիքն յամի 1711 թուին, առեալ զիւր երկոտասանամեայ Սահակ որդին գնայ յերկիր Օսմանեան 'ի Թօխաթ քաղաք, և անտի անցեալ յերկիրն Ղրիմու 'ի Քէֆէ քաղաք, ամուսնացուցանէ զնա անդանօր, և յայնմ Սահակէ ծնանին ապա յիշեալ երեք եղբարքն Մանուկ, Աւետիք և Մանուէլ. որք այժմ գոլով կենդանիք՝ մեծ եղբայրն բնակի 'ի նորն նախիջլան, և Աւետիքն և Մանուէլն 'ի յԱղմէշիթ հանդերձ ընտանեօք իւրեանց և յաջո-

դուժեամբն Աստուծոյ փայլին ընդ հովանաւորութեամբ
Քրիստոսազօր ամենաբաղցր Տէրութեան ոռոսաց: Արդ՝ յա-
ղագս Մէլիքական ցեղաբանութեան յիշեալ երեց եղբարցն
այսքան հաւաստի գոլով վկայեալ կնքեմք և ստորագրեմք,
անդամք սուրբ ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի՝ արա-
քատեան Աթոռոյ սրբոյ Վաթուղիկէ Էջմիածնի յամի Տեառն
1818 յամսեանն յուլիսի:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ

Նոյն. եր. 248.

Մեր ներքոյ կնքօղ և ստորագրող հայկազնեայ բնակիչքս
Նախչուանու և Աստապատու հոգեւորականք և ժողովրդա-
կանք ունելով զբարւոք տեղեկութիւն 'ի նախնեաց և 'ի
հարց մերոց, վկայեմք աստուածակոյս կողմանէ, որ յամի
Տեառն 1750 յաւուրս Թագաւորութեան՝ Նատր Շահին
պարսից մէլիք բալուժն ունելով յազգէ յազգ զմէլիքութիւնս
Նախչուանայ աստապատու, փայլէր երևելի իմն փառաւորու-
թեամբ և ճոխութեամբ, որ և 'ի հարկահանացն յիշեալ
Շահին պարսից ընդ այլ իշխանացն հայոց բազում նեղու-
թեամբ չարչարեալ, ընկալնու զվախճան կենաց իւրոց և Թո-
ղու զիշխանութիւն մէլիքութեանն Խաչատուր որդւոյ իւրոյ.
այս Խաչատուրս ծնանի Բ որդի Մկրտիչ և Միքայէլ: Մկրտ-
տիչն առանձնանայ 'ի կարգս կրօնաւորութեան, և զկնի
մահուան Խաչատուր Հօրն իւրեանց մնաց մէլիքութիւնն 'ի
վերայ Միքայէլին: Այս Միքայէլ ծնանի երեք որդի՝ Գալուստ
Մկրտիչ և Խաչատուր. Խաչատուրն մտանէ 'ի կարգս կրօ-
նաւորութեան, Մկրտիչն աճունացեալ՝ ծնանի զՍարգիս և
զԵրկուս դստերս. իսկ մեծ որդին Միքայէլի Գալուստ մէլիք
Բալուժմօլն ծնանի զԵրիս որդիս և զմի դուստր՝ զՊետրոս,
զՊողոս, զՅարութիւն և զՍուլթան, որ այժմ ներկայ կեն-
դանի գոլով, հանդերձ ընտանեօքն գնացեալ բնակեալ են 'ի
կայսերական մայրաքաղաքն Թիֆլիզ և ահա այսպէս գոլով
նորա ստուգիւ. 'ի սերնդոցն յիշեալ մէլիք բալուժին, մինչև
ցայսօր յանուանէ նորա անուանին Մէլիք-Բալուժեանք: Եւ
առ 'ի ստուգութիւն այսորիկ, ըստ խնդրոյ յիշեալ երեք

Նղբարցն՝ Պետրոսին, Պօղոսին և Յարութիւնին մէկը բա-
լումեանց, տուաք նոցա զայս վկայական կնքով և ձեռա-
գրութեամբ մերով 'ի հաւատարմութիւն ամենայն տեսողաց
և վասն ազգաբանութեան նոցա հարցողաց և վերահասու-
լինողաց: Գրեցաւ վկայականս յամի Տեառն 1815: Յամ-
սեանն ապրիլի 8: 'Ի նախջուան բաղաքի

և վասն ձեր աղօթարար կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Եփրեմ

ՀԱՄԱԸՆԴՆՈՒ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ

Թ. 366. եր. 222.

Յիսուսի Քրիստոսի և որք ընդ
մեզ անդամք սուրբ ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի
որոյ Աթոռոյս յաղագս ազգաբանութեան ազնիւ Գրիգոր
Թաշիր քեալանթարովին այսպէս գիտեմք և ճանաչեմք՝ որ
նա է 'ի գաւառէն Շամշատինու և 'ի գեղջէն զարամուրա-
տու, յազգէ և յարենէ ազնուատոհմ իշխան Թաշիր մելիք
միանգամայն և քեալանթարին, և զկնի ունեւելով զբնակու-
թիւն յերկիրն արարատու և 'ի գեղջն բիւրական: Եւ վասն
այսպիսի ազգաբանութեան իւրոյ ունեցեալ է թէպէտ վը-
կայական գրեանս հանդերձ թագաւորապարգև իշխանական
հրովարտակօք, բայց 'ի պատճառս սասանութեան երկրին
կորուսեալ են այն ամենայն և անհետ եղեալ: Մեք ունեւելով
զայսպիսի տեղեկութիւն վասն ազնուատոհմութեան և մէլի-
քական իշխանութեան յիշեալ ազնիւ Գրիգոր Թաշիր քեա-
լանթարովին, տուաք ինքեան զայս գիր վկայական կնքովք և
խական ձեռագրութեամբք մերովք 'ի գիտութիւն ամենայն
տեսողաց: Գրեցաւ յամի Տեառն 1814: Յունվարի 20: 'Ի
ա. կաթողիկէն Էջմիածին:

(Եփրեմ).

ԼԵՒՈՆ ԱՐԲԱՅԻ ՏՈՀՄԸ

Նոյն. եր. 353.

Սուրբ Ժողովն բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի ընկալաւ զգիր խնդրոյ ազնիւ Յօհաննէս տէր խաչատուրեան Էլիմիրզովին յաղագս տալոյ ինքեան զճըշմարիտ վկայութիւն 'ի կողմանէ ազգաբանութեան իւրեանց որոյ վասն զոր ինչ գիտեմք մեր 'ի պատմագրաց և կամ լուեալ եմք յաւանդութեանց նախնեանց, գրեմք և վկայեմք ահա ստուգապէս, արդ' Պատմութիւն Հայոց վասն երկոտասան ազնուական պատանգացն վրաց այսպէս գրէ. Թագաւորն վրաց Դաթոյ անուն ունէր որդի մի Բէժան անուն գօղեցաւով Հարուածեալ, վասնորոյ առաքեաց զազգատոհմն իւր հանդերձ մետասան թաւադօք և ազնուականօք առ իշխանս Կարբոյ, և թողեալ զնոսա պատանդս առ իշխանսն հայոց, տարաւ զմարմին սրբոյն Գէորգեոյ զօրավարին 'ի Թիֆլիզ 'ի բժշկութիւն որդւոյ իւրոյ, բայց մինչ մերձ եղև սուրբ մարմինն 'ի Թիֆլիզ, մեռաւ որդի թագաւորին և թագաւորն պատճառաւ մահու որդւոյ իւրոյ՝ զսուրբ մարմինն ըմբռնեալ, խլեաց զայն 'ի հայոց և առաքեաց յերկիրն Կածարէթու որ այժմ ասի Զխար և մնաց անդէն մարմին սրբոյն մինչև ցայսօր: Ամանայտորիկ իշխանք Հայոց ևս արգելին առ ինքեանս զազգատոհմն թագաւորին և զմետասան ազնուազգի պատանգ անձինսն: Նոյն ազգատոհմն թագաւորին որ կօչիւր Լազարէ միրզայ որդի Էլիմիրզային, էր 'ի ցեղէ և 'ի գարմէ Լևոն Արքային վրաց Կախէթու բազրատունւոյ և թոռն նորին, որ և 'ի գալն իւր 'ի Հայաստան՝ անուանեցաւ Պաղար Բէկ ըստ յարմարութեան լեզուի Հայոց: Սոյն այս Պաղար բէկն որդի Էլիմիրզային և թոռն Լևոն արքային վրաց 'ի գալն իւր 'ի Հայաստան, յետ ինչ միջոցի ծնանի զորդի մի խաչատուր անուն, որ զնմանութիւն Հօյն բերեալ յինքեան, և երևելի գտեալ, կոչեցաւ յարգական անուամբ խաչատուր բէկ, և եղև անուանի յոյժ յամենեսին առ հեռաւորս և առ մերձաւորս, թէ ըստ վայելչութեան բարեգիր կազմուածոյն և հասակին, և թէ ըստ քաղցրութեան բարուցն: Այս խաչատուր բէկ ծնաւ որդի մի Յակոբ անուն, որ և սա զօրաւոր գտեալ բանիւք և արդեամբք, անուանեցաւ յամենից

պարոն Յակոբ յարգական անուամբ: Այս Յակոբ ծնանի զերիս որդիս, Մաղաք, Յօք և տէր Սարգիս, որոց ծնունդք և սերունդք գտանին և 'ի ներկայս յայլ և այլ կողմունս: Մաղաք անդրանիկ որդին յակոբայ ծնանի զչորեսին որդիս՝ Ուղուրու, Գասպար, Մելքոն և Բաղդասար, և եօթն դուստերս: Ուղուրու անդրանիկ որդին Մաղաքայ ծնանի զչորս որդիս՝ Մաղաք, Խաչատուր, Յօհաննէս և Գէորգ և երկու դստերս: Գասպար երկրորդ որդի Մաղաքայ ամուսնացեալ ըստ աշխարհի, մեռանի անորդի: Մելքոն երրորդ որդի Մաղաքայ ծնանի երկու որդիս՝ Մարտիրոս և Աղաբէկ, Մարտիրոսն ամուսնացեալ ըստ աշխարհի, ծնանի երկուս որդիս Մելքոն և Գասպար: Եւ Աղաբէկն ևս ամուսնացեալ ըստ աշխարհի և մեռանի անորդի: Մաղաք անդրանիկ որդի Ուղուրուի ծնաւ որդի մի Ուղուրու անուն, և դուստր մի ևս: Խաչատուր երկրորդ որդի Ուղուրուի ամուսնացեալ եղև բաճանայ Աստուծոյ բարձրելոյ և ծնաւ ուստերս և դստերս, յորոց մնացեալ է ուստր մի Յօհաննէս անուն, որ է խնդրող վկայութեան ազգաբանութեանս և դուստր մի ևս: Յօհաննէս երրորդ որդի Ուղուրուի մնացեալ յաշխարհէ և զճետ ընթացեալ կրօնաւորական կարգի, միաբանեցաւ աստ 'ի սուրբ Աթոռս արարատեան: Գէորգ չորրորդ որդի Ուղուրուի ծնաւ ուստերս և դստերս, յորոց մնացեալ են ուստերք՝ Յովակիմ և Գրիգոր և դուստր մի ևս: Զի թէպէտ վասն այսպիսի ազգաբանութեան սոցա եղեալ է յառաջագոյն ի ձեռս նախնեաց իւրեանց արձանագիրք և չրովարտակք հայերէն և վրացերէն, ևս և թուղթք պիտա՝ նիք, այսինքն զաբալայք վասն ամենայն կալուածոց իւրեանց եղելոց 'ի Վարբի և 'ի վրացտուն, և յենթարկին իւրեանց զանազան փորձանաց ըստ փոփոխութեան և ըստ բերմանս աշխարհի կորուսեալ են այնք ամենայն թուղթք և անճետ եղեալ, և ամենայն կալուածք իւրեանց ևս իսպառ քանդեալ և ամայացեալ, բայց աւանդութեամբ նախնեաց և ծերունեաց երկրին արարատեան և մանաւանդ ըստ պատմելոյ և ըստ վկայելոյ գրութեանց պատմաբանից, զծննդաբանութիւն իւրեանց սկսեալ 'ի Լազարէ Միրզայէն յորդուոյ Ելի-միրզային 'ի թոռանէ Վստն Արքային վրաց, պահպանեալ են մինչև ցվերջին ծնունդս իւրեանց հանդերձ նշանակութեամբ և

յատկութեամբ սեպհական կալուածոց իւրեանց եղելոց 'ի Կարբի և 'ի վրացառն: Այլ և ընդ ժամանակսն՝ ընդ այնուսիկ, յորում ազմկեալ էր աշխարհն արարատեան պէսպէս խռովութեամբ և տառապակրութեամբ 'ի բռնաւորէն Նատր Շահայ, որէ Թահմազ ղուլի խանն, Հայրն յիշեալ տէր Խաչատուր քահանային ևս, որ է Ուղուրլու անդրանիկ որդին Մաղաբայ, փախստական լինի յերկիրն վրաց 'ի Տըփ. խիս քաղաք, Տանդերձ Գասպար, Մելքոն և Բաղդասար եղբարք իւրովք հինգ ամսօք յառաջ քան զմահ Հօրն իւրոյ Մաղաբայ յաւուրս մանկաժողով հրամանին նոյն Նատր-Շահայ, և բնակեալ անդ ամս քսան, ամուսնանայ ընդ դստեր Զաքարիայ Հեղինար անուն և ծնանի որդիս և դստերս անդանօր, և 'ի վերագառնալն 'ի Տփլիսայ կրկին յերևան յետ իբր քսան ամաց, զօրանայ դարձեալ թաթի անուամբ և յաջողութեամբ և լինի երևելի յոյժ 'ի մէջ ազգի իւրոյ և բնակչաց երկրին, յանուն որոյ՝ և ազգն կոչեցան յետոյ Ուղուրլուեանք, որպէս և մինչև ցայսօր 'ի բոլոր բնակչաց երկրին ազգ նորա և ծնունդք կոչին և անուանին Ուղուրլուեանք: Ահա այսպէս վերոյիշեալ ազնիւ յօհաննէս տէր Խաչատուրեանն, է յազգէ և 'ի ցեղէ Լազարէ Միրզային որդւոյ Էլի միրզովին և թոռան Լևոն վրաց արքային. ուստի ըստ այսմ՝ կոչի ևս Էլի միրզեան կամ Լազարէ միրզեան, ինքն և ամենայն ազգատոհմն իւր. զոր և մեք վասն ճշմարտութեան բանիցս՝ որպէս և գրեցաքն, նոյնպէս վկայեմք հա իսկական կնքովք և ստորագրութեամբք մերովք: Եւսմի Տեառն 1814, յամսեանն յունիսի 'ի սուրբ կաթուղիկէն Էջմիածին:

Անդամք սուրբ ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ կաթուղիկէ Էջմիածնի:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՏՈՀՄԸ

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ և շնորհիւ նորա Տէր Միքայէլ Կաթուղիկոս Ամենայն (") Հայոց, և ծայրագոյն պատրիարք Մեծին Կիլիկիոյ, և սպասաւոր սուրբ լուսաւորչի շնորհաձիր Աջոյն և յանուն Ամենասուրբ երրորդութեան հիմեալ վեհափառ Աստուածեան Մայր սուրբ Աթոռոյն:

Յորմէ ժամանեցէ գիր սիրոյ ողջունի և օր հնու-

թեան. Աղօթք պահանջութեան, Հնորհք Առաքելական և Աստուածային օրհնութիւն և նախախնամական գթութիւն, եկեցեք իջցէ՛ք և հանգիցէ՛ք, հեղցի և ծաւալեսցի՛ և սփռեալ տարածեսցի՛ Առ ՚ի վերայ օրհնեալ բարեպաշտօն Աստուածասէր բոլոր Ազգիս Հայոց որք են բնակեալ յերկրին Արաստանու, Աստուածարեալ Առաքելաշնորհ դէտ կարգեալ Արհի Եպիսկոպոսաց, Աստուածաբան ծայրագոյն վարդապետաց, Մեղսաբաւիչ Քահանայից, ուսումնասէր սարկաւադաց և Դպրաց, հաւատարիմ Երեսփոխանաց, հարազատ գանձապետաց, բարեսէր յարգի իշխանաց և իշխանապետաց, և հասարակ լուսաւորչածին ժողովրդոց, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, երիտասարդաց և կուսից, մեծաց և փոքունց. ևս և քթասիրտ Քրիստոսասէր Աղբատաց. և ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ՚ի Քրիստոս Յիսուս լիցի ցնծալ խաղաղաւէտ կենօք միշտ Ամէն:

Հնորհք՝ սէր՝ և խաղաղութիւն ՚ի Հօրէ Ամենակալէ, յորդուոյն Միածնէ և ՚ի սուրբ Հոգւոյն կենարարէ և յառաւանակաւ պարգեւատուողէ, եկեցեք իջցէ՛ք և հանգիցէ՛ք, հեղցի՛ և տարածեալ սփռեսցի, ՚ի վերայ Տանց և բնակութեանց ձերոց, ՚ի վրայ ուստերաց և դստերաց, զարմից և զաւակաց ձերոց, ՚ի վերայ առից և տրոց, այգեաց և անդատանաց ձերոց, ՚ի վերայ ընտանեաց և բարեկամաց ձերոց, միշտ Ամէն:

Եւ ընդ Աստուածապարգևի սուրբ ողջունի և շնորհածաւալ օրհնութեան և հաստատագոյն վկայութեան սուրբ կոնդակաւս, ծաներո՛ւք ո՞ր լուսաւորչադաւան որդիք մեր հոգեւոր և ազնիւ սիրելիք ՚ի Տէրւ Ըստ որում օրէն իսկ է՝ միշտ գիտել և ճանաչել, ըստ երջանիկ առաքելոյս՝ զընտանիս և զազգային սերունդս, որպէս բաջ իսկ յայտնի է՝ զազգն մեր և զսերունդս, որ ՚ի բաջ Ռուբինէ մինչ ցայն կէտ սերեալ և հաստատեալ է, ՚ի պատմութեանց և ՚ի իմաստից վիպասանութեանց բացարձակ երևեալ տեսանեմք, որպէս յայտ է, բանգի յորժամ տիրապետեաց ոռւբն բաջ իշխանն Հայոց ՚ի մեր երկիրս այս, բազում բաջութիւնս արարեալ հաստատեաց զթագաւորութիւնս, բայց ինքն երանելիս՝ ոչ եղև արժանի տեսութեան և վայելչութեան ազգիս թագաւորութեան, սակայն թողն իւր բաջն Լեոն թագ

կապեաց 'ի գլուխ իւր և եղև արժանի վայելչութեան թագաւորութեան ազգիս, մինչև 'ի վերջինն Վեոն, հաստատուն և իսկովին քաջութիւնս ցուցին բոլոր աշխարհիս և յետ այսր քաջութեանց, եղև խառնակում մեծ և խռովութիւն 'ի միջի իւրեանց, շեշտիւ 'ի կորուստ եղեն հանգերձ թագաւորութեամբ իւրեանց. և խղճալին Արքայն Վեոն գնաց 'ի գերութիւն եգիպտացւոց. յայնժամ եղբայրն իւր քաջ իշխանն յօհաննէս, ժողովեալ ընդ իւր բազում մարդիք արք և կանայք, ելեալ յերկրէն իւրմէ չուեաց 'ի վրաստան և անդ բնակեալ հովուեաց ընդ իւր գնացեալ զազգն մեր հայոց, քաջ իսկ գիտեմք և ճանաչեմք, այսպէս գոյն և լինին, քանզի յԱզգահամարութեան մերում յայտնի է՝ որպէս բազումք տեսեալ և պատմեն, և անտի 'ի քաջ իշխանէն յօհաննիսէ յառաջացան և եղեն սերունդք մեծ, գիտեմք և վկայեմք, 'ի յօհաննիսէ որ է եղբայր Արքային Վեոնի. ծնաւ յԱկոբ, 'ի յԱկովբայ պալընտուր, 'ի պալընտարայ Սիմէօն, 'ի սիմէօնէ զուրաբ, 'ի զուրաբէ յօհաննէս, 'ի յօհաննիսէ Ալիսաս, յԱլիսասէ Սիմէօն և զուրաբ, 'ի զուրաբէ Մովսէս, 'ի Մովսիսէ Դաւիթ, Գաբրիէլ, Սողոմօն և Սօսի. սորբա 'ի յօհաննիսէ քաջ իշխանէն Ռուբինեանց, յառաջ եկին և են մինչև ցայսօր, քանզի և մեր յառաջ եկեալ գոլով 'ի նոյն սերունդէ ռուբինեանց գիտեմք և ճանաչեմք զազգն մեր և զսերունդս, որ 'ի ռուբէն իշխանէն հայոց յառաջ եկին, ամին իրի՝ 'ի վաղ ժամանակաց մինչ ցայս վայր խընդրէին նախնիք մեր գիտել և իմանալ զազգն յօհաննու եղբոր Արքային լեոնի ռուբինեանց, և ոչ կարէին գիտել և իմանալ, փառք բարերարին՝ և մեք Աստուծոյ շնորհօք գիտելով զազգն մեր՝ որ 'ի Թիֆլիս բնակեալսն, Դաւիթ, Գաբրիէլ, Սողոմօն և Սօսի, զարեանակիցսն մեր, բազմաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ փառս մատուցեալ առ բարձրեալն Աստուած և գոհունակ եղեալ զնմանէ շնորհակալ եղաք, զորս Տէր պահեալ պահպանեցէ գերծ կացուցեալ յամենայն վտանգից՝ շնորհիս և գթութեամբ իւրով. ուրեմն սիրելիք, գիտելով գիտասցիք զայս Ալիսասի զորդիսն, են 'ի ռուբէնէ սերեալ և մեք վկայեմք, որպէս և մեք եմք, նորբա ևս են այնպէս, քանզի ունիմք հաստատագոյն վկայութիւնս 'ի պատմութեանց ռուբինեանց, և են արեանակից մեր, ահա՛ ես աղօթարարն

ձեր վկայեմ հայրապետական աստիճանաւս, որ և ասպէս
'ի վկայութիւնս մեր հաստատ և անսուտ գիտելով իւրո՛ւք ողջ
և օրհնեալ: Գր. ի 1849 և նոյեմ. 17 ի սուրբ Աթոռս
Կիլիկիոյ մեծի հրաշալւոյ:

2 կնիք ձախ կողմից. — Մի. քայէլ Կաթողիկոս
ՌՄՁԲ

Է.

Գլխին հրեշտակների մէջ մեծ կնիք հայրապետական.

Հ. Յ. ԶՈՀՐԱԲԵՆՆԻ ԹՈՒՂԹԸ ¹⁾

Օրինակ թղթոյն յովհաննէս վարդապետին զոհրաքեան,
զոր գրէ առ ազգականս իւր 'ի Փարիզու:

Պատուական և սիրելի եղբօր որդւոյ իմոյ պարոն մկրտչին
ողջոյն և օրհնութիւն:

'Ի փարէզ 1819, դեկտ. 26:

(յետ բազում բանից գրէ այսպէս):

Բայց ալէսէվիէ քաթօլիկաց հալածումին բանը բեզմէ
կը լըսեմ: Գամբ որ՝ այս բանիս մէջը. որդիք, աշվընիդ բա-
ցէք, որ պօշ տեղը դուք ալ արան չերթաք, դուք ձեր
ուղիդ քրիստոնէական հաւատքը պահելով՝ առանց խղճմտա-
նաց ձեր ազգի ժամէն ետ մի՛ կենաք երթալու. անճամի չէ,
սինսփա չէ, հոն ալ նոյն քրիստոսը և աստուածածինն է,
որն որ ֆրէնկին ժամը. այրըսէզի չիկայ, և ասանկ կըսեն
նաև ֆռէնկիստանի ֆռէնկները. ու երբ որ կը լըսեն թէ՝
հայոց ազգը երկու ֆռիսայ եղած՝ մէկ զմէկը կհալածեն,
հախը բուն հայերուն կուտան, քաթօլիկները էջէկ են կը-
սեն, որ այս պատճառով, ըստըկէ կելլան, բանտը կը մտա-
նան, ասանկ ըսելին լսած է՝ նաև փափին քարտինալներէն
և փոելարներէն. որ մեր խեղճ միամիտ քաթօլիկները տգի-
տութեամբ կզոհվին, եօխ կըլլան:

Ուստի դուք, ինչպէս ըսի՝ խելքերնիդ գլուխնիդ ժող-
վեցէք, դուք ազգաւ հայ էք, ձեր պատրիարքին պէտք է՝
որ հնազանդիք, որ յայտնի ճշմարիտ հաւատոյ դէմ բան

¹⁾ „Նամակագրութիւնը նախնեաց“ գրչագրից:

ձեզի թէքլիֆ չըներ. հապա՛ շատ շատ ձեզ պիտի ըսէ թէ՛ քաղկեդոնի ժողովքը մի՛ ընդունիք. դուք ալ ըսէք թէ՛ մեք աստուածաբան չեմք. անոր ուղիղ — հաստատ պատմութիւնը չեմք գիտեր, թէ որ աւետարանին ներհակ է նէ՛ չենք ընդուներ, և նզովելով կը նզովեմք: Ըսածներուս վերայ չը պղտորիք, զէրէ փորձով գիտեմ ըսածըս: քսան տարիէն է վե՛լ է, որ ֆռնկիստանի մէջ ուղղափառ ըսածներուն հետը կը վարվիմ, միշտ հետեւին կը մտնամ կելլեմ, և ասկսեմ որ ճշմարիտ բրիստոնէութիւնը հայու ազգին մէջը կը պահի, (իմացի՛ր ալեսէվիյէ) բոլոր ազգը քաթոլիկ ըլլայ չըլլա. և ֆռնկներուն խելացին ու բարեպաշտն ալ ասանկ դատաստան կընէ տեսնելով իրենց բրիստոնէութիւնը:

Իսկ ընդհանրապէս ֆռնկներն այս հալածանաց բանին վրայ մասխարա ընելով մեր բոլոր ազգը, եմնզուն լեռնցի տեղ կը դնեն, և հոսմայի բօռթէն կը մեղադրեն, և անողորմ և անգութ է կըսեն, որ իրեն կեղծաւոր սօփիութեամբն պատճառ կըլլա այն միամիտներուն վնասուցը: հերիք չէ՞ մի՛ որ մեր խղճալի ազգը այլազգեաց թօփուզին տակը պերպաթ եղած է. ահա էօրինէկը թաղէ առջևնիդ կեցեր է: աս կաթոլիկութիւն մատտէն ալ մասնաւորապէս մեր հայ ազգին մէջը ընկած, ան սիպելով ազգերնիս ամէն տեղ իր հանգստութիւնը կորսընցուցած պերպաթ եղեր է. և ասով մասխարա է բոլոր ազգին առջևը, տաճկին, չֆտին, հոռմին, նաև ֆռնկին: ֆռնկին կըսեմ, որոց հաւատքին խաթերը համար մեր շաշխն հայերը ճիտերնին կուտան. որ հաւատքին գլխաւորները հռովմայ բոլոր զէֆքի մէջ խըղդեւած են: տահա շատ բաներ կան ըսելու այս մատտէի վերայ, բայց տեղս չի տաներ. գիտեմ որ՝ աս բանըս մեր անմիտ ազգին հասկըցնելու և ուղեղնին խօթելու է՝ պէ՛տք, որ մէկ մը արթնան, նային, թէ ինչ հալի մէջ են՝ այլ ճար չիկա, այս միայն գրեցի սաստիկ սրտիս կսկիծէն, որ պարէ ձեզ զգուշացուցանեմ, որ աչվընիդ բանաք, և պօշ տեղը էշ նահատակ չըլլաք: ինչպէս կըսէ ռամկաց առակը, քիչէն շատ իմացիք:

Ողջ լերուք հօր եղբայր ձեր հայր յօհաննէս վարդապետ զօհրապեան:

ԹՈՒՂԹ ՍԱՀԱԿԱՅ ԱՐԺՐՈՒՆԻՈՅ

ԱՌ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ. ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ

«Նամակագրութիւնը նախնեաց» վերնագիրը կրող գրչագրի մէջ, որ արտագրուած է մեծ մասամբ Յ. եպ. Հահլսաթունեանի գրչութեամբ, և որի մասին յիշատակել էինք «Լումայ»-ի անցեալ համարում, գտնուում է և Սահակ Արծրունու թուղթը առ Մովսէս Խորենացի և սորա պատասխանի մի մասը: Առաջինը տպուած է Էմիւնի «Ընտիր հատուածք» ի և Խորենացու Մատենագրութեան 1865 թուի Վենետիկեան հրատարակութեան մէջ. իսկ երկրորդը միմիայն վերջինիս մէջ ամբողջատէս:

Մեր օրինակը այնպիսի զգալի տարբերութիւններ ունի արդէն տպագրուածներից, որ մի վայրկեան մարդ մտածում է, թէ մի գուցէ Խորենացու պատմութեան երկու խմբագրութիւն է եղել ժամանակով:

Քանի որ ներկայումս օրուան խնդիր է «Խորենացու պատմութիւնը» և աւելի քան անհրաժեշտ է բոլոր գրչագիրների համեմատութեամբ մի ճիշտ օրինակի հրատարակութիւնը, ուստի մենք աւելորդ չհամարեցինք, որպէս նիւթ այդ ցանկալի հրատարակութեան համար, տըպագրել մեր ձեռքին գտնուած յիշեալ ձեռագրի հատուածները ինչպէս որ կայ, առանց տպագրուածների հետ համեմատութիւնների, սրովհետեւ գրեթէ անկարելի է այդ անել, այնքան տարբեր են երկուսի ընթերցուածները միմեանցից:

Գ. ա. ք. Ա.

Թուղթ Սահակայ Արծրունույ առ Մովսէս Խորենացի.
յորս եւ քանք Սահակայ Բագրատունեաց իշխանին
'ի միում տեղոյ լինելով երկուցն:

Մեծի խորհրդոյ հրեշտակ և սպասաւոր մեծութեանն
Քրիստոսի. յերկրի երկնայինդ այլ երկակենցաղ, և լու.

սաւորիչ խաւարելոյս, և յետին դարուս եղեալ լոյս ան-
նուաղ՝ որպէս զաշակերտսն որոց ասացաւ 'ի տեառնէ
դուք էք լոյս աշխարհի, և մեք կամիմք ցնծալ առ
ժամանակ մի 'ի լոյս քո՝ որ տուարդ մեզ երկրորդ
Սահակ և Մեսրոպայ՝ յետ գնալոյ նոցա առ Աստուած:

Վասնորոյ երկրպագութիւն հասցէ 'ի սուրբդ յինէն
Սահակայ արծրունւոյ:

Զխնդրեալ գիրս Բագրատունեաց իշխանիս զգրեալսս
'ի քէն ընթերցաք, և ուսաք զընաւն զուստն նախա-
րարական ազանցս հայոց, և զմեր նախնեացն գալն
լայս երկիրս, և յոյժ ուրախացաք շնորհակալութեամբ:

Ընդ որում զերկնայինն հատուցանողն երախտեաց
տացէ մաքրափալլ անձինդ, և զերկրայինքս մեք որդիքս
քո տամք քեզ՝ զինչ կամք է քոյոյ սրբութեանդ, միայն
փութան տեսանել զմեզ, աշխատեան և հսնգիր առ որդ-
ւոցս քոյոց զի օրհնեսցուք 'ի քէն:

Այլ կամիմք ուսանել 'ի քէն զսքանչելագործու-
թիւն պատկերին՝ որ յանուն Տիրամօրն կայ ի հոգեաց
վանս՝ թէ ուստի կամ յումմէ բերեալ եղև յայն տեղի-
բազում ինչ այլք՝ այլապէս պատմեն իրս, որ ոչ են
նման միմեանց, և ոչ հաւատացաք յումմէք զստոյգն
գտանել, այլ ընկալեալ եմ 'ի սուրբ ձեռաց քոց գիրս
առաւել յուսով ընկալայց քան զգիրս Բագրատունեաց
իշխանիս ի ձեռս իմ: Ո՛ղջ լեր 'ի տէր: և մեզ աղօթս
արան և գալ փութացիր աղաչեմք ևն:

Պատասխանի թղթոյն Սահակայ Արծրունւոյ, յորում
եւ քանք մարգարէականք, եւ պատմութիւն վասն սուրբ
պատկերին Տիրամօրն ի Մովսիսէ Խորենացոյ ար-
տայայտեալ:

Զյորդութիւն առատութեան աստուածային շնոր-
հաց հոգւոյն որ 'ի վերայ քոյոց անգուլ մտացդ, որ
վասն գրոյ ծանթութեան և սիրոյ որ առ Աստուած,
յառաջ քան զտեսութիւն լուեալ իմ զխոհականութիւն
մեծի և հզօրի, ծանեան այժմ 'ի ձեռն արժանափալլ

խնդրոյն յառաջ քան զնկարագրութիւն պատկերիդ: Եւ զտիպ մարմնոյդ տեսեալ զյօժարութիւն ոգւոյդ՝ գիտացի որ 'ի վերին շնորհացն էր. վասն որոյ և ինքն բանն աստուած 'ի ստեղծանել զմարդն, բանիւ զարդարեաց առ 'ի օրհնել և ճանաչել զերախտագործն. յոր և ասէ՝ օրհնեա՛ն անձն իմ զտէր. և մի՛ մոռանար զգործս նորա: 'ի յայտոսիկ ուրախ լինի և տէրն և երանէ զայնոսիկ՝ որ յօրէնս տեառն խորհեսցին 'ի տուէ և 'ի գիշերի զի եղիցին որպէս ծառ անթառամ 'ի գնացս ջուրց՝ որ զպտուղ իւր 'ի ժամու տացէ: Զի թէպէտ և աշխարհս զիւրն սիրէ, սակայն չէ գովելի՝ զի եղծանելի է: Եւ աստուած ստեղծ զմարդն յանմահութիւն որպէս ասացաւն, ալլ ստեղծականաւս կերակրեալ մահացաւ: Վասն որոյ զբանին վառ և պայծաս պահելով զկայծակն, անմահանամք:

Ասացից ի բազմաց զերկուց քերցն զիրսն միայն. և զի երկոքին ջերմութեամբ զտէրն ընկալան. մարթայ կերակրելովն՝ ալլ գովի Մարիամ. զի ասացաւ յաստուածեղէն բերանոյն՝ եթէ աստ սակաւ ինչ պիտոյ է. Մարիամ մասն բարի ընտրեաց՝ որ ոչ բարձցի ի նմանէ. Յայսցանէ գիտացի լինել զքեզ մեծ իշխանդ Վասպուրականի, որ թէպէտ ի նախարարս ես թուեալ, սակայն ի տանէ թագաւոր իսկ. և ազգաւ ես քաջ և նախնական. և արգասաւոր սերունդ և զարմ. Ո՛չ բանիւ միայն ուռճացեալ, ալլ և ի գործ պատերազմաց ընդ առաջինսն ես թուեալ. զի որպէս երկուց մարդոց լինել սուրբ աշխարհս ամենայն հաստատեցան. այսպէս և ի ձեռն երկուց տանցդ արծրունեաց և բազրատունեացդ, այս աշխարհիս սերունդք բնակին և պսակին. և որպէս երկու աչք զբոլոր մարմինս զարդարէ, այսպէս և երկու կողմանքդ արևելից և հիւսիսոյ լուսաւորին ի ձէնջ. Եւ որպէս երկու ձեռք միացեալ ի գործ պիտոյանան, այսպէս և երկիրս հայոց ի ձէնջ գոյանան: Եւ որպէս ի վերայ երկուց ոտից բոլոր մարմինս հաստատի, այսպէս և ի ձեռն երկուց տանցդ ամենայն անգթ հայոց հնազանդ լինելով ի մի մարդ կատարեալ լինին ի քրիստոս:

Եւ դուք ևս երկոքին ցեղքդ ընդ միմեանս միացեալ անշարժ կայք:

Զի քեզ ասեմ իշխանդ արծրունեաց. եցոյց ինձ տէր՝ զի ի յորդուոց քոց երեք եղբարք վասն քրիստոսի ի մահ մատնեալք, երկուքն արեամբ վկայք քրիստոսի լինին. և մինն վրիպեալ, և ոչ յայսմ վայելէ: Վասնորոյ և աստուած զթագն թագաւորական յորդիս քո դարձուցեալ յերկարաձգեացէ յերկրի:

Եւ բազրատունւոյդ ասեմ՝ յիշելով զբանն իւր. թագաւորք ի քէն ելցեն, և թագաւորէք ի դուին. և ալ ինչ ասեմ ձեզ՝ յորժամ տայցէ տէր տեսանել:

Ալ ընդ գովասանական բանիցդ շնորհակալ եմ, բայց երկիր ոչ պագանեմ, զի զայր ծեր հնացեալ մեզօք հրեշտակի նմանեցուցէք:

Երանի թէ աշակերտ նոցա արժանի լինէի՝ թող թէ փոխանորդ, զի հանապազ յիշելով զվարս նոցա հալիմ՝ զի ոչ գտեալ արժանի հոգւոյն. և որ զիմ գաշխատութիւնս արժանի առնէք. յիշել առ հատուցանողն երկիրպագի. և ձեզ հատուցէ աստուած առատապէս զօրհնութիւնս. ալ չծանրանամ ձեզ աստուածասէր իշխանքըդ յերկրի հոգւով և մտօք միացեալք ընդ իս ի Քրիստոս:

Ալ զխնդիր աստուածասէր իշխանիդ՝ որ վասն պատուական պատկերի Տիրամօրն, որ զարեգակն արդարութեան ի յերկրի ծագեաց ճշմարիտ արեւելք եղեալ արեգակն արդարութեան. զի ի նմանէ է փրկութիւն, ի նմանէ է կենդանութիւն, ի նմանէ և քրիստոս ըստ մարմնոյ, որ ի վերայ ամենայնի աստուած:

Որ պատուիրեալ էիք զբան ձերոյ քահանայիդ՝ վասն բեթղեմի շինութեանն՝ թէ ո՞վ, յու՞մէ, և զի Ղուկաս զնաթան, և Մատթէոս զՍաղամովն յիշեն նախնիք սուրբ կուսին. զի ոմանք զսիւ և ոմանք զգիշեր երիցացուցանեն:

Գրեմ առ ձեզ՝ ալ ժամս չժամանեմ առ հզօր իշխանսդ ի տեսութիւն մինչև կատարեսցի տօնս՝ որ յանուն Տիրամօրն. գրեմ ալժամ առ աստուածասէր անձինդ զպատճառս տեղւոյն:

Բեթղէեմ տուն հացի թարգմանի, որպէս ասացաւն ի տեառնէ՝ եթէ ես եմ հացն կենաց. և տեղիս հեթանոսաց էր ի նահապետէն զի լիցի հեթանոսաց ճանապարհաւ կենդանութիւնն. զի հեթանոսաց էր երկիրն յորում ծնաւ քրիստոս. և բեթղէեմ տուն էր նահապետացն:

Զի Փարէզ ծնաւ ի յուդայէ և ի Թամարա. սա ծնանի զԵզրովն. և Եզրովն զԱրամ. Արամ զԱմինադար, որ սպարապետ Նորուն յուդայի, ի հանելն Մովսիսի զորդին իսրայէլի լեգիպտոսէ: Աս ծնանի զՆայասովն՝ որ էր իշխան բիւրաւորացն յուդայ յանապատին: Եւ դուստր Ամինադարայ եղև կին Եղիազարու որդւոյ Ահարովի քահանայի. յորմէ ծնան զՓենեհէզ: Իսկ ի յԱմինադարայ բոխեաց օրհնութիւն թագաւորութեան և քահանայութեան. թագաւորութիւն ի Նայասովնայ. և քահանայութիւնն ի ծննդենէ քեռն Նայասովնի. ուստի ծնան զՓենեհէս՝ որ ցածոյց զբարկութիւն Աստուծոյ նախանձախնդիր լինելով:

Եւ Նայասովն ծնանի զՍաղմովն. այս Սաղմովն էր ի ցեղէն յուդայ. զի յորժամ անցոյց յետու ընդ յորդանան զերկոտասան ցեղիցն զբանակսն. և ի կործանմանն Երիքովի ապրեցուցեալ յետու զրախաբ պոռնիկ, և առեալ զնա Սաղմովն իւր ի կնութեան. և քաղաք շինէր ինքեան զբեթղէեմ ի գետինս յուդայ. և ի նմանէ զԲոոս:

Բոոս առեալ կին զՀուլթ մովաբացի, և ի նմանէ ծնանէր զՅովբէթ: Ովբէթ ծնանի զՅեսսէ: Յեսսէ ծնանի զԴաւիթ: Սմա և մարգարէին հոգեխառն խոստովանութիւն ասելով՝ ոչինչ կրսեր ես լիշխանս յուդայ:

Իսկ Եփրաթայն՝ թարգմանի բացումն. վասն զի ի սմա երանելին Սամուէլ աստուածային իւզով օծ զԴաւիթ. զոր և մարգարէն նախաճառեալ՝ ի քէն ելցէ ինձ իշխան՝ որ հովուեսցէ զժողովուրդ իմ զիսրայէլ: Մեծի նահապետին լցաւ օրհնութիւնն. անպասացեալ ասէ պետ ի յուդայէ, մինչև ի գալն որոյ իւրն է թագաւորութիւն, և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց. ոչ վասն Դաւթայ զայս ինչ ճառեալ մարգարէացաւ, այլ

վասն որ ի զաւակէն Դաւթայ ճշմարիտ էառ զմարմնաւորութիւն ի Բեթղէեմ, որ և Դաւթի Դոչեցաւն քաղաք: անդ ծնաւ ի սուրբ կուսէն որ առաջին է և ոչ կրսեր քաղաք գաւազանին յուգայ. ի նմանէ բացաւ դուռն տիեզերաց տեսութեան՝ զարարչական բանին մարմնանայն:

Ի քէն ելցէ ինձ իշխան՝ ոչ ըստ Դաւթայ և կամ ըստ ալլ մաքուր թագաւորացն ճառեալ՝ որք միայնում իսրայէլի տիրեցին: զի ի բեթղէեմ ի կուսէ ծնիցելոյ, և տիրեալ տիեզերաց աստուածաբար: Եւ զի մի հրէայքն ճոխասցին ինքեանց միայն զմարմնաւորութիւնն հաւատալ. զի և ի հեթանոսաց անմաքուր կանայք՝ զընտեռացն իսրայէլի յաջորդեցին զմաքրութիւն: Որպէս Բաշաբ, Հոռութ, և Թամար. զի և հեթանոսաց պարծեսցի ժողովարանն. այսպիսիս ունելով նախամարս սըրբոյ կուսին. զի որպէս և հրէայքն պարծին թագաւորօքն և նահապետօք սրբոյ կուսին նախահարբքն. նրմանապէս և սուրբ եկեղեցի պարծեսցի տեղեաւն և Հոռութաւ, և Թամարաւ, և Բաշաբաւ, և զերեւալ փրկութիւնն նոցա առնելով ընդ թագաւորս և ընդ նահապետս, զմեծ և զառաքինի կանայսն զբեթղէեմ հասարակաբար, զաստուածընկալ ալրն հաւասարապէս. զաստղն անջատակի և զմոգսն տնորիշ. զմարմնացեալ բանն յերկակողմ մասանց, և յառաքինի կանանց՝ որք ի հեթանոսաց, ի թագաւորաց և ի նահապետաց որք իսրայելէ. և ի սրբոյ կուսէն հասարակաբար փալլեալ անմուտ արեգակնն և ջահաւորեաց զամենայն տիեզերս:

Արդ մի ոք անուսումն զմեզ համարեալ վասն կրկնաբանելոյ զասացեալսս ի մէնջ, ալլ վասն աստուածասէր անձինդ գրեմ զբնուսն ի գիրս յայսմ: Վասն ալ սորիկ և Բոյոս առ կին զՀոռութ մովաբացի, զի նովաւ եղիցի հաղորդ օրհնութեանցն արդարոց. և ի Հոռութաց ծննդենէն ծնաւ ազգ տանն Դաւթի. և ի նոցա զաւակէ ծնաւ արքայ քրիստոս:

Կահատ ծնաւ զԱմրամ, և անուն կնոջն Կահաթու Յովբաբ գուստր Ղեեայ, որ ծնաւ զՍաղա յեգիպտոս:

և Սաղա ծնաւ Ամրամայ զԱհարովն, և զՄովսէս և զՄարիամ քոյր սոցա:

Մովսէս ութսուն ամեայ էր և Ահարովն ութսուն և երկց. յորժամ խօսեցաւ ընդ Փարաւովնի: Եւ Հիպո-դիտա բոսորացի ասէ. առ Ահարովն որդւոյ իւր կին զԵղիսաբէթ զգուստր Ամինադաբայ զքոյր Նաասովնի յազգէ յուդայ. ուստի քահանայութեան և թագաւորու-թեան ցեղքն ընդ միմեանս խառնակեցան խնամու-թեամբ: Վասնորոյ և Մարիամ մայր քրիստոսի, թէպէտ և ի յազգէ յուդայ էր. այլ վասն զի խնամութեամբ ընդ միմեանս խառնակեալ քահանայիցն և թագաւո-րացն կոչի ազգատոհմ Եղիսաբէթի կնոջ Զաքարիայ. զի և որ ի նմա ծնանելոց էր՝ թագաւոր և քահանայ էր:

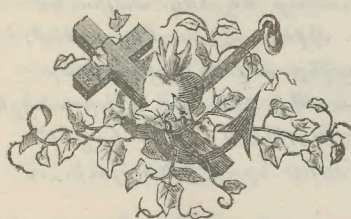
Իսկ Ղուկաս աւետարանիչ ոչ ըստ բնութեան թուէ զազգահամարն, այլ ըստ օրինացն, զի յորժամ մեռանէր եղբայրն անորդի. իսկ միւս եղբայրն յինքն առնոյր զկինն և յարուցանէր զաւակ յանուն եղբօրն, և է որ միաւորեալ է ըստ բնութեանն՝ յորոյ յերանսն գոյր Քրիստոս. և անդէն ոչ բաժանէ, այլ թուէ մինչև յԱդամ և յատուած:

Իսկ Մատթէոս աւետարանիչ թուէ յԱբրահամէ մինչև ցքրիստոս, զի ի նոցա զաւակացն ծնանելոց էր քրիստոս և ըստ նոցա յերանսն գոյր: Եւ զի Մատթէոս զՍաղոմովն ասէ, և Ղուկաս զՆաթան, զի ի Նաթանայ իջանէ ազգն ի Յովսէփ, և ի Սաղոմովնէ իջանէ ի Մա-րիամ ըստ բանի հրեշտակապետին. Յովսէփ ասէ որդի Դաւթի, մի՛ երկնչիլ առնուլ առ քեզ զՄարիամ կին քո. զի որ ի նմայն ծնեալ է ի հոգւոյն սրբոյ է:

Ասէ և Եպիփան կիպրացի մեծ վարդապետն այս-պէս՝ թէ սուրբ կոյսն Մարիամ աստուածածին դուստր էր Յովակիմայ և Աննայի. իսկ Յովակիմ որդի Բարայ՝ որ կոչի Պանթեռ, եղբայր Մեղքեայ. որպէս և կայ յա-ւանդութենէն հրէից. որդի Աւեայ ի զաւակէ Նաթա-նայ և Սաղոմովն որդի Դաւթի ի զաւակէ յուդայ. իսկ Մեղքի որդի Աւեայ, ի վաղճանելն Մատթանայ հօր Յա-կոբայ, որ և զնաց զհետ մօր իւրոյ առ Մեղքի եղբայր Բարայ՝ որ կոչի պանթեռն հայ Յովակիմայ, որ սնաւ ի

տանն Մեղբեայ: Իսկ ի կնոջէն Մատթանայ ծնաւ երկուս եղբարս. ի Մատթանայ Յակոբ, և ի Մեղբեայ Հեղի: և էին Յակոբ և Մեղբի եղբարք յալլևյալլ հօրէ: Իսկ ի վախճանելն Հեղեայ անգաւակ, հարկեալ Յակոբայ ըստ օրինացն և առնու զկնի եղբօր իւրոյ յարուցանել նմա զաւակ. և այսպէս ծնաւ Յակոբ ի կնոջէն Հեղեայ զՅովսէփ և զԿլէովպատրա:

Ծնունդք ըստ բնութեան Յակոբայ, և որդիք հեղեայ ըստ օրինացն: Իսկ Յովակիմ Հայր Մարիամու, և նորին հայրն Պանթեռ, եղբայր Մեղբեայ. և էին որդիք Ղևեայ ազգակիցք Յակոբայ որպէս ցուցանեն երայեցւոցն աւանդութիւնք, որպէս

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ՎԵՀԱՆՁՆՈՒԹԻՒՆ

(Ժողովրդական զրոյց)

Ա.

Հին ժամանակը երկրում հեռաւոր
Ապրում է եղել մի քաջ թագաւոր.
Ինքն վեհանձն, երեք որդւոց տէր.
Ունէր արծաթ փող, անչափ հարուստ էր:
Երբ նա ծերացաւ, մահին մօտեցաւ,
Կայքը որդւոց մէջ բաժնել ցանկացաւ.
Եւ տուաւ նրանց բաժին հաւասար.
— «Մնում է ահա մի սիրուն զոհար.
Ես կըտամ ձեզ այն — իբր արտօնութիւն,
Ո՛վ կեանքում կանի մի վեհանձնութիւն...
Իսկ դրա համար ես ձեզ տալիս եմ
Չորս ամիս միջոց, մինչև կըսպասեմ,
Որ գնաք շրջէք ուղած աշխարհներ
Ու դաք պատմէք ինձ ձեր գլխի անցքեր
Ո՛վ վեհանձնութիւն արած կըլինի՝
Անգին զոհարը նրան կընծայուի...»

Բ.

Շուտով որդիքը հօրից հեռացան,
Ջանաղան կողմեր ցրուել սկսան.
Ման եկան անթիւ գիւղեր քաղաքներ
Եւ կատարեցին վեհանձնութիւններ...
Ապա դառնալով լրացած ժամին՝
Հօրն արածները մէ՛կ մէ՛կ պատմեցին.
Անդրանիկ որդին ասաց. — «Հայր իմ,
Պատուէրիդ եղայ ես հաւատարիմ,
Եթի իսկապէս մի վեհանձնութիւն,

Գոհարը տուր ինձ — իբր արտօնութիւն...»
 — Ընախ պատմիր, տեսնեմ, արածըդ ի՞նչ է
 Գոհարն «իրաւամբ» յետոյ պահանջէ՞ն:

Նա պատմեց այսպէս.

— «Զբգիտեմ ինչպէս

Ճամբորդութեան մէջ մի մարդ հանգիպեց,

Ողջ հարստութիւն ինձ յանձնարարեց.

Ո՛րքան միամիտ էր այն օտարական,

Զառաւ ինձանից մի ստացակալն...»

Բայց միտ բերելով վեհանձնութիւնը՝

Յետ դարձրի նրան հարստութիւնը...»

— «Որդեակ, պատուէրըս դու չես հասկացել.

Դու բո սրբազան պարտքն ես կատարել.

Ազնիւ լինելը ամեն մի մարդու

Պարտականութիւն է — հաւատա՛ ինձ դու —

Դու արեւ ես այն, ի՞նչ պէտք անէիր,

Այլ կերպ վարուելով՝ տղէտ կլինէիր...»

Հաւատարմութեամբ դու բացել ես բեղ

Գործունէութեան ազատ ասպարէզ.

Ամենքը խօսքիդ հաւատ կընծայեն.

Նեղ բոպէներին օգնել կարող ես.

Բայց քո արածը չէ վեհանձնութիւն.

Դու ցոյց ես տուել հաւատարմութիւն...»

Գ.

Ապա սկսեց պատմել միջնակը.

— «Իմ ճամբորդութեան այն ժամանակը,

Երբ անցայ մի օր լճի եզերքով,

Բացուեց տեսարան այս կերպարանքով.

Պըսպղում էր ջուր մաքուր ու յստակ.

Ծըփւում ալիքներ կոհակ առ կոհակ.

Այդ տեսարանով մինչդեռ զմայլուած՝

Ալիքների մէջ ի՞նչ տեսնեմ յանկարծ.

Մի փոքրիկ տղայ ընկած՝ խեղդւում էր.

«Օգնութի՛ւն» լացով աղաղակում էր:

Ես ինձ մոռացայ, իսկոյն վազեցի

Եւ այն փոքրիկի կեանքն ազատեցի.
Ի՞նչ կասես, հայրիկ, այս պատահարը
վնասն ծնունդին չէ՞. — տո՛ւր ինձ գոհարը...»
— «Շատ ապրիս, որդիս, շնորհաւորում եմ
քո այդ արածը, բայց՝ ոնց տեսնում եմ՝
Այդտեղ էլ չըկայ իսկ վնասն ծնունդին,
Այլ քի կարեւորագոյն ըստեղծութիւն...»

Ք.

Վերջապէս խօսեց ամենափոքրը.
Եւ տեսէք թէ նա ի՞նչ ասաց հօրը.
— «Մի օր ես տեսայ իմ վատ թշնամին
Շատ խորն էր քնած մի ժայռի գլխին,
Այնպէս որ եթէ մի քամի փչէր՝
Խոր անդունդի մէջ պիտի գլորուէր
Բայց ես հանդարտիկ զարթեցրի քնից,
Կեանքը փրկեցի մահու փորձանքից...»
«Ո՛հ, իմ զաւակըս, բռն է գոհարը. —
Ասաց բարեսիրտ ծերունի հայրը. —
Ի՞նչ վնասն ծնունդին թշնամուն սիրել
Եւ նրա կեանքը մահից ազատել...»

Փոխադր. ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԵԱՆՅ

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

(Բարոյախօսական սլաւոմուածք)

«Իմ չափ հասակի
Ուրիշ աղջիկներ
Սիրուն մօղայի
Հագնում են շորեր.
Իսկ ես, մայր անգին,
Այս տօն օրերին
Ի՞նչով զարդարուեմ,
Ի՞նչով ես մարդկանց
Հաճելի լինեմ, —

Այսպէս մի աղջիկ
Ասում էր իւր մօր, —
Չէ՞ որ դու, մայրիկ,
Խոստացար մի օր
Գնել ինձ համար
Թանկագին մի շոր...»
— «Լսի՛ր, զաւակ
Իմ սիրասուն,
Ասաց դստեր

Մայրն իմաստուն.
 Օղակներ անգին
 Քո ականջներին
 Ձեն տալ լսելիք. —
 Կրճքի վրալ լիք
 Մանեակների փալլ
 Քո սրտին չի տալ
 Ողորմ, բարի կամք,
 Ո՛չ գուլթ, ո՛չ խընամք...
 Իսկ ճակատների
 Ձարդարուն շարքը
 Ձի կարող գլխի
 Աւելցնել խելքը...

Ահա մի զգեստ
 Խորհուրդ եմ ընտրել,
 Որով դու համեստ
 Կարող ես լինել.
 Մարդու ամեն,
 Սիրուն Աշխէն
 Թող լինի,

Սիրելի,
 Գլխիդ զարդը՝
 Պարկեշտութիւն.
 Քո հանդերձը՝
 Անմեղութիւն.
 Դէմքիդ քօղը՝
 Ամօթութիւն.
 Անգին քարը՝
 Խոնարհութիւն.
 Մարգարիտներ՝
 Սիրոյ շիթեր,
 Մարդ'սիրութեան
 Արտասուքներ.
 Քո հայելին՝
 Խղճմտանքը.
 Եւ հազուագիւտ
 Քո վարդերը՝
 Լաւ մտածմունքներ,
 Խօսքեր և գործեր...»

Փոխադր. ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԵԱՆՑ

ԴՈՎՐԻ ԳԻՒԳԻ ԿԵԱՆՔԻՑ ¹⁾

Ա

Դ Ի Ի Ա Ն Ի

Խեա գարնան ծաղկըներուն կը լլես սեհրան, Մարգարիտ,
 ես էլ տեսայ մահջամալդ ²⁾, էլայ բիրեան ³⁾, Մարգարիտ.
 Սալամ կաքաւի պէս կը կարդաս, ձայնդ քաղցր պատուական,
 Ի՞նչ անում տուտի ղումրին ⁴⁾ դու ես ջէյրան Մարգարիտ:
 Մէկ Աստըծուց ումիշ ⁵⁾ ունիմ, վարդարար ⁶⁾ ճաս քո խանիդ
 Քշեր. ցերեկ մայիլ էլայ ⁷⁾, բարակ պոօշ գըհանիդ ⁸⁾.

¹⁾ Գրի է առնուած Էջմ. գաւ. Դովրի գիւղում Արայի լե-
 բան ստորոտ, 1899 թ.

¹⁾ Զբօսնելու: ²⁾ Դէմքդ: ³⁾ Խորոված: ⁴⁾ Թուշուն է: ⁵⁾
 Խնդիր: ⁶⁾ Հաստատ: ⁷⁾ Հիւժեւ: ⁸⁾ Ատամներ:

Ջէկ ու գիւհար ծամեր ունես, (Թափէ մինա ⁹⁾ գեարդանիդ ¹⁰⁾,
 Չինարի պէս ճիւղք ես ալէ, բոյիդ ղուրբան, Մարգարիտ:
 Ափսոս չէր ՂԱՍԱՔ.ՕՂԼԻՆ, էդպէս շուտ էլ ծերանաս.
 Վախենում եմ ըւտիեարնաս ¹¹⁾, դառնաս ընձի մոռանաս:
 Չար աչքից հեռուն շուռ արի, չ'ըլլեմ դարդի տիրանաս.
 Ղաֆիլ ¹²⁾ ֆալաք ¹³⁾ ձեռնէս կառնի, կ'ըլլեմ ուրեան ¹⁴⁾ Մար.
 գարիտ:

Գ Է Օ Ձ Ա Լ Լ Ա Մ Ա Յ.

Ըխտատեղ գնալուս, իմ նազլու եարը
 Գէօնըչին աասնըհինգ մատաղ պիտէր բեզ.
 Մին դազի-դափամայ, խորոված կաքաւ,
 Նոր էլած գառները բիրեան պիտէր բեզ:
 Ադալաթ հաքիմ էր, շատ սըլթամ արաւ,
 Էդ թուխ-թուխ աչքերդ իմ խելքս տարաւ.
 Ոսկու խետ խառնուած, մարգարտով շարած,
 Կախ արած գեարդանիդ, դուրեան պըտէր բեզ:
 Ամարին արեցիր սրտին խոցերով,
 Աբրշում ծամերդ թափիր ծոցերով,
 Ղալամբեար էրեսով, զառբաք բարձերով,
 Փաթայի մինդարից եօրղան պիտէր բեզ:

Բ.

Հ Ա Ն Ե Լ Ո Ւ Կ Ն Ե Ր

Վեր առնեմ վրէն դնեմ,
 Էրկուս մօտէն կախ անեմ.
 Չոր դնեմ, թաց հանեմ:

(Թամքն ու սանձը:)

Էրկու տուն, վեց սիւն, մի գերան:

(Կշեռք):

Քանի փոքր ա՝ չորս գեղ կուտի (՝ ծելը).

Որ մեծացաւ՝ գետինը կ'ճղի (վարելը).

⁹⁾ Թիկունք: ¹⁰⁾ Վիզ: ¹¹⁾ Չեռը ոտքից ընկնիլ: ¹²⁾ Յան
 կարծ: ¹³⁾ Հրեշտակ: ¹⁴⁾ դատարկածեան:

Որ սատկի՝ մարդ կ'ըլակի ման կ'գայ (մորթ)։
(Եզ)։

Մեռելը երկաթէն,
Տապանը փայտէն։

(Հրացան)։

Գալուժի բաղից,
Ձէն տվեց գեղից.
Մուրուքը մսից,
Բերանն ոսկորից։

(Աքաղաղ)

Աչքով կ'բաղեն,
Գլխով կուտեն,
Մտքով կ'մարսեն։

(Գիր կարգալը)։

Զաթուն ջուր խմաւ,
Մողին տըկըզաւ։

(Դգում)։

Սև ա, սաթի նման.
Սիպտակ ա, կաթի նման.
Երկար ա, խէչրկաթի նման,
Կլոր է, նուգի ¹⁾ նման։

(Կաջաղակ)։

Սև սլայ, սիպտակ սլայ,
Խաթուն միջին կ'ճլվլայ։

(Աչք)։

Ըստէ պուպուզ,
Ընդէ պուպուզ.
Էրթըկէն դուս։

(Շողք)

Մէ դաստայ պըպուք,
Դարէն կպուկ։

(Մօրուք)։

Տիզը տղիցը կպաւ,
Տիզը պատիցը կպաւ.
Գնացէք տղան մօրն ասէք գայ։

¹⁾ 3 Փունտանոց։

Տիզը տզիցը պոկի,
Տիզը պատիցը պոկի:

(Կապանք և բանալի):

Էն քնչ ա, քէ դրին՝ կալա:

(Անուն):

Սև սատանայ, պատէն կախ

(Եափնջի):

Մեզ մի հարս ունինք,

Գնում ա չանք իրիկուն

Խողը տալի գլխին, իրիկունն

Ամենից սիրուն ա տուն գալիս:

(Խոփ):

Նապաստակ, քարի վաստակ.

Քանի վազեո՞ փորդ դարդակ:

(Ջաղացքար):

Սևը էծը սպիտակ դարի վրէն արածում ա:

(Գիր):

Չորս կոխիչ (ոտքերը), չորս կախիչ (պտուկ),

Երկու խփիչ (եղջերու), մէկ պտտիչ (պոչ)

(Կովը):

Էն քնչ քէ ինչ, — փէտ փէտին ախպէր,

Ջրին հրօխպէր, դարբնի շինած,

Քաղաք չ'մտած:

(Նաւակ):

Գ.

Ե Ա Յ Լ Ի Ն Ե Ր

Ջուրն առայ էլայ դարը ¹⁾,

Չ'տեսայ Ֆիդան ²⁾ եարը.

Ընձի տուէք Ֆիդանին,

Ես քաշեմ ահուզարը ³⁾:

Մեր հանգումը ջրով ա,

Մեր ըռսը թրով ա.

¹⁾ Բարձր տեղ. ²⁾ վայելչակազմ. ³⁾ վիշաք, դարդը:

Որ խանի դուռ գնայ՝
Խօսքն ոսկէ ջրով ա:

Խնձոր եմ շլորի,
Ճալվերդ ⁴⁾ ետ ըլորի
Ամէն ընձի տենալուն՝
Փոքիդ փորիդ մլորի:

Ախչի անունդ Թամար,
Քո ունքերն էր կամար.
Ես էն աղջիկը կառնեմ,
Որի մէջքին էր քամար:

Ջուրն էկաւ արփին արփին ⁵⁾,
Համ տիրացու համ դարբին.
Ղարիբ գեղի տիրացու,
Դու իմ նանին փեսացու:

Ծաղկավանքայ ձորէն եմ,
Մեծ բաղի խնձորէն եմ.
Քամին տվեց վեր քցեց,
Վաթանս մոլորել եմ:

Ախչի անունդ (ուշան,
Արի գնանք սրփ նշան,
Որ իմանամ ինձ կառնես՝
Մատնիքս տամ քեզ նշան:

Ղարղավանքայ ղըշերը,
Եարս էկաւ քշերը.
Մեռնիմ բօզգիւն ռանգիդ,
Ուր ա կարմիր թշերդ:

Ոյ տղայ դու գեադայ ես,
Ջրերու բազզադայ ես.
Շատ մի ուռի տրաքի,
Ալաշկերտու գեադայ ես:
Թաւէն գնենք ձու խաշենք,

⁴⁾ Ծամերդ. ⁵⁾ առատ. տառատ:

Ձուից խայածի քաշենք,
Բօզ ձիաւորն ախպէր էր,
Չօքին չաքմէքը քաշէր:

Պուճուր եմ Ասծու գառ եմ,
Թուփլիկ շինարի ծառ եմ.
Ինչ լաւութիւն ես անեմ՝
Որ քո խաթըրն առնեմ:

Ծաղկավանքայ ծառները,
Մատաղ էկան գառները.
Մեռնեմ լուսաւոր զօրքիդ,
Խթ ջոկիր արդարները:

Ջախշի դուռը չիման,
Ախպօրը չ'կար իման.
Քրտորը քաշին տարան.
Մէ բերան չ'ասաւ ամամ:

Սարէն կուգայ ձիաւոր,
Մեր դուռը չարդախաւոր,
Հրէս եկաւ իմ ախպէր,
Իրեք օրուան թագաւոր:

Արազն էկաւ լափ տալէն,
Էրկու խնձոր ծափ տալէն.
Հրէս էկաւ իմ ախպէր,
Թուխ քեաքուլը թափ տալէն:

Ախպէր. բաղդ անուշ է,
Բաղիդ մէլիկն անուշ է.
Ախպէր խաթրդ չ'մնայ,
Եարը քեզնէ անուշ է:

Թունդիրը հով ա,
Վըրինը բով ա.
Տասերկու ջան ա,
Մի ղըսըր կով ա:

Թունդիրը թաց ա,

Բերանը բաց ա,
Տասերկու ջան ա,
Մի ղըսըր քած ա:

Ճամփայ եմ քելում,
Մէ կլօխ քեալամ,
Էն ողին կառնեմ,
Անունը Արամ:

Աբարանը էլ ունիմ,
Ըռանգ ըռանգ թել ունիմ.
Թելիկ մելիկ սարգաւագ,
Քեզ պէս հազար տէր ունիմ:

Աբարան բաղ եմ արէ,
Ջիգարս դաղ եմ արէ.
Դօստ ու դուշմանի մըջին
Լացս ծիծաղ եմ արէ:

Չափաջուրն մադան է,
Իմ եարն ընձի բադան է,
Էկան ասին հիւանդ է,
Մարալ եզը մատաղ է:

Արազն ընցայ էն կուռը,
Քեաղեցի Գեանջայ նուռը.
Անտէր մնայ սև շունը,
Տարել ա եարիս քունը:

Ժամի դռան աւելը,
Էկան տուին բարնը.
Թօփուռ թփուռն դուս էլան,
Էթամ ջոկեմ լաւերը:

Ժամի դռնէն դուս կուգամ,
Փանարի պէս լուս կուտամ.
Ինձ մի օրօրոց պիտէր,
Մըջանէ ծածկոց պիտէր:

Թուխմանուկ¹⁾ ուխտ եմ արէ,
Ծամերս ջուխտ եմ արէ.
Այ տղայ շատ մի խօսայ,
Լիզվիդ մի թուղթ արէ:

Մուղնըլայ²⁾ ջուրն սառն ա,
Մուղնի գընողն իմ եարն ա,
Էթայ մուրազը առնի,
Ետ դառնայ սիրածն առնի:

Մուղնըլայ ջուրը լողացայ,
Մուղնու շուշբէն³⁾ գողացայ.
Օխտը տարի հիւընդցայ,
Եարս տեսայ, լաւացայ:

Ախպէր քոն ձին է պրծէ,
Սաւման սարերն է շրջէ,
Ծալ ծալ խոտերն է կերէ,
Սառը ջրերն է խմէ:

Բերդի բոլոր սրսրած է,
Բերդը վարդով լցուած է.
Ախպէրն ասաւ քուր չունիմ,
Քուրը դարդով լցուած է:

Լուսաւորչու հաւուզը,
Հաքեր ես ղընաւուզը.
Լուսաւոր գօրքիդ ղուրբան,
Արի էրթանք էն տիւզը:

Քանաքեռ բանձր գեղ ա,
Ջուրը հիւանդին դեղ ա.
Սիրած սիրածին չեն տայ,
Էս քնչ կռապաշտ գեղ ա:

Ա. ԱՅԵՂԵԱՆ

¹⁾ Ուխտատեղի է. ²⁾ վանք է. ³⁾ Թաշկինակ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ՔՆՆԱԳՐԱՅԻՆ ՄԵՋ

1. Մտ. Մալխասեանց. Սերէոսի պատմութիւնը եւ Մ. Խորենացիին մատենագրական ուսումնասիրութիւն. Թիֆլիս. 1899. 118 էրես. 16 ծալ. գինը 40 կ.

2. Բարդուղիմէոս վ. Գեորգեան, Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ. Վաղարշապատ. 1899. 108 էրես. 16 ծալ. գինը 50 կ.

Ոչ մի հարց Հայոց գրական կեանքում այնքան ընդարձակ լեղոյնումն չէ ունեցել, ինչպէս Մովսէս Խորենացու պատմութեան ժամանակի որոշումը: Թէև այդ նիւթի վերաբերեալ գրուածները կարելի է մատով համարել, սակայն այդոնց ընթերցանութեան կամ խօսակցութիւնը չըջանը մեծ է, քանի՜ որ արեւմտեան օտար գիտնականներից սկսած մինչև մեր երկրի փոքր իշատէ գրական հարցերով զբաղուող խաւերի անձինք այդ մասին կամ գրել կամ խօսել և կամ լսել են: Գրական այդ հոսանքը բարերար հետեանքներ ունի, ըստ որում քրննադատական այդպիսի գրութիւնները մտքեր են շարժում դէպի ուսումնասիրութիւն: Սակայն չար հետեւանքներն ևս զգալի են. մեր հասարակութեան մէջ գիտնական քննութեանց և գիտնական նախապատրաստութիւն չունեցող ընթերցողների մէջ տակաւին ոչ խրտրոց կայ և ոչ տարածութիւն. այն՝ ինչ որ բարձր ուսումն ստացածին զբաղեցնում է, ղիւրաւ մտնում է հասարակ ընթերցողների խօսք ու զրոյցի մէջ միայն թէ՛ իւր արտաքին կեղևով և կամ դիւթիջ կողմերով և

արգելք է լինում ընթերցասիրութեան դրական կամ հաստատուն ընթացքին:

Այս ալսպէս չէր լինի, եթէ քննաբանութիւնը չսահուէր իւր շաւղից: Արեւմտեան գիտնականների քննադատութիւնը միակողմանի է լինում, վասն զի նոքա մեծ մասամբ Հայոց լեզուին տիրապետող չեն և ընդհանրապէս դժուար ընթերցանութեամբ դուրս խլուած նիւթերով են կառուցանում իւրեանց տեսութիւնները: Մերոնց մէջ ևս ընդհանրացել է մի բացասական ոգի, որ ձգտում է ամենայն ինչ ժխտել, այդ ժխտելը օրէնք համարելով քննաբանութեան մէջ: Բայց չէ՞ որ քննաբանութեան նպատակը ճշմարտութեան հասու լինելն է միայն. ըստ որում քննադատական օրէնքը ոչ թէ ժխտելն է, այլ նախ կասկածելն և ապա կասկածանքը փարատելու ձգտումը: Խորենացու այժմեան քննադատութեան մէջ տեղից վերկացողը համարապէս թէ անհիմնապէս, տեղի թէ անտեղի հէնց ծայրը բռնած իւր կասկածների է շռայլում քննաբանութեան դիմակի տակ, իսկ կասկածանքի փարատման ոչ ձգտում կայ և ոչ տենչանք: Այսպիսի բացասական ընթացքի հետեւանքն է, որ մանաւանդ թերուս դասի ու համբալների մէջ Խորենացու պէս հսկան մի ակնթարթում թզուկ է դառնում և հետեւապէս ուսումնասիրութեան կրթիչ դերից ելնում: Այս ևս ի նկատի չառնելով հանդերձ՝ ներքին չէ քննաբանին փոքրացուցիչ ակնոցով նայել մի գշուլթեան վրայ, որի հեղինակն այլևս չի կարող իւր անձը պաշտպանել. քննաբանը նորա փոխարէն ևս պէտք է խօսի: Եթէ սովորական կեանքում ազնուութիւնը պահանջում է՝ չարհամարհել մարդու անձնաւորութիւնը, որքան ևս առաւել այն մարդունը, որ պաշտպանուելու հնար չունի բացակայ լինելով:

Քննադատութեան այս ձախուժումը վիճակն է պատ-

ճառ, որ մեր մէջ լոյս են տեսնում կամ միմիայն ժըխտական և կամ միայն պաշտպանողական գրութիւններ: Փխտականի ձեռնարկ է դարձել Գարագաշեանի քննական պատմութիւնը, որ իւր հարուստ բովանդակութեամբ հանդերձ՝ ունի Մխիթարեան հայրերի ոլիմպիական պատգամախօսութեան դրական ընթացքի հակառակ պատկեր՝ քացասական մի ընթացք: Այդ ընթացքը յատուկ մատենախօսութեան նիւթ է. իսկ այժմ մեր խօսքը դարձնենք խորագրուած երկու գրքերին:

Պ. Սո. Մալխասեանցը վառուած մի համոզմունքով որ Մովսէս Խորենացին գրել է իւր պատմութիւնը իսկապէս իւր յատուկ ժամանակում և ոչ թէ կեղծել է կամ զիմեակաւորել, նոյն ոգով յանձնառու է ելել ուսումնասիրել այդ ճշմարտութեան փաստերը և տալ հասարակութեան: Այդպիսի փորձեր նա արել է նոյն իսկ Կարիէրի գրութեանց ժամանակ և շարունակում է մինչև օրս: Այս անգամ նա ցոյց է տալիս, որ Սեբէոսը Եգարի կէսում ունեցել է Խորենացու պատմութիւնը և գործ է ածել: Յայտնի է որ հանգուցեալ Ք. Պատկանեանցը անհարազատ համարելով Սեբէոսի պատմութեան սկիզբը, զրկել էր Խորենացուն այդ նշանաւոր վկայից և զրկել նոր գիտնականներին այդ սկզբի վրայ ուշադրութիւն դարձնելու տեսողութիւնից: 1893 թուի Յունիսին լոյս հանելով Սամուէլ Անեցու պատմութիւնը, յաւելուածում մի համառօտ տեսութիւն տուինք և հաստատեցինք, որ Պատկանեանը արդարապէս չէ ժխտում Սեբէոսի սկզբի հարազատութիւնը: Այս նկատումները մենք յառաջ բերինք Ս. Էջմիածնի մատենադարանի գրքադրաց մէջ երկար ժամանակ Զ—Է դարից վկայութիւններ որոնելուց յետոյ՝ յօգուտ Խորենացու: Նոյն տառուայ Սեպտեմբերին Սեբէոսի այդ վկայութեան հարազատութեամբ զբաղուեց և պ. Նորայրը:

Այժմ պ. Մալխասեանը մի առ մի յառաջ է բերում բա-
ցասական կարծիքները այդ հարցի մասին և ապա դրական
եզրակացութիւնը հաստատում: Նորա փաստերը հիմնու-
են Սեբէոսի պատմութեան սկզբի ու շարունակութեան
մէջ եղած 1. արտաքին կապի 2. ներքին կապի 3. ներքին
համերաշխութեան և 4. լեզուի ու ոճի համերաշխութեան
վրայ: Այս չորս կէտերում նա նիւթի, ձևի և ոճի հա-
մեմատութիւն ու վերլուծութիւն անելով, դասաւորում
է բոլոր հարցերը և ընթերցողին առաջնորդում գէպի
փւր համոզմունքը, որ լիշեցինք: Առանց ձգտելու նոր
բան ասել, մանրազնին և դասաւորուած քննադատու-
թեամբ միջոց է տալիս ընթերցողին քննադատական
դրական կողմի այդ մի շաւիղը ընթանալու: Ուստի և
այս գրքովը օգտակար է մանաւանդ այն անձանց, ո-
րոնք կամենում են Խորենացու պատմութեան քննա-
բանութիւնը որոճալ: Յանկալի է, որ Նորայր հմուտ
գիտնականը ևս մի առանձին գրքովով նոյնպէս տար
փւր լեզուական հետազօտութիւնները, որոնցով զինաթափ
պէտք է լինին ժխտականները:

Այնուհետև կմնայ միայն Խորենացու պատմու-
թեան բովանդակութեան միջից հետևցրած ու ծեքծե-
քուած կասկածանքները փարատել: Այդ նպատակի հա-
մար հարկաւոր է

Նախ ճշդել ֆտպագիրը, որ ազդատմունքների մի
բաբելական խառնակութեան կոյտ է և մինչև այժմ մի
օրինաւոր հրատարակութեան չարժանացաւ: Հրատա-
րակչական ընկերութիւնն էլ փող ծախսեց և փոխա-
նակ գոնէ ս. Ելմիածնի գրչագիրները գէթ հարևանցի
համեմատել տալով բնագիրը ազատելու սխալների բեռ-
ներից, կրկին նոյնը արտատպել տուաւ:

Երկրորդ պէտք է մի առ մի պարզել, թէ ինչ
հանգամանքներում և ինչ ծրագրով է գրել մեր պատ-

մահայրը իւր այդ երկը. գորօր. մեծ նշանակութիւն ունի այն պարագան, որ Խորենացին իւր գրուածքը ոչ թէ միանգամից վերջացրել ուղարկել է իւր մեկենասին, այլ կտոր կտոր է ուղարկել նորան և նորա կարծիքներն ու բաղձանքները լսելով շարունակել, ըստ որում և գրութեան ընթացքում յաճախ ակնարկներով գրեթէ խօսում է նորա հետ կամ պատասխանում:

Երրորդ՝ պէտք է լաւ հասկանալ այդ պատմութեան իւրաքանչիւր խօսքն ու կտորը, վասն զի Խորենացին մի այնպիսի գիպող ու հակիրճ արտայայտութիւն է գերադասում, որի դասական ձևելի իւրաքանչիւր բառը, տառը ու կէտը աղիւսի նման մի գրեթէ ձուլածոյ շինուածք է կառուցանում մեր առջ և ոչ մի աղիւս հանել չենք կարող առանց պարիսպ քանդելու:

Եւ՝ չորրորդ՝ այդ երեք գործերից յետոյ միայն կարող ենք նորա բովանդակութեան քննաբանութեամբ զբաղուել՝ այդ ևս համեմատելով այն յետուան պատմիչների աւանդածի հետ, որոնք հաղորդում են մեզ քաղուածօրէն դէպքերը:

Ահա յիշեալ երրորդ կէտին է նուիրուած հ. Բարդուղիմէոսի գրուածքը. Հեղինակը Թ. Եջմիածնի այն միաբաններիցն է, որոնք իւրեանց ուսումը ստացել են հին ժառանգաւորաց դպրոցում և յետոյ ինքնաշխատութեամբ յառաջագիմել: Այդ ինքնաշխատ միաբանները տուել են մեզ գլխաւորապէս երջ. Գէորգ Գի. քաջալերութեամբ զանազան թարգմանական և այլ գրուածքներ. շատերն էլ աշխատել են, թէև ոչինչ չեն տուել: Գեր. Արիստակէս արքեպ. Սեդրակեանը, հանգուցեալ Մխիթարեան եպիսկոպոսը, արժ. Յուսիկ վարդապետը և այլն այդ ինքնաշխատ միաբաններից են, որոնք գրուածներ էլ են տուել: Հայր Բարդուղիմէոսը իւր աշխատասիրութեամբ հանդերձ պահել

է նաև իւր դպրոցի ուսման յատուկ ոգին, որով առ հասարակ փայլում էին ս. Եջմիածնի հին միաբանները: Այժմ նորա լիշեալ գրուածքը այդ ոգու գրողմն է կրում - այն է՝ անշարժ պահել ճշմարտութիւնը ամեն քննադատութեան առաջ: Սակայն նոյն ոգին պէտք է ունենայ ամեն գիտութիւն, միայն թէ ճշմարտասիրութեան սկզբունքով և ոչ թէ շահի կամ խղճի տեսակետով (տես էջ. 71. ծանօթութիւնը): Ամբողջ գրուածքը ներկայացնում է հ. հեղինակի մանր գիտողութիւնները Խորենացու պատմութեան զանազան դէպքերի, բառերի ու խօսքերի վրայ, որպիսի գիտողութիւններ սիրում էր անել հանգուցեալ Կիւրեղ եպիսկոպոսը և որին հետևում է և Միաբանը: Հայր հեղինակի նկատումները շահեկան են մանաւանդ այն պատճառով, որ տալիս են մեզ գիտնական նորագոյն շաւղից դուրս մի ինքնուրոյն հետազոտութեան պատկեր: Գրքի վերնագիրը «Խորենացուն Խորենացիով պէտք է հասկանալ» մի ակնյայտնի սկզբունք է, վասն զի ամեն մի գիրք պէտք է իսկապէս իւրմով հասկանալ: Ընդամենը 44 հատած է, կարճ, կիսով չափ անձնական կարծիքներով, որոնցից հ. հեղինակը չէ կարողացել խօյս տալ, և առանց նիւթերի դասաւորութեան:

Գիտութեան մէջ ընդունուած չէ կարծիքներով կերակրել ընթերցողին, այլ կարծիքը բաւարար հիմնաւորութիւն ևս պէտք է ունենայ, ապա լիք է ոչ երևա կայութիւնը շատ է ուռեցնում կարճ ասելիքը: Հայր Ալիշանի գործը. «Շնորհալի և պարագայք իւր» եթէ մրդես՝ կիսով չափ երևակայութեան գոլորշիներ կանձուրեն, չէ որ այդ ձանձրացուցիչ է: Սակայն հ. Բարգուղիմէոսը համառօտաբան է և յաճախ դիպող բացատրութիւններ է տալիս բաւարար հիմունքներով, այլ և յաջողապէս հերքում Խորենացու բանակրկիտներին:

Զորօր. Խորենացու չորրորդ գրքի լինելութեան համար լիշեցնում է, որ պէտք է Թ. Արծրունու պատմութեան մէջ յառաջ բերուածները ճշգեւ թէ որտեղից են վերցրած, որպէս և փաստեր է տալիս թէ եղել է չորրորդ գիրք. հ. Ստեփանէի սխալ թարգմանութիւններն է ուղղում, նոր կէտադրութիւններ առաջարկում, ալլոց ասածները գրի առնում և ալլն: Մատենախօսութեան սահմանից դուրս է մի առ մի քննել նորա ասածները. լիշենք միայն՝ որ Խորենացու «ճեմարան վերաբանութեան» խօսքը նշանակում է բարձր աստուածաբանութեան ճեմարան, որպիսին փայլում էր Աղէքսանդրիայում: «Վերաբանութիւն» «անագագի» բառի թարգմանութիւնն է և ոչ թէ փիլիսոփայութիւն է նշանակում: Այդ մենք լիշել ենք մեր գրուածներից մէկում մի քանի տարի առաջ: Այդպէս էր կոչում Խորենացու ժամանակներում Աղէքսանդրիայի դպրոցը:

Այսպէս թէ այնպէս հ. Բարդուղիմէոսի գրուածքը ունենալով քննադատական մի սահմանափակ հորիզոն, քանի որ իւր բոլոր քննութեան նախապատրաստութիւնը միմիայն հ. Ստեփանէի թարգմանութեան յառաջաբանով է (տես յառաջաբան. էջ. Ժ.), մի գեղեցիկ օրինակ է, որ գիտնական հետազոտութեանց դիմաց կարող է լինել և պէտք է լինի նաև ընթերցողի մտախոհ և խելամուտ ուսումնասիրութիւնը: Յափշտակուել քննադատական ժխտումներով վաղաժամ է. դեռ ևս պէտք է հասկանալ Խորենացու պատմութիւնը. դեռ պէտք է որոճալ այդ մեծ հսկայի հարուստ մտքերի ամփոփ, բայց բազմաբովանդակ արտայայտութիւնը:

Ա. ՅԷՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅՐՆԵՐ

Յոռոյքէն Բերքերեան. Հայոց Նորագոյն բանաստեղծները. Մասն I. Բանաստեղծ-մտածող (Կրիտիկական անալիզ):—Կ. Կոստանէանց. Գրիգորիս աղթամարցին եւ իւր տաղերը. Յաւելուած Աղէքսանդրի պատմութեան կաֆաները:—Պ. Մոնոնեան. Տիգրանի կալանաւորը (Հոգեբանական էտիւդ.—Յ. Յակոբեան. Բանաստեղծութիւններ. Ազգային կրթարան-Որբանոց ի Կիպրոս (Տեղեկագիր Բ. տարեշրջանի). Ս. Ա. Էնչ է կարգում ժողովուրդը. Ս. Գ. Յ. Պասմաճեան. Une nouvelle inscription byzantine—Une nouvelle inscription arméniaque ou vannique.

Հարուստ չէ հայ գրական հրապարակը. նա երբէք էլ մեծ հարստութեամբ չէ փայլել, բայց վերջին ժամանակներս աղքատութիւնն աւելի ևս նկատելի է, դրա պատճառը ոչ թէ գրողների սակաւութիւնը կամ անսլլողաբերութիւնն է, այլ ընթերցողների նուազումը: Սա մի տխուր երևոյթ է և արժէ դրա մասին խորհել և այդ ցաւին դարման տանել, ոակայն մեզ կլանոյ անտարբերութիւնը սպառնում է ոչ միայն այդ ցաւը մոռացման մատնելու, այլ նաև ուրիշ շատ շատերը:

Հանդիսիս նպատակներից մէկն էլ գրական երևոյթների մասին հաշիւ տալի է, ուստի թող զարմանք չը պատճառէ, որ մենք այս համարատուութեան մէջ այսքան բազմազան հրատարակութիւններ ենք միացրել, որոնք իրանց բովանդակութեամբ և ծաւալով, բայց առաւել ևս իրենց արժէքով տարբեր են: Աղքատիկ տնտեսութեան մէջ ամէն մի ջնշին իր ևս տիրոջ աչքում միութիւն է կազմում, վերջապէս, այդ մանր երևոյթներն իսկ ժամանակի արտայայտիչ են, որ այնքան ամուլ է մեզ համար:

Ըստ երևութին ի՞նչ դժգոհութեան առիթ ունենք. ահա մի նոր բանաստեղծ (Յակոբեան), որ իւր երգերի փունջն է մատուցանում մեզ, ահա և բանաստեղծների բնագաւտը, որ Կրիտիկական անալիզներ (բննադատական վեր-

լուծութիւններ) է հրատարակում և մեզ ծանօթացնում մտածող բանաստեղծների հետ, ահա և փոշիների տակ թաղուած հին բանաստեղծներին յարութիւն տուողը (Կ. Կոստանեանց) և նրանց տաղերի վերաստուգողը, ինչո՞ւ գոհ չը լինենք և մեր հին կեանքի հոգեբանական պատկերներ նկարողից (Մոճողեան), ժողովրդի ընթերցանութեան բարդ խնդիրը քննողից և նախահայկեան շրջանի լեզուն (վանական սեպագրերի) մեկնողից (Պասմաճեան) և Կիպրոսում նոր կեանքի սերմեր ցանդնորից:

Ներսիմոն ուրեմն, ներսիմոն հայցեմ փութով ընթերցողներից, որ մի վայրկեան յխալիցրի նրանց, հայկական գրական հրապարակն աղբատ անուանելով:

Սակայն այդպէս է իրօք:

Թող չը խաբեն մեզ վերնագիրները. տեսնենք ի՞նչ կայ այդ փայլուն ծածկոյթների տակ:

Դարձեալ մխթարութիւնը հներիցն է. պ. Կոստանեանցի այս Դ. պրակը միջնադարեան հայ բանաստեղծութեանց, մի գեղեցիկ յաւելուած է նախկին երեքի վերայ. Գրիգոր Աղթամարցին միջնադարեան բանաստեղծների մէջ յետինը չէ թէ իւր աւիւնով և թէ արդիւնաւորութիւնով: Այս հրատարակութիւնն հրեք մասիցն է բաղկացած, առաջաբանը նուիրուած է Գրիգոր Աղթամարցու կեանքին, բանաստեղծութեան վերլուծմանն ու տաղերի ձեւագրերին, երկրորդ բաժնում հրատարակուած են այս վեհափառ բանաստեղծի տաղերը, թուով 14 հատ, յաւելուածը բաղկացած է Ալէքսանդր Մակեդոնացու պատմութեան կաճաներից. Գրիգոր Աղթամարցու կաթողիկոսութեան ծննդեան և մահուան տարիքը յայտնի չեն մեզ, նրա տաղերից մի քանիսը թուակիր են (ահա այդ տարեթուերն 1515, 1519, 1523 և 1569), որոնցից եղբակացնում ենք որ նա ապրել է ԺՋ դարու մինչև երրորդ րաւորը: Այս կաթողիկոս երգչի կեանքի պարա-

զաներից մեզ ոչինչ յայտնի չէ, զարմանք է պատում մեզ, տեսնելով՝ թէ ինչքան կենսունակութեան և կեանքի սէր ունի այս անձն, որ ապրում էր Հայաստանի թշուառաւագոյն դարերից մէկում, երբ տաճկաց և պարսից պատերազմների պատճառով ամայացաւ երկիրը, որի վերջնական աւերումն տեղի ունեցաւ Մեծ Հասարեասի ձեռքով 1605 թուին։ Այս ժամանակի իբրեւ արտայայտութիւն մի երկտող ենք գտնում Աղթամարցու ոտանաւորների մէջ.

«Հագարացիք օրինօք թիւր

«Ջազգս խանձնն որպէս զհուր։»

Սակայն Գրիգորիսի երգերից գեղեցկագոյնն է անշուշտ այն տաղը, որի մէջ բանաստեղծն արտայայտում է ապրելութեան իրենց.

«Յամէն առաւօտ և լոյս

Պիւլպիւլն էր նստեր յայգւոյս,

Քաղցրիկ ձայներ վրա դարձոյս՝

Վասնն թ'արե'կ ն'լ այգւոյս։

«Քարեր եմ բերեր գետերուս,

Փռւչ եմ բերեր սարերոյս,

Յանկ եմ շիներ այս այգւոյս,

Կ'ասենն թ'արե'կ ն'լ այգւոյս,

Չեմ նշնիր ես այս այգւոյս,

Այս իմ նորատունկ այգւոյս,

Յայս ուրախարար տեղւոյս

Եւ այս նորաշէն տներոյս։

Տասնևեօթ տնից բաղկացած (տարբեր ձեռագրերի մէջ 20 տնից) այս ոտանաւորը մի բոլոր է մահուան դէմ. ինչպէս երևում է ձեռագրների օրինակներից և երգի յաճախ արտաբերութիւնից, դա սիրուած հին երգերիցն էր և երկար ժամանակ ժողովրդի բերանում կենդանի է մնացել։

Գրիգորիսը ժողովրդական սիրուած երգիչներից մէկն

է, նրա այլ տալերն ևս երկար ժամանակ կենդանի են մնացել և սիրուած եղել, ինչպէս օրինակ «Տաղ զարնան» կոչուածը.

«Դարունն երեկ պուլպուլն աշգին,
Ծաղկունք ամէն շատլըխ արին,
Եւ մուշտուլուն տարան վարգին,
Թ'ելեր կ'ուգայ քո սիրելին»

Հրատարակութեանս մէջ առաջին տաղը մի վիպական եղերերգութիւն է, ուր բանաստեղծը նկարագրել է Վարդի և Պիւլպիլի անշատումն ու սէրը. այս նկարագրի մէջ գեղեցիկ ու սրտառուչ տողեր չատ կան:

Տասնևվեցերորդ դարում պարսկական բանաստեղծութիւնը տարածուած էր ամբողջ առաջաւոր Ասիայում, նրա աղղեցութիւնը նկատելի է ամենուրեք, իսկ հայկական բանաստեղծութիւնը հետևող է նրան ստրկօրէն թէ բովանդակութեամբ և թէ ձևերով ու բառերով իսկ, ահա թէ ինչո՞ւ Աղթամարցու երգերի մէջ ամբողջ տողեր և տներ կան պարսկերէն և սակաւ անգամ տաճկերէն. Այս հետևողութեան շնորհիւ իսկ զարգացան *կաֆաները* կամ վիպական ոտանաւոր հատուածները: Զահնամէի նըման որևէ բանաստեղծութիւն ունենալու համար հայ երգիչներն սկսան Աղէքսանդր Մակեդոնացու պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնը կրճատել և տեղ տեղ ոտանաւորի վերածել, այս գործին մասնակցել է և Աղթամարցին, որի գրած *կաֆաները* կազմում են հրատարակութեանս յաւելուածը: Ամէն մի հրգի վերջը կցուած են այլազան ընթերցուածներ և օտար բառերի բացատրութիւններ, որոնք նպաստում են տաղերի միտքն ըմբռնելու և օտար աղղեցութեան չափը որոշելուն: Յուսանք որ պ. Կոստանեանցը կանգ չի առնիլ Աղթամարցուց յետոյ և մեղ կը տայ այլ բաղմաթիւ հայ բանաստեղծների տալերի ժողովածուք, որոնց մէջ բանաստեղծական,

պատմական լեզուագիտական և ժողովրդագրական շատ նիւթ կայ:

Եթէ պ. Կոստանեանցը մեզ ծանօթացրել է մի հին հայ բանաստեղծի և նորա զգացմանց բանաստեղծութեան հետ, պ. Ռ. Բերբերեանը ճգնել է մեզ ծանօթացնել մի նորագոյն մաաժող բանաստեղծի, սակայն ինչքան տարբերութիւն հայեացքների և ինչ մեծ վիհ բանաստեղծութեան ըմբռնման մէջ: Եթէ պ. Կոստանեանցի տեսակետը քիչ հնացած և կեղծ դասական անուանենք, պ. Բերբերեանինը ժամանակից առաջ, դեռ գոյութիւն չունեցող պիտի համարենք: Պ. Բերբերեանը կարծում է, որ մտքի ամեն մի արտագրութիւն, ամեն մի բնագիտական, բնկերավարական տեսութիւն և իրականութիւն, որ գրւած է չափով, բանաստեղծութիւն է: Սակայն թող ինքը խօսէ, չը նայելով մեր տեղի անձկութեան, այս տեղ առաջ պիտի բերենք պ. Բերբերեանի կարծիքների ամփոփումը, որ ինչքան յիշում ենք, դեռ երբէք ոչ մի լեզուով և ոչ մի գրականութեան մէջ արտայայտուած չեն բանաստեղծութեան մասին հետեւեալ կարծիքները:

«Նա (Լեռնացը) զգացւում է և իր զգացմունքը հագեցնում է պարզում է. նա խորհում է և ահա աշխատում է իր խորհածը, մտածածը (sic!) ապացուցանել մեզ բերելով օրինակ էօլիցիայի օրէնքը. իր ցանկութիւններին կամ ուզածներին նա որոնում է հիմք եւ քննական պատճառներ»:

Բայց, պ. Բերբերեան, դա բանաստեղծութիւն չէ, խորհածն աղացուցանում է գիտնականը, հրապարակասօսը, ճարտասանը, ով կամենաք, սիրտը երբ զգացմունք է բխում, ապացոյց չէ հարցնում: Երբ բանաստեղծը հիմք է որոնում իւր ցանկութիւններին, նա հոգեբանութիւն է, գրում:

«Հայ բանաստեղծի (Լեռնացի) գրուածքում մենք

տեսնում ենք նախ և առաջ մի բանաստեղծ — լնտելլի-
գէնտ 19 թ դարու վերջին. յետոյ մտածող, փիլիսո-
փայ, տեղ տեղ հրապարակասոս ու մարտիչ»

Ե՛րբ են սկսել հրապարակասոսներին բանաստեղծ
համարել և ո՛ւր. Ահա թէ ինչու համար ասացինք, թէ
պ. Բերբերեանը ժամանակից առաջ է իւր կարծիքնե-
րով:

«Ամբողջ ժամանակ նա զբաղուած է գաղափարով,
նա նրանցից չէ, որոնց համար *իդէան*, չենք ասում տեն-
դենցիան, բանաստեղծութեան մէջ երկրորդական տեղ է
բռնում:

Բայց պ. Բերբերեան, դուք շփոթում էք *իդէան* և
տենդենցիան, բանաստեղծութիւնը պէտք է իդէա ունե-
նայ, իսկ երբ տենդենցիա ունեցաւ, արդէն զրկւում է
իւր հրապուրից և դառնում է քարոզ:

«Դուք ամէն մի ոտանաւորում տեսնում էք, որ բա-
նաստեղծ-փիլիսոփան ընդունակ է *աւելի խորհելու*, քան
թէ հարուստ Ֆանտազիայով սաւառնելու, իսկ տեղ-
տեղ նա ուղղակի գերադասում է միտքը այն աստի-
ճան, որ գեղարուեստականը կորչում է:

Այստեղ պէտք էր իսկապէս վերջակէտ դնել, քննադատը,
որ իւր գովաբանած բանաստեղծի մասին խոստովանում
է՝ թէ նա երևակայութեան թռիչք չ'ունի, թէ նրա եր-
գերի մէջ գեղարուեստը կորչում է, նա արդէն դատա-
պարտում է իւր գոված բանաստեղծին: 2րդ նայելով
սրան ես ընթերցողներին չեմ կամենում զրկել պ.
Բերբերեանի կրիտիսական գոհարներից և առաջ եմ
բերում մի քանի խօսք ես այս գարմանալի քննադատու-
նից:

«Փիլիսոփայութիւնը նրա մօտ (Философия у него)
կարծես սպանում է տեղ տեղ նրա ոգևորութիւնը ("),
նրա զգացումը (°), և իբրև բնական հետեանը այս բո-

խորին լինում է այն, որ նա աւելի խորհում է, քան թէ զգում (էլ ուր մնաց բանաստեղծը)...

Կարծեմ թէ բաւական է այսչափս:

Պ. Բերբերեանի տարօրինակ կարծիքներից մէկն էլ այն է, որ նա իւր բանաստեղծին և ընթերցողներին բաժանող անջրպետներիցն է համարում «բանաստեղծի ծանր ոճը, հարուստ լեզուն, խոր իմաստը, անգոյն արտաքինը և ոլորածոյ բանահիւստութիւնը»: Լեռնեցի լեզուն հարուստ է թւում պ. Բերբերեանին այն պատճառով, որ ինքը հայերէն ամենին չը գիտէ, բերածս օրինակներն ևս հերիք են այդ փաստն հաստատելու համար, իսկ ինչ վերաբերում է Լեռնեցի բանաստեղծութեան անգոյն արտաքինին և խորիմաստութեան, այդ ստոյգ է վկայում պ. քննադատը: Լեռնեցի լեզուի սխալները բռնել ճգնելով, պ. Բերբերեանը զեղ բառը ոխալ գործածուած է համարում, խորհուրդ կը տայինք քիչ հայերէն սովորել, ապա թէ ոչ ռուսերէն չը գիտեցողները կարող չեն լինիլ հասկանալ յարգելի քննադատի ապագայ երկերը:

Կարծեմ թէ բաւականաչափ ճաշակ տուի այս քննադատութեան մասին, որի ամբողջութեան հետ ծանօթանալ ցանկացողին խորհուրդ եմ տալիս անձամբ կարդալու պ. Բերբերեանի գրածներն համոզուելու համար, թէ ինչքան բանաստեղծական է Գարուինի թէօրիան բացատրող ոտանաւորը:

Ոչ մտածող փիլիսոփայ է և ոչ հարուստ երևակայութեամբ վտռ բանաստեղծ պ. Յակոբեանը, որի երգերի առաջին փունջը մի շատ թոյլ փորձ է. այգալիսի բանաստեղծութիւններ ամէն մի դպրոցական աշակերտ գրել է, բայց դրանց ամէնի վախճանն ևս մոռացութիւն է եղել կամ շատ շատ ընկերական նեղ շրջանը, ուր կարգացուելուց յետոյ զգրոցներում կողպուելու են դատա-

պարտուել դրանք: Աւելի յաջող են Յակոբեանի թարգմանութիւնները:

Սակայն ինչ ասենք պ. Մոճոռեանին, որ իւր «Տիգրոնի կալանաւորը» նոյնպէս փոխանակ պարոցում և նեղ բարեկամական շրջանում պահելու, նոյնպէս ընդհանրութեան սեփականութիւն է դարձրել: Հեղինակը կոչում է այս «հոգեբանական է էտիզ»․ աւելի ճիշտ կը լինէր «Յղիշէի պարաֆրազ» կոչել: Ուտանաւորը տեղ տեղ սահուն է, սակայն ընդհանրապէս շատ աւելի յանգագրութիւն է: Արդեօք ինչո՞ւ պ. Մոճոռեանը *յանցանք* բառը միշտ *յանժանք* է գրում, միթէ այդ էլ «լիցենցիա պոէտիկա» է:

Այս ամենից յետոյ մի փոքրիկ տետրակի անձանօթ հեղինակ հարցնում է «ինչ է կարգում ժողովուրդը և ինչպէս է վերաբերվում նա դէպի ուսումնարանը և գիրքը»: Այս մի ծրագիր է տեղեկութիւնների հաւաքելու համար, որպէս զի դրանց վրայ հիմնուած պատասխան տրուի վերևի հարցումներին: Թէ ինչպէս է մեր ժողովուրդը վերաբերվում դէպի ուսումնարանն ու գիրքը, մենք այդ շատ լաւ գիտենք, դրա համար ծրագրի կարիք չունինք, այդ հարցին պատասխանել են մեր բանաստեղծներն ու հրապարակախօսները, վերջապէս և մեր վերջին յիսնամեայ պատմութիւնը: Թէ ինչ է կարգում ժողովուրդը, այդ յիրաւի որ չը գիտենք և դժուար թէ այս ծրագրով իմանանք, ամէն ժողովուրդ իւր սեփական կեանքն ունի, ուստի այս թարգմանական ծրագիրը մեզ չի յարմարում:

Երբ հասանք ժողովուրդին, մի երկու խօսք ևս ասենք Կիպրոս կղզում հայ ժողովրդի որբերի համար հիմնուած ուրբանոցի մասին, որի երկրորդ տարեշրջանի տեղագիրն ունինք առջևներս: Այս ձեռնարկութիւնը մի շատ գովելի գործ է, ափսոս միայն որ շատ չափաւոր և աղքատիկ է. ինձ այնպէս է թւում, որ կըր-

Թարան որբանոցի հիմնադրի մտքից արժէր օգտուել անհամար հայ որբերի ապագան ապահովելու համար:

Հայ բանասէրներից պ. Պասմաճեան, խմբագիր գիտական «Բանասէր» եռամսեայ հանդիսի, ուղարկել է «Լումային» երկու փոքրիկ ծանօթութիւններ ֆրանսերէն լեզուով, մինը վերաբերում է մի խոյակի արձանագրութեան, որի վրայ պ. Պասմաճեան Թէոդորոս անունն է կարդում, ուստի եղրակացնում է թէ Կ. Պօլսի մէհտէր-խանէն կամ կենդրոնական բանտը, ուր գտնուում է այդ արձանագրութիւն կրող քարը, չինուած է Թէոդոս կայսեր ամփիթէատրոնի տեղում: Զմտ ափսոս որ ապագայում չեն իմանալ, թէ ուրտեղ է եղել մէհտէրխանէն շինուած, որովհետեւ այնտեղ նահատակուած քրիստոնէից արեան հետքերը չեն մնալ:

Պ. Պասմաճեանի երկրորդ ծանօթութիւնը վերաբերում է մի բեեռագիր արձանագրութեան, որ գտել է գեր. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսը: Այդ արձանագրութիւնը տրւում է «Արարատ»-ի 1896 թ. նոյեմբերի համարում: Պարոն Պասմաճեանը այս արձանագրութիւնը թարգմանում է այսպէս. «Մենուասի որդի Արգիստիսը շինեց այս տունը իւր ցեղի համար»: Ընթերցանութեան մէջ բացի յատուկ անուններից բոլոր միւս բառերն են թարգմանութեամբ են կարդացուած և թարգմանուած:

Մենք առանձնապէս շնորհապարտ ենք պ. Պասմաճեանին, որ նա մեր աղքատիկ գրականութեան մէջ զբաղւում է գրական այդ դեռ ևս անյայտ աշխարհով, թէպէտ և այստեղ բեեռագրիտութեան մասին կարող ենք կրկնել այն, որ Վոլթերը իւր ժամանակի լեզուապիտութեան մասին է ասել. «Լեզուագիտութիւնը մի այնպիսի գիտութիւն է, որի մէջ ձայնաւորները նշանակութիւն չունին ամենին, իսկ բաղաձայները դրանցից աւելի քիչ նշանակութիւն ունին»:

Ն. Բ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴՈՐՁՈՅ ՎԱՐԳԱ- ՆԱՆՑ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԸՍՑ ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԳՐԻ ԵՒ ՂԱ-
ԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ.

(Եղիշէ. տպագրութիւն վէնետիպ 1859. Ղաղար, տպագրութիւն
վէնետիպ).

ԵՂԻՇԷ եր. 7. «Մինչև յամն յերկրորդ Յագկերտի
արքայից արքայի, որդւոյ Վռամայ»... «Յարձակեցաւ ի
վերայ աշխարհին Յունաց, եհար մինչև ի քաղաքն Սճբին»:

Ըստ նորագոյն և ճշտագոյն հաշուոյ Յագկերտ Բ ի
Թագաւորելը եղած է 438 օգոստոս 4 ին. որով
Միջագետաց յարձակումը պէտք է դնել 439 ա-
մարան վերջ, կամ աւելի լաւ 440 գարնան սկիզբ:

ԵՂԻՇԷ եր. 11. «Եւ զերկեամ մի կռուեալ ոչինչ կա-
րաց ազդել նոցա» (այսինքն Քուշանաց):

Նոյն հաշուով այդ երկամեայն պէտք է դնել 441
և 442 ամառներուն: Առաջին տարուայ պատերազ-
մէն ետ կը դառնայ, իսկ երկրորդ տարուայ պա-
տերազմին վերջ հաստատուն բանակետդ կը կազ-
մէ ձորայ պահակին մօտ:

ԵՂԻՇԷ եր. 11. «Այսպէս ամ յամէ սովորութիւն կար-
գեաց, և իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեաց,
սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեանն իւրոյ, մինչև յամ
մետասաներորդ Թագաւորութեանն իւրոյ»: զարձեալ
եր. 15. «Եւ զայս առնէր սկսեալ ի չորրորդ ամէ մին-
չև ի մետասան ամն իւրոյ տէրութեան»:

Եօթնամեայ ժամանակաւ Հայոց գունդերը հեռու
պահելն և անուղղակի ուրացութեան ստիպելու
ջանքերը կ'իյնան 442 տարուոյ վերջէն մինչև 448
տարուոյ վերջերը:

ԵՂԻՇԷ եր. 16. «Արդ ի սկզբան երկոտասան ամի Թա-
գաւորութեան իւրոյ գունդ կազմէր անհամար բազմու-
թեամբ. յարձակեալ հասանէր յերկիրն իտաղական . . .
Քուշանաց»:

Այդ յարձակման թուականը կը լինի ուրեմն 449 տարին, հարկաւ ամառը: Ասկէ ետքը կը կատարուին ուրացութեան բռնադատութիւնք և բանակցութիւնք և թղթակցութիւնք և վերջնական հրաման նախարարաց տրուած Պարսկաստան երթալու, որք կը տրաւեն 449 — 450 ձմեռը:

ԵՂԻՇԷ եր. 33. «Իբրև հասին ի դուռն արքունի և ի Մեծի շաբաթու զատկին յանդիման լինէին Մեծի թագաւորին»:

Վերոյիշեալ 449 — 450 ձմեռը շատ մը գործողութիւններ կատարուած են զորս յիշել աւելորդ կը սեպեմք, և նոր 450 տարւոյ աւագ շաբաթ օրը կը ներկայանան նախարարք Յազկերտի: Նոյն տարւոյ զատիկը Ապրիլ 16 ին է, որով ներկայացած օրերնին կը լինի Ապրիլ 15. և հայկական շաբաթական տոմարով ահեկանի 13:

ԵՂԻՇԷ եր. 39. «Կէտ եղեալ զժամանակն, զամիսն վեցերորդ, տաղնապէին և ստիպէին արքունի հրամանաւ»:

Առ երեսս ուրացութենէ յետոյ Հայաստանի մէջ կրակապաշտութիւնը սկսելու համար պայմանաժամ կը նշանակուի վեցերորդ ամիսը կամ ամսամուտը, որուն հայ ամիս չլինելը՝ առանց անունի և լոկ թուահամարի կարգով նշանակուելէն յայտնի է: Պարսկական տոմարն ալ Հայոց տոմարին նըման՝ 12 երեսնօրեայ ամիսներով և 5 աւելեաց օրերով կազմուած է. և տարբերութիւնն այն է որ հաստատուն կէտ առնուած է զարնամուտի օրը Մարտ 9 ին, և չորս տարիներու միօրեայ տարբերութիւնը փոխանակ 1460 տարիներու շրջանին վրայ ամբողջ նահանջ տարի մը աւելցնելու, 120 տարին մի անգամ նահանջ ամիս մը աւելցնելով կուղղուի և հաստատուն տարեմուտը Մարտ 9 ին կը դառնայ: Մեր քննած ժամանակին մերձաւորագոյն ուղղութիւնը 411-ին եղած էր, և անկէ մինչև 450, այսինքն 39 տարիներու մէջ 9 օր միայն յետաձգում տեղի ունեցած էր, և տարեմուտը այսինքն առաջին ամսոյ կամ Փրաւարտինի ամսա-

մուտը փետրվար 28-ին եկած լինելով, վեցերորդ ամսոյ կամ Շաթվարովի ամսամուտը պիտի լինէր յուլիս 28-ին: Ապրիլ 15 էն՝ յորում թագաւորին ներկայացան, մինչև Յուլիս 28 մերձաւորաբար երեքուկէս ամսական պայմանաժամ մը տրուած կը լինի նախարարաց որ երթան իրենց երկիրն ալ կրակապաշտութեան դարձնեն:

ԵՂԻՇԷ եր. 40. «Մինչեւ ի Նաւասարդէ ի Նաւասարդ, ասէ, յամենայն տեղիս... բարձցին կարգք եկեղեցւոյ» ... «Զայս ամենայն որ ասացաք առ ժամանակ մի մինչեւ 1 գլուխ տարւոյ կատարեսցին ամենեքեան, և զայլն ամենայն առ յապալ պատրաստեսցին»:

Սոյն տարւոյ Նաւասարդի մէկը Օգոստոս 6-ին է և հազիւ ինն օրով կը տարբերի Պարսից վեցերորդ ամսոյն սկիզբէն, հետեւաբար ինչ որ Պարսից համար վեցերորդ ամիս էր, Հայոց համար Նաւասարդ էր, որ և կրօնական և քաղաքական մեծ նշանակութիւն ունէր: Նաւասարդին կրակապաշտութիւն սկսած ատեն հնար չէր որ նոյնօրին վերջնապէս հետեւաբար Նաւասարդէ Նաւասարդ ամբողջ տարի մը, այսինքն 450 օգոստոս 6 էն մինչև 451 օգոստոս 5 պայմանաժամ հաստատուած էր. քրիստոնէութիւնը բնաջինջ ընելու և կրակապաշտութեան ամեն տեղ տիրող կրօնք լինելուն:

ԵՂԻՇԷ եր. 44. «Իսկ գունդն Հայոց ամենայն օգնականօքն հանդերձ և մոգացն բազմութեամբ յամսեանն չորրորդի եկին հասին յաշխարհն Հայոց»:

Ուրացելոց և Մոգուց խումբը իւր գործողութիւնները պատրաստելով, պայմանաժամէն յառաջ ճանապաղ եղած և Հայաստանի սահմանազլուխը հասած է: Զորրորդ ամիսն ալ առանց անունի յիշուած, դարձեալ պարսկական ամիսն է, որ է Տիր ամիսը, օրոյ ամսամուտն ալ այն տարի Մայիսի 29-ին կինար, բայց ամսաթիւը որոշուած չլինելուն քանի որ յետոյ կրնամ դնել հասնելուն թուականը:

ԵՂԻՇԷ եր. 44. «Եւ եղև յետ աւուրց քսան և հնգից Մոգպետն ինքնին մոգօքն հանդերձ հասանէր մեծաւ

գործութեամբ քակել զդրունս եկեղեցւոյն յաւուր միաշաբաթուս:

Անգղ գիւղի եկեղեցւոյն վրայ յարձակումն է զոր կը վանեն գիւղացիք գլխաւորութեամբ Ղևոնդ երիցու: 25 օրերը պէտք է հաշուել Ծաղկոտն գաւառին մէջ հասնելնէն, որոյ վերջին օրը կիրակի մըն է: Մայիս 29-էն 25 օր անցնելէ յետոյ կիրակին յունիս 25 ին կիյնայ, ե 450 Յունիս 25 կիրակի օրը պէտք է նշանակել իբրեւ ս. Ղևոնդի արիութեան թուականը: Աւելորդ չէ լիշել թէ այդ 25 օրերու մէջ նոյն ինքն մոգերու հետ գտնուող ի ներքուստ ուխտապահ նախարարները կրցան քաջաբերել Անգղցոց դիմադրութիւնը:

ՂԱԶԱՐ. եր. 203. «Եւ կատարեալ զայս ամենայն գործքս ըստ ասելոցս կարգաւ, դադարեցին անդէն զաւուրս տօթոյն եւ ապա փութացան իջանել յԱյրարատ գաւառ»: Ուխտապահները իրենց դիմադրութեան կը ձեռնարկեն 450 տարւոյ ամառնային սաստիկ տօթերէն ետքը:

ԵՂԻՇԷ. եր. 61. «Ողջ եւ առողջ հասուցեալ յաւուրս երեսուն մերձ ի սահմանս հայրենի աշխարհին...: Քանզի ժամանակ ձմերայնոյ հասեալ էր»:

ՂԱԶԱՐ. եր. 219. «Զուեցին միաբան ամենեքին յաշխարհէն Աղուանից յերկիրն Հայոց ի գաւառն Այրարատայ եւ անդ զաւուրս դառնաշունչ օդոյ ձմերայնոյն ըստ սովորութեան իւրեանց դադարեալք փութացին առհասարակ անձկով զաւուրս գարնանային ամսոյն տեսանել»:

Վարդանի գունդը ձմերան սկիզբ երեսուն օրով Աղուանից աշխարհէն կը դառնայ Այրարատ, որ կը կատարուի 450 Նոյեմբեր, կամ Հայոց Տրէ ամսին վերջը:

ԵՂԻՇԷ. եր. 62. «Պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին զողջոյն ամիս Քաղոց պահօք եւ աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած, եւ զտօն պատերազմացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ տօն յայտնութեան Քրիստոսի»:

Յիշեալ տարւոյ Քաղոցը կսկսի 450 Ղեկտեմբեր 4 ին

և կը վերջանայ 451 յունուար 2-ին, որ կը պատասխանէ Յիսնակաց պահոց, զոր աւելի խստութեամբ կը հրամայուի պահել: Իսկ Աստուածայայտնութեան տօնը 451 յունվար 6 շաբաթ օր կիյնայ Արացի 4-ին, և շատ լաւ կրնար ըսուիլ թէ Քաղոցի պահքը պատրաստութիւն է Քրիստոսի Յայտնութեան:

ՀԱՉԱՐ. եր. 221. «Եւ կատարեալ զաւուրս ձմեռային ցրտաշունչ օդոյն և հասեալ ի տօն մեծի Զատիկն»: Վարձեալ եր. 222. «Ազդ առնէր ուխտապահացն, որք յաղագս տօնի աւուրցն երթեալք էին ի տունս իւրեանց կատարել զտօնն Զատիկի տո ընտանիս իւրեանց»:

451 տարւոյ Զատիկը Ապրիլ 8 ին էր որ հայոց շարժական տոմարով կուգայ Ահեկանի 6 ին, որ ձմեռան վերջանալուն թուական է այն երկիրներու համար:

ԵՂԻՇԷ. եր. 92. «Եւ քանզի գարնանային էր ժամանակն ծաղկալից դաշտքն դառնային յորդահոսանս աւրեանց բազմաց»:

ՀԱՉԱՐ. եր. 226. «Իսկ ի յաւուր ուրբաթու Մեծի տօնին Պենտեկոստէին, դիմեալ հասանէին»:

Այս յիշատակուած ուրբաթ օրուան յաջորդող շաբաթ օրն է որ տեղի կունենայ Աւարայրի պատերազմը: Ղազարու բացատրութիւնը իմացուած է սովորաբար իբր Հոգեգալստեան ութօրէից մէջ ինկող ուրբաթը և անոր յաջորդող շաբաթը, և որովհետեւ 451 տարւոյ Հոգեգալստոյ Մայիս 27-ին կիյնար, Աւարայրի պատերազմին թուական նշանակուած է Յունիս 2: Սակայն Հոգեգալստեան յաջորդող ուրբաթը Պենտեկոստէի ուրբաթ չէ. այլ Եղիական պահոց ուրբաթ, կամ հին բացատրութեամբ՝ Ամարան Աղուհացից առաջին շաբաթուն ուրբաթն է և երբէք Պենտեկոստէի հետ յարաբերութիւն չունի և անկէ անուն չառնուր: Իսկ շաբաթ օրը յորում պատերազմը տեղի ունեցաւ նոյնպէս Պենտեկոստէ չէ, այլ Երեմիա մարգարէի տօն է, և հետեւաբար Պենտեկոստէէ անուն չկրնար

առնուլ: Յետ դարուց սոյն օրը վախճանած է Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսը և օրը բացատրելու համար Ուռհայեցին կը գրէ. «Յառաջին շաբաթն ամարան աղուհացիցն յաւուր շաբաթու» (Եր. 372), և Վարդան կը գրէ. «Յաւուր շաբաթու ի յիսնակսն ամարան ի տօնի Երեմիայի մարգարէի» (Եր. 114): Դարձեալ Ղազար (Եր. 227) ուրբաթ երեկոյին համար կ'ըսէ. «Եւ հասեալք ի ժամ երեկոյին և զկանոն պաշտաման ժամու աղօթիցն ըստ սովորութեանն լցեալ զուարճանային չափաւոր ուրախութեամբ կերակրովքն»: Այսպիսի բացատրութիւն մը չպատշաճեր պահք ուրբաթի մը. և այն ալ աղուհացից կամ յիսնակաց պահք ուրբաթի մը, բայց շատ լաւ կրնայ պատշաճիլ ուտիք օրուան մը, որպիսի էր Հոգեգալստեան նախընթաց և յինանց վերջին ուրբաթ օրը: Տօնացոյցները կը վկայեն համաձայնութեամբ թէ ուտիքը կատարեալ էր յիսուսն օր Զատիէն մինչև Հոգեգալուստ. և Հոգեգալստին տէրունին ալ ուտիքն ալ կը վերջանար, և յաջորդ օր պահք կսկսէր: Ծնորհային եղաւ որ Հոգեգալստեան տօնը եօթնօրէք ըրաւ, և հրամայեց միանգամայն որ Համբարձումէ Հոգեգալուստ ինն օր պահք ըլլայ, կամ գոնէ երեք օր պահք պահուի, ինչպէս որ մենք ալ այժմ կը կատարեմք: «Սահմանեաց զի ի Համբարձմանէ մինչև ի Պենտեկոստն պահս պահեսցեն, և թէ ծանր թուի զբովանդակն պահել, զչորեքշաբաթին և զուրբաթսն պահեսցեն, որ է երեք օր ըստ սուրբ Երրորդութեան»: Արդ Հոգեգալստեան նախընթաց ուրբաթ օրը շատ լաւ կրնային Աւարայրի բանակին զօրավարք և զօրականք և իրենց հետ եղող եպիսկոպոսունք և քահանայք կերակրով զուարճանալ և ուրախութիւն ընել:

Ուրեմն հարկ է ամենայն ճշտութեամբ հաստատել թէ Աւարայրի պատերազմի թուականն է 451 տարւոյ Մայիս 26 ը և ոչ յունիս 2-ը, շաբաթ օր, և վերջին օր յինանց և լրումն տնօրինակա-

նաց: Իսկ Հայոց Մարերի 26 թուականը զոր կը յիշէ Չամչեան, երբէք պատմութեանց մէջ չկայ, այլ յունիս 2-ը առնելով զայն հայ ամսոց վերածած է, սակայն այս մասին ալ փոխանակ բուն հայկական շարժական կամարին հետեւելու, ինչպէս էր ժամանակին սովորութիւնը, սարկաւազադիր հաստատուն տոմարին հետեւած է որ յետ ժամանակաց կարգադրուեցաւ: Շարժական տոմարով յունիս 2 ը հաշուելով կունենալինք Մարգաց 1. այլ որովհետեւ այդ թուականը սխալ է ուստի շարժական տոմարով Մայիս 26 ը պէտք է հաշուել Մարերի 24: Հայագէտն Բրոսէ (Brosset, հատ. Ա. եր. 57) կը գրէ թէ ինքն ալ առաջ Պենտեկոստէի նախընթաց ուրբաթը հաշուած էր, այլ յետոյ Չամչեանի ենթադրութեան հետեւած:

ՂԱԶԱՐ. եր. 249 «Նենգաւորն Վասակ յերեքտասաներորդում ամի Յազկերտի արքային Պարսից, և ինքն չուարեալ և ալլն»:

Նախարարաց և քահանայից բանտարկութիւնը և Պարսկաստան տարուիլը, և Վասակին անոնց հետ երթալը, պատերազմէն վերջը եղաւ. 451 ամարան, որովհետեւ Յազկերտի 13-րդ տարին կը լրանայ Օգոստոս 4 ին. ուստից յառաջ պէտք է դնել ձերբակալութիւնները և ուղևորութիւնները:

ԵՂԻՇԷ եր. 101. «Իսկ զսուրբ քահանայսն վասն զի կապանօք տանէին, յետ երկուց ամսոց և քսան աւուր հասանէին ի ձմերոցն արքունի»:

Ութսուն աւուրց ճանպորդութիւնը կրնայ երկար երևիլ, բայց կապանօք երթալու պայմանը կը բացատրէ երկարութիւնը: Ղազար ալ կը պատմէ (եր. 212) թէ ինչպէս քահանայք կանուխ ճանալայ ելնելէն յետոյ Վասակ կուգայ, կը հասնի և անցնելով աւելի առաջ արքունիք կերթայ:

ԵՂԻՇԷ եր. 110. «Արդ ի վեշտասաներորդի ամի տէրութեան նորին թագաւորի» այսինքն Յազկերտի:

ՂԱԶԱՐ եր. 287. «Մինչև յամս վեշտասաներորդ թագաւորութեան իւրոյ»:

ԱՍՈՂԻԿ ԵՐ. 79. «Եւ յետ պատերազմին Վարդանայ զկնի երկուց ամաց սուրբ Աւետիքեանք Յովսէփաւ Հայրապետաւ կատարեցան: Ըստ որում ստուգեալ մեր զամս թագաւորացն գտաք Հանդիպեալ ի հնգետասան ամն Յազկերտի և յերեքն Մարկիանոսի»:

Ասողիկի հաշիւը կը տանի զմեզ 453 տարին, և Եղիշէի և Ղազարու թուականն ալ հակառակ չը դառնար եթէ զիտեմք, որ երկուքն ալ իբր գըլխաւոր զիպուած ի նկատի կառնուն Քուշանաց նոր պատերազմը որ 453 աշնան մօտ տեղի ունենալով, ճիշդ ու ճիշդ Յազկերտի 15 ըդ տարւոյն լրանալուն և 16 ըդ տարւոյն լրանալուն կիշնայ, և պատերազմն ալ նոր տարւոյն կը պատշաճեցուի:

ԵՂԻՇԷ ԵՐ. 142. «Եւ կատարեցան սոքա վեցեքեան...

» որ քսանեհինգ էր Հրոտից ամսոր:

ՂԱԶԱՐ. ԵՐ. 343. «Եւ այսպէս ի վեշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ օր քսանեհինգ ըր ամսոյն Հրոտից պսակեցան սուրբքն վեցեքեան»:

ՂԱԶԱՐ. ԵՐ. 292. «Եւ այսպէս վկայեցին սուրբքն (Սամուէլ և Աբրահամ) յամսեանն Հրոտից որ օր եօթն էր ամսոյն»:

ԵՂԻՇԷ. ԵՐ. 111. «Հրաման ետ վասն երկուցն որ անդէն ի կարաւանին առ իւրն էին, Սամուէլ և Աբրահամ, զի գաղտ կօրուսցեն զնոսա»:

ԱՍՈՂԻԿ. ԵՐ. 80. «Կատարեցան յամսեանն Հրոտից, որ օր քսանեվեց էր ամսոյն, նոյն Յուլիսի, յաւուր կիւրակէի»:

Վերոյիշեալ 453 տարւոյ Հրոտից ամիսը կսկսի Յուլիս 1-ին, չորեքշաբթի օր, և Հրոտից 26-ը յուլիս 26 է և օրն ալ կիրակի, և Ասողիկի թէ Հրոտից 26 ը Յուլիս 26 նշանակելը և թէ օրը կիրակի ցուցնելը կատարելապէս կը պատասխանեն 453 թուականին: Այլ եթէ Հրոտից 25 առնունք ըստ Եղիշէի և Ղազարու կունենանք Յուլիս 25. և օրը շաբաթ: Ետերէն Յազկերտի 16-ըդ տարին դէպ իւր վերջը առնուելով, Աւետիքեանց նահատակութիւնը կը դրուի 454 տարւոյ Յուլիսին.

և այն ստեն Հրոտից 25 կլինի Յուլիս 25 և օրը դարձեալ կիրակի: Ասողիկի հաշիւը կը վերադասուի անոր համար որ կը ճշդէ Վարդանանց և Ղևոնդեանց միջոցը երկու տարի, և տուած ամսաթիւն ալ և օրն ալ կը համապատասխանէ այդ պայմանին, սակայն Եղիշէի և Ղազարու պատմութիւնները երբէք միջոցին տևողութիւնը չեն լիջեր: Յայսմաւուրքը Ղևոնդեանները կը դնէ Հրոտից 25 ին, և Վարդանեանները Հրոտից 30 ին, սակայն վերջինը բնաւ ճշդութեան նշան չունի:

Սամուէլի և Աբրահամու վկայութիւնը Հրոտից 7 ին, կամ Յուլիս 7 ին երեքշաբթի օր դրուելով միայն 19 օր տարբերութիւն կունենայ Ղևոնդի և ընկերաց նահատակութենէն, և ոչ թէ տարի մը ինչպէս ոմանք կը կարծեն. զի ըստ երկուց պատմագրաց Սամուէլ և Աբրահամ նահատակուեցան ի Վարդգէս (Ղազար եր. 292) կամ ի Վատգետս (Եղիշէ եր. 139), և Իենշապուհն ալ օր առաջ ճանպայ ելած էր երթալ ի Նիւշապուհ օր միայն 15 օթևանով հեռու էր (Եղիշէ. եր. 111) և հասածին պէս քահանաները տարաւ ի Ռեվան, մէկ օրուան ճանպայ հեռու, և միւս օր նահատակեց անպատին մէջ կալանաւոր նախարարներէն գաղտնի:

ԵՂԻՇԷ. եր. 153. Նախարարք Հարեւշդոմ Կապուհի միջնորդութեամբ, իբր կալանաւոր նկատուելով հանդերձ պատերազմի գացին, և «Առաւելեալ գտան ի գործ արութեան», ապա «Յանդիման եղեն Յազկերտի»: Սա «Խոստացաւ տալ նոցա զիւրաքանչիւր իշխանութիւն», ալլ այս խոստումը չկատարած «Հասանէր վախճան թագաւորին լիննկտասներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ»: Այս պատճառաւ «Երկու որդիք նորա ի վերայ թագաւորութեան կռուէին»: Այդ միջոցին «Ապստամբեաց և Աղուանից արքայն», հետեաբար «Վասն այսր ամենայնի լապաղումն եղև չարձակելոյն նորա յաշխարհն»:

Յազկերտ մեռաւ 457 ին և այս տարին պատահեցան վերոյգրեալքն: Յազկերտի թագաւորութեան

Թուականը կը լինի և ուրեմն 438 էն 19 տարի մինչև 457. և այս Թուականին կսկսի Պերոզի Թագաւորութիւնը, որուն զայեակն Ռահամ Միհրան սպաննեց երէց արքայորդին Ումիզգը:

ԵՂԻՇԷ եր. 155. «Եւ ի նմին հինգերորդ ամին զբազմաց նոցա անդրէն զկեանսն շնորհեաց, և այլոցն առ յոյսն խոստացաւ յամն վեցերորդ միանգամայն արձակել զամենեսեան կենօք և պատուով»:

Պերոզի 5 ըդ տարին կը հասնի 461-ին, որ տարին իսկութեամբ ներողութիւնը կը տրուի, և կը լրանայ նախարարաց գերութեան տասնամեայ միջոցը 451—461, որ աւելի ճշտութեամբ գրուած է «զինն ամ և զվեց ամիս» (Եղիշէ, 150): Պերոզի 6 ըդն է 462 տարին, և այս կը լինի գերութեան աւարտը և նախարարաց դարձին տարին, բայց տարւոյն վերջերը առնելով, որպէս զի 451 Մայիսի վերջէն յորում պատերազմը կը լինի և պատժաւորաց ժամանակը կսկսի մինչև 462 Մայիս տասնութէկ տարիներ լրանան և անկէ ետքը 12-րդ տարին սկսելուն 462 աշնան միջոցին դարձը գործադրուի, երբ արդէն սկսած է «երկոտասաներորդ ամն պատժաւորացն»:

Վիտելի է միայն զի Եղիշէ գիտէ Աբրահամու դարձը (եր. 148), որ նախարարաց դարձին հետ միենոյն տարին տեղի ունեցաւ, բայց կարծես թէ չգիտեր նախարարաց դարձը և կըսէ. «բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի». (եր. 155): Սակայն հնար չէ ըսել թէ Եղիշէ տակաւին տեսած չէ նախարարաց դարձը. ընդ հակառակն այդ փառաւոր պարագայն և ուրախալի եղելութիւնը իրենց մանրամասնութիւններով առանձինն գլխոյ նիւթ ընելու կամք կը ցուցնէ: Ղազար ալ համաձայն է. «Որք եկեալք ի տունս իւրաքանչիւր յամի վեցերորդի Թագաւորութեան Պերոզի և կեցեալք իւրաքանչիւրոց ըստ սահմանելոյ ի Տեսունէ» (եր. 375), այսինքն է 462 աշնան. կամ ձմեռան մէջ դէպի սկիզբն 463 տարւոյ: Տարիներու

այդ կերպ հաշուելուն կը նպաստէ Հայոց տոմարն ալ, որոյ տարեգլուխը կը յարմարի Յազկերտի և Պերոզի տարիներուն: Յազկերտ կը թագաւորէ Օ. գոստոս 4-ին և նոյն 438 տարւոյ Նաւասարդը կսկսի Օգոստոս 9-ին. Պերոզ կը թագաւորէ Յուլիս 30-ին և նոյն 457 տարւոյ Նաւասարդը կսկսի Օ. գոստոս 4-ին: Հայ թուականը և թագաւորական թուականը նոյն կերպով կը քայլեն և տարիներուն սկիզբը կամ մէջը կամ վերջը նշանակուած չլինելուն, հնար է համեմատութիւններէ օգտուիլ և զիպուածի մը միւս զիպուածէ համեմատական հեռաւորութեանց վրայ պէտք եղած ուսումնասիրութիւնները ճշդել, առանց առերեւոյթ անհամաձայնութիւններէ շփոթելու:

Օ.

ԴԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՉԱՐԱՆ

*Տիռն-Վրացերէն համրագիտական թատարան հրատարակուած
Դ. Տիռնտոմաշվիլիի Խմբագրութեամբ. գիրք I (A), II (B) եւ
III (B), 1898—99 թ. Թիֆլիս.*

Վրաց մէջ ներկայ պայմաններում նոր բան սկըսելը շատ դժուար է, որովհետեւ նախ որ նոցա մէջ կրիտիկա չկայ և երկրորդ՝ դեռ ժողովուրդը ոչ պատրաստուած է և ոչ զարգացած նորութիւն ընդունելու: Կրիտիկայի բացակայութիւնը նամանաւանդ յայտնապէս երևում է նոցա գրականութեան մէջ, որտեղ անձնական հաշիւները առաջին տեղն են բռնում. հարուստ, զիրք և սգգեցութիւն ունեցող մարդկանց թոյլ աշխատութիւնն անգամ դովասանքի է արժանանում և ընդհակառակ՝ անազգեցիկ և համեստ գործչի լաւագոյն աշխատութիւնն՝ անօգուտ ու ապարդիւն յայտարարւում: Օրինակներ շատ ենք տեսնում վրաց թատրոնական բեմի վրայ, որտեղ ներկայացւում են գեղարուեստից և գրական արժէքից զուրկ պիէսներ, բայց հետեւաւ օրը վրաց լրագիրների մէջ կարդում ենք արտակարգ գովեստներ:

Սակայն սոցանից չէ պ. Ռոստոմաշվիլին. նա ոչ իշխան է, ոչ ազնուական և ոչ էլ ազգեցիկ մարդ. նա մի զարգացած, փորձուած և համեստ ուսուցիչ է և վրացերէն լեզուով ժողովրդական հանրամատչելի գիտական գրքոյկներ հրատարակող: Այդ է պատճառը, որ յիշեալ «Հանրագիտական բառարանը» ընդունելութիւն չգտաւ վրաց հասարակութեան կողմից, վրաց լրագիրները յարձակուեցան նրա վրայ, իսկ «Իվերիայի» մէջ (1898 թ. № 104, 105) «Մէգախլաւարը» (ես եմ) նրա բառարանը համարում էր անօգուտ ապարդիւն աշխատանք, որովհետեւ բառարանի առաջին խօսքերը ռուսերէն լինելով ժողովուրդը չի կարող օգտուել, մոռանալով որ հանրագիտական բառարանը աւելի զարգացած դասակարգի համար է: «Մէգախլաւարն» ասում է, թէ զարգացած վրացին չի կարդալ և չի օգտուի ռուս վրա-

ցերէն հանրագիտական բառարանից, այլ ուղղակի կը դիմէ բնագրին, որտեղից կազմել է պ. Ռոստոմաշվիլին, բայց զորտեղ կարող են այնքան տեղեկութիւններ գրտնել վրացիների և հայերի մասին, որքան կան պ. Ռոստոմաշվիլիի «գիտութեան գանձարանի» մէջ, որը թէև ինչպէս և ամեն մի նոր գործ, ունի պակասութիւններ, բայց վրաց երիտասարդութեան մտաւոր զարգացման համար մի պատկառելի և օգտաւէտ աշխատութիւն է: Վրացոց համար ներկայումս միմիայն այդ ձևի (ռուսերէնից-վրացերէն) հանրագիտական բառարան կարելի է հրատարակել, որով հեշտանում է տպագրում զուտ վրացերէն հանրագիտական բառարան կազմելու գործը, որովհետև նիւթը արդէն պատրաստ լինելով միմիայն հարկաւոր կլինի այբբենական կարգով դասաւորել: Հէնց այդպէս էլ խոստանում է պ. Ռ.:

Յիշեալ բառարանի թերութիւններից մէկն էլ այն է, որ Ա (I հատոր) և В (II հատոր) տառերի վրայ շատ քիչ տեղեկութիւններ կան հայերի մասին, մինչդեռ այդ ամենահարկաւոր էր դրացի ժողովրդի համար: Ընդամէնը երեսուն բառ, որոնց այստեղ բերելը աւելորդ չենք համարում. Абгаръ, Агабабов Ник. (Հնդկաստանցի հարուստ և բարերար հայ), Айвазовский Г. архіепископъ. Айвазовский И., Айриванъ. Акори-Аркури, Аламдаровъ А., Алашкертъ, Албанія (Աղուանք), Алхазовъ Іаковъ, (генераль), Америкянъ Мигрдатъ, Ани, Ара, Аракелъ (պատմագիր), Араксъ (գետ), Арамъ, Араратъ (լեռ), Аргутинские-Долгорукие, Артапешъ I, А. Седраклиъ, Армения, Артапашъ, Ардивуріевъ постъ (առաջաւորաց պառ), Агцруни Г., Аршакиды въ Арменіи, Аштаракъ, Багратиды, Бастамянъ В. Архимандритъ, Башинджагянъ Г., Будагянъ К. (Պ. Բուրգի համալսարանի թուրքերէնի պրոֆէսոր): Սոքա կազմուած են շատ համառօտ, օտար աղբիւրներից քաղուած և տեղտեղ էլ սխալ տեղեկութիւններով, ամենից շատ և ամենից լաւ խօսում է Անի քաղաքի և Արմենիայի (Հայաստանի) մասին:

Երրորդ հատորից՝ В տառ, պ. Ռոստոմաշվիլին ըսկսեց բազմաթիւ տեղեկութիւններ հրատարակել իւր բա-

աւարանում Հայերի մասին, քաղուած զուտ հայկական աղբիւրներից, այդպէս էլ կը շարունակուի մինչև վերջ:

«Գիտութեան գանձարանը» լի է, իրեն խմբագրի կազմած, վրացիների մասին տեղեկութիւններով: Առհասարակ թէ Հայերի և թէ վրացիների մասին տուած տեղեկութիւնները վերաբերում են նոցա թագաւորներին, վանքերին, գետերին, լեռներին, լճերին, բնակիչներին, կենդանիներին, և ազգային գործիչներին: Պ. հրատարակիչը իւր բառարանի համար շատ քիչ աշխատակիցներ ունի, գլխաւորապէս ինքն է կազմում Բրօկ. հաուզի յայտնի հանրագիտական բառարանից, աստուածաբանական մասը յանձնուած է պ. Ա. Տատունաշվիլուն, իսկ հայկական բաժինը՝ տողերիս գրողին երրորդ հատորից (B ից):

Ամբողջ բառարանը բաղկացած պիտի լինի 15 — 16 հատորից մօտ 3100 մեծագիր երկսիւնակ երեսներից 8⁰ տառով տպուած, որոնք լոյս կը տեսնեն 3 — 4 տարուայ ընթացքում, գինն էլ մատչելի է, ընդամենը 12 ռ. Յիշեալ բառարանի օգուտներից մէկն էլ այն է, որ քորա միջոցով վրացիք կարող են իրենց հարևան հայ ժողովրդի մասին ճիշտ գաղափար կազմել և մօտիկ ծանօթանալ նոցա կեանքի հետ:

Յանկալի է որ հայերն էլ մտածեն հայկական լեզուով հանրագիտական բառարան հրատարակելու մասին: Որքան մեզ յայտնի է մի քանի տարի առաջ արժ. Գլետ ա. քահ. Աղանեանի նախաձեռնութեամբ նորա մօտ ժողովներ էին լինում հայկական հանրագիտական բառարան կազմելու մասին, բայց թէ ինչ վախճան ունեցաւ գործը մեզ անյայտ է: Լսում ենք նաև թէ պ. Ա. Արասխանեանը երկար ժամանակ է, որ պարապում է այդ գործով և բաւական մաս էլ պատրաստ ունի: Եթէ ճշմարիտ է այս՝ ցանկալի է, որ օր առաջ լոյս տեսնէր այդ կարևոր աշխատութիւնը:

Դ ՏԷՐ-ԴԱԽԹԵԱՆՑ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ս. ԷՋՄԻԱՌՆԻ ՀՈԳ. ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՏՕՆԸ

Անցեալ սեպտեմբերի 25-ին, ս. Գէորգի տօնի օրը, Մայր Աթոռում կատարուեցաւ մի նշանաւոր տօնախմբութիւն—այդ օրը լրանում էր ս. Էջմիածնի Հայոց Հոգեւոր Ծեմարանի 25 տարին. և յօբելեանը կատարուեցաւ ընտանեկան շքեղութեամբ:

Ապասելով, որ յօբելինական հանդէսների ընդարձակ նկարագիրը տպագրուի «Արարատ» ամսագրի էջերում, մենք այստեղ կբաւականանաք յիշելով, որ այդ օրը հաւաքուել էին Երևանից ու շրջակայքից անթիւ բազմութիւն. ստացուեցան փառաւոր ուղերձներ Հայոց բոլոր թեմական դպրոցներից ու այլ հաստատութիւններից, մի քանի հարիւր հեռագիրներ շատ նշանաւոր հայագէտներից, գիտնականներից և հաստատութիւններից, անհատներից, մամուլի կողմից և վերջապէս եղան դրամական և այլ թէև շատ սակաւ նուիրաբերութիւններ: «Լումայ»ի խմբագրութեան կողմից հանդիսին ներկայ էր հ. հրատարակիչը:

Ծեմարանի վարչութիւնը և հ. Տեսուչը ոչինչ ջանք չէին խնայել ըստ կարելւոյն փառաւոր կացուցանելու այդ նուիրական հաստատութեան անդրանիկ յօբելեանը և յատկապէս այդ օրուայ համար հրատարակել էր Ծեմարանի հիմնադիր երջ. Գէորգ Դ. կաթողիկոսի համառօտ կենսագրութիւնը, կազմուած ձեմ. ուսուցիչ պ. Մ. Աբեղեանի ձեռքով:

Մաղթում ենք այդ ցանկալի հաստատութեան յարատեւութիւն և շատ յօբելեաններ ու աւելի փայլուն ապագայ:

ԳՐ. ԶԱՆԶԵԱՆԻ 25 ԱՄԵԱԿ

1899 թ. նոյեմբերի 20 ին, Մոսկովայում տօնակեցաւ և մի ուրիշ յօբելեան — դա պ. Գրիգոր Զանգեանի քսանհինգամեակն էր:

Պ. Զանգեանը թէև հայերէն լեզուով գրեթէ ոչինչ աշխատութիւն չէ տուել մեզ, սակայն ռուս հասարակութեան մէջ նա յայտնի է որպէս մի ընտիր և եռանդոտ հրապարակախօս. նորա «ЭПОХЫ ВЕЛИКИХЪ РЕФОРМЪ» 7-դ թէ 8 դ տպագրութեան է արժանացել կարճ ժամանակուայ ընթացքում: Բայց մանաւանդ նա յայտնի է իւր «ВРАТСКАЯ ПОМОЩЬ» նշանաւոր ժողովածուի հրատարակութեամբ, որ երկու-երեք տարուայ ընթացքում արդէն երրորդ անգամն է տպագրուում և որի արդիւնքով բաւական թուով հայ որբանոցներ են բացուած Տաճկա-Հայաստանում:

Խմբագրութիւնս պարտք համարեց շնորհաւորել ազնիւ գործչի յօբելեանը հետեւեալ հեռագրով.

Մոսկուա, իրաւաբան Մամիկոնեանին.

Ողջունում ենք ազնիւ գիտնական Գրիգոր Զանգեանի քսանհինգամեայ փառաւոր ծառայութիւնը գիտութեան:

† Ս. ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՅ

Ընդամենը մի երկու վեցամսեայ հանդէսներ ունէինք հայերէն լեզուով և նոցանից մէկն էլ դադարեց այս օրերս նորա հրատարակչի մահուան պատճառով:

«Արաքս» գեղարուեստական հանգիսի հրատարակիչ Սիմէոն Գուլամիրեանցը կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ, իւր հայրենի Նրեան քաղաքում, կնքեց իւր երկրաւորը և հայ ընթերցող ժողովուրդը զրկուեցաւ իւր

միակ գեղեցիկ պատկերազարդ հրատարակութիւնից, որ գոնէ ժամանակի ընթացքում մի շարք գրքերով բաւականութիւն է տուել ժողովրդի գեղարուեստական ճաշակին:

Հանգուցեալը հազիւ միջնակարգ կրթութիւն ունէր. բայց իւր անխոնջ աշխատասիրութեան շնորհիւ կարողացաւ ստեղծել մի զուտ գեղարուեստական հանդէս, որ շարունակեց մինչև իւր մահը, թէպէտ շատ անկանոն կերպով, այնպէս որ տարեկան երկու գրքի փոխարէն հազիւ մէկն էր լոյս հանում:

Ցանկալի է, որ նորա հրատարակութիւնը անցնէր մի հմուտ անձնաւորութեան ձեռքը:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

— Մեր աշխատակից պ. Ե. Շահազիզը Նախիջևանից գրում է մեզ. — «Շտապում եմ աւետել ձեզ շատ ախորժելի լուր. Նայբանդեանցի գրուածներից մէկը, որ մինչև ցայսօր կորած էր համարւում, գտնուած է, և դորա մի օրինակը այժմ գտնւում է մեր ձեռքին: Այդ «Աղլախ»-ն է գրաբառ բանաստեղծութիւններից և մի մեծ քերթուածից — «Արկածք նախահօրն»: Սոքա բոլորը ևս գրուած են ընտիր գրաբառով և բանաստեղծութեան ճշմարիտ հոգւով և քանքարով: Մարդ չէ կշտանում կարդալով, այնքան գեղեցիկ է, նուրբ և թարմ. կարծես «Դրախտ կորուսեալ» քերթուածի մի հրաշալի կտորը լինի: Կարծում եմ, որ դա մի մեծ գիւտ է մեր գրականութեան համար, և եթէ ինչպէս հարկն է հրատարակուէր, մեծ «Փուրօր» կանէր:» Կապասենք որ պ. Շահազիզը իրեն յատուկ եռանդով շուտով հասարակաց սեղանի վերայ դնէ այդ թանկագին աւանդը:

— Գեր. Մակար Եպիսկոպոս Բարխուտարեանցը

պատրաստել է մի կարևոր աշխատութիւն — Աղուա-
նից պատմութիւն սկզբից մինչև մեր դարը, այդ երկը
որքան մեզ յայտնի է, մօտ է իւր վախճանին և այժմ
ս. հեղինակը պատրաստում է Աղուանից աշխարհի ըն-
դարձակ և մանրամասն քարտէսը:

— Հանդիսիս աշխատակից պ. Ն. Քարամեանը
երկասիրելով Վինագրագովի յայտնի եռահատոր **Քնդ-
հանուր** պատմութեան հայ թարգմանութիւնը՝ յանձնել
է ս. Եղմիածնի տպարանին: Մեզ հաղորդում են,
որ տպարանը ձեռնարկելու է նորա տպագրութեան ներ-
նայ յունուար ամսից:

— Անցեալ 1899 թուին լոյս տեսաւ մեր հրա-
տարակութեամբ «**Պիւան Այոյց** պատմութեան» ժողո-
վածուի Դ. գիրքը: Այդ հատորը նուիրուած է բացա-
ռապէս Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակին՝ 1780 —
1800 թ. գրքին կցուած է Ղ. կաթողիկոսի ինքնագիր
կոնդակի մի վիմատիպ պատճէն և հայրապետիս լու-
սանկարը. — Ներկայումս Հրատարակիչը պատրաստել է
Դիւանի Ե. գիրքը, որ կպարունակէ Դաւիթ կաթողի-
կոսի գրագրութիւնները:

— Առ այժմ որպէս լուր կարող ենք հաղորդել, որ
գիտաւորութիւն կայ առաջիկայ տարուանից հրատարա-
կել Պ. Բուրգում մի նոր, զուտ գեղարուեստական
հանդէս «**Խուրեան**» անունով:

ՔԻՉ Մ՛ԱԼ ԱՆՈՒՂԵՂԷՆ:

Նոր տարի և ծնունդ կը մօտենան:

Ամեն մարդ կը պատրաստուի անուշ ուտելու:

Ամեն տուն առաւել կամ նուազ իրարանցում կայ
անուշի համար:

Չկայ կնիկ մ'որ, էրիկը դուրս ելնալէն ետքը, գլուխը պատուհանէն դուրս չերկնցնէ և չպօռայ.

— Շաքարը չմոռնաս... նայէ որ կանաչ ըլլայ աղաճ քափունին, վրան խորդ ու բորդ չըլլայ:

— Շատ աղէկ:

— Չմոռնաս հա:

— Չեմ մոռնար:

Միայն հագուստի մասին չէ որ կանայք կը մըցին իրարու հետ. անուշեղէնի մէջ ալ զիրար գերազանցել կուգեն և զիրար գերազանցելու փափաքով անանկ անուշ կեփեն որ կամ քար կը կտրի կամ ջուր և լետոյ կարգարանան ըսելով.

— Կրակը շատ էկաւ:

— Շաքարը քիչ եկաւ:

— Շատ խայնաթմիշ ըրինք:

— Չէ քա, քիչ խայնամիշ եղաւ:

— Աղաճ քափունին աղէկ չէր:

— Չէվիրմէ ընելու էինք:

Անոնք թող արդարանան, բայց մենք թնչ ընենք որ ժամերով կաշխատինք կտոր մը անուշ քաղելու համար անուշի քնասէյէն: Ապարաժի պէս կարծր չէվիրմէ մը կը հրամցնեն քեզի և արծաթեայ դիւրաթեք դգալ մ'ալ կուտան ձեռքդ որ անուշ ուտես:

— Հրամմեցէք:

Հրամմէ ու կերէ՞նայիմ:

Բահ և բրիչ, չկայ որ քնասէն փորես, հերկես և քիչ մը բան հնձես, դգալով երկիր կը մշակո՞ւի: Կաշխատիս, քնասէն ասդին՝ կը դարձնես, անդին կը դարձնես, դգալն անդին կը տանիս, ասդին կը բերես, կը նեղանաս, կը քրտնիս և այս միջոցին տան տէրն ալ կը թախանձէ որ դգալդ լեցունես.

— Շատկեկ առէք, շատկէկ առէք, անուշնիս աղէկ է:

— Շատ աղէկ է:

Շողոքորթութիւն ալ ընելու է:

— Շատերը սուլու կընեն, խօյին աղէկ կըլլալ, մենք միշտ խօյի կընենք:

— Շատ աղէկ կընէք:

— Սուլուն ալ ապուրի պէս բան մը կըլլալ կոր, մենք վարժուած չենք ու չենք կրնար ուտել: Թագուհի տուտուն որ առաջին կարգի անուշ կեփէ, միշտ խօյի կը շինէ:

Դուն տակաւին կաշխատիս օր քիչ մը բան փրցնես:

— Ինչո՞ւ համար չէք կրնար կոր առնել:

— Կառնեմ կոր, կառնեմ կոր, կամաց կամաց:

Դգալին մէկը կը ծռի, կը ձգես չլայն ուրիշ մը կառնես և կսկսիս փորել:

— Խօյի չէք ախորժիը դուք:

— Կախորժիմ:

Վերջապէս պարապ ղգալը բերանդ տանելով կը բարեմաղթես.

— Շնորհաւոր Ծնունդ և բարի Կաղանդ:

— Ողջ եղէք:

Անկից կելնես ուրիշ տուն մը կերթաս:

— Հրամեցէ՛ք, աղած քափունի է... լեցուցէք ձեր դգալը:

Աս ալ բոլորովին ջուր է: Ինչ որ է տրամադրութիւն ունի գոնէ դգալի մէջ մտնելու: Դգալ մը կը լեցնես և վրադ կաթեցընելով կամ կէսը վրադ թափելով կէսն ալ բերանդ կը թափես:

— Վրճի թափեցիր:

— Վնաս չունի:

— Շատերը խօյի կը շինեն կոր այս անուշը. մենք, ինչ գիտնամ, վարժուած չենք տէ, կիւճերնիս կուգայ անուշնիս խօյի ըլլալ նէ:

— Խօյին աղէկ չըլլար:

— Քաթիկ տուտուն որ մէկ հատիկ անուշ չինող է— միշտ սուլու կեփէ: Անուշն ալ քիչ մը սուլու ըլլալու է, անանկ չէ մի, քնչ գիտնամ:

— Անանկ է անանկ, տէր ողորմեա, ինչո՞ւ անանկ չըլլալ, սուլուն աղէկ է:

Կը խնդրեմ, տիկիներ, այս տարի քիչ մ'ուշադրութեամբ եփեցէք ձեր անուշներն, որպէս զի գոհ ըլլան հիւրերը: Ես անուշի սիրահարներէն չեմ, բայց կուտեմ երբ հրամցնեն: Այսուամենայնիւ գող կը բռնէ զիս երբ դգալը ձեռքս առնեմ, որովհետեւ կանխաւ կգգամ որ գործին մէջէն չպիտի կրնամ ելնել, ասոր համար շատ անգամներ, անոյշ ուտելու ախորժակ ունեցած ժամանակս անգամ, ակռայիս կը դպչի ըսելով կը հրաժարիմ ուտելէ: Ուստի դարձեալ կը խնդրեմ, այս տարի քիչ մ'աւելի խնամով եփեցէք որ այցելուք գոհութեամբ մեկնին և, ուր որ երթան, գովեստիւք խօսին ձեր անուշին վրայ: Կին մը շատ անգամ իւր շինած անուշէն կը դատուի: Աղէկ անուշեղէն եփող կի՞ն մը անպատճառ տանտիկին և կարգապահ կնիկ մ'է:

Զեզ տեսնեմ:

Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

(Խիկար. 1887)

ԱՍԱԼՔԱԼԱՔԻ ԱՂԷՏԸ

Անցեալ դեկտ. 19-ին, ցերեկուայ 2 ժ. 5 րոպէին երկրաշարժ եղաւ Թիֆլիզում և զաւառներում. բայց ամենից ծանր եղել է Ախալքալար քաղաքի շրջակայքում, ուր ստորերկրեայ հարուածներն այնքան զօրեղ են եղել, որ քաղաքի տներից շատերը ճեղքոտուել են, նորա գաւառում վնասուել են 12 զիւղեր (Կարնոյ գաւառից գալ-

(Ժած) խսկ 6 զիւղ հիմնայատակ են եղել, մօտ 600 հոգի, բոլոր ինչքը և անասունները մնալով փլատակների տակ: Ազատուածներն էլ մնացել են բաց երկնքի տակ, մերկ, սոված և անօգնական:

Աղէտը հէնց որ իմացուեց՝ Թիֆլիսի պ. Նահանգապետ Ի. Ն. Սւեչինը ուղևորուեց Ախալքալակ վտանգուածների գրութիւնը բարւոքելու համար միջոցներ ձեռք առնելու, կառավարութիւնն ուղարկեց ղինուորներ, որոնք պ. գաւառապետի կարգադրութեամբ փլատակների տակից հանում են դիակներ և կենդանի մնացած մարդկանց և անասուններին և բազմաթիւ կառքերով ու սայլերով ուղարկում Ախալքալակ, ուր կազմուած յատուկ մասնաժողովը ժամանակաւոր հիւանդանոցում խնամում է ու մատակարարում բժշկական դեղեր և միջոցներ:

Ախալքալակում, Թիֆլիսում և ամենուրեք հանգանակութիւն է բացուած՝ դրամ, հագուստ, հաց և այլ նուէրներ ժողովելու և ամեն կողմից տեղում է օժանդակութիւն:

Նորին Մեծութիւն ԹԱԳԱՆՈՐ ԿԱՅՍՐԸ ամենաողորմածաբար հաճեցաւ նուիրաբերել վնասուածների օգտին 50,000 ռուբլի:

Մինչև այժմ եղել են հետևեալ նուիրատուութիւնները.

Մեծ իշխան Միխայէլ Նիկոլայեւիչից իւր որդիներով 1000 ռ.

Մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայիլովիչից 500 ռուբլի:

Կովկասի Տ. Կառավարչապետից 3000 ռ. և 45,000 ռ. վարկ փոխ տալու գիւղացիներին:

Ազգիս վեհ. Հայրապետից 1000 ռ.

Միրզոյեան և ընկ. Նաւթ. ընկերութիւնից 5000 ռ.

Աղելխանեանի և ընկ. գործարանից 3500 ռ. կօշիկ և փնջի և այլն:

Առևտրական բանկից 3000 ռ.

Փոխ. վարկի ընկերութիւնից 1000 ռ.

Քաղաքային վարկի ընկերութիւնից 1200 ա.

Փիթոյեան և ընկ. 1000 ա.

Մ. Արամեանից, Մութաֆեանից և Զուրաբովից 500 ալան ռուբլի:

«Տիֆլիսսկի Լիստով» խմբագրութիւնը գովելի նախանձախնդրութեամբ մի քանի օրուայ ընթացքում ժողովեց մօտ 11,000 ա. և դարձեալ՝ չարունակում է հանգանակութիւնը:

Մանր նուէրներին թէ դրամով, թէ հազուստեղէնով թիւ չկայ:

Թեմիս ս. Առաջնորդի կարգադրութեամբ գանձանակ են սլտեսցնում թեմիս բոլոր եկեղեցիներում և հին հանգերձներ ժողովում ծխերի տներէց քահանաների ձեռքով:

Վրաստանի սրբ. Էգղարրոսի հրամանով գանձանակ շրջեցրին բոլոր ուղղափառ եկեղեցիներում. և այլն և այլն:

Իսկ վերջին հեռագրին նայելով Բագուի հայ հասարակութիւնը խոշոր հանգանակութեամբ հիմնում է Ախալքալակ քաղաքում մի մշտական որբանոց վնասուածներին որբերի համար, որպիսի նպատակով յատուկ պատգամաւորութեամբ դիմում են արել արդէն Տ. նահանգապետին: Իսկ առ այժմ 2000 ա. դրամով և 1000 ա. հազուստեղէն ուղարկել են Ախալքալակ:

«Լումայ» խմբագրութիւնը եւ ցանկալով իւր լուսնի ձեռքով ընդհանուր գանձանակի մէջ՝ մինամակով «Տիֆլ. Լիստ.» թերթի յարգելի խմբագրութեան ուղարկեց 20 օր. 1900 թ. հայերէն պատի օրացոյց, խնդրելով նոցա վաճառութիւնի գոյացած դրամը յատկացնել վնասուածների օգտին:

Պ. ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՐԷԳԵԱՆԻՆ

Ձեր ընդարձակ յօդուածը, որ վերաբերում է Վիեննայի Մխիթարեան միաբան Հ. Գ. Գ.ին «Հայ լրագրութեան պատմութեան» Ա. գրքին, զանազան պատճառներով չենք տպում:

Դուք ասում էք, որ Հ. Գ. Գ. իւր յիշեալ գրքում Ձեր «Կռնկան» ուղղութեան մասին կամովի վճիռ է տալիս ասելով թէ «Մ. Աղաբէգեան իւր ամսաթիւրթին նըպատակն և ուղղութիւնը տեղ մը որոշակի չի յայտնեք». այն ինչ «Կռնկ» ը որոշակի ցոյց է տուել իւր ուղղութիւնը, հրատարակելով դաստիարակական, իմաստասիրական, պատմական, բանաստեղծական և այլ այնպիսի յօդուածներ, որոնց ուղղակի նպատակն էր հայաստանեայց եկեղեցու պաշտպանութիւնը և աղգային ու բարոյական վարպեցման կամ լուսաւորութեան ճաշակը տալ:

Դուք ասում էք թէ Հ. Գ. Գ. մեղադրում է ձեզ, որ Դուք օտարադաւան հայերին հայ չէք համարում. այն ինչ այդ ոչ թէ յանցանք էր համարում, այլ ձեր դաւանութիւնը. և օրինակ էք բերում նոյն իսկ «Հանդէս ամսօրեայ» ի մէջ տպուած յօդուածը հունգարիայի աղգայնոց թուի մասին, որից երևում է որ Լեհաստանում և հունգարիայում 50,000 հայեր կան, բայց պաշտօնապէս հաշւում են միայն 2695 հոգի, այսինքն միայն Լուսաւորչական հայերը. իսկ մնացեալները՝ կաթոլիկները հաշւում են լեհացիք և հունգարացիք և ոչ թէ հայեր: Օրինակ էք բերում նաև *Ջունդ Եւ Զօշուտ* գերդաստանների օտարանալը. յիշում էք «Աւետիք պատրիարք»ին, ունիթոռներին և այլն:

Սակայն այս ամենն ինչի՞ համար, բազմալարդ պ. Մարկոս. այդ մասին շատ է խօսուել և աւելի շատ զը.

րուել. բայց ոչ նորա իրանք են համոզուել և ոչ նոցա նախնիք:

Մի մեծ գործով երախտապարտ է կացուցել մեզ երկու հայ կաթողիկ վանքերի միաբանութիւնը, որ նպաստել են մեր դասական գրականութեան և հրատարակել են մեր մատենագիրները. բայց այժմ գիտութիւնը մի մեծ խնդիր ունի վճռելու՝ թէ որքան հարազատութիւն ունին այն հրատարակութիւնները, որ հայոց կրօնին ևն վերաբերում, վասն զի «Վարդան, Բարձրբերդցու», «Յովհանն Օձնեցու», «Կիրակոս Գանձակեցու» և այլ պատմագիրների «տեքստի» մէջ դրուած հարցական ու զարմացականները և տարօրինակ ծանօթութիւնները զանազան կասկածների առիթ են տալիս բուն հայ մարդուն, հայ գրականութեամբ պարապողին:

Թողնենք այս ամենը ժամանակի, վաստակաւոր Մարկոս, և ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հետ առենք միասին լիակ մեք փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս...» . կրկնենք միասին. — իսկ մենք սպասում ենք Հ. Հ. Մխիթարեաններից միմիայն գիտութիւն և գիտութիւն և ոչ երբէք կրօն:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Ներկայ համարից սկսած, իբրև յաւելուած, թերթ թերթ սկսում ենք տպագրել «Լուսաւորչի մէջ Ն. Բ. Սրբ. Արխտակէս Արքեպիսկոպոս Դաւթեանի «Կանոնք ս. Ժողովոց» աշխատութիւնը, որ երկասիրողը ուղարկել է մեզ խմբագրութեանս յատուկ խնդրանօք: Առ այժմ մենք տպում ենք տեքստը նոյնութեամբ, իսկ յառաջաբանն ու կարևոր ծանօթութիւնները կտանք, երբ ամբողջ տպագրութիւնն աւարտած կլինինք:

Խմբագրութիւնս բազմ ունեցաւ ստանալ Ազգիս վեհ. Հայրապետի կողմից, իբրեւ նոր տարուայ շնորհաւորութիւն, եղծիածնատիպ օրացոյց:

Ներսիսեան Հայոց Հոգեւոր, Դպրոցի Հոգաբարձութիւնը որոշել է տարւոյս մայիս ամսին հանդիսաւոր կերպով կատարել նոյն դպրոցի եօթանասունն և հինգամեայ յօրեկանը:

Պ. Բուրգից շնորհ. Սիմէոն սարկ. Մնացականեանը, անցեալ տարիների նման, «Լումայ»ի երկու օրինակի բաժանորդ գրուելով՝ մէկը թողնում է խմբագրութեանս տնօրէնութեան: Այդ օրինակը որոշուեցաւ ուղարկել Փրնէի հայ ուսանողական ընկերութեան:

Այս համարում մենք տպագրում ենք միայն այն լրագիրների և հանդէսների յայտարարութիւնները, որոնք անվճար հրատարակել են և «Լումայ» յայտարարութիւնը. և «Լումայ» ուղարկում ենք այն պարբերական հրատարակութիւններին, որոնք փոխարէնը ուղարկում են մեզ իրանց հրատարակութիւններից:

«Լումայ» ի համար ուղարկելիք յօդուածները պէտք է գրուած լինին պարզ և մաքուր:

Այն յօդուածները, որոնք խմբագրութիւնից արժանի կըդատուին տպագրութեան, կարող են փոփոխութեան ենթարկուիլ խմբագրութեան հայեցողութեամբ:

Յունուարի վրքի համար յօդուածներ ընդունուում են մինչև նոյեմբերի 1-ը. յուլիսի վրքի համար՝ մայիսի 1-ը: 2վերջացրած յօդուածներ չեն ընդունուում:

ՄՏՏՈՒՆԻ ԴՐՔԵՐ

Յ. Ճաղարբէգեան. Հարստութեան ակետարան, Շուշի 1899.
Տեղեկագիր ազգային-որբանոցի՝ Ի Կիպրոս. ք. տար. 1898—99.

Գաճիկ. 1899.

M. K. U. Basmadjian. Une nouvelle inscription Arméniaque ou vannique Paris. 1899.

— Une nouvelle inscription Byzantine, Paris. 1899.

Լևոն Մ.—Ա. Իգնատիոս Լոյսլա. (պատկերով). Թիֆլիս. 1899.
Շիրվանշահէ. Մելանիա. Տրատ. Աղբիւր Տարագի խմբ. Թիֆլիս. 1899.

Սահակ ք. Սահակեանց. ուսուցումն քիստ. կրօնի. հ. ե. մ. 1. Թիֆլիս. 1899.

Հաշիւ խնամարկութեան հոգևորականաց հայոց ն. նախիջևանի և շրջ. 6 գիւղ. վասն 1898 թի. Ռոստով. 1899.

Ս. Ա. Խնչ է կարդում ժողովուրդը. Թիֆլիս. 1899.

Какъ лучше покрыть Мцхетскій патр. соборъ, Тифлисъ. 1899.

Բ. Խալաթեանց. Տասնևիններորդ դարի կտակը. Թիֆլիս 1899.

— Общій очеркъ Армянскаго богатырскаго Эпоса. Москва 1899.

Գրիգոր Բալասեանց, Առիւծաձև Մհեր. Լազգ պօէմա, ք. փորձ. Մոսկուա 1899.

Յովհ. Հահնազարեանց. Խաչատուր Աբովեանի հասարակական և գրականական գործունէութիւնը, Տրատ. ք. Ս. Հահնազարեանց, Մոսկուա 1899.

— Անմեղ զոհեր (կանաք Գ. Չուբարի վէպիկներով). Տրատ. նոյն. Մոսկուա 1899.

Բժ. Ս. Հահնազարեանց. Երևանի Հայոց Թեմ. Հ. Դպրանոցը և հասարակութիւնը, Մոսկուա 1899.

— Դպրանոցիս աշակերտներին մի քանի խրատներ՝ Մոսկուա 1899.

— Ճառ Դպրանոցին ներկայանալիս. Մոսկուա 1899.

Յակոբ Յակոբեան. Բանաստեղծութիւններ. Թիֆլիս, 1899.

Պ. Մոճոռեանց. Տիգրանի կալանաւորը. Ալէքսանդրապոլ. 1899.

Ստօկտոն. Կին Թէ վագր. Թարգմ. Ա. Նազարէթեանց, Տրատ.

Ս. Յարութիւնեանց, Բագու 1897.

Գր. ք. Մատինեանց. Համասփիւռ, Հէքիւթ, ք. տպ. Թիֆլիս 1899.

Հայկունի. Կացինը բարին կպաւ. դրամ. պատկերներ 4 ար. և 6 պատկերով. Բագու. 1899.

Համալսարան, գիտական և գրական ամսաթերթ. Նոյեմ. թ. 1 Փարիզ.

Դր. Էդուարդ Ալբերտ. Հոգին և ուղեղը. թարգմ. Բժ. ուսանող Արշակ Մնացականեան. Մոսկուա 1899.

Բարդուղիմէոս վարդ. Գէորգեան (Ճուղուրեանց). Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ. Վաղարշապատ. 1899.

Օրացոյց ս. Էջմիածնի 1900 նհնջ. թուականի.

— ս. Երուսաղէմի 1900 ն. թ.

Կ. Պօլսի Ս. Դաւթեան գործակալութիւնից ստացանք նորա հրատարակած հետեւեալ գրքերը՝

Ս. Դաւթեան. առաջին վարժութիւն մանկանց. Է. տպ. Կ. Պօլս 1898.

— երկրորդ » » Է. տպ.

— երրորդ » » Դ. տպ.

— փնջակ Դ. տպ. Կ. Պ. 1899.

— տարրական բերականութիւն արդի հայերէնի. Է. տպ. (44,000 երրորդ օրինակ) Կ. Պօլս, 1899.

— սկզբունք համաձայնութեան. Կ. Պօլս 1894.

— լրացուցիչ դասըթացք աշխարհ. բերականութեան. դ. տպ. Կ. Պ. 1896.

— ընտելարան հայ լեզուի. գ. տպ. Կ. Պօլս, 1899.

— գործն. ընթացք շարագրութեան. գիրք աշակերտին. Բ. տպ. Կ. Պօլս. 1895.

— ծաղկաբաղ. նոր հաւաքածոյ աշխ. լեզուէ. Կ. Պ. 1896.

— Փունջ. աշխարհաբար հաւաքածոյ, դ. տպ. Կ. Պօլս 1897.

— երկրորդ փունջ ք. տպ. Կ. Պօլս, 1897.

— Նուէր հայ մանուկներուն. Կ. Պ. 1897.

Տը Լամպեր. պատանիներու դաստիարակութիւն. թարգմ. Յուսիկ Ժ. վ. Էսմէրճեան. Կ. Պօլս 1899.

- աղջիկներու դաստ. թարգմ. նոյն, Կ. Պօլիս 1898.
- Հ. Պէննէեան. Առածապատում. Կ. Պօլիս 1897.
- Յ. Եագոյեան. քերթութեան. Կ. Պ. 1898.
- Դ. Խաչկոնց. աշխարհագրութիւն Օսմանեան կայսրութեան, Կ. Պ. 1898.
- Գալ. Անդրէասեան. գիտութիւններու վրայ ժողովրդական դասեր, հետեւողութեամբ Հրէյի Կ. Պ. 1897.
- Ա. Հարէլեան. Համառօտ կրօնագիտութիւն. Կ. Պ. 1897.
- Վարդան ք. Ասլանեան. տարր. ընթացք կրօնի ուսման Բ. տպ. Կ. Պ. 1897.
- Պատկերազարդ ալբոմներ. Կ. Պ. 1897.
- Emerson F. White. Դպրոցավարութիւն, վերածեց 'ի Հայ Ս. Մ. Գասապեան. Կ. Պ. 1897.
- M-me Satinik Der-Partogh. Nouvelle methode Alphabet Francais. C.-pole. 1898.

«ԼՈՒՄԱՅ» Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐ

- ԱԽԼՑԻՍ — Կ. Աղեքսանդր Սիմեոնեանց
- ԲԱԳՈՒ — Բ. Եղիշէ ք. Գեղարմեան
- Բ. Ներսէս ք. տէր կարապետեան
- Բ. Անտօն Կարա—գործ. „Միասնաշխարհ“ ընկ.
- Կ. Նիկ. Ղ. Վահանյան
- ԳԱՆՉԱԿ — Կ. Յովսէփ Խօջայեանց
- Կ. ՊՕԼԻՍ — Բ. Յակոբոս ք. Տէրեմեան
- ՇՈՒՇԻ — Բ. Գարեգին տ. ք. Յովհաննիսեան
- ՏՓԻՒՍ — „Լուսնայ“— Ի Խաղաղութիւն
- Կենտրոնական գրադարանաց
- Կ. Արամ Շահապարեանց

Հրատարակիչ Գիտ. Ա. ԶԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Բ Ք Գ.

(ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՒՂՈՍ)

1780—1800

յառաջաբանով, յաւելուածներով և ծանօթութիւններով

հրատարակեց ԳԻԻՏ ա. քահ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

1 վիմատիպ կոնդակով և 1 լուսանկար պատկերով

գինն է 4 ռ.

Բացուած է բաժանորդագրութիւն

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ժողովածուի Ե. գրքի. բաժանորդագինն է 3 ռուբլի:

Հ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ն

ԵՐԳԻԾԱՐԱՆ Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
Ա.

Ծ Ի Ծ Ա Ղ

480 երես, հեղինակի պատկերով

գինն է 1 ռ. 25 կ.

Բ.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺ

158 երես, գինն է 50 կ. գումարով գիշում:

Դիմել «Լումայ»-ի խմբագրութեան.

Շուտով կը տպագրուի նոյն հեղինակի

Գ.

ԳԱՂԱԲԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎՆԱՍՆԵՐԸ

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Հրատ. Գ.Կոտ ա. քահ. Աղանեանի

Արդէն լոյս է տեսել

«ՌՈՍՏՈՄ և ՍԱԼՄԱՆ»

(տաճկահայոց ժողովրդական աւանդութիւն) 25 կոպէկ:

Հրատով լոյս կը տեսնէ Մոսկվայում

ԱՌԻԻԾԱԶԵԻ ՄԶԵՐ

25 կոպէկ

Պատրաստ են տպագրութեան համար հետևեալ (գրական ոճի վերածած) ազգային պոէաները

«ԱՍԼԻ ՄԵԼԻՔ և ՍԱՆԱՍԱՐ»

25 կոպէկ

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԻԹ

(150 յետագիր էջ) գինը 50 կոպէկ

«ՊՍՏԻԿ ՄԶԵՐ»

25 կոպէկ

Պէտք է գիմել՝ Шулаверы Григорію Баласянцу.

Հոյս տեսաւ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

գինն է 50 կոպէկ

«ՀՈՒՄԱՅ» ի քաժանորդներ ի համար . 40 կոպ.

Հոյս է տեսել նոյն հեղինակի

1) ԽՕԱԵՐ, ՎՕԴԵՎԻ		10 կոպ.
2) ԱՐԻՈՒԹԵԱՆ ԹԵԻԵՐԸ (Թարգ.)		30 »
3) ԱՄՈՒՐԻՆ		20 »
4) ՀԱՆԱՔ ՈՒ ԴԱՆԱԿ (Ա. Գիրք)		30 »

Դիմել Թիֆլիսի գրաւաճառներին կամ հեղինակին՝ Тифлисъ, Чавчавадзева ул. д. Маркарова 25. Բազում վաճառում է Хидекель-ի մօտ.

ԱՐՁԱԿ ՏԵՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆԻ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

1. Հայաստաննայց ս. Եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոյ պարագայք. պատմական յառաջագրութիւն. Մոսկվա. 1892. 1—50
2. Նոյնը (փոփոխուած) գերմաներէն. Լայպցիգի. 1892 1— »

3. Սամուէլ Անեցու պատմութիւնը. Ս. Էջ-
միածին 1893 1—20
4. Աստուածաբանական գիտութիւնները. Ս.
Էջմիածին 1893 »—50
5. Պսակի Սուրբ Խորհուրդը ս. Էջմիածին 1894 »—50
6. Ս. Գրիգոր լուսաւորչի Յաճախապատումը.
ս. Էջմիածին 1896 1— »
7. Հայաստ. եկեղեցու Սուրբ Կարգը. ս. Էջ-
միածին 1897 »—60

Մամուլի տակ է եւ շուտով լոյս կտեսնի

8. Հայաստ. ս. եկեղեցու Քրիստոնէականը
Չ ե ո ն ա ո կ դ ա հ ա ն ա թ ա ն թ ե ա ն
Հոգ. դպրանոցի բարձր դասարանների և ու-
սումնասէր ընթերցողների համար. աւելի քան 600
երես ութածալ Գինն է 2 ռուբլի.
9. Ուսումն Սուրբ Գրոց ձեռնարկ Հոգ. դպրանոցի Գ.
դասարանի և ս. Գրքի ընթերցասէրների համար.
Հեղինակին Շուշի գիմնոզները ճանապարհածախք
չեն վճարում, իսկ զումարով գնողները 20 տոկոս զի-
ջումն են ստանում:

Ծախում է և Կեդրոնական գրադաճառանոցում:

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

ԿԱՐԳ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ

Գ. տպ. փոփոխած և 34 'գեղեցիկ (Լայպցիգ փորուած) նկարն.
աշխ. ԳիիՏ ա. ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ
գինն է 5՝ կոպ.

ԳԻԻՏ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ 1900 Թ. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ

ՊԱՏԻ ՓՐԱՅՈՑՈՒ

(XII ՏԱՐԻ)

գինը 50 կոպեկ: Մանապարհի ծախքով 65 կոպեկ:
Մնացել են սակաւաթիւ օրինակներ:

Լոյս տեսաւ Հայկունու

ԿԱՅԻՆԸ ԲԱՐԻՆ ԿՊԱԻ

Դրամատիքական պատկ. 4 արար. եւ վեց պատկերով.
Վաճառում է Բագուում Ս. Յարութիւնեանցի եւ եղբ. Թառա-
յեանցի գրադաճառանոցներում: Գինն է 1 ռուբլի:

Կ. Պօլսի նորատիպ (մեր նախնեաց թարգմանութիւն)

Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Մ Ա Շ Ն Չ Ի

Կովկասեան պահեստը գտնուում է մեզ մօտ.

Վաշեկազմ միջադիր	2	ռ.	50	դ.
» » ոսկեզօծ	3	ռ.	20	դ.
» մեծագիր	5	ռ.		
Փառակազմ »	9	ռ.		

«Ա Ր Ա Ր Ա Տ»

ԱՄՍԱԳԻՐ

լր. տարի

Բաժանորդագինն է Ռուսաստանում 4 ռ., Արտասահմանում 5 ռ.

Հասցեն. — Св. Эчмιάძинъ. Типографическ. Комитету.

«Ն Ո Ր Դ Ա Ր»

Քաղաքական գրականական ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Ред. ежедневной газеты Норъ-Даръ.

«ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ»

Հայաթերթ ամենօրեայ հրատարակւում է Կ. Պօլիս. Տարեկան գինն է մեր կողմերի համար 16 ռուբլի: Ստորագրուել կարելի է «Լուսնայ»-ի խմբագրատանը:

«Ա Ր Ե Ի Ե Լ Գ»

օրաթերթ

Հրատարակւում է Կ. Պօլիս. Տարեկան գինն է մեր կողմերի համար 16 ռուբլի: Ստորագրուել կարելի է «Լուսնայ»-ի խմբագրատանը:

«Ա Ղ Բ Ի Ի Ր»

Միամսեայ պատկերազարդ հանդէս մանուկների, ծնողների և դաստիարակ. համար

1900 թուին հրատարակւում են նոյն ուղղութեամբ:

«Աղբիւր»-ի տարեկան գինը 3 ռուբլի,

«Տարազ»-ի տարեկան գինը 6 ռուբլի.

Հասցեն.—Тифлисъ, Ред. иллюст. журнала Ангбуръ-Таразъ.

«Տ Ա Ր Ա Ջ»

պատկերազարդ շաբաթաթերթ ընտանեկան ընթերցանութեան համար

1898 թ. նոյեմբերից Փարիզում

Պ. ԱՐՀԱԿ 20 ՊԱՆԵԱՆԻ

խմբագրութեամբ

Տրատարակում է

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

ազգային, գրական և գեղար-

ուեստական Հանդէս ամսեայ

Տարեկան 12 ֆրանք, վեցամ

սեայ՝ 6 ֆրանք:

Հասցէն.— Paris, 6, Place de
l'Odéon.

«ԲԱԶՄԱՎԵՊ»

ամսագիր

Տարեկան գինն է 10 ֆրանք,
կանխիկ:

Հասցէն.— Redaction de la
Revue „Bazmavep“ S. La-
zare Venise (Italie).

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԻԱՅ

ամսագիր

Տարեկան 10 ֆրանք

Հասցէն.— Res. de la Revue
„Handesse Amssoria“
Wienne.

ՀԱՄԱՐԱՄԱՐԱՆ

գիտ. և գրական ամսագիր

Տարեկան 5 ռ.

Հասցէն.— Redaction du „Ha-
malsaran“ 3 Place, Paris.

«ՓԻՒՆԻԿ»

ՀԱՆԴԻՒՄ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

տարեկան 10 ֆր. կամ 5 ռ.

Խմբագիր Ա. Բիւրատ

Հասցէն.— Direction „Phénix“
Institution Centrale
Lê Caire

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Հանդէս հնախօսական, պատմա-
կան, լեզուաբանական, քննա՝

տնօրինութեամբ

Կ. Բալմա ջեանի

տարեկան 4 գիրք, գինը 5 ֆր.

Հասցէն.— Basmadjian

112 B^e Rochecouart
Paris

Կարելի է ստորագրուել «Լու-
մայ»ի խմբագրատանը.

Բ Ի Ի Ր Ա Կ Ն

շաբաթագիրք տարեկան 20

ֆր. կարելի է ստորագրուել
«Լումայ»-ի խմբագրատանը.

«Մ Շ Ա Կ»

Գրականական և բաղաբա-
կան ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցէն.— Тифлисть Редак-
ція М ш а к ъ.

ՏԱՆՏՐԱԿՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՆՔԱ-
ժԵՏՑ ԳԻՐԸ

ԽՈՀԱՐԱՐՈՒՀԻ

Կերակուր պատրաստելու
ձևունարի

Կ ա զ մ ե ց թ. Ա.

Գինն է 40 կոպէկ,

գումարով զիջումն:

Գիմել «Լումայ»ի խմբա-
գրութեան:

